

83.3(5Y)

—М19

Натан Маллаев

АЛИШЕР
НАВОИЙ
ВА ХАЛҚ
ИЖОДИЁТИ

85.3(37)
M49

18

Натан Маллаев

АЛИШЕР НАВОЙЙ ВА ХАЛҚ ИЖОДИЁТИ

260937

QIROATXONA

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент-2015

FARHOD MS
KUTUBXONASI

УЎК 398.1(092)

КБК 83.3(5Ў)

М 21

Масъул мухаррир:

Ҳамидулла Болтабоев – филология фанлари доктори,
профессор

Қайта нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари:
Ҳамиджон Ҳомидий ва Ҳуснигул Жўраева

Атоқли навонийшунос Натан Маллаевнинг ушбу китобида Шарқ халқлари оғзаки ижоди – эртак, дoston, афсона-мифлари буюк узбек мутафаккири Алишер Навоний ижоди билан боғлиқ ҳолда кенг тадқиқ этилган.

УЎК 398.1(092)

КБК 83.3(5Ў)

82.3(5Ў)

ISBN 978-9943-03-578-2

© Гафур Гулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2015

НУКТАДОНЛИК САМАРИ

Замонамиз алломалари орасида шундай инсонлар борки, улар бир умр ўзлари танлаган йўлда, фан йўналишида муттасил изланиб, янги-янги ютуқларни ўз халқига инъом этиб боради. Бундай закийлар мансаб-мартаба, ҳою хавас, амал, бойлик – сарватмандликка бефарқ қарайдилар, хирс қўймайдилар. Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби Натан Муродович Маллаев ана шундай шахслар сирасига киради.

Булажак нуктадон мунаққид, Шарқ адабиётининг донишманди, мутаржим, забардаст навоийшунос Натан Маллаев 1922 йил 22 январда Тошкент шаҳрида зиёли оилада таваллуд топди. Ўрта мактабдан сўнг у Педагогика билим юртида, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг Ўзбек тили ва адабиёти факультетида таҳсил олди. Ўқиш жараёнида Олим Шарафиддинов, Максуд Шайхзода, Абдурахмон Алимухамедов сингари йирик адабиётшунослар назарига тушди. Олий таҳсилдан сўнг институт аспирантурасида ўқишга қолдирилган Натан Маллаев 1948 йили машҳур адиб Максуд Шайхзода раҳбарлигида «Мунис Хоразмийнинг ҳаёти ва ижодий мероси» мавзусида номзодлик ишини химоя қилди. Шундан сўнг олим Хоразм давлат педагогика институти, Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) ҳамда умрининг охири (1996 йил 20 май)гача Низомий номидаги Тошкент

давлат педагогика институтида ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудири сифатида дарс берди, ёш тадқиқотчилар, аспирантлар-у, докторантларга устозлик қилди.

Ўтган асрнинг 60-йиллари бошларида Натан Маллаев бутун диққат-эътиборини Шарк халқлари мумтоз адабиётини янада чуқур ўрганишга қаратди: адабиёт тарихи бўйича дастур ва мажмуалар тузди. 1953 йили ўрта мактаблар учун «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигини битди, «X–XII асрлар адабиёти» (1958) рисоласини яратди. Ундан кейинги йилларда ўзбек мумтоз адабиётининг кам ўрганилган манбалари бўйича бир қанча мақолалар ёзди, қадимий, бой адабиётимизга оид кўплаб қўлёзма нусхаларни қўздан кечирди, манокіб ва тазкираларни ўрганиб чиқди. Натижада университетларнинг филология факультетлари талабалари учун «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги (1-китоб) юзага келди. Яқин 30 йил давомида олий ўқув юртимизда барқарор дарслик сифатида хизмат қилган бу китобнинг шу тизимдаги бошқа дарсликлардан туб фарқи бор эди. Зероки, дарсликни ёзишда муаллиф, бир томондан, ҳамкасбларининг тадқиқотларидаги фикр, мулоҳазаларини ягона тизимга солиб, изчил ва оммабоп тарзда баён қилган бўлса, иккинчи томондан, «Қугағу билиг», «Ҳибат ул-хақойиқ», «Мифтоҳ ул-адл». Навоийнинг насрий асарлари, «Девони Фоний»сидан намуналарни илк бор истеъмолга киритиб, кенг ўқувчилар оммасига таҳлилий тақдим этган эди. Шу боис, бу китоб фундаментал тадқиқот моҳиятига ҳам эга эди. Дарсликнинг ана шу жиҳатини қадрлаган баъзи ҳамкасблари олимга уни докторлик диссертацияси сифатида расмийлаштириб, ҳимояга қўйишни таклиф этишди. Ўзбекистон Фанлар академияси ҳузуридаги гуманитар

фанлар бўйича фан доктори илмий даражасини берадиган Ихтисослашган илмий кенгаш йиғилишида Ойбек, Ҳамид Орасли, Ҳамид Сулаймон, Иззат Султон, Воҳид Зоҳидов сингари забардаст олимлар китобнинг илмий қимматига юқори баҳо беришди. Кенгаш аъзолари Натан Маллаевга мазкур дарслиги учун филология фанлари доктори илмий даражасини бериш лозим деган қарор қабул қилди. Аммо бу қарорни ўша вақтдаги расмий Москва кенгаши эътиборсиз қолдирди. Бирок, Натан Маллаев илмда нимага қодир эканлигини намойиш этиш учун муттасил қўлёзмалар захираларида ишлади, бадиий ижодда типология, оғзаки ижод билан ёзма адабиётнинг ўзаро таъсири сингари назарий масалаларни жиддий ўрганиш билан банд бўлди.

60-йилларнинг ўрталаридан эътиборан Натан Маллаев буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодини ўрганиш ва шу йўлда шогирдлар тайёрлашга ҳам жиддий эътибор берди: олим Навоий асарларининг 15 жилдлик ўзбекча, 10 жилдлик русча нашрларини тайёрлаш ва чоп эттиришда фаол қатнашди. Ўзбекистон Давлат адабиёт музейини ташкил қилишда устоз Ҳамид Сулаймонга яқиндан кўмаклашди. Ана шу йиллар давомида Н.Маллаев «Навоий ижодининг халқчил негизи», дунё навоийшунослиги тарихи ҳақида «Асарлар эътирофи ва таъзими», «Навоий ва халқ оғзаки ижоди» (ўзбек ва рус тилларида), «Буюк ўзбек шоири» (ўзбек, қорақалпоқ ва рус тилларида) каби рисола ва монографияларини эълон қилди; «Навоий лирикаси» китобини нашрга ҳозирлади.

1978 йили у «Навоий ва халқ оғзаки ижоди» тадқиқоти учун филология фанлари доктори илмий даражасини олишга мушарраф бўлди. Мазкур кенг камровли монография, айниқса, икки жиҳатдан ғоятда қимматлидир:

Биринчидан, олим ушбу фундаментал илмий асари билан ўзбек адабиётшунослигида мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди деган янги илмий йўналишни бошлаб берди; ёзма адабиётнинг оғзаки ижодга, оғзаки ижоднинг ёзма адабиётга таъсири масаласининг назарий муаммоларини хал қилиб берди.

Иккинчи томондан эса, олим халқ оғзаки ижоди бисотидан баракали файз топган даҳо санъаткоримиз Навоий «Хамса»си таркибидаги дostonлар сюжетининг оғзаки ижоддаги илдизларини аниқлашга муваффақ бўлди, асарларнинг кенг халқ оммаси орасига нечоғлик сингиб кетганини илк бор илмий нуқтаи назардан таҳлил қилди. «Хамса» дostonларининг қайта яратилган вариантлари, XVI аср ёзувчиси Умар Бокий томонидан қайта ижод этган насрий нусхалари анча батафсил, бадиний маҳорат, анъана ва ўзига хослик жиҳатидан текширилиб, назарий умумлаштирилди. Олим Умар Бокий кссаларининг Навоий дostonлари сюжетига қай даражада яқинлигини, айни пайтда фарқли жиҳатларини зукколик билан аниқлай олган. Ана шу асарида муаллиф ношир ва адиб Мир Махдум томонидан яратилган «Насри Хамсаи беназир» ҳақида маълумот берди. Кейинчалик ёш тадқиқотчиларимиз бу анъанани давом эттириб, «Лутфий ва халқ оғзаки ижоди», «Бобур ва халқ оғзаки ижоди», «Оғаҳийнинг фольклорга муносабати» масалаларини тадқиқ этдилар. Ўзбекистон Фан арбоби Н.Маллаевнинг Навоий ижодига бағишланган сўнги асари «Сўз санъатининг гултожи» (1992) монографияси бўлиб, у кенг илм-адаб аҳлига «Хамса»нинг беш дostonи ҳақида қилни, лўнда илм-маърифат берадиган асар сифатида ўзига хос қимматга эгадир.

Профессор Н.М.Маллаев кардош халқлар адабиётининг толмас тадқиқотчиси ва тарғиботчиларидан бири

эди. Унинг Рудакий, Фузулий, Фирдавсий, Жомий, Махтумкули, Абай каби буюк мутафаккирлар ҳақидаги илмий мақолалари ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ илм аҳли томонидан эътироф этилган эди. Олимнинг озар, форс-тожик, уйғур адабиётига доир кўплаб мақолалари турли тўпламлар, энциклопедиялардан урин олган эди. Гарчи «X–XII асрлар адабиёти» монографиясида озар ва форс-тожик мумтоз адабиёти намояндalари ижодига анча кенг урин берилган бўлса ҳам, унинг бу соҳадаги дастлабки алоҳида монографияси «Абулкосим Фирдавсий» (1962) бўлди. Китобда муаллиф туркий халқлар адабиётшунослигида биринчи бўлиб қўлёзма тазкиралардаги маълумотлар асосида Фирдавсийнинг ҳаёти ва ўлмас «Шоҳнома»сини кенг қамровда таҳлил қилган. Айниқса, «Рустам ва Сухроб», «Сиёвуш», «Исфандиёр». «Бсжон ва Манижа» дostonларини таҳлили жараёнида зуллисонийн олим уларда бадий йуксак даражада ифодаланган инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, таълим ва тарбия, ватанпарварлик ғоялари, талқинига алоҳида эътибор берган. Мазкур монографиясида муаллиф илм-фанда биринчи бўлиб Фирдавсий ва ўзбек адабиёти муаммосини қўзғади. «Шоҳнома»нинг XVI асрдан бошлаб Ҳасан Муҳаммад Хоразмий, Шох Ҳижрон, Муҳаммад Яъқуб, Ёркандий, Нодир Муҳаммад Бухорий, Хомуший, Очилди Мурод Мирий каби шоир ва ёзувчилар томонидан наср ва назмда ўзбек ва уйғур тилларига таржима қилингани, Хомуший таржимаси 1903–1909 йилларда тошбосма усулида уч маротаба нашр этилгани ҳақида маълумот берган.

Ўрта мактаб ҳамда олий ўқув юртлари учун ёзилган дарсликларидан Н.Маллаев Низомий Ганжавий, Фузулий ҳақида фикр юритган. Кейинчалик эса озар адабиётига бўлган бу кизиқиш олимни «Низомий ижодининг илмий-маърифий қиммати» деган қўлланмаси билан якун

топди. Бу китоб илмий-оммабоп йуналишда битилган. Олим асосий эътиборни Низомий «Панж ганж» таркибидаги дostonларда таълим-тарбия, илм урганиш, касб эгаллаш, комил инсонни тарбиялаш борасидаги қарашларни чуқурроқ таҳлил қилишга эътибор берган. Шунинг учун, бу асарда олим бир неча йиллик илмий педагогик фаолиятини умумлаштиргандек кўринади. Бундан ташқари, рисолада «Махзан ул-асрор», «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» дostonларининг мумтоз таржималари талқинига ҳам батафсилроқ тўхтаган. Хусусан, Қутб ва Низомий масаласини анча тeран ва изчил таҳлил қилган. Зероки, унда олим ўқувчини Низомий ҳаёт йўли билан лўнда ошно этган, «Панж ганж» дostonлари мохиятини мухтасар тарзда етказишга муваффақ бўлган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Натан Маллаев мумтоз адабиётимизнинг, қардош халқлар адабиётининг толмас тарғиботчиси ва таржимони ҳамдир. Унинг бевосита раҳбарлигида қардош халқлар адабиётининг, адабий алоқаларнинг муҳим муаммоларига бағишланган бир неча илмий тўпламлар чоп эттирилган эди. У Садриддин Айнийнинг «Қисқача таржимаи холим» асарини, тожик ёзувчиси Сотим Улуғзоданинг «Рудакий» драмасини ўзбеклаштирган. Бу угирмаларда мутаржим ёзувчи услубининг ўзига хос жиҳатларини, бадий тасвирдаги маҳоратларини саклашга муваффақ бўлган. Шу боис, «Қисқача таржимаи холим» бир неча марта қайта нашр эттирилган. Шунингдек, олим Жомий «Баҳористон»идан бир неча бобини ҳам ўзбек тилига таржима қилган ва мажмуаларга киритган эди.

Хулосаи калом шуки, Натан Маллаев адабиётимиз тарихининг сермаҳсул тадқиқотчиси, манбаъунос ва назариятчиси, маорифимиз даргаларидан бири сифатида соҳа ходимлари, шоғирдлари сафида ҳамон тирикдир. Чунки у халққа илм тарқатган, китоб инъом этган, комил шоғирдлар тайёрлаган беназир инсон эди.

АДАБИЁТ ВА ХАЛҚ ИЖОДИЁТИ

(МУКАДДИМА)

Сўз санъати ёзув ва ёзма адабиётдан кўп замонлар илгари оғзаки ижод сифатида вужудга келди. Унинг ижодкори – барча моддий бойликларнинг ҳам маънавий бойликларнинг ҳам, «ягона ва битмас манбаи бўлган» халқдир.

Халқ яратган асарлар, бир томондан, «халқ кўнглидаги кайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим комуси, унинг диний ва фалсафий китоби» бўлса, иккинчи томондан, бадний ижодкорлик даҳоси, тил бойлиги ва сўз жилокорлигининг кузгусидир. Халқ асарлари оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга, даврдан-даврга ўтади, манзур бўлади. Бирок, у дастлаб қандай яратилган бўлса, ҳар қачон ҳам айнан ўша ҳолича сақланиб қолмайди, балки ижодий қайта ишланади, турли хил ўзгаришларга учрайди, янги-янги воқеа ва маълумотлар, фикр ва тушунчалар билан бойийди, янги тарихий шароитга мувофиқлашади, кейинги асарлар билан бирга яшайди, янги умр кўради.

Ҳар қандай халқ поэзияси мифлар билан бошланади. Миф сўз санъатидагина эмас, балки бутун маънавий маданият тараққиётига замин бўлиб хизмат қилади. Халқ ижодиёти қаҳрамонлик эпоси, афсона ва ривоят, масал ва эртак, қўшиқ ва мақол-маталлар билан бойиб, такомиллашади. Халқ яратган асарлар, унинг улмас қаҳрамонлари, бадний ижодкорлик тажрибаси ёзма адабиётнинг вужудга келиши ва тараққийси учун замин, бой

маънавий-бадий манба, махорат мактаби бўлди. Халк ижодиёти санъаткорларга илҳом, куч-қувват ва махорат бағишлайди. Халк ижодидан баҳраманд бўлмаган бирор буюк санъаткорни тасаввур этиб бўлмайди. Суз санъаткорларининг фольклор асарларидан ижодий фойдаланиши ёзма адабиётнинг тараққийсига, шу билан бирга, халк асарларининг сақланиб қолиши ва янгира ур кўришига хизмат қилади. Айни чоғда, ёзма адабиёт ҳам халк ижодиётининг равнақи ва такомилга фаол таъсир этади. Чинакамига халк оммасига мансуб бўлган оғзаки ижодиёт билан прогрессив ёзма адабиётнинг узаро муносабати ва бир-бирига таъсири мана шундай.

Суз санъати тарихи фольклор билан бошланади, у ёзма адабиётнинг вужудга келишига замин, унинг тараққиётига бой маънавий-бадий манба сифатида хизмат қилади, айни чоғда, ёзма адабиёт ҳам фольклорнинг такомилга самарали таъсир этади.

Суз санъатининг – фольклор ва ёзма адабиётнинг шаклланиши ва тараққиётига хос умумий қонуниятлар ва типологик ҳодисалар билан бирга, ҳар бир халк фольклори ҳамда ёзма адабиётининг шаклланиши ва такомилли узига хос замин, шароит, хусусият ва ички қонуниятларга ҳам эгадир.

Ўзбек халқи бой ва қадимий оғзаки ва ёзма адабиётга эга. У жаҳон маданияти хазинасига «Алпомиш» эпоси, «Гуруғли» достонлари, ажойиб эртак ва қиссалар ҳамда «Хазойин ул-маоний», «Хамса» ва «Бобурнома» каби буюк обидаларини қўшди.

Ўзбек маданиятининг илдизлари жуда қадим замонларга, барча Урта Осиё халқлари учун муштарак бўлган маданият ёдгорликларига бориб тақалади.

Қадимги Урта Осиё антик маданиятнинг йирик бешикларидан бири булган. Аҳолиси сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, ҳунармандчилик, санъат соҳа-

лари, шаҳарлар куриш, меъморчилик, илм-фан ва бошқа соҳаларда катта ютуқларга эришган. Асрлар оша бу кўҳна тарихнинг айрим нодир ёдгорликлари бизга қадар сақланиб қолди.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги замонларга оид айрим оғзаки адабиёт ёдгорликлари баъзи бир манбалар орқали бизга қадар сақланиб қолган. Бу ёдгорликлар мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси, кўшиқ, лирик шеър ва бошқалардан иборат. Улардан баъзилари Ўрта Осиё халқларининг оғзаки ва ёзма адабиёти ҳамда санъатида чуқур из қолдирган. Жумладан, ўзбек халқ асари «Китоби Жамшид», «Рустами Достон» ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

Ўзбек халқ достони «Ойсулув» эса образ, сюжет ва композиция жиҳатидан қадимги қаҳрамонлик эпоси «Тумарис» ва қисман «Широк»ка монанд келади. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳозирга қадар унлаб мифологик ва афсонавий образлар яшаб келмоқда. Кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи сув худоси Хубби (Эрхубби) шундай образлардандир. Бундан ташқари, айрим қадимги шаҳарларнинг бино бўлиши ва номи ҳақида ҳам шу кунга қалар турли афсоналар ҳикоя қилинади. Мифологик, афсонавий қаҳрамонлар образи тасвирий ва амалий санъатда ҳам мужассамланган. Хоразм, Зарафшон, Сурхон воҳаси ва бошқа жойларда топилган санъат ёдгорликлари Митра, Каюмарс, Ардвиссура Анахита каби мифологик-афсонавий қаҳрамонларни эслатади.

Ўрта Осиё туркий халқларининг қадимги фольклорини урганишда, айниқса, XI асрнинг буюқ лингвисти Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит турк» асари бениҳоя катта аҳамиятга эга. «Девони луғотит турк»да Хитойдан Хоразмга қадар бўлган ҳудудда яшаган қабилалар уруғ ва халқларнинг тили текширилади. Ундаги кўшиқ

ва лирик шеърлар мана шу кабила, уруғ ва халқларнинг бадий ижодиёти булиб, улар туркий тиллар гуруҳидаги бошқа халқлар (уйғурлар, қирғизлар ва бошқалар)нинг этник таркибига кирганидек, ўзбек халқининг ҳам этник таркибига киради. Масалан, Махмуд Кошғарий китобидан кенг урин олган чигиллар, кипчоклар, карлуклар ва бошқалар айни замонда қадимги ўзбек уруғлари ҳамдир. Шунинг учун ҳам Махмуд Кошғарий келтирган қушиқ ва шеърларда ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган жуда кўп сўзларни ва ҳозирги ўзбек тилига хос бўлган грамматик шаклларни (келишиқлар, сўз ясовчи қушимчалар ва бошқаларни) учратамиз. «Девони луғотит турк»даги қушиқ ва лирик шеърлар бармоқ вазнида бўлиб, уларнинг кўпчилиги 7–8 хижолидир. Қушиқ ва лирик шеърларнинг банди кўпинча тўрт мисрадан иборат бўлиб, «а-а-а-б», «в-в-в-б» тартибида қофияланади. Қадимги қушиқ ва лирик шеърларнинг поэтикасига хос хусусиятлар ҳозирги ўзбек халқ қушиқларида ҳам сақланиб келмоқда. Бунинг ўзиёқ ўзбек халқ қушиқларининг жуда қадим замонларданок пайдо бўла бошлаганини кўрсатади. Шу билан бирга, «Девони луғотит турк»да келтирилган айрим мақоллар (баъзи ўзгаришлар билан (айрим ҳолларда ўзгаришсиз) ҳозирги кунда ҳам қўлланилади. «Ош тотиги туз» – «Ошнинг таъми туз билан», «Қўркмуш кишига қўй боши қўш қурунур» – «Қўркканга қўша қурунур», «Ит исирмас, от тепмас дема» – «Ит қопмас, от тепмас дема» ва бошқалар.

С.Е.Малов томонидан кўпчилик туркий тиллар тарихини ўрганишда муштарак бир манба деб баҳолаган Ўрхун Энасой ёдгорлиқлари ҳам ўзбек тили тарихи ва ўзбек фольклорини ўрганишда маълум аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, Урта Осиё халқлари сўз санъатининг илдизлари Тумарис ва Спитаменни етиштирган, Афросиёб ва Тупроққалъа. Варахша ва Болаликтепани бунёд этган, «Авесто»нинг пайдо бўлишида фаол ўрин эгаллаган, Урхун Энасой обидаларини вужудга келтирган, «Девони луғотит турк»га замин хозирлаган қадимги қабила ва элатларнинг бадиий ижодиётига бориб такалади. Унинг замирида Урта Осиё халқларининг адабиёти вужудга кела бошлади. Унинг тараккиётида қадимий адабий ёдномалар бевосита ёки бавосита ўз изини қолдирди. Бунга Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ёрқин мисол бўла олади. «Шоҳнома» қадимги фольклор заминиди, фольклор қахрамонлари қайта ишланган «Авесто», «Хватайнома» («Худойнома») ва бошқа манбалар заминиди вужудга келди. «Шоҳнома» туфайли жуда қадим замонларда яратилган қўпгина мифологик ва афсонавий қахрамонлар образи мангу ҳаёт топди, шу асар орқали бу қахрамонлар ўзга адабиётлардан ҳам ўрин олди.

Ўзбек мумтоз адабиёти ўзбек халқи маънавий маданиятининг қўп асрли бой хазинасидир. Ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва тараккиётида халқ оғзаки ижоди – фольклор бебаҳо ва битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилди. Ўзбек мумтоз адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб унинг бутун такомил босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти шуни кўрсатади. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиёт намояндаларини меҳнатқаш халқнинг дили ва тили, турмуши ва кураши, дунёқараши ва одат-удуми, ташвиши ва истак-орзуси билан яқиндан таништирди, бадиий ижодкорлик ҳаваси ва қўникмаларини туғдирди, ғоя ва образларнинг поёнсиз оламига олиб кирди, бутун бисоти ва санъаткорлик маҳоратини дариғ тутмади.

Аксарият ёзувчилар фольклордан, унинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан, маҳорати ва тил услубидан ижодий фойдаландилар, асарларининг халқчил бўлишига эришдилар ва ўз навбатида халқ оғзаки ижодиётига самарали таъсир этдилар. Хоразмий ва Сайфи Саройи, Дурбек ва Ҳайдар Хоразмий, Отойи ва Лутфий, Навоий ва Бобур, Машраб ва Турди, Мунис ва Огахий, Нодира ва Увайсий, Муқимий ва Фуркат, Завкий ва Аваз мана шундай сўз санъаткорларидир.

Ўзбек адабиёти намояндалари, шубҳасиз, биринчи навбатда ўзбек халқи томонидан яратилган оғзаки бадиий ижодиётдан илҳом ва таълим олдилар. Шу билан бирга, улар бевосита ёки бавосита ўзга халқларнинг фольклоридан ҳам баҳраманд бўлдилар. Бу ўзбек халқининг ўзга халқлар билан, биринчи навбатда, Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари билан, шунингдек, эрон, озарбайжон, араб, ҳинд ва юнон каби халқлар билан асрлар мобайнида давом этган иқтисодий ва маданий алоқалари заманида содир бўлди.

Ўзбек ёзувчилари, бир томондан, бевосита ва, иккинчи томондан, хилма-хил ёзма манбалар орқали ўзга халқларнинг фольклори билан танишув имкониятига эга эдилар.

Маълумки, ўзбеклар бошқа туркий халқлар ва эрон тиллари гуруҳида гаплашувчи халқлар билан ёнма-ён, қўшни ва айрим ҳудудларда биргаликда яшадилар. Бу ҳолат уларнинг турмуши, ҳужалиғи ва маданий ҳаётида чуқур из қолдирди. Оғзаки ва ёзма адабиётдаги муштарак ҳодисалар ҳам шу билан изоҳланади. Бир халқ яратган фольклор асари иккинчи бир халқ орасида ҳам тарқалиб, унга манзур бўлди, шу билан бирга, айрим асарларнинг турли вариант ва намуналари вужудга келди. Бунга, хусусан, «Алтоминш» ва «Ўрўғли»

туркумидаги дostonлар ёркин мисол бўла олади. Ўзбек ёзувчиси ўз халки фольклори билан бирга кўшни халклар фольклоридан ҳам бевосита баҳраманд бўлар эди, оғзаки ижодга хос ўзаро алока ва таъсир уни ўзга халклар фольклори билан ҳам таништирар эди.

Ёзма манбалар – бадий адабиёт, тарих, тазкира, мемуар ва бошқа типдаги ёзма асарлар, шунингдек, таржима адабиёт кўшни халклар. якин ва узок ўлка халклари фольклари билан ҳам танишувда тубсиз бир чашма эди. Ўзбек ёзувчиларининг деярли ҳаммаси зуллисонан сифатида форс-тожик тилида ҳам баркамол асарлар яратган. Мадраса таҳсили (ёки хусусий мутолаа) оркали ўзбек ёзувчиларининг бир қисми араб тилини ҳам билар эди. Форс-тожик ва араб тилидаги ёзма манбалар турли халклар томонидан яратилган ва баъзи ҳолларда қайта ишданган ёки турли-туман ўзгаришлар киритилган фольклор асарлари билан ҳам таништирар эди. Араб, форс-тожик ва туркий тилларга таржима қилинган асарлар борасида ҳам шунч таъкидлаш керак. Бунга, жумладан, қадимги ҳинд эпоси «Панча тантра («Беш китоб») равшан мисол бўла олади, VI асрда сосоний подшоларидан Ануширвоннинг буйруғи билан Ҳаким Бурзое «Панча тантра»ни санскрит (қадимги ҳинд) тилидан паҳлавий (қадимги форс) тилига таржима қилади. VIII асрда Ибн Мукаффа Бурзое таржимасидан «Панча тантра»ни араб тилига таржима қилади. Бу асар Урта Осиё ва бошқа жойларда ҳам шуҳрат топиб, бош қаҳрамонларининг номи билан «Қалила ва Димна» деб юритила бошлайди. Унинг образ ва сюжетлари асосида янги-янги асарлар вужудга келади (масалан, Рудакий яратган «Қалила ва Димна» дostonи), айрим масал ва ҳикоялари фольклор ва ёзма адабиётда қайта ишланади. Византияликларнинг

машхур «Стефанит ва Ихнилат» масаллар тўплами «Калила ва Димна»га асосланган хисобланади. «Калила ва Димна» ўзбек халқи орасида ҳам кенг тарқалган, бир неча бор ўзбекчага таржима қилинган, ўзбек фольклори ва ёзма адабиётида маълум из қолдирган.

Шубҳасиз, қайси бир манба орқали бўлмасин, бошқа халқларнинг фольклор асарлари (ёки улар асосида яратилган ёзма адабиёт асарлари) ўзбек фольклори ва ёзма адабиёти бисотиغا механистик равишда кириб келмади, балки аниқ тарихий шароитга, ўзбек ҳаёти ва миллий аънаналарига мослашди, ўзбек халқининг сўз санъати тажрибаси ва тил бойликлари билан қайтадан йўғрилди, «ўзбекча»лаштирилди. Худди шунингдек, ўзбек фольклори ҳам бевосита ёки бавосита бошқа халқларнинг сўз санъатига таъсир этди. Бунга, масалан, тожик тилидаги «Гургубли» («Гуруғли») ёрқин мисол бўла олади.

Бирок ўтмишда фольклористиканинг етарли ривожланмаганлиги, халқ оғзаки ижоди асарларининг ёзиб олинмагани мумтоз адабиёт билан фольклор алоқаларини ўрганишни янада мураккаблаштиради, кўшимча қийинчилик ва муаммоларни туғдиради. Ёзиб олинмагани туфайли қанчадан-қанча халқ оғзаки ижоди асарлари беному нишон йўқолиб кетди. «Қадимги Руснинг ёзма манбаларда сакланиб қолмаган «Игорь жангнома»си турида бошқа дostonлари бўлмаган деб ким қай қил бўла олади? Юнон ва Римнинг қадимги адабиёти едгорликларидан қанчаси ҳалок бўлиб кетмади?» Белинскийнинг бу сўзлари бошқа халқларнинг обидаларига ҳам тааллуқлидир. Гарчи талай едгорликлар унутилиб кетган бўлса-да, халқ саклаб қолган обидалари билан бирга, у авлодларга, даврларга ижодкорлик даҳоси, санъаткорлик тажрибасини мерос қилиб қолдиради.

Шунинг натижасида нисбатан кейинроқ яратилган халқ оғзаки ижоди асарларида қадимийроқ фольклорнинг изи ва руҳи ҳам сақланиб қолади. Бинобарин, ўзбек мумтоз адабиёти обидаларига фольклор таъсири масалаларини тадқиқ этишда бевосита манба бўлиб хизмат қилган ёдгорликлар ва турли ёзма манбалар билан бирга, даврдан қатъи назар, халқнинг бутун оғзаки ижоди ҳазиналари катта аҳамиятга эга. Шу ҳазина бойликлари, унинг ўзига хос хусусиятлари ёзма адабиёт намояндалари ижоди билан фольклор алоқасини ёритишда бош манбадир.

26997
Утган асрнинг 20-йилларидаёқ бир қатор экспедициялар ташкил этилди. Халқ ижоди материалларини туплаш ва оммалаштиришда хусусан 30-йиллар сермахсул бўлди. Ҳ.Зарифов бошчилигида ўзбек фольклористлари мактаби вужудга келди. Буюк Карим, Шариф Ризо, Мансур Афзалов, Музаёна Алавия, Ш.Абдуллаева ва бошқалар ўзбек фольклорини туплаш ва тадқиқ этишда унумли хизмат қилдилар. Бу фольклористлар сафи кейинроқ З.Ҳусайнова, Т.Ғозибоев, Ҳ.Раззоқов, Ж.Қобилниёзов, М.Саидов, О.Собиров, Т.Мирзаев, М.Муродов, Ё.Жўраев каби олимлар билан тулиб, мустақамланди. Ўзбек фольклори бойликларини урганишда рус ва бошқа қардош халқлар олимлари ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Ўзбек фольклористикасининг муваффақиятлари, жуда кўп асарларнинг ёзиб олинishi, нашр этилиши ва тадқиқ қилиниши ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди алоқаларини урганишда ҳам катта аҳамиятга эга. Айни чоғда, мумтоз адабиёт тадқиқотлари халқ оғзаки ижодининг унутилган саҳифаларини, айрим хусусиятларини тиклашга ёрдам беради.

Ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди алоқаларини урганиш адабиётшунослигимизнинг муҳим муам-

моларидан бири. Бу муаммони ёритишда олимларимиз маълум муваффакиятларга эришдилар. Ўзбек мумтоз адабиёти намояндалари ижодига бағишланган барча тадқиқотларда фольклор билан ёзма адабиётнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири масаласи маълум ўрин эгаллайди. Бу масалага бағишланган айрим махсус ишлар ҳам бор. Ўзбек мумтоз адабиётидан олий ўқув юртлари учун яратилган дарсликларда эса ёзма адабиёт ва фольклор масаласи сўз санъати тараққиёт босқичлари билан боғлиқ ҳолда маълум тизимга солиб умумлаштириб баён этилган. Бироқ бу ишларнинг барчаси дастлабки қадамлардир. Ўзбек мумтоз адабиёти ва фольклорнинг ўзаро алоқаси бениҳоя катта ва мураккаб муаммо бўлиб, жуда кўп тадқиқот ишлари олиб боришни талаб этади.

Ўзбек мумтоз адабиёти ва фольклор баҳсининг кўп масалалари улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодида мужассамланади. Бу табиий. Чунки Алишер Навоий ўзбек мумтоз адабиётининг, ўзбек адабий тилининг муассисидир. Унинг фаолияти халққа муҳаббат, унга хизмат қилиш, халқ санъати бойликларини, унинг тилини ардоқлаш ва халқ чашмаларидан ижодий фойдаланишнинг юксак ва ёркин тимсолидир. Бундай улуғ сиймонинг халқ қалбидан мангу ўрин олиши, унинг олий хурматига сазовор бўлиши ва халқ ижодига самарали таъсир этиши ҳам табиийдир.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ХАЛҚ ИЖОДИЁТИ БАҲСНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

«Умидим улдурки ва хаёлимга андок келурки, сўзум мартабаси авждан куйи энмагай ва бу ёзган асарларимнинг тантанаси аъло даражадан ўзга ерни ёқтирмагай».

Алишер Навоий

Алишер Навоий жаҳон адабиётининг улуғ намоёндаларидан биридир. У бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халкнинг оёйишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. Улуғ инсонпарвар, талбирли давлат арбоби, ўзбек адабий тилининг муассиси ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори, комусчи аллома бўлиб етишди, ниҳоятда қимматли асарлар яратди ҳамда даврининг маданий ҳаётига раҳбар, илм-фан, санъат ва адабиёт ахлларига хомий, кўплаб шогирдлар стиштирган устоз бўлди.

Алишер Навоий тарихнинг беш асрдан зиёд ғоятда мураккаб ва ғоятда тўлқинли синовидан ўтиб, авлодлар ва асрларга хамрох бўлиб, уларга маънавий мадад бериб, яхшиликка, инсоннинг бахт-саодати учун курашга даъват этди. Халқпарварлик, дўстлик, биродарлик ва тинчлик учун кураш ғоясини ҳормай-толмай куйлади, ажойиб обидалар ва ўлмас образлар яратди.

Алишер Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш узок ва мураккаб тарихга эгадир. Бу тарих XV асрнинг ўзидан, Навоий замондошларининг асарларидан бошланади. Беш асрга яқин давр ичида Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш мураккаб тараққиёт боскичларини кечиб ўтди.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси навоийшуносликнинг катта ва муҳим бир баҳсидир. Бу баҳс Алишер Навоийнинг шоир ва мутафаккир сифатида шаклланиши ва такомлида халқ ижодиётининг роли, унинг фольклордан ижодий фойдаланиши ва халқ ижодиётига таъсири, халқ ижодиётида Навоий образи каби масалалар туркумини қамраб олади. Бу масалалар 30-йилларнинг охиридан бошлаб илм аҳлларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда.

Ўтмишдаги шарқшунослар Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти масалалари билан шуғулланиб, библиография соҳасида маълум натижаларга эришдилар. Аммо Навоийнинг адабий меросини чуқур илмий асосда тадқиқ қила олмадилар. Бинобарин, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти масаласи уларнинг эътиборидан четда қолиб келди.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида «Фарход ва Ширин»нинг халқ вариантлари – афсона ва эртакларни ёзиб олиш ва оммалаштиришда маълум иш қилинди. Бу Мирзачўлни ўзлаштириш харақати билан боғлиқ ҳолда содир бўлган эди (арик очиб чўлнинг бир оз қисми ўзлаштирилган эди). Мирзачўлнинг атроф кишлок ва овулларига келган кўп олимлар чўлни ўзлаштириш билан бирга, аҳолининг турмуши, урф-одати ва бошқалар билан ҳам кизиқиб, бир қатор афсона ва эртакларни ёзиб олиб, айримларини оммалаштирдилар. Бу афсона ва эртакларда халқнинг

асрий орзуси – сув очиб чўлни ўзлаштириш орзуси ўз ифодасини топган эди. Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин»идан, мўъжизакор Фарход ва Шириндан илхомланган халк бу қахрамонларнинг фаолиятини Мирзачўлга кўчириб, уларнинг сиймосида ўз нажоткорларини мужассамлаштирди. Фарход ва Ширин ҳақидаги афсона ва ривоятлар сюжет ва композиция, образлар жихатидан бир-биридан озми-кўпми фарк қилади, лекин асосий ғоя ва бош қахрамонлар уларни бир-бирига уйғунлаштиради. Сув очиб чўлни обод этиш – бу афсона ва эртақларнинг бош мавзуи бўлиб, уларда Фарход ва Ширин ёвуз ва хийлакор Хисравга карама-карши қўйилади. А.А.Кушакевич «Фарход ва Ширин»нинг халк вариантларидан бирини эълон қилади. Бу «Фарход ва Ширин»нинг эълон қилинган биринчи халк варианты эди. Шундан кейин яна бир неча асарлар оммалаштирилди: «Голодная степь, се предания», «Бегаватская сказка», И.Волинский ва И.Ляпунова ёзиб олган ривоят ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай афсона ва эртақлар бошқа жойларда ҳам кенг тарқалган бўлиб, ўша жойларнинг (масалан, Бойсун, Сарикўл ва бошқалар) номи билан боғланади. Буларнинг ўзиёқ «Фарход ва Ширин»нинг халк орасида кенг шухрат қозонгани, унинг ўй-орзуларга йўлдош бўлиб, ижод ва курашга илхомлантиргани ҳамда янги афсона ва эртақларга замин сифатида хизмат қилганини кўрсатади. Бироқ, афсона ва эртақлар ёзиб олиниб оммалаштирилган бўлса ҳам, улар илмий асосда тадқиқ қилинмади, Навоий достони билан киёсий ўрганилмади.

30-йилларнинг охирига қадар ҳам Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси деярли ўрганилмади, айрим ишлар бу баҳснинг хусусий масалаларигагина қаратилган

эди, холос. Профессор А.А.Семенов 1926 йилда халқ ижодиётида Навоий образи масаласига эътиборни жалб этиб, Навоий ҳақидаги хикоялардан бирини оммалаштирди. Бирок, фольклорда Навоий образи масаласи шу билан 40-йилларга қадар тўхтаб қолди. (Туюқ жанри ҳақида тадқиқотлар олиб борган олимлар шу жанр аспектида Навоий ва халқ шеърини масаласи бўйича ҳам қисман фикр юритганлар.)

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси 30-йилларнинг охиридан бошлаб навоийшуносликнинг муҳим бир баҳси бўлиб борди. Навоий ҳақида яратилган деярли барча катта-кичик илмий тадқиқот ва илмий-оммабоп асарларда улуғ шоир ва мутафаккирнинг халқ ижодиётидан кенг фойдалангани, халқ ижодиётида чуқур из қолдиргани ва халқ унинг образини афсона, хикоя ва эртакларда мужассамлантиргани ҳақида сўз юритилади, Навоий ҳақида халқ яратган асарлар оммалаштирилади ҳамда Алишер Навоий ва халқ ижодиёти мавзуда махсус мақола ва бошқа турдаги асарлар яратилади.

40-йиллар Навоий асарларининг халқ вариантларини ёзиб олиш ҳамда Навоий образи яратилган афсона ва эртакларни тўплашда хийла унумли бўлди. С.Эгамназаров (1939), М.Афзалов (1944), М.Алавия (1945) ва бошқалар «Фарҳод ва Ширин»нинг вариантларини ёзиб олдилар. Алишер Навоий ҳақида ўзбек халқи орасида тарқалган афсона ва эртакларнинг бирмунчаси ёзиб олинди ва оммалаштирилди. Туркман халқи орасида тарқалган «Мирали ва Султон Суюн» (Навоий ва Хусайн Бойқаро) туркумидаги афсоналар ёзиб олинди, алоҳида китобча сифатида нашр этилди. Навоийнинг халқ мақоллари заминида яратган ёки мақолларга яқин бўлган ҳикматли сўзлари матбуотда оммалаштирилишидан ташқари уч марта алоҳида китобча шаклида нашр этилди. Ҳикматли сўзларнинг

кайта-кайта нашр этилиши улардан баъзиларининг халк мақолига айланиб кетишига ҳам хизмат килди.

Ўтган асрнинг 40-йилларида Алишер Навоий ва халк ижодиёти баҳси бўйича яратилган асарларни икки гуруҳга: умумий масалаларга бағишланган ва махсус масалаларга бағишланган асарларга ажратиш мумкин. М.Шайхзода масаланинг умумий моҳияти ва киммати тавқидлаб, ўз мақоласини қуйидаги сўзлар билан бошлайди:

«Буюк шоиримизнинг сўнмас ижодиёти Шарк адабиётининг ёзув манбалари билан бирга халк ижодининг ҳам битмас-туганмас хазиналаридек кўп инжулар олди. Асосан, бу икки база Навоий ижодининг баланд иморати учун маҳкам пойдевор ролини ўйнади». Мақола муаллифи Навоий «Хамса»сидаги Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин, Хисрав, Баҳром ва Искандар образларининг халк ижодиётида йўғрилгани, кейин ёзма адабиётга – Фирдавсий, Низомий ва Хисрав Дехлавий дostonларига кириб қайта ишлангани, бу образларнинг халқ ижодиётида Навоий замонасида ҳам, ундан кейин ҳам яшаб келганини, буларни ўрганиш Навоий ижодининг фольклор манбаларини аниқлаш учун кенг имконият беришини айтади. Муаллиф «Навоий дostonларининг ўзида ҳам, унинг дostonларидаги сюжет ҳам фақат китоблардан олинмай, бошқа манбалар (фольклор дейилмоқчи – Н.М.) билан боғланганлиги тўғрисида бир неча характерли ишоратлар бор» деб «Фарҳод ва Ширин»дан «Ки эл Парвиздин мағбун эдилар» мисраси билан бошланувчи парчани келтиради. Шу билан бирга у дostonнинг ўзидаги халқ асарларига хос услуб, воқеани ривожлантириш усулларига эътиборни жалб этади. (Масалан, Ширин Фарҳод фожиасини халқ оғзида айтиб юрилган қўшиқлар орқали эшитади). Мақола муаллифи

Навоийнинг «Ҳафт манзари Баҳром» («Сабъаи сайёр») ҳикояларида халқ эртақларига хос бошланма (зачин) усулини қўллаганини таъкидлайди. У Навоийнинг халқ мақолларидан фойдаланиши ҳақида «бу соҳада Навоий шу қадар усталик кўрсатганки, бирмунча мақолларнинг халқдан Навоийга ё Навоийдан халққа ўтганини аниқлаш ҳам ҳозирча қийин» дейди. Мақоланинг хотимасида Алишер Навоийнинг халқ қўшиқларидан фойдаланиши, қўшиқларни «Мезон ул-авзон» асарида таъриф-тавсиф этиши ҳақида маълумот беради.

Шундай қилиб, Максуд Шайхзода Навоий ижодиётининг асосий манбаларидан бири халқ ижодиётидир, Навоий асарларида фольклор мотивлари ва услуби – усуллари мавжуд у, хусусан, халқ мақоллари ва қўшиқларига катта эътибор берган, буларни ўрганиш, тадқиқ қилиш катта аҳамиятга молик, деган хулосага келади. 40-йиллар бошидаги навоийшуносликнинг аҳволи ва савиясини кўзда тутсак, мазкур мақола муаммосининг қўйилиши ва илм аҳллари диққатини Навоий меросининг фольклор билан алоқасини тадқиқ этишга жалб қилгани жихатидан ғоятда муҳимлигини эътироф этиш керак.

Профессор А.Саъдий Алишер Навоийнинг халқ ижодиётига муҳаббати, ундан баҳраманд бўлганини таъкидлаш билан бирга, «Алишер Навоий ўзининг ўткир қалами билан халқ оғзаки ижодиётини – фольклорни бойитди» деб, Навоийнинг фольклорга таъсири масаласига эътиборни жалб этади. Мақола муаллифи Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мажолис ун-нафоис» ва хусусан, «Мезон ул-авзон»да халқ ижодиёти масалаларини ёритгани, халқ қўшиқларини тасниф қилгани, уларнинг муҳим хусусиятларини баён этгани, ўзи ҳам халқ қўшиқлари тарзида шеърлар битганини мисоллар

билан кўрсатади. А.Саъдий Навоий ва фольклор бахсининг бошқа жиҳатларига ҳам эътиборни жалб этиб, «Машхур «Хамса» асарига кирган дostonларидаги хаёлий хикоялар, афсоналар, дев, аждарлар билан пахлавонларнинг олишуви каби ўринларнинг тасвири Навоийнинг халк оғзаки ижодиётига катта аҳамият берганини кўрсатади», дейди. Бу мақола ҳам масаласининг қўйилиши жиҳатидан аҳамиятлидир. А.Саъдий мазкур мақоладаги тезисларни «Алишер Навоий ижоди – ўзбек мумтоз адабиётининг чўккиси» номли докторлик ишида ривожлантирди, Навоийнинг халк санъатига муносабати ҳақида маълумот ва фикр-мулоҳазалар билан бойитди.

Алишер Навоий ва халк ижодиёти баҳси 40-йилларда икки хусусий масала: Навоий ҳақидаги лати́фа ва хикоялар ҳамда «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ варианты масаласини қамраб олади.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир айрим воқеалар, унинг дўст-ёрлари ва муҳолифлари билан муносабати, шахсий сифатлари ва бошқалар заминида XV асрнинг ўзидаёқ лати́фа ва хикоялар тўкилиб, улар Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ», Бобурнинг «Бобурнома», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоъ» асарларидан ўрин олган эди. Уларнинг кўпида далиллар билан бадий тўкима уйғунлашиб, Алишер Навоий бадий образи вужудга кела бошлаган эди. Бизнингча, Навоийнинг ўз асарларидаги автобиографик ўринлар билан бир қаторда, унинг замондошлари асарларидаги лати́фа ва хикоялар фольклорда Алишер Навоий образининг вужудга келишида бош таянч бўлиб хизмат қилди. Бинобарин, бевосита халқ ижодиётидаги Навоий образини Алишер Навоий замондошлари асарларидаги лати́фа ва хикоялар билан киёсий ўрганиш асосида

халқ тасавуридаги улуг инсон, шоир, мутафаккир сиймосини тўлароқ тасаввур этиш мумкин.

Навойи замондошларининг асарлари, жумладан, улардаги латифа ва ҳикоялар қадим замонлардан бошлаб адабиёт ва илм аҳлларининг диққат-эътиборини жалб этиб келмоқда. М.Никитский, М.Белин, В.Бартольд, шунингдек, О.Шарафуддинов, М.Ойбек, С.Айний, Е.Э.Бертельс, В.Зоҳидов ва бошқа олимлар Навоийнинг фаолияти ва меросини тадқиқ қилишда Навоий замондошларининг асарларидан, улардаги латиф ва ҳикоялардан ҳам фойдаландилар. 40-йилларда бу латифа ва ҳикояларга бағишланган махсус икки янги мақола ёзилди. Булардан бири А.И. Болдиревнинг «Алишер Навоий замондошларининг ҳикояларида» мақоласи бўлса, иккинчиси А.К.Боровковнинг «Навоий ва Жомий халқ ривоятларида» номли тадқиқоти дир.

А.Н.Болдирев кўп йиллар давомида Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асари билан шуғулланиб, катта тадқиқот яратган эди. У Алишер Навоий юбилейи муносабати билан «Бадоеъ ул-вақоеъ»даги Алишер Навоийга алоқадор бўлган барча боб ва ҳикояларни синчиклаб ўрганиб, «Алишер Навоий» (1946) тўпламига янги тадқиқотини тақдим этди. А.Н.Болдирев асари икки қисмдан иборат: биринчи қисмда муаллиф Восифий ва унинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асари ҳақида қисқача маълумот бериб, бу асардаги Навоийга доир ҳикояларнинг муҳим хусусиятлари ҳақида фикр юритади; иккинчи қисмда 20 дан зиёд ҳикояни рус тилига таржима қилиб (айримларининг қисқача баъни берилган), баъзи бир шарҳ ва изоҳлар билан китобхонга тақдим этади.

Тадқиқотчи бу ҳикояларнинг тарихийлиги, воқеий далилларни камраб олганини эътироф қилиш билан бирга, уларга ҳар қачон ҳам айнан содир бўлган хо-

дисалар сифатида караш тўғри бўлавермайди, улар «адабий-тарихий латифа» характерига эга дейди. Ҳикояларнинг умумий моҳияти ва қимматини таъкидлаб, А.Н.Болдирев бундай дейди: «Улар – фақат уларгина энг қимматли нарсани – улуг инсоннинг тирик образини, унинг кундалик ҳаётини тиклаб тасаввур қилишга ёрдам беради; улар (Навоийнинг – Н.М.) даврасини, у яшаган ва ишлаган интим шароитни тасаввур қилишга имкон беради». Ҳикояларда Навоийнинг олижаноб сифат ва фазилатлари билан бирга унинг мизожидаги нозиклик ҳақида ҳам мусоҳиблари тилидан сўз юритилиши, дейди макола муаллифи, бу ҳикояларга ишонч билан караш лозимлигини таъкидлайди. А.Н.Болдирев ҳикояларнинг мазмуни ва бадий қиммати ҳақида сўзлаб, улардан баъзиларининг бадий савияси саёзроқ, бунинг устига уларда Навоийга алоқаси бўлмаган нарсаларга кенгрок ўрин берилган, бинобарин, бундай ҳикоялар улуг шоир ва мутафаккирнинг сиймосини тўларок тасаввур этишга хизмат қилолмайди дейди. А.Н.Болдирев кейинчалик «Бадоеъ ул-вақоеъ»нинг илмий-танқидий матнини ишлаб чиқиб, уни ўз дастхати билан 1961 йилда икки томда нашр эттирди.

Шу ўринда устод Садриддин Айнийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ»га доир тадқиқотлари ҳақида, қисқача бўлса-да, сўзлашни мувофик кўрамиз. С.Айний Восифийнинг сермахсул тадқиқотчиси ва «Бадоеъ ул-вақоеъ»нинг тарғиботчисидир. У 1940–1946 йиллар давомида бир неча мақолаларини оммалаштирган, Алишер Навоийга доир тадқиқотларида бу асардан кенг фойдаланган ва 1946 йилда Восифий ва унинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асари ҳақида катта монография тайёрлаган эди. Бу асар 1956 йилда босилиб чиқди. Асар муқаддима ва икки қисмдан иборат. Муқаддимада Зайниддин Восифийнинг

фаолияти ва «Бадоеъ ул-вақоеъ»ни ишлаб чиқиш (нашрга тайёрлаш) усули ҳақида маълумот берилади, биринчи қисм «Восифийнинг Хуросон ва ёшлик йиллари ҳақидаги эсдаликлари», иккинчи қисм «Восифийнинг Мовароуннахр ва Туркистондаги ҳаёти» деб номланади. С.Айний бу асарнинг Навоий даври, унинг фаолияти ва меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга эканини таъкидлайди. «Бадоеъ ул-вақоеъ»дан бевосита Навоийга алоқадор бўлган 7 ҳикояни келтиради. С.Айний «Бадоеъ ул-вақоеъ»ни мазмун ва услуб жиҳатидан ҳозирги китобхонга мувофиқ тарзда ишлаб чиқади, уни қимматли муқаддима, шарҳ, изоҳлар билан бойитади, бошқа манбалар билан муқояса этади.

Алишер Навоий ҳақидаги ҳикоя, латифа ва нақлларни ўрганишда А.К.Боровковнинг «Навоий ва Жомий халқ ривоятларида» мақоласи алоҳида аҳамиятга эга.

А.К.Боровков мақоласи Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ», Бобурнинг «Бобурнома», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», «Мирзо Ҳамдам ва Мавлави Жомий» каби ёзма манбалар ҳамда Навоий ҳақидаги ўзбек, туркман, форс-тожик тилидаги халқ латифалари ва ҳикоялари асосида ёзилган. Навоий ва Жомий ҳақида кўпгина латифа ва ҳикояларнинг пайдо бўлиши, кенг тарқалиши, А.К.Боровковнинг таъкидича, бир томондан, уларнинг улуғ санъаткорлиги ва алабиёт тараққиётида чуқур из қолдиргани билан изоҳланса, иккинчи томондан, Навоий ва Жомийга хос сўзамоллик, ҳазил-мутойиба ва зарофат шундай ҳикоя ва латифаларни вужудга келтирди. «Навоий ва Жомийнинг ўткир сўзлиги ҳақидаги ҳикоялар Ҳирот адабий муҳитининг хусусиятларини тарихан тўғри акс эттиради. Бирок, бу ҳикоялар ҳар қачон ҳам ҳақиқатда бўлиб ўтган фактларга асосланган ҳикоялар эмас. Ҳақиқатга монанд вазият, нозик сўз ўйини, ўткир

кочирик, сўз ва муомаладаги ҳозиржавоблик ва зехн-лилик ҳикоя-латифанинг мағзини ташкил этади ва бу ажойиб-ғаройиб сўз-ҳангомалар у ёки бу тарихий шахсга нисбат берилади». А.Боровковнинг фикрича, қачонлардир туркманларнинг афсонавий уруғ бошлиғи – бобокалони Сайинхон (ёки Сойилхон) ва ривоятлар Султон Маҳмуд Ғазнавий номи билан боғланган шоир Мирали ҳақидаги халқ ҳикоялари кейинчалик Навоий ва Ҳусайн Бойқарога нисбат берилган, Навоий тўқими ҳақидаги латифа кейинчалик Мушфикий номи билан юритилган ва ҳоказо. Макола муаллифи Навоий ва Гули ҳақидаги форс-тожик ва туркман ҳикояларини қиёс этади, уларнинг бир-бирига яқинлигини таъкидлайди ва булардан ҳар бири мустақил вужудга келган, бунга, жумладан, туркман ҳикоясидаги Гулининг ўлими ҳақидаги шеър ҳам асос бўла олади, дейди. У Навоий ва Гули ҳикоясига монанд бошқа манбаларга (масалан, Жўғихоннинг ўлими ҳақидаги ҳикоят, ўсмир Григорий ҳақидаги ривоят), аналогик адабий ҳодисаларга эътиборни жалб этади. А.К.Боровков мақоласи далилларга бойлиги жиҳатидан ҳам, қўйилган масалалар талқинидаги мулоҳаза ва хулосалари билан ҳам қимматлидир.

Навоий ҳақидаги ўзбек афсона ва ҳикояларини ёзиб, уларни оммалаштирган фольклоршунос М.Афзалов «Навоий ҳақида халқ афсоналари» мақоласида бу афсоналарнинг тарихий илдизи ҳақида сўзлаб, уларни таъриф ва тавсиф қилади, тарихий-бадний қимматини ёритади. Бу муқаддимадан кейин у бир неча афсонани журналхонларнинг диққат-эътиборига ҳавола қилади.

М.Афзаловнинг Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсига бағишланган йирикрок тадқиқоти «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ варианты» мавзусидаги диссертациясидир (1948). Тадқиқотчи Фарҳод ва Ширин ҳақидаги

бир катор ривоят, афсона ва эртақларни таҳлил қилади, уларнинг муштарак ва ўзига хос хусусиятларини ёритади. М.Афзалов диссертациясининг асосий объекти бевосита Навоий асари асосида халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли яратган «Фарҳод ва Ширин» достонидир. Олим достоннинг яратилиши тарихи ҳақида маълумот беради, Навоий достони билан Фозил Йўлдош ўғли асарини сюжет ва композиция, образлар тизими, тил ва услуб жиҳатидан қиёс этади, халқ достонида қаҳрамонларнинг омон қолиб, мурод-мақсадига эришуви – фольклорга хос оптимизмга диққатни жалб этади. Мазкур асар Навоий достонларининг халқ вариантларини ўрганишда биринчи катта кадам сифатида аҳамиятлидир.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаган бир катор ленинградлик шарқшунос олимлар «Фарҳод ва Ширин» ҳақида қимматли илмий мақолалар тайёрлаганлар. (Е.Бертельс – «Фарҳод ва Ширин», К.Тревер – «Фарҳод ва Ширин», А.Якубовский – «Навоий ва Фарҳод ҳақидаги афсона».) Бу мақолалар қўлёзмада қолган (ЎзФА, Тарих ва археология институти қўлёзмалар фонди, инв. № 26). Бу мақолаларда қадимги манбалар ва археологик материаллар маълумоти асосида «Фарҳод ва Ширин»нинг пайдо бўлиши, қадимги илдизлари, сюжет ва образларнинг инкишофи ёритилган, «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ ижодиёти билан алоқаси кўрсатилган. Афсуски, бу мақолалар қўлёзмада қолиб, оммалаштирилмади.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси бўйича 40-йилларда қилинган ишлар шулардан иборат. Шубҳасиз, мазкур ишлар билан бирга «Хамса»даги анъанавий образларга бағишланган тадқиқотлар ёки Навоийнинг салафлари ҳақида яратилган асарлар бевосита бўлса-да, мазкур баҳсни ўрганиш ва ёритишга маълум ҳисса қўшади. «Фирдоуси» мақолалар тўллами, академик

И.О.Орбелининг «Бехрам и Азаде» асари, академик И.Ю.Крачковскийнинг «Лайли ва Мажнун» кассаси тарихига доир тадқиқоти, профессор Е.Э.Бертельснинг Низомий, Жомий ҳақидаги монографиялари ва Искандарга доир китоби, Низомий юбилейи муносабати билан озарбайжон ва рус тилларида нашр этилган мақолалар тўплами, бу тўпламдаги адабиётшунос Ҳ.Ораслининг «Низомий ва озарбайжон халқ адабиёти», Миржалолнинг «Етти гўзал»даги ҳикоялар ҳақидаги мақолалари, шунингдек, Ҳ.Ализода ва М.Ҳ.Таҳмасибнинг Низомий асарларининг халқ вариантларини камраб олган китоби, Олим Шарафуддиновнинг «Баҳром Гўр образи ва «Сабъаи сайёр» тўғрисида» номли мақоласи ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу асарлар Навоий дostonларига қадар «Хамса» қаҳрамонларининг халқ ижодиёти ва ёзма адабиётдаги тадрижий тақомилини ёритади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси 40-йилларда навоийшуносликнинг муҳим баҳсларидан бирига айланди. Бу даврда китобий манбалардаги Навоий сиймосини ўрганиш, Навоий ҳақидаги халқ афсоналари ва эртақларини ёзиб олиш, оммалаштириш ҳамда «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантларини тадқиқ этиш, шу билан бирга, «Хамса» қаҳрамонларининг халқ ижодидаги илдиэларини ёритиш бўйича бир қатор ишлар қилинди. 40-йиллар Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг дебочасини яратди, навоийшунослик олдига шу баҳснинг қатор янги масалаларини ҳам қўйди.

50–60-йиллар навоийшунослик тараққиётининг янги, ниҳоятда сермахсул босқичи бўлди. Кўпчилик тадқиқотларда Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсига ҳам маълум эътибор ва ўрин берилди. Бу ишларнинг қимматини камситмаган ҳолда шуни ҳам эътироф этиш керакки,

Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи арафасига қадар Навоий ва халқ ижодиёти баҳси махсус тадқиқотлар объекти қилиб олинмади, 40-йиллар кун тартибига қўйилган масалалар ўрганилмади, ёритилмади. Фақат 1966 йилдан бошлаб мазкур баҳс яна қайтадан олимларимизнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қила бошлади. 1966–1969 йиллар давомида Навоий асарларининг халқ вариантларини оммалаштириш, Навоий ҳақидаги халқ афсоналарини тўплаш ва нашр этиш, халқ мақоллари руҳидаги Навоийнинг ҳикматли сўзларини сибосиб чиқариш, Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг айрим масалаларини тадқиқ этиш бўйича бирмунча ишлар қилинди.

30-йилларнинг охиридаёқ Фозил Йўлдош ўгли репертуаридаги «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларининг халқ вариантлари ёзиб олинган эди. Бу иккала дoston Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти томонидан нашр этилди. Навоий асарларининг халқ вариантлари улуг шоир ва мутафаккир ижодининг халқчиллиги, омманинг қалби ва руҳига яқинлиги, асрлар ва авлодларга хамроҳлигини яна бир бор равшан кўрсатади.

Навоий ҳақидаги халқ афсоналарини ёзиб олиш ва мукаммаллаштириш иши ҳам кейинги йилларда бирмунча жонланди. Айрим афсоналар эртақлар тўпламларига киритилди, вақтли матбуотда оммалаштирилди. Нихоят, «Доно Алишер» номли махсус тўплам нашр этилди. «Доно Алишер» тўплами 19 афсона (ҳикоя)дан иборат бўлиб, ундаги «Навоий ва Лутфий», «Навоий ва Осафий», «Қуш», «Чумоли» ҳикоятлари Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асаридан олинган, қолганлари М.Афзалов, М. Муродов ва И.Собировлар

томонидан халқ оғзидан ёзиб олинган. «Доно Алишер» китобининг босилиб чиқиши Навоий ҳақидаги халқ афсоналарини китобхонларга тақдим этишда муҳим бир қадам бўлди. Ёзма манбалар ва ҳикояларнинг мукаммал мансуб бўлган афсона ва ҳикояларнинг мукаммал тўпламини тузиш, уларни изоҳлаш ва шарҳлаш шу қадамга туташ бўлиши лозим. Шунингдек, бундай тўплам бошқа халқлар, чунончи, туркманлар томонидан яратилган афсоналарни ҳам қамраб олиши керак.

Навоий меросини, унинг донишмандона ўғитларини халқка тарғиб этишда мақол руҳига монанд ҳикматли сўзларнинг аҳамияти, шубҳасиз, катта. Бинобарин, кейинги йилларда ҳам Навоийнинг ҳикматли сўзлари бир неча бор нашр этилди ва бошқа тилларга таржима қилинди. Навоий. Афоризмлар. (Тузувчи Ю.Эшонқулов, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, Тошкент, 1961); Алишер Навоий. Ҳикматлар (тўпловчи ва сўзбоши муаллифи Солиҳ Муталлибов, Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968); Навоий. Ҳикматли сўзлар (Ўзбек, рус, форс, араб, инглиз, немис, француз, испан ва япон тилларида, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Х.Сулаймонов, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1988) каби тўпламлар шулар жумласидандир.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсига бағишланган илмий ва илмий-оммабоп ишлар Навоийнинг фольклордан ижодий фойдаланиши, фольклорда Навоий образи ҳамда Навоий ва халқ санъати масалаларини қамраб олади. Шубҳасиз, оммалаштирилган ишларнинг ҳаммаси ҳам бир хил савияда эмас. Бирок шуни эътироф қилиш керакки, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси янги далилий материал ва маълумотлар, аналитик таҳлил ҳамда бир-бирига яқин адабий ҳодисаларни қиссий ўрганиш ҳисобига кенгайиб, ривожланиб бормоқда.

М.Алавиянинг «Алишер Навоий ва фольклор», О.Собировнинг «Халқ ижодидан илҳомланиб» мақолалари Навоий ва халқ ижодиёти баҳсини кенгроқ ва чуқурроқ ўрганиш заруриятини таъкидлайди, шу баҳсининг айрим масалаларига эътиборни жалб этади. М.Алавия Навоийнинг халқ ижодининг хилма-хил жанр ва усулларидан фойдалангани, айни чоғда, халқ ижодига ҳам самарали таъсир этганини таъкидлайди. Олима Алишер Навоий халқ қалби ва меҳридан ўрин олганини қайд этиш билан бирга, Навоий ва халқ санъати масаласига эътиборни жалб қилади. Худди шунингдек, фольклоршунос О.Собиров ҳам Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг аҳамиятини қайд этиб, Алишер Навоий мероси фольклористика ва этнография жиҳатидан ҳам кимматлидир, унда халқ театри (чодирхаёл, кўғирчоқбозлар ва бошқаларга) доир муҳим маълумотлар бор, дейди. Шу билан бирга у Навоий иборалари, Навоий идеаллари билан халқ ижодиёти ўртасидаги уйғунлик ҳақида сўз юритади. Ш.Абдуллаева «Халқ ижодиётининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир» мақоласида Навоийнинг фольклорга муносабати, «ёр-ёр»дан, мақол ва халқ афсоналаридан ижодий фойдаланиши ҳақида сўзлайди. Бу мақолалар Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг кўйилиши жиҳатидан, шубҳасиз, диққатга сазовордир.

Алишер Навоий халқ мақоллари, маталлари ва ибораларига қатта эътибор берди, уларни айнан ёки шеърнинг поэтик талаби билан қайта ишлаб ўз асарларида қўллади ва шуларга монанд янги ҳикматли сўз ҳамда иборалар ижод этди. Буларни ўрганиш ва тадқиқ қилиш Навоий асарларининг гоъвий мазмунини ҳам, бадий формасини ҳам ёритишда қатта аҳамиятга эга. Бу масала адабиётшунос ва фольклоршуносларнинг ҳамда тилшуносларнинг эъти-

борини жалб этмоқда. Кейинги йилларда яратилган маколалардан адабиётшунослик ва фольклористика нуктаи назаридан М.Алавиянинг «Навойи газалларида халқ таъбирлари», М.Ҳакимовнинг «Алишер Навойи лирикасида халқ мақоллари», «Навойи афоризмларининг манбаларига доир» мақолалари диққатга сазовор.

Халқ ижодиёти бевосита ва бавосита Навойи достонлари ва ҳикоялари учун муҳим манба сифатида хизмат қилди. Бу масала навойишуносларнинг диққат-эътиборида турган масалалардан бири бўлиб, тадқиқотларда қимматли факт ва маълумотлар тўпланган, илмий хулосалар берилган. Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар бу муҳим баҳсни ёритишда янги натижалар бермоқда. Ғ.Алиевнинг «Шарқ адабиётларида Хусрав ва Ширин афсонаси» китоби «Хусрав ва Ширин» номи билан аталган достонларнинг шаклланиши ва таракқиёти тарихини ёритиши билан бирга, Навойининг «Фарҳод ва Ширин»и илдизларини, унинг фольклор негизини ёритишда ҳам катта аҳамиятга эга. С.Эркиновнинг тадқиқотлари эса, бевосита Фарҳод образининг такомил масалаларига боғлиқ бўлиб, олим ўз салафларининг фикр-мулоҳазаларига таяниб қолмасдан, янги факт ва маълумотларни қўлга киритиб, Фарҳод образининг эволюциясини тўлароқ ёритишга, бу образнинг маъхазлари қадимги асотирлар – мифларга бориб тақалишини исботлашга интилади ва маълум натижаларга эришади. Шунингдек, И.Ғанихўжаеванинг «Навойи ҳикояларининг асосий манбалари», М.Собировнинг «Халқ ҳикоялари Навойи ижодида» номи оммабоп рисоалари ҳам Навойи ҳикояларининг айрим халқ вариантларига эътиборни жалб қилади.

М.Собиров «Алишер Навойининг фольклордан фойдаланиши масаласига доир («Хамса» материаллари асосида)» номзодлик ишининг биринчи бобида XV

асрга қадар ўзбек адабиётида фольклордан фойдаланиш, иккинчи бобида Навоий «Ҳамса»сининг манбалари, сюжет, образ, тасвир воситалари, халқ мақоллари ва хикматлари аспектида фольклор аънаналари ҳақида баҳс юритади. Мавзу ва масалалар доираси жуда кенг бўлиши билан бирга, муаллифнинг кўпгина кузатиш ва хулосалари диққатга сазовордир.

Фольклоршунос М.Муродов «Афсоналарда шоир сиймоси» мақоласида Навоий ҳақидаги ўзбек ва туркман афсоналари ҳақида сўз юритади, бир неча янги афсонани таҳлил қилади ва халқ афсоналарини ёзиб олиш ҳамда уларни нашр этиш сусти бораётганлигини таъкидлайди.

Навоий ижодиёти у яшаган муҳитнинг бадийи комуси, мураккаб халқ тарихининг равшан кўзгусидир. Унда инсон ҳаёти ва фаолиятининг ранг-баранг соҳалари ўз ифодасини топган. Бинобарин, Навоий мероси турли илм соҳалари учун бой ва қимматли манбадир. Бу этнография ва санъатшуносликка ҳам тааллуқлидир. Афсуски, Навоий мероси бу жиҳатдан деярли тадқиқ қилинмаган. Адабиётшунослик ва тилшуносликка доир асарларда бу масалалар биров муносабат билан айтилган этюдлар характериға эға. Шунн кўзда тутганда, санъатшунос М.Қодировнинг «Алишер Навоий ва санъат» рисоласини навоийшуносликнинг янги бобиин очишға қаратилган дадил одим деб баҳолаш мумкин. Муаллиф Навоийнинг «Ҳамса» (асосан, «Ҳайрат ул-аброр») ва «Мажолис ун-нафоис» асарларидаги маълумот ва фикр-мулоҳазаларға таяниб, «Навоий ижодини томоша санъати тарихини ўрганишда бир манба сифатида қараб чиқиб, мана шу каттақон мавзунинг бир қисминн ёритишини ниёт» қилади. Рисола муаллифи тўплаган материалларини гуруҳлаб, халқ санъатининг бир неча турини таъриф ва тавсиф этади. Муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, у объектни ҳам,

масалалар доирасини ҳам қаттиқ чегаралаб олган. Лекин шунга қарамай, у катта баҳс тадқиқотига муносиб дебоча деб баҳолашга арзигулик рисоладир.

Бевосита Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсига бағишланган ишлар шулардан иборат. Шубҳасиз, навоийшуносликнинг бошқа баҳс ва масалаларига доир тадқиқотларда ҳам ушбу баҳсга алоқадор муҳим материал ва фикр-мулоҳазалар бор. Шу билан бирга, қадимги туркий адабиёт обидалари, Навоийгача ўтган ўзбек ёзувчилари ва фольклор баҳсига оид тадқиқотлар ҳам Алишер Навоий ва халқ ижодиёти муаммосини ёритишга ёрдам беради. Форс-тожик, озарбайжон, араб халқлари адабиётларининг халқ оғзаки ижоди билан алоқасини тадқиқ этган асарлар ҳақида ҳам шуни айтиш керак.

Шундай қилиб, 40-йиллардан бошлаб Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси навоийшуносликнинг муҳим баҳсларидан бири бўлиб қолди. Ўтган давр ичида Навоий дostonларининг халқ вариантлари, Навоий ҳақидаги халқ афсона ва эртақларини тўплаш ва оммалаштириш, фольклорда Навоий образи, Навоийда халқ мақоллари ва таъбирлари, Навоий ва халқ санъати масалаларига доир бир қатор илмий ва илмий-оммабоп асарлар яратилди. Бирок буларнинг барчаси, ўзбек фольклоршунослиги асосчиси профессор Ҳоди Зариф айтганидек, катта баҳснинг бошланишидир. Мавжуд ишлар айрим хусусий масалаларга бағишланган бўлиб, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси бир бутун мавзу сифатида ишланганича йўқ. Ваҳоланки, бу мавзу Навоий ижодиётини, унинг миллий ва умумбашарий моҳиятини, санъаткорлик даҳосини, дунёқараши ва эстетикасини, шу билан бирга, адабиёт билан халқ ижодиёти муносабати қонуниятининг айрим жиҳатларини тўлароқ ва мукамалроқ ёритишга хизмат қилади.

I. ХАЛҚ ИЖОДИЁТИГА МУНОСАБАТ

ХАЛҚ САНЪАТИ ОЛАМИДА

XV аср Ўрта Осиё халқлари санъати тараққиётининг муҳим ва сермахсул бир босқичидир. Бу босқичда меъморчилик, тасвирий санъат, хаттотлик, мусиқа ва бошқа соҳаларда ўлмас обидалар яратилди.

Булардан ташқари халқ санъатининг наққошлик, ўймакорлик, зардўзлик, каштачилик, гилам тўқиш, кулолчилик ва бошқа турлари ҳам ривожланиб, нодир асарларни, буюмларни боқий қолдирган.

XV аср санъати тараққиётида Алишер Навоийнинг ўрни ва роли бениҳоят каттадир. Бу Навоийнинг санъаткорлиги, санъат аҳлларига ҳомийлиги ва санъатшунослиги билан ифодаланади. Алишер Навоий шоир ва адиб сифатида санъаткор бўлиши билан бирга, рассом ва бастакор ҳам эди («Занжирланган шер» сурати, шеърларидан бирига «Исфаҳон» деб номланган куй яратиши бунга мисолдир). Алишер Навоийнинг санъатнинг равнақи учун фидокорона фаолияти, санъат аҳлларига ҳомийлиги, уларга моддий ва маънавий кўмагининг санъатга қўшган катта улушидир. Шу билан бирга, Алишер Навоий санъатшунос сифатида ҳам гавдаланади. Унинг асарларида санъат соҳалари ҳақида бой фактик материал ва назарий маълумотлар бор.

Маълумки, Навоийнинг ташаббуси билан (кўпинча, унинг ўз маблағи билан) жуда кўп ва хилма-хил бинолар қурилган, боғ-роғлар барпо қилинган, арик ва ҳовузлар қазилган эди. Навоий доимо халқ меъморлари —

усталарининг санъатини ардоклаган, уларнинг меҳнатини кадрлаган. Манбаларнинг маълумотича, Навоий бино куриш ва ариқ-ховуз казишда ишлаётган кишиларни турли йўллар билан рағбатлантирар, уларга инъомлар берар, зиёфатлар уюштирар, ўзи ҳам иш бошида туриб, этагини бар уриб, енг шимариб бирга ишлар экан. Навоийнинг бу амалий фаолияти унинг бадий ижодиётида ҳам ўз аксини топди. «Фарход ва Ширин» достонидаги Фарходга аталган тўрт қасрнинг бино бўлиши, Фарходнинг Арманистонда ариқ очиши ва ховуз бунёд этиши каби эпизодларда аниқ деталлар бор. Бундай деталлар XV аср заминида, Навоийнинг бевосита ўз фаолияти заминида вужудга келиб, улуг шоирнинг тасаввурини ва романтикасини, орзусини ва келажакка парвозини билан уйғунлашиб кетади.

Алишер Навоийнинг илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллариغا хомийлиги, кўпгина олим, шоир ва санъаткорларнинг камол топиши ва самарали ижод қилишида унинг маънавий раҳнамолиги ва моддий мададкорлиги ҳақида тарих жуда муҳим маълумотларни сақлаб қолган.

Алишер Навоий халқ санъати, халқ ижодиётини ардоклайди, халқ санъати хазинасини ва халқнинг ижодкорлик тажрибасидан ўрганиш ва фойдаланишни тарғиб этади. Алишер Навоий асарларидаги халқ санъатига доир факт, маълумот ва мулоҳазаларни амалий санъат, халқ томошаси, фольклор – халқ поэтик ижодиёти каби туркумларга ажратиш мумкин.

Навоий асарларида, хусусан, «Мажолис ун-нафоис»да амалий санъат соҳаларининг намояндаларини зикр этилади, уларнинг санъати таъриф ва тавсиф қилинади. Навоий бадий ижодиётида ҳам амалий санъат турларига, наккошлик, ўймакорлик, зардўзлик, каштачилик ва бошқаларга катта эътибор беради,

санъатнинг кўрки ва нафосатини таърифлайди. Унинг қаҳрамонлари, масалан, Фарход, Шопур ва бошқалар ажойиб санъаткор, ижодкор сифатида гавдаланадилар. Халк санъати Навоий лирикасига ҳам мавзу берди, унга мазмун, кўрк ва латофат бағишлади. Мисол тарзида бир ғазални келтирамиз:

Ёглигин, эй ким, тикарсен игна мужгонимни қил,
Накш этарда тори онинг риштаи жонимни қил.

Истасанг торин кизил ёхуд қаро қилмоққа ранг,
Кўз қаросин ҳал қилиб, кўздин оқар қонимни қил.

Гар десанг ҳар ён кизил гуллар қилай нусхат анга,
Кўксим очиб, тоза қонлиғ доғи ҳижронимни қил.

Ғунчалар гул ёнида тикмак таҳайюл айласанг,
Анга нусхат кўнгул отлиғ зори ҳайронимни қил.

Гар десанг ҳар ён пари шакли намудор айлайин,
Ваҳ, не навъ айтай вале манзур жонимни қил.

Қилсанг ул ёглиғ аро бир шеъре ҳам ёзмок ҳавас,
Анда ҳар ён накш бу назми паршонимни қил.

Эй Навоий, кимки бир ёглиқни тикса ёр учун,
Музди жоним жавҳарнию накди имонимни қил.

Бу ғазалда лирика санъат ва этнография билан узвий уйғунлашиб, бирлашиб кетган. Ошиқ ёрига бўлган меҳр-муҳаббати, садокатини ҳижрон азоби ҳамда висол иштиёқини ифодалашда ёрнинг ёглиғ – рўмолча тикиш санъатидан фойдаланган. Айни чоғда лирика – шеъринг каштачилик санъатини тасвирлашга ҳам хизмат қилган: рўмолча, унинг ипи қора ва кизил рангда, рўмолчага

муаммо, гунча нухаси ишланади, пари сурати солинади, шеър битилади. Палак, сўзана, дорпеч ва бошқалар тикиш ўзбек халқ санъатининг энг қадимги, бой ва нафис тури. Хотин-қизларнинг меҳнати, диди ва ижоди билан оддий мато ва ип мўъжизали санъат асарига айланади, кишини мафтун этиб сеҳрлайди. Қора, кизил ва сарик ранг каштачиликда қадимдан ишлатиб келинаётган асосий ранглардир. Гул солиш, шеър битиш ҳам қадимий анъана. Шундай қилиб, Навоийнинг мазкур ғазали ошиқнинг лирик кайфиятини ифодалаши билан бирга сўз орқали халқ санъатининг ажойиб бир саҳифасини чизади, ғазал факат шеърят асари эмас, балки шу сўзнинг кенг маъносида санъат асари тусини олади. Алишер Навоий халқ санъатининг бошқа тур ва соҳаларига ҳам шундай самимий меҳр-муҳаббат билан ёндашади, уларни ардоқлайди.

Энди «халқ томошаси» санъатига ўтайлик.

Маълумки, Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг кўпчилиги ўтмишдаги профессионал драматургия ва театрга эга бўлмаган. Бунинг ўз аник сабаблари бор. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳукмрон бўлган ислом мафқураси асрлар давомида профессионал театр ва драматургиянинг вужудга келишига имкон бермади. Ислон жонлилар шаклини ишлаш, уларнинг қиёфасига кириш ва таклид қилиш санъатини маъжусийлик ва бутпарастлик деб тақиқлаган. Буни араб халифалари истилосигача бўлган Ўрта Осиё санъати билан истилодан кейинги санъатни қиёс этиш ҳам равшан кўрсатади. Араб халифалари истилосига қадар Ўрта Осиёда ҳайкал-тарошлик ва тасвирий санъат турлари кенг тарқалган ва ривожланган эди. Иморатлар турли ҳайкал, барельеф, жонли мавжудотларнинг тасвири билан безатилар, зийнатланар, меъморчилик санъатининг бошқа турлари

билан уйгушлашиб, нодир санъат асарларини вужудга келтирар эди. Бунга, жумладан, Айритом ва Болаликтепа (Сурхон водийсида), Тупроккалъа (Хоразмда) Варахша (Бухоро якинида), Афросиёб (Самаркандда), Муғ тоғи ва Панжикент (Тожикистонда) каби қадимги шаҳар ва қалъалардан топилган ёдгорликлар ёрқин мисол бўлади. Араб халифалари истилосидан кейин бино бўлган иморатлар ва уларнинг безак санъати аввалгилардан катта фарқ қилади. Исломиётдан кейин иморатлар ҳайкаллар ва жонли мавжудотларнинг тасвири билан эмас, балки турли геометрик шакллар билан зийнатланади, ўймакорлик ва наққошлик санъатлари етакчи бўлади.

В.Белинский: «Драматик поэзия поэзия таракқиётининг олий босқичи ва санъатнинг гултожидир, трагедия эса драматик поэзиянинг олий босқичи ва гултожидир», — деган эди. Яқин ва Ўрта Шарқ халқларида профессионал театр ва драматургиянинг вужудга келмагани бош сабабини аниқладик, энди В. Белинскийнинг юқоридаги сўзларини ўзбек адабиёти ва санъати тарихига ижодий татбиқ этиб, тўғри хулосага келиш имкониятимиз бор. Ўзбек халқи ўтмишдаги драматик поэзияни яратмаган бўлса-да, у шундай обидалар яратдики, бу обидалар — «Хамса», «Ҳазойин ул-маоний», «Бобурнома» ва бошқалар поэзия таракқиётининг олий босқичи ва гултожидир. Зотан, В.Белинскийнинг ўзи ҳам «...бирок, бундан ҳамма халқларда санъат таракқиёти бир хилда изчиллик билан бориши керак деган хулоса чиқариб бўлмайди», деб таъкидлаган эди. Шу билан бирга, халқ театри ва драматургиясининг маълум даражада шу санъат турларига бўлган эҳтиёжни қоплагани ва профессионал театр ҳамда драматургиянинг вужудга келишига замин тайёрлаганини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Ўзбек профессионал театри ва драматургияси шу

заминда, рус театри ва драматургиясининг самарали таъсири билан XX асрнинг аввалларида вужудга кела бошлади.

Ўрта Осиё «Халқ томошаси» санъатининг илдизи жуда қадим замонларга, Ўрта Осиёда яшаган қабила ва элатларнинг турли маросимлари, диний эътиқоди ёки расм-русмлари билан боғлиқ турли ўйин-томошаларига бориб тақалади. Ёзма манбалар, археологик қазилмалар бу ҳақда жуда қимматли маълумот беради. «Халқ томошаси» санъати халқ тарихи, унинг ижтимоий ҳаёти, маданияти, дунёқараши, завқи ва диди билан боғлиқ ҳолда ўсди, ривожланди. Унинг ўсиши ва ривожланиши бир текисда бормади, албатта. «Халқ томошаси» ўзининг халқчиллик негизини сақлаб қолди, у халқ ҳаёти, унинг руҳи ва орзу-армонларини ифодалади, оғир кунларда унга таскин ва далда берди, завқ-шавқ бағишлади, куч-қувват ато қилди. «Халқ томошаси» санъатининг янги-янги тур ва соҳалари, асарлари пайдо бўлди.

Кейинги йилларда ўзбек «халқ томошаси», хусусан, халқ театрини ўрганиш соҳасида бир қатор тадқиқот ишлари олиб борилди, мақола, рисола ва китоблар оммалаштирилди. А.Л.Троицкая, М.Қодиров, Т.Обидов, Л.П.Перепелицина, М.Раҳмонов ва бошқа санъатшуносларнинг асарлари шулар жумласидандир. Бирок ўзбек «халқ томошаси»нинг қадимги тарихи ҳамон оз ўрганилган ва тадқиқ этилмаган соҳа бўлиб қолмоқда. Бу, жумладан, Навоий даврига – XV асрга ҳам тааллуқлидир. Гарчи бу соҳага – «халқ томошаси» соҳасига бағишланган махсус манбалар бўлмаса-да, тарих, мемуар, бадий адабиёт, илм масалаларига бағишланган асарлар «халқ томошаси» санъатини ўрганишда катта ва қимматли объектдир. Бирок, бу объектдан етарли фойдаланилмаётир.

Алишер Навоий «халқ томошаси» санъатини махсус текшириб, унга алоҳида асар бағишлаган эмас. Лекин у халқ ҳаётининг барча соҳаларини кенг ва мукаммал билгани каби, «халқ томошаси»ни ҳам кенг ва мукаммал билар эди. Навоий «Ҳазойин ул-маоний», «Ҳамса» ва «Лисон ут-таїр» каби бадиний асарларида бирон лавҳа ёки образ яратишда, ҳодиса ва воқеани тасвирлашда «халқ томошаси» санъатидан, халқ санъаткорлари, уларнинг ўйини, бу ўйиннинг «сир-асрори» ҳамда бошқалардан фойдаланади. Шоир фалақдан, муҳитдан ва инсофсиз, адолатсиз кишилардан шикоят қилар экан, кўпинча фалақ ва муҳитни афсунгарнинг ўйинига, кўгирчокбознинг томошасига ўхшатади, кишиларни афсунгар, мушъабод – найрангбоз деб шикоят қилади. Бинобарин, бундай ўринларда Навоий «халқ томошаси» ва унинг ижрочиларига салбий муносабатда бўлмайди, балки «халқ томошаси»дан аниқ вокслик ва кишиларни танқид қилишда фойдаланади. Навоий санъатнинг бошқа турларига катта меҳр-муҳаббат билан ёндашгани каби, «халқ томошаси» ва унинг ижодкорларига ҳам меҳр-муҳаббат билан ёндашади. Бирок у санъатга енгил-елпи муносабатда бўлган, унга шахсий манфаат нуқтаи назаридан қараган қорчалон ва тамаъгир «санъаткор»ларни шафқатсиз танқид қилади. Бунга «Махбуб ул-қулуб»даги «Мутриб ва муганнийлар зикрида» айtilган йигирма иккинчи фасл ёрқин далил бўла олади. Мана, Навоийнинг мусиқа ва ашула санъатига, кишиларни ўз санъати билан мафтун қилувчи, завқ-шавқ бағишловчи мутриб ва муганнийларга муносабати:

«Мутриби тарабафзо ва муганнийи ғамзудо – иккаласига ҳолу дард аҳли жон қилурлар фидо.

Улки кўргузгай мулоїм таронав-у нағам, агар эшитгувчининг ҳаёти нақди анга фидо бўлса не ғам.

Кўнгул куввати хушнавоздин, рух кути хушовоздин. Хушхон муганнийдин дард ахлининг ўти тездур, агар малохати бўлса ҳол ахлига рустохездур. Ҳар муганнийки, дардмандонарок нағма чекар, анинг захмаси захмлиқ юракка коргаррок тегар. Оташин юзлук муганнийки, халқдан мулоим суруд чиқорғай, ҳол ахлининг куйган бағридин дуд чиқорғай. Мулоим мутрибки таъб ва фаҳм анга ёр бўлғай, одамий кўнгли тошдин бўлса анга зор бўлғай. Хусусан, ҳам айтқой ва ҳам чолғой, кўнгул мулкига не кўзғолонларни солғай...».

Навий бу ерда мусика ва ашула санъатини, унинг ижрочи ва ижодкорларини таъриф ва тавсиф этиб колмасдан, балки санъатнинг эстетик ва ижтимоий-тарбия кимматини ҳам алоҳида таъкидламоқда. Худди шу фаслнинг давомида санъатни ҳам, ўзини ҳам хорзор қилган тамаъгир мутриб ва муганнийлар ҳақида айтади:

«Аммо бу тоифанинг сойири ҳам ва агарчи тарабойни, меҳнатзудодурлар ва лекин филҳақиқат ланм сийрат ва гаодурлар. Айтқувчи ва чолғувчи зорлиғ ва тиланмак била олғувчи, то буюрғувчида сила ва инъом бор, алар мулозимдурлар ва хизматкор. То суҳбатда неъмат кўп, аларга барча амр ва наҳйнинг жўб. Чун базмда танаъум оз бўлди, алар иши истигноу ноз бўлди. Неъмат деган нимаики тамом йўқ бўлди. аларнинг кўнгли сендек тўқ бўлди. Агар йиллар баҳра олибдурлар эҳсонингдин, ошнолиғ бермай ўтарлар ёнингдин. Оз олсалар носипос, кўп олсалар ҳақшунос. Аксари фосик ва бадхўй ва колғони кажтабў дуруштгўй. Ҳаракатлари хориж тузуксиз созларидек ва калимотлари ҳашв маҳалсиз нозларидек. Вафо алар таъбиндин маслўб. Вафо аҳли алар оллида мардуд ва манкуб. Муганнийи вафосиз, кушгур ҳаёсиз. Агар йиллар риоят қилибсен ва ҳамхонадур, бир катлаки нима бермадинг бегонадур...»

Бу сўзлар фақат мутриб ва муғаннийгагина эмас, балки ўз касби ва санъатига фақат шахсий манфаат воситаси деб караган барча касб-кор ва санъат аҳлларига, шу жумладан, «халқ томошаси» санъаткорлари – масхарабоз, муқаллид, найрангбоз, қўғирчоқбоз ва бошқаларга ҳам тааллуқлидир,

Навойий бадиний асарларида «халқ томошаси»га образ ёки лавҳа яратишда мурожаат этиб, ундан бир восита сифатида фойдаланса, бошқа турдаги асарларида «халқ томошаси», унинг кўринишлари, мазмуни ва шакли, ижодкор ва ижрочилари ҳақида маълумот беради, фикр юритади. Бу жиҳатдан, айниқса, «Мажолис ун-нафонс» таъкираси алоҳида ўрин тутди.

Навойий маълумотлари масхарабоз, муқаллид, найрангбоз, қўғирчоқбоз каби «халқ томошаси» намояндалари тўй ва сайилларни қизитгани, махсус майдонларда ўз санъатини намойиш қилганини кўрсатади. Афтидан, каттароқ маъракаларда «халқ томошаси»нинг бир неча тури намойиш қилинган, санъаткорлар ўзига хос услубда куч синашишган.

«Халқ томошаси»нинг бир турини «халқ цирки» деб аташимиз мумкин. «Халқ цирки»нинг ўйинлар тури хилма-хил бўлган: дорбозлик, ўргатилган ҳайвонлар ва илошлар ўйини, найрангбозлик, қўз боғлаш ва бошқалар.

Навойий «Хайрат ул-аббор»нинг 4-мақолатида «хиркалғуш шайхлар»ни фош қилар экан, уларни найрангбоз ўргатган эчки билан қисс қилиб, шу эчкидан ҳам баттарроқ деб ҳисоблайди:

Турфа соқолни осибон кулгудек,
Эгри йиғоч узра чиқиб ўчкудек,
Ўчкуча ҳам йўқ ишида тўғрилиқ,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ.
Ўчку тилаб хайлига баргу наво,
Гар гала минг бўлса, бўлуб пешво.

Бу мисраларда ўхшатиш ва қаршилантириш, эътироф ва инкор бор: шайхнинг соколи эчки соколидек, бу осилган соқол кулги кўзғатади, шайхнинг хатти-ҳаракати эчкининг ҳаракатига ўхшайди, ўйиндаги эчки ёғоч устига чиқиб, тўрт оёғини миҳ қилса ёки иккисини муаллақ кўтариб турса, шайх ҳам эгри ёғочга чиқишда эчкидан қолишмайди. Бироқ шайх эчкидан ҳам ёмон, баттарин. Чунки ўйиндаги эчки «ўғри»ни тутиб беради (ўргатилган эчки яширилган нарсани олган одамни тутиб беради), шайх эса, ўғрини тутиб бериш у ёқда турсин, балки ўзи ўғрилиқ қилади...

Бу ерда Навоий эчки ўйинини қораламайди, балки ҳийлакор, товламачи шайхни фош этади, унинг қиёфасини тасвирлаш ва маънавиятини очишда эчки ўйинидан фойдаланади. Маълумотлар Навоий даври найрангбозлар томошасида ўргатилган ҳайвонлар салмоқли ўрин тутганини кўрсатади. Бу жиҳатдан, айниқса, Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ»даги найрангбоз Бобо Жамол ҳақидаги ҳикояти мароклидир. Восифий ўз ҳикоясини шундай бошлайди (таржима): «Бошқа азиз шахс шундай нақл қилдики, Султон Ҳусайн Мирзо замонида Бобо Жамол эчкибоз лақабли киши Ироқдан Хуросонга келди, унинг усули тугал ва қобилияти таърифдан ташқари эди ва ширин ҳаракатлари ҳамда рангин ҳикоеъи билан хос ва авомнинг кўнгил саҳифасига ўз муҳаббати нақшини солган эди...» Восифий Бобо Жамол ҳақида «Бадоеъ ул-вақоеъ»да икки ўринда сўзлайди. Биринчисида Бобо Жамолнинг ўргатилган машхур туяси ва шатранжга моҳир маймуни ҳақида нақл этади. Унинг туяси таърифида бундай дейди: «Унинг бағоят жуссаси катта ва зўр гавдали туяси бор эди... бу туяни сепоя устига чиқиб туришга ўргатган эди ва кўп халқ унинг маърақаси атрофига йиғилар ва таажжубланар

эдилар... Бобо Жамол ўргатган маймун ундан ҳам ажойиб ва гаройиб бўлган эмиш, у шатранж-шахмат ўйинига жуда уста бўлиб, машхур шатранжчиларни ҳам мот қилган эмиш.

«Ва унинг, – деб сўзини давом эттиради Восифий – бир маймуни бор эди, бағоят макбул ва матбуъ, шатранжни шу даражада яхши ўйнардикки, Дўстий, Барноча ва Жаъфар Али каби бу санъат устодларини хайрат водийсига элтар эди. Бир куни амири кабир Алишер Навоий кичик ва катта шатранжга мислсиз, юзма-юз ўйнаётганда ҳам, сиртдан ўйнаётганда ҳам ютказмайдиган Мавлоно Соҳибдорога маймун билан шатранж ўйнашни буюрди ва маймун номи зикр этилган Мавлонони икки марта мот қилди. Ва яна қизикроғи шундаки, Мавлоно Соҳиб ҳар ўйнаганида маймун Бобо Жамол томонига қарар ва кўзини қисар, яъни кўр, ҳариф қандай ёмон ўйин қилди, дер эди. Учинчи марта ўйнаётганларида Мавлоно Соҳиб ҳазил юзасидан отни филдек ўйнади. Маймун унинг юзига чунон шапалок солдики, панжасининг изи бир ой юзидан кетмади ва ёқасини ҳам йиртди...».

Бу, афтидан, хийла муболага ва бўрттириш билан йўғрилган накл. Гарчи шатранж доналари, уларнинг юришини ўргатиш мумкин бўлса-да, маймунни бу даражада моҳир ўйинчи қилиш ғайриимкондир. Лекин ҳақиқат шундаки, Бобо Жамол жуда уста найрангбоз бўлган. Бу Восифийнинг Бобо Жамол ҳақидаги «Бадоеъ ул-вақоъ»да келтирилган кейинги наклида янада тўла-роқ намоён бўлади.

Бобо Жамол ўргатган туя махсус оҳангда ўйнар ва ҳазин овоз билан гўё куй куйлар экан. Бобо Жамолнинг эчкиси янада таажжуб бўлган экан: «Бобо Жамолнинг кўк эчкиси бўларди, жудаям катта ва соқоли шундаям

узукни, ерга теккудек. Маърака тўплар эди, карийб минг киши йиғиларди. Бобо Жамол эчкини бўйнидан судраб маъракадан ташкарига олиб чиқар эди. Маъракадагилардан бири узугини бировга бериб яширар эди. Ҳеч ким бу узукни ким яширганини билмас эди. Шундан кейин Бобо Жамол у эчкини маъракага олиб кирар ва йўлга ундар эди ва эчки айланарди ва битталаб кишиларни искар, ногоҳ бир кишини оёғи билан туртиб қолар, у одамни тинтув қилар ва узукни топиб олар эдилар. Агар бу ишни юз марта қилсалар ҳам, хато қилмас эди. Бобо Жамол унга айтар эди: эй эчки, Муҳаммад ишқи билан Муҳаммад номли кишини топ, айлангин. Эчки маъракани айланарди ва Муҳаммад номли кишини топиб, олд оёқлари билан уриб кўрсатар эди ва Али номли кишини ҳам топар эди.

Бу Бобо Жамолнинг бир эшаги бўларди, Чамандар деб от қўйганди ва унга атаб бир қуй ҳам яратган эди, унинг гавда бўлақларидан ҳар бирини бир нарсага ўхшатган эдики, фазл аҳли фасохату балоғат арбоби унга таҳсин қилар эди ва уни мусажжаъ ва мусаннаъ қилиб тўзиб, чоргоҳ оҳангида гижжак билан ўринлар эди. Ва у Чамандар шундай усуллар қилар эдики, оқиллар акли ҳайратда қолар эди ва айтар эди: Эй Чамандар, бир ёмон, хунук, қари хотин сенга ошиқу ошуфта бўлипти, сув ўрнига гулоб ва арпа ўрнига писта ва қандак бодомнинг мағзини беради ва шундай тўкилган либосу... сенинг учун тўким ясайди ва ҳеч қачон сенга юк юкламайди ва шундай орзуси борки, сенга миниб олса ва ҳаммомга борса. Бу сўзни эшитиб уни қалтироқ босади ва нафаси кесилади. Бобо Жамол унинг бошига ўтириб олиб нола чекади, халқдан ҳам фиғон чиқади. Кейин айтади: «Эй Чамандар, бир зебо, раъно, кад-коматли, қоши камалак, лаблари қанддак, писта даҳон, мўрчамиён, роҳатижон

сени йўқлаяпти, Бахтар тоғидан сенга тош юклар келтирмоқчи ва сенга огирдан ҳам огир жафоларни солмоқчи. Қалай, қабул қиласанми?..» (Ҳикоянинг давоми маълум: эшак мамнуният билан таклифни қабул қилади. Кулги туғдирадиган ҳолат ҳам шунда).

Восифий Бобо Жамолнинг ғаройиб бир қушини ҳам таърифлайди. Қуш осмонга ирғитилган пулни ерга тушмасиданоқ илиб олар, турли рангларга бўялган қоғозларни фарқ этиб, сўраганини ажратиб берар экан. Восифийнинг ҳикояси, таъриф ва тавсифи билан Бобо Жамол, бир томондан, даврининг жуда моҳир найрангбози – хайвонларни қўлга ўргатувчи ва иккинчи томондан, уста масхарабоз, бадиҳагўй сифатида гавдаланади.

Шубҳасиз, «халқ томошаси» санъатининг Бобо Жамолга ўхшаш ижодкор ва ижрочилари кўп бўлиб, уларнинг репертуари ҳам бой ва хилма-хил бўлган. Ўргатилган хайвонлар ўйини, акробатика, фокус, гипноз ва бошқалар намоёиш қилинган. Алишер Навоий кўпинча бирор муносабат билан «шуъбадагар», «шуъбадабоз», «мушъабад» сўзларини тилга олади (бу сўзларни Навоий бир маънода қўллайди, баъзан бирининг ўрнида иккинчисини қўллайди), уларнинг ўйинини, «макрхийла»сини баён этади. Мисолларга мурожаат этайлик:

Бир лўлийи бозигар эрур чамбар ичинда,
Холингки, ўшул халқан гесу бирла ўйнар.

Бу байтда шоир ёрининг холи ва гесу – кокилини таърифламоқчи. У холни лўлига, айланма кокилни чамбарга ўхшатар экан, хол, гесу таърифи билан бирга чамбаракда ўйин кўрсатувчи лўли томошаси хақида марокли бир лавҳа ҳам яратган.

Сочинг афъиларидин йўк кўзунга ҳеч газанд,
Сеҳр ила то бу йнлоқларга не афсун қилди.

Шоир ёрнинг кўзи ва соч ўрамини таърифламоқда ва ўзига хос тазод санъатини кўлламоқда. Соч ўрами илон. Илон кўзга зарар етказмоғи мумкин. Лекин ёрнинг шахло кўзлари сеҳргар, улар илонларни афсун қилиб қўйган.

Фусунгар айтибон ёлғону чиндин,
Ческар афъини афсун бирла индин.

(«Фарход ва Ширин»)

Бу байт Хисравнинг «Фарходнинг каттиқ тошидин пажмурда ва каттиқ сўзидин озурда келиб...» бирор ҳийлаю тадбир билан «Армания»ни эгаллаш ниятига тушганини кўрсатиш учун айтилади. Фусунгар афсун билан илонни инидан чиқаргани каби, Хисрав ва унинг тудаси ҳийлаю тадбир ишлатиб «Армания»ни эгаллаб олмоқчи бўладилар.

Навой илон авровчилар билан бирга турли «мўъ-жизали» ўйинлар кўрсатувчи фокусчи ва гипнозчилар хақида ҳам сўзлайди, уларнинг ўйинидан хилма-хил образ, лавҳа яратиш ва ҳолатни тасвирлашда фойдаланади.

Навой бўлди лўливаш ки келмиш анга лўлихаш,
Қани бир жоми лўликашки лўли тутса бир соғар.

Тамаъ килма фалакдин комким, ханжар қилур ошом,
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўлийи бозигар.

Иккинчи байтда «лўлийи бозигар»нинг ой шаклидаги ханжарни «ошом» қилиши тасвирланган. «Пичоқ», «ханжар» ютиш найрангбозларнинг репертуарида ҳамон давом этиб келади. Қуйидаги байтда ҳам Навой найрангбозлар ўйинидан (ўтсиз ўт чиқариш) фойдаланиб, муҳитидан шикоят қилади, «Жаҳони букаламун», «Чарҳи шуъбадабоз» дейди:

Жаҳони букаламун ичра тушмиш элга гудоз,
Магарки тосиға ўт ёкти чархи шуъбадабоз.

Найрангбоз, одатда, бор нарсани «йўқ», йўқ нарсани «бор» қила олади. Буни халқда кўзбоғлогич дейдилар. Мана шундай кўзбоғлогич Навоий яшаган даврда «халқ томошаси»да кенг ўрин тутган. Шоир «Ҳайрат ул-аброр»нинг 9-мақолатида сохта ошиқларни танқид қилар экан, уларни найрангбозга ўхшатиб, сирти «шуъбадагар»нинг шишасидек тиши соф, лекни ичи юз макру хийла ва алдов яширинган ўша шишанинг зимнига ўхшайди дейди:

Шуъбадагар шишасидек тоши соф,
Зимнида юз макр ила зарқи газоф.

М.Қодиров таъкидлаганидек, «XV асрда шуъбадагарлар ихтиёрида йўқ нарсаларни бор, бор нарсаларни йўқ қилувчи асбоб—шиша қутича бўлган. Найрангбозлар унинг ёрдамида юз хийла, юз хил найранг намоён қилганлар».

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг 15-мақолатини «Афлок ҳайъати шикоятидаким, ҳар бириси дурже кўрунур ва ҳар кавқаби гавҳари пок, аммо хукказдурур захрнок, балки захри ҳалок. Ва жаҳон лубати киноятидаким, чобуке кўрунур матбуъ ва мавзун. Аммо золедурур иши макру фусун. Ва фусуни ҳаддин фузун. Ва ул хулққа лаолис мазарратидин қалам тили лол ва бу золнинг жамъи завол дурур» деб номлаган. Мақолатнинг номици тўла келтиришдан мақсад шундаки, сарлавҳанинг ўзида ҳам Навоий «афлок ҳайъатидан» шикоят қилишда афсунгар, найрангбоз ва «лўбат» (қўғирчоқ) дан фойдаланган. Мақолатнинг дастлабки мисралари ҳам шу руҳда бўлиб, муаллиф «чарх»ни «шуъбадасанж»га,

унинг барча қилмишларини найрангбознинг макр-
хийласи, найрангига ўхшатади. Мазмунан:

Эй кўнгил, чарх найрангбоздир, унинг алдови билан
ранж-машаққатга гирифтор бўлма; унинг найранги
ваҳимаю гумондан зиёдрок, сеҳри найрангчидан ҳам
ортиқроқдир; чарх макру найрангга шундай моҳирки,
у кўк тўн (хирка) кийиб олган тосбозга ўхшайди;
тўнидаги баҳя юлдузлар, ямоғи – Сомон йўли юлдузи
нишонасидир; куёш машъали билан ўйнагандек, ўтни
тос ва тўнида яширади; тўн орасидан ўтни ўтказиб,
уни ёқасидан чиқариб кўрсатади, гўё тонгни намойиш
килади, у тонгнинг оғзини кулгига очмайди («Куёш
кулиб чиқади» иборасига қарама-қарши тарзда), балки
хийла билан оғзидан ўтлар сочади; у ўт учкунлари
тўнининг ҳар томонига сочилади...

Найрангбоз ва унинг ўйини «Фарҳод ва Ширин»
дostonида ҳам тасвирланади. Хокон Фарҳоднинг ғам-
гинлигини тарқатиш, кўнглини очиш учун тўрт каср
куради, тўрт боғ барпо этади ҳамда «Хито мулкида
ҳар навъ ғаройиб» бўлса уни намойиш этади. Шундай
ғаройиботлардан бири мушаъбидлар ва уларнинг муъжи-
зали томошасидир:

Мушаъбидлар сипехри бевафо сон,
Ўгурлаб муҳра кўк тосидан осон.

Чу айлаб лаъб ҳар найранг сози,
Фалак ҳар лаҳза еб юз катла бози.

Қилиб тунни ёруғ, кунни коронгу,
Судин ўт ёндуруб, ўтдин сепиб сув.

Кўкартиб шуълалик ўтдин сипандон,
Осиб ўргамчи тори бирла сандон.

Булардин доғи пур макру фусунрок,
Ҳисоби ҳадду ғоятдин фузунрок.

Фалакни ҳам тонг қолдирган бу найрангбозлар «тунни ёруғ», «кунни қоронғи» қиладилар, «сувдан ўт», «ўтдан сув» ҳосил этадилар, «ўтда исирик кўқартирадилар», «ўргимчак торига сандон осадилар» ва бошқа мўъжизаларни намоёниш қиладилар. Бу тасвир Навоий яшаган даврда кўз боғлагич – фокус ва гипноз санъатининг хийла ривожланганини кўрсатади.

Манбалар, шунингдек, кўғирчоқ театри санъатининг ҳам кенг тарқалгани ва қамол топганидан шаҳодат беради. Кўғирчоқ театри халқ санъатининг энг қадимги ва оммабоп турларидан биридир. Аристотель, Геродот, Ксенофонт ва Апулей каби қадимги юнон муаллифларининг асарларидаёқ санъатнинг бу тури зикр этилган. Кўғирчоқ театри Яқин ва Ўрта Шарқ халқларида, жумладан, ўзбек халқида ҳам узок тарихга эга.

Кўғирчоқ театри халқнинг тарихий тараққиёти билан узвий боғланган санъат тарихининг ажралмас саҳифаларини ташкил этади. Ҳар бир халқнинг кўғирчоқ ўйини ўзига хос мавзу, репертуар, персонажлар галереяси, костюм ва бошқаларга эга бўлиб, миллий колорит ва анъаналари билан гавдаланади. Лекин шу билан бирга, кўғирчоқ театри санъатининг муштарак жиҳатлари ҳам бор. Бу муштараклик, жумладан, кўғирчоқ театрининг турида ҳам намоён бўлади. Кўпчилик халқларда кўғирчоқ театрининг уч тури бор: қўл кўғирчоқ, ип кўғирчоқ ва соя кўғирчоқ театри. «Қўл кўғирчоқ» театри – кўғирчоқбоз кўғирчоқларни бармоқларига кийгазиб олиб ҳаракатга келтиради (буни русча «театр верхових кукол» дейишади); «ип кўғирчоқ» театрида кўғирчоқлар ип ёки сым воситаси билан ҳаракатга кел-

тирилади, бир кўғирчокбоз бир вақтнинг ўзида кўпгина кўғирчокларни ўйнатиши мумкин (бу русча «театр подвесных кукол» ёки «театр марионетек» дейилади); «соя кўғирчок» театри – кўғирчокларнинг ўзи эмас, балки сояси намоён қилинади (бу русча «театр теней» дейилади). Маълумотлар Навоий яшаган даврда Мовароуннаҳр ва Хуросонда кўғирчок театрининг ушбу турлари бўлганидан далолат беради. «Кўл кўғирчок» ўзбек кўғирчок театрида «чодиржамол», «ип кўғирчок» – «чодирхаёл» ва «соя кўғирчок» – «фонусхаёл» дейилади. Афсуски, «чодиржамол» ва «чодирхаёл» кўғирчок ўйини турларининг Навоий даврида қандай ном билан аталганини билмаймиз, кўғирчок театрининг «фонусхаёл» тури эса худди шу ном билан Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонининг тўққизинчи мақолатида зикр этилади.

Навоий даврида (ундан олдин ҳам) кўғирчок ўйини ҳақида махсус бирон асар яратилганини билмаймиз. Лекин шундай бўлса-да, халқ санъатининг бу тури ҳақида турли манбаларда бевосита ёки бавосита ифодаланган маълумот ва мулоҳазалар бор. Шундай манбалардан бири Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» («Султонликнинг йиғитлик номаси») асаридир. Ҳусайн Воиз (вафоти 1505 йил) замонасининг машҳур уламо ва фузалоларидан бири бўлган. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да айтади: «Мавлоно Ҳусайн Воиз – Кошифий таҳаллус қилур. Сабзаворликдурур, йиғирма йилга яқин борқим (Ҳири) шаҳридадур. Мавлоно зуфунун ва рангин ва пурқор воқеъ бўлубтур. Оз фан бўлғайқим, дахли бўлмағай. Хусусан, ваъз ва иншо ва нужумки, анинг ҳақидур ва ҳар қайсида мутаййин ва машҳур ишлари бор. Ва мусаннифотидин бири «Жавоҳир ут-тафсир» дурқим, «Ал-бақара» сурасин бир мужаллад битибдур. мунсаф

катъи била юз жузв бўлгай». Навоий Ҳусайн Воиз ҳақида сўзини давом эттириб, Ҳирот шўхларидан бирининг қилган ҳазилини баён этади: «Шаҳр шўхларидан бири Ҳужа Ҳофиз куддиса сирруҳунинг бу матлаин битиб, минбарининг устига қуйғондур, будурким;

Воизон к-ин жилва бар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд кори дигар мекунанд.

Олиб ўқугоч кўп мутағаййир ва музтариб бўлуб, хийли хорижи мабҳас сўз айтиб, неча вақт ваъз айтмади. Хасми номаълум худ ўз мақсудин ҳосил қилди. Аммо мавлоно қилгонининг хато эрканига вокиф бўлғоч, яна ўз иши бошига борди, бормаса хато бўлур эрди» .

Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»да Камолиддин Ҳусайн Воиз ҳақида сўзлаб, унинг Навоийнинг ҳомийлиги ва ҳимматидан баҳраманд бўлгани, «Тафсири форсий» ва «Рисолаи муаммо» каби асарлар яратганини айтади. Ҳусайн Воиз иншо – мактуб коидаси, услуби масалалари билан шуғулланиб, «Махзан ул-иншо» ва «Саҳифаи шохий» асарларини ҳам яратган. Восифий ҳам «Бадоеъ ул-вақоеъ»да Ҳусайн Воиз ҳақида сўзлаб, унинг жуда машхур воиз ва билимдон киши бўлгани, катта обрў ва эътиборга эга эканини айтади (зотан, Восифий ваъзда Ҳусайн Воизнинг шогирди бўлган).

Ҳусайн Воизнинг ўгли Фаҳриддин Али Сафий ўзининг «Латоиф ут-тавоиф» асарида отаси Ҳусайн Воизнинг «Бадоеъ ул-афкор фи саное ул-ашъор» номли рисола яратганини таъкидлаб, шу рисола ва бошқа манбалардан фойдаланиб, шеърят санъати – бадийий усуллар ҳақида фикр юритади ва мисоллар келтиради.

Бу маълумотлар Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўз даврининг забардаст олим ва фозилларидан бири бўл-

ганини кўрсатади. Лекин шуни ҳам айтиш лозимки, Хусайн Воизнинг ижодий фаолияти, дунёкараши хийла мураккаб ва зиддиятлидир.

«Футувватномаи султоний» Хусайн Воизнинг дин ва тасаввуфга доир асаридир. Бу асарнинг VI бобидаги «Дар шархи луъбатбозон» («Кўғирчоқбозлар шарҳида») деб номланган иккинчи фасл «Кўғирчоқ ўйини»га алоқадордир. Муаллифнинг асл мақсади кўғирчоқ ўйини, кўғирчоқбозлар ҳақида маълумот бериш, мулоҳаза юритиш эмас. Унинг асл мақсади – дин ва тасаввуфни тарғиб қилиш, тасаввуфнинг «вужудия» таълимотини баён этишдир. Хусайн Воизнинг фикрича, барча мавжудотни Аллоҳ яратади, лекин Аллоҳсиз бу яратилганларнинг ҳеч қайси ~~бирин~~ бирон моҳиятга эга эмас, Аллоҳ уларга моҳият беради, ҳаракатга келтиради, ишга солади. Шу жиҳатдан караганда, барча мавжудот, чунончи, инсон ҳам бир шакл, сурат, кўғирчоқдир, Аллоҳ худди кўғирчоқбоз каби уларга жон киритади, ҳаракатга келтиради, сўзлатади. Хусайн Воизнинг кузатган мақсадидан қатъи назар, «Дар шархи луъбатбозон» фасли XV аср кўғирчоқ ўйинининг тури, хусусиятлари ва бошқа жиҳатлари ҳақида хийла батафсил маълумот беради.

«Футувватномаи султоний»нинг «Дар шархи луъбатбозон» фасли билан танишайлик. Фасл шундай сўзлар билан бошланади (таржимаси): «Эй азиз, билгинки, соф кўнгилли дарвешлар кўғирчоқбозлик иши ҳақида чуқур ўйлаганлар ва бунинг ҳақиқатидан кўп нарса уларга маълум бўлган. Шу жумладан, бу рисолага нимаики лойиқ бўлса, уни баён этаман». Бу муқаддима сўзларнинг ўзиёқ муаллифнинг «Кўғирчоқбоз»лар шарҳига дарвешлар (нақшбандийлар) нуктаи назаридан ёндашмоқчи эканини кўрсатади.

Муаллиф, ҳар бир шакл, суратнинг замирида жиддий ҳақиқат мавжуд, бу ҳақиқат илоҳий ҳақиқатдир. Бинобарин «ориф бояд, ки ба лаҳв ва сурат боз намонад ва жаҳд кунад, ки то аз он лаҳв жидде дар ёбад» («ориф ўйин ва сурат билан чегараланиб колмаслиги керак ва ўйиндан бирон жиддий (моҳият) топишга интилиши керак»), дейди. Ҳусайн Воиз бу фикрини кўғирчок ўйинларидан бирининг қисқача мазмунини баён этиш орқали шарҳламоқчи бўлади: «Азиз киши айтибдир: бир куни бир томошада бўлдим. Бир кишининг бошига чодир тортиб ўтирганини, чодир остида икки сурат (кўғирчок) ушлаб турганини кўрдим. Гоҳи бир сурат тилидан (кўғирчок) эркак овози билан савол берар... гоҳи кичик кизнинг нозик овози билан жавоб қайтарар эди. Бир ҳолатда шундай сўз сўзлар эдики, бир-биридан фарқ қилувчи икки кишининг овозини ундан эшитмоқ мумкин эди. Саволу жавоб асносида хусумат қилиб, бир-бирини уришди ва яна ярашиб кетишди. Ва бунинг ҳаммаси бир кишининг сўзи ва ҳаракати эдики, чодир остида ўйнар эди. Мен бунга таажжубландим. Бир қалби соф киши қўли билан мени туртди ва айтди: сен бунинг ўйин деб ҳисоблайсанми, йўқ, бу жиддийдир, жиддият соҳиби ўйин қилувчининг ниқоби билан яширинган. Бас, шундан маълум бўладики, кўғирчок ўйини ягона ҳаракатга ишоратдир, бу ягона ҳаракатнинг биринчи даражасидир ва бунинг ҳаракатнинг тажаллиси — кўриниши ҳам дейдилар... Олам суратлари бу бир неча кўғирчокка монанддир, комил устод ўз хаёли муқоясаси билан уларнинг ипларини ичдан ҳаракатга келтиради ва ўз ҳаракатларини тугаллайди. Рубоий:

Биз кўғирчоқлармиз, фалак кўғирчоқбоз,
Бу айни ҳақиқат ва на ким мажоз.

Икки-уч кунга келди-ку, ўйин килдик биз,
Йўқлик сандигига яна бир-бир борамиз.

Ва киши яхшилаб ўйлаб кўrsa, тилсиз ва кўлсиз, беҳаракат ва беқудрат хомуш бу кўғирчоқлар кўғирчоқбознинг амали билан гўё нотик ва ҳаракатчан бўлиб кўринадилар. Асл ҳақиқатда бундай эмас, сўзлагувчи бошка ва ҳаракат берувчи бошкадир. Мавлавий (Жалолдин Румий) маснавийси, албатта, шунга ишора килади. Маснавий:

У санъатда Озару ман санамман,
У нимаики ясаса ўша бўламан.
Гар мени соғар килса ўша бўламан.
Гар мени хан кар килса, ханжар бўламан.
Гар мени чашма килса, сув бераман,
Гар мени олов килса, ҳарорат бераман.

Бу ўринда сўз кўп ва мисоллари бу мухтасарга сикмайди...»

Юқорида келтирилган парчада биз, бир томондан, XV аср кўғирчоқ ўйини санъати ҳақида маълумот оламиз, иккинчи томондан, Хусайн Воиз Кошифийнинг дунёкараши билан танишамиз. Хусайн Воиз бир кўғирчоқбознинг усталиги, унинг икки кўғирчоқни ҳаракатга келтириши ва ҳар бирининг овозига мос овоз билан сўзлашини тасвирлаб, томошанинг кискача сюжетини келтиради. Санъатшунос М.Қодиров таъкидлаганидек, баён этилган суҳбат ва можаро Ўрта Осиё ва Эронда қадим замонлардан бошлаб кенг тарқалган Қачал Полвон сюжетининг бир варианты бўлиши керак. Хусайн Воизнинг бу маълумотлари XV аср кўғирчоқ театри ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга хизмат этади. Бирок, муаллиф бу маълумотлардан

Ўз фалсафий қарашларини ифодаловчи бир восита сифатида фойдаланмоқчи бўлади. Унингча, бутун борлиқ ваҳдати вужуднинг тажаллисидир, кўғирчоқлар ҳаракати ҳам «Тавҳиди афъол» – ягона ҳаракат, яъни илоҳий ҳаракатдир. Бирок, Ҳусайн Воизнинг бу қараши («тавҳиди афъол», «тажалли афъол») инсоннинг ўзлигини инкор этиб, уни «тақдир амри» билан иш кўрувчи бир ожиз ижрочигина қилиб қўяди. Бинобарин, Навоийнинг қараши билан Ҳусайн Воизнинг пантеизми ўртасида фарқ-тафовутгина эмас, балки кучли зиддият ҳам мавжуд. Бирок бундан қатъи назар, «Футувватномаи султоний»нинг мазкур фасли XV аср кўғирчоқ ўйини ҳақида батафсилроқ маълумот берувчи манба сифатида қимматлидир. Ҳусайн Воиз «луъбатбоз»ликка хос буюм ва ўйин тури ҳамда жараёни ҳақида айтади: «Агар кўғирчоқбозликнинг хусусияти нима деб сўрасалар, чодир ва пешбанд деб жавоб бер. Ва чодир ўйинини кундузи, пешбанд ўйинини кечаси кўрсатиш мумкин. Ва пешбанд деб сандиққа айтадиларки, унинг олдида ҳаёл ўйини намоён этилади. Ва кундузи ўйин кўрсатганда кўғирчоқларни қўл билан, кечаси эса иплар билан ҳаракатга келтирадилар. Агар чодир нимага ишора сўрасалар, ҳаммадан ҳар сафар янги овоз ва ҳар...» билан кўғирчоқларни ўйинга туширувчи кишига деб жавоб бер... Агар пешбанд нимага ишора деб сўрасалар, ғаройибот ва ажойибот сандиғига ўхшаш киши қалбигакам ҳар замон у кишининг бирор сифати ёки аҳволини ҳаракатга келтиради деб жавоб бер...» Бу парча XV асрда кўғирчоқ ўйинининг икки тури мавжуд бўлгани, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида аниқ ва равшан маълумот беради.

Алишер Навоий кўғирчоқ ўйини ҳақида махсус сўзламайди, унинг тури, хусусияти ва бошқа жиҳатларини

таъриф-тавсиф этмайди. У образ ва лавҳа яратиш, ҳаёт воқеликларини тасвирлаш ҳамда фикр-мулоҳазаларини баён этишда кўғирчоқ ўйинига мурожаат қилади. Лекин шунга карамай, у кўғирчоқ ўйинига доир маълумотларни тўлдиради, бойитади.

«Найрангбоз» ёки «фусунгар»га шикоят кайфиятларини ифодалашда мурожаат қилгани каби, кўғирчоқ ўйини ва кўғирчоқбозга ҳам шоир асосан шикоят кайфиятларини ифодалашда мурожаат этади. Кўғирчоқбоз ҳам найрангбоз ва фусунгар каби кишиларнинг димоғини чоғ қилиш, ҳордиғини таркатиш ва хуш-чакчак кайфият бағишлаш учун ўйин кўрсатади, ҳаётӣй ёхуд романтик-фантастик ҳодисаларни намойиш қилади, бевосита ёки бавосита ижтимоӣй муҳитнинг иллатларини танқид этади. Навоӣй фалак ва айёмнинг адолатсизлигидан, золимлар зулми ва макр-ҳийласидан шикоят қилар экан, ҳаёт ўйин, кишилар найрангбоз ва кўғирчоқбоз эмас-ку, нега фалакнинг айрим ишлари ўйинга, кишиларнинг хатти-ҳаракатлари найрангбоз ёки кўғирчоқбознинг ўйин кўрсатиши, «кўз боғлаши»га ўхшайди, деб изтироб чекади, газабланади, фалакни, унинг «найрангбоз»лари ва «кўғирчоқбоз»ларини лаънатлайди. Демак, Алишер Навоӣй халқ томошаси турларидан бўлган «Кўғирчоқ ўйини»ни қораламайди, уни рад қилмайди, балки ҳаётни «кўғирчоқ ўйини»га айлантирган «фалак»дан, қилмиши макр-ҳийла, жабр-ситамдан иборат бўлган кишилардан шикоят қилади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг «Афлок ҳайъати шикояти-даким...» деб номланган 15-мақолатида биз шоирнинг фалакни «шуъбадасанж»га ўхшатиб, унинг найрангларидан шикоят қилганини кўрамиз. Шу мақолатнинг давомида муаллиф фалакни «қовурчоқчи»га ҳам ўхшатиб бундай дейди:

...Балки коворчокни киби хийлагар,
Кўргузубон чодаридин минг сувар,
Миху сутунсиз тикибон чодарин,
Давра этиб чодарининг пайкарин.
Анда бўлиб жилвагари анжуман,
Ҳар сори юз лубати симинбадан.
Мунчаки лубат чиқориб симигун,
Қасди бори элга фирибу фусун.

Яъни: фалак «ковурчокчи» – «кўғирчокбоз» каби хийлагар бўлиб, минг хил сурат кўрсатади; у ўз чодирини михсиз ва устунсиз тикиб олган, уни давра шаклида ясаган; ҳар тарафдан юзлаб кумушбадан кўғирчоклар чикиб, жилвагарлар анжуманини тузди; мунча кумуш ранг кўғирчок чиқариб ўйнатиш барча эл учун фириб ва найрангдир демокчи шоир.

Бу тасвирда фалак кўғирчокбозга, осмон – кўғирчокбознинг чодирини, юлдузлар кўғирчокларга ўхшатишмоқда. Шунга монанд тасвир «Ҳайрат ул-аброр»нинг бошқа ўринларида ҳамда бўлак асарларда бор. Шоир «Ҳайрат ул-аброр»нинг XIX бобида – «Иккинчи хайрат»да бундай дейди:

Айлар эди чархи мушаъбид шиор,
Ҳар нафасе ўзга тилсим ошкор.
Кўк бу мушаъбиднинг ўлуб чодари,
Ахтар ўлуб лубати симинбари.

«Сабъан сайёр»нинг хотима бобларидан «Даҳри муҳолиф норостлиги таронаси тузмак ва бенаво ушукка андин ижтиноб пардаси кўргузмак ва сипеҳр зулмидин беҳабарларга таън тоши отмоқ ва гафлат уйқусидин жоҳ мағрурларин насиҳат гушмоли била уйғотмоқ» деб номланган XXXVI бобида кўк ва сайераларни «лаъб» (кўғирчок) ва «лаъббоз» (кўғирчокбоз)га ўхшатади.

«Фавойид ул-кибар»даги ушбу байт ҳам «Сабъаи сайёр» мисраларига ҳамоҳангдир:

Ема бозики, лӯъбатбоз эрур гардун, фирибингта,
Бу лӯъбатларки, эл кўнгли олур онинг қовурчоғи.

Шоир фалак ва қоннотни инкор қилмайди, рад этмайди, балки дунёнинг қорномаларини билгиси келади, ҳаёт воқеаларини фалакиёт ҳодисаларига кўчиради, «фалак» ишларидан гоҳи таажжубланади, гоҳи ғазабланади. «Фарход ва Ширин»нинг XXXIX бобида «...доғи Хисрав Армания Ҳисорни муҳосара қилғони ва қалъа дарвозалари боғланиб, хусумат эшиқлари очилғонини тасвирлагандан кейин соқийга мурожаатан битган лирик чекнишида:

Кетур соки, қадах андоқки гардун,
Шафакдек бода солиб анда гулгун,
Кўрайким бу ҳисори лӯъбатбоз,
Яна не навъ то лаъб этгай оғоз! –

дер экан, қандайдир мавҳум кайфиятларини эмас, балки Хисравнинг зулми ва истибдодига қарши, демакки, хисравлар зулми ва истибдодига қарши норозилигини ифодалайди. Навоий «Кўғирчоқ ўйини»га мурожаат қилар экан, доимо аниқ воқеа ва ҳодисаларни, кишиларни ва уларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳислатларини кўзда тутаяди, «кўғирчоқ ўйини» фош этиш, танқид қилишнинг бир воситаси сифатида хизмат қилади. Масалан, шоир «Ҳайрат ул-аброр»нинг 4-мақолотида «Рисёи хирқапўшлар...»ни танқид қилар экан:

Тийра ҳаёлот ила ҳол айлабон,
Даврни фонус ҳаёл айлабон,
Ҳолда асҳоб доғи пирдек,
Бемазалиқда бориси бирдек, –

деб кўғирчоқ ўйинининг «фонусаёл» туридан ҳам фойдаланади ва шу ўхшатиш оркали шайхларнинг макр-хийласи ва фикс-фужурини фош қилади.

Навоий баъзан ишкий-интим кайфиятларини ифодалашда ҳам кўғирчоқ ўйинидан фойдаланади, гўзални кўғирчоққа (луббатга) ўхшатади. Ўзини кўғирчоқбоз дейди. Масалан:

То Навоий бўлди луббат сорн вола, ваҳки, бор,
Барча луббатбозлар хангомасига улфати.

Шу билан бирга, баъзан шоир бевафо ва маккор гўзални кишини алдаб кўювчи кўғирчоқ ёки кўғирчоқбозга ўхшатади:

Даллаи пур хийла каш шўхест хар сў жилвагар,
Луббатак бозест, инак хаймаи ў чодар аст.

(Хар томондан бир шўх жилва қилиб турувчи далла хийлагар, кўғирчоқбоз бўлиб, унинг капаси чодридир).

Демак, шоир турли ҳолат, кайфият ва муддао – ниятни ифодалашда бир объект – бир воситадан мохирлик билан фойдалана олган.

Шундай қилиб, Ҳусайн Вонз Кошифий дин ва тасаввуфга доир фикр-қарашларини ифодалаш учун кўғирчоқ ўйинига мурожаат этган бўлса, Алишер Навоий фалак ва мухитдан шикоят қилиш учун унга мурожаат қилади. Ҳусайн Вонз «тақдир» ва «амри илоҳий» ҳақидаги таълимотини тарғиб этса, Навоий инсоннинг ўзлигини эътироф этиб, уни ҳимоя қилади ҳамда инсонни хўрлаган, таққир этган мухитдан нолийди, ғазабланади. Бундан катти назар, Ҳусайн Вонз асари ҳам, Алишер Навоий мероси ҳам XV аср халқ томошаси турларидан бўлган кўғирчоқ ўйини ҳақида қимматли маълумот беради.

«Халқ томошаси» турларидан яна бири масхара-бозликдир. Масхарабоз одатан ҳаётнинг, айрим тоифа ёки шахсларнинг салбий жиҳатларини, қусурларини кулгили ҳолатларда намоён қилади, унинг сўзи ва хатти-ҳаракатида юмор билан сатира уйғунлашади. Моҳир масхарабоз ёши, касб-кори ва бошқаларга қараб репертуар танлайди, эҳтиёжга қараб экспромт – бадиха йўли билан репертуарга ўзгариш киритади, бошқа вазиятда айтиш қийин бўлган фикр-мулоҳазани кулгига сингдириб юборади. Масхарабознинг томошаси хордик чикариш, дам олиш ва хушчақчақ кайфият бағишлашга хизмат қилиши билан бирга, кишиларнинг қалби ва шуурига ҳам таъсир этади, уларга билим беради, диди ва дунёқарашини такомиллаштиради. Халқ тўйи, сайли ва бошқа тантаналари масхарабозларсиз ўтмайди, халқ уларни севади, эъзозлайди. Масхарабозлар кўпинча бир тўда бўлиб уюшадилар, тўдада найрангбоз ва фусунгарлар катнашади, тўданинг бошлиғи, ўз қондаодатлари бўлади. Тўдадаги ҳар бир кишининг ўз муайян ҳунари, репертуари ва вазифаси бўлади. Масхарабозлар репертуаридан мусиқа, ўйин ва ашула ҳам ўрин олган. Ўтмиш муҳитида профессионал масхарабозларнинг турмуши ниҳоятда оғир бўлган, улар шаҳарма-шаҳар, кишлокма-кишлоқ кезиб юрганлар, мухтожлик ва йўқсиллик машаққатларини кечиб, тиланчилик қилганлар. Дин-шариат пешволари уларни таъқиб қилиб, динсизлик ва маъжусийликда айблаганлар. Лекин, шу билан бирга, енгил-елпи кулги кетидан қувиб, ўз виждони ва инсоний гурурини оёкостига қилган масхарабозлар ҳам бўлган, ундай масхарабозлар баъзан хумқдорлар ва аъёнлар даврасидан ўрин ҳам олар эди.

Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир, Восифий, Сафий, Бобур ва бошқа муаллифларнинг

асарлари XV аср масхарабозлик санъати, масхара ва мукаллидлар, ҳазил-мутойиба, бадиха ва бошқалар ҳақида маълумот беради, бизни XV аср масхарабоз ва мукаллидлари, уларнинг репертуари, ҳазил-мутойибанинг моҳияти, тури билан таништиради. «Навоий замонида, – деб таъкидлайди устоз С.Айний, – ижтимоий аҳамияти бўлмаган беадабона шахсий ҳажв ва латифалар кўп бўлгани каби, ижтимоий фойдали ширин ҳажв ва кўнгилочар тотли латифалар ҳам забардаст шоир ва олимларга оддий бир иш бўлиб қолган эди.

Беадабона шахсий ҳажв ва латифаларнинг намояндаси Абулвосеъ муншийдир. Навоий «Мажолис ун-нафоис»да унинг талантини тақдирласа-да, танкид қилади. Лекин унинг бу ишини тарбиячиси – вазир Хожа Мажиддин тарбиясининг таъсири деб билади.

Дарҳақиқат, вазир Хожа Мажиддин ўз муншийи Абулвосеъ талантини яхши йўлга солиш ўрнига уни бемазаликка ташвиқ қилар ва кишилар ҳақида айтган ҳар бир одобсиз ҳажви учун катта инъом ҳам берар эди. Ҳатто Абулвосеъ Мажиддиннинг ўзини ҳажв қилиб беш юз байт битган ва ҳар сафар Мажиддин ўзи ҳақидаги ҳажв учун ҳам унга мукофот берган.

Аммо Алишер Навоий санъати одобга мувофиқ бўлган ва ижтимоий аҳамиятга эга сатирачилар ва юморнависларни тақдирлар ва эҳтиром қилар ҳамда уларга катта инъомлар берар эди».

Навоий бегараз ҳазил-мутойиба ва ўринли кулгини ҳуш кўрган, ёқтирган. Унинг ўзи ҳам ҳазил-мутойибаларда иштирок этган (бу ҳақда мазкур асарнинг охириги бобида махсус сўз боради). Лекин у энгил-елпи маънисиз ва мантиксиз кулгини, томошабинлардан қандай бўлмасин фақат пул олишни ўйлаган масхарабозларни каттиқ қоралаган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг

одоб-тавозуъ масалаларига бағишланган олтинчи мақо-
латида ўринсиз кулги ҳақида:

Тарки адабдин бири кулгу дурур,
Кулгу адаб таркига белги дурур...
Кулгуки ўз ҳаддидин ўлди йирок,
Йигламок андин кўп эрур яхширок...
Қаҳқаҳаким ҳазл анинг ёридур,
Қурбака савти била рафторидур.

деган шоир, ёлгон-яшиқ сўз ва беўхшов қиёфа ҳамда
харакатлари билан кишиларни кулдириб, дирам йиққан
масҳарабозни танқид қилиб айтади:

Ҳарза эрур чунки мушаъбид сўзи,
Ўз тилини кўрки кесар ҳам ўзи,
Улки сокол боғлабон эл кулдирур.
Кулгу соқолига ўзи келтирур.
Қилмоқ учун кўзга фўзун кўркини,
Бонинга маймун чу кўяр бўркини.
Масҳараким кулги учун бож ер,
Бир дирам олгунча ики кож ер...

Навоийнинг ҳазил-мутойиба, масҳара ва муқаллид-
ларга муносабати ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш
ва масҳара-муқаллид санъати билан танишиш учун
«Мажолис ун-нафоис»дан бир неча парча келтирамиз.

«Мавлоно Соғарий – Соғар вилоятидиндур... Ҳазрат
Махдуми Нуран (Жомий – Н.М.) Макка сафарига ази-
мат қилгонда Вайсий ва Соғарий иккаласи мулози-
матда борур изҳори қилдилар. Аммо Вайсий эшаги йўқ
бахонаси билан ва Соғарий яна бир баҳона билан ул
сафардин қолдилар ва Амир Суҳайлий бу қиъгани алар
учун айтти ва эл ичида босе шуҳрат туттиким:

Вайсию Соғарий ба азми харам,
Гашта буданд ҳар душон сафари,
Лек аз он роҳ ҳар ду во монданд,
Он як аз бе харию в-ин зи хари» .

«Саид Абдулҳак – астрободлиғдур. Хуштабъ йигит эрди, муҳовараси доғи хуб эрди. Хучон вилоятининг козиси эшак ришва бериб садр они кози қилгонга бу китъаси машхурдурким:

Ҳаме гашт дар шаҳр шахсе (зи) Хучон,
Ки кози шавад, садр рози намешуд.
Бидодаш ҳаре ришвау гашт кози,
Агар ҳар намсбуд, кози намшуд» .

«Махлоно Бу Али. Девонавор юрур. Девона булмаса эрди, Бу Али таҳаллус қилгайму эрди...»

«Сайид Ғиёсиддин – ...аҳл ва мулоим кишидур. Мазох ва мутойиба мизожиға голибдур, шўхлуқдин файласуфваш, улви насабдин ва тасвир ва бузургманишлиқда беихтиёр тушубдур. Чун Сайиднинг хумоюн башараларида сафрат голибдур, сайид шерға ҳам дерлар. Баъзи маймунга ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бу навъ густоҳлиқлар қила олмасмен. Аммо Мирнинг маркабин ул итга ўхшатибменким, анга бир маймуни миндурурлар. Агарчи Мирга нохуш келур, аммо ҳазил била ўтқарур...»

«Абулбарақа... Чун Хуросон ва Самарқандда они андоқким бор, билмас киши йўқтур. Қабоҳати ҳолатини мазкур қилмоқда кўп беҳижоблиқ керак... назмидин хотирда йўқ эрди. Аммо бу байтни зурафо анинг учун дебтурлар:

Деве шайтон сифат Абдулбарақак,
Бод жояш дар ҳафтумин дарғақ».

Бу парчалар Алишер Навоийнинг ҳазил-юмор санъатига муҳаббат билан ёндашгани, кулгининг фош этувчилик – сатирик ва ҳазил-мутойиба – юмористик моҳиятига эътибор бергани, мазмунли, одоб доирасидаги кулгини эътироф қилгани, бемаъни кулгини рад этганини кўрсатади. Навоийнинг ўзи ҳам сатира ва юморнинг мохир усталаридан бўлиб, халқ ҳазил-юмор санъатининг тажрибаларидан ижодий фойдаланган.

ХАЛҚ ШЕЪРИЯТИНИ ЭЪЗОЗЛАБ

Халқнинг ижодкорлик даҳосини улуғлаган ва эъзозлаган Алишер Навоий халқ поэтик ижодиётига янада кўпроқ эътибор ва аҳамият берар эди.

Навоий халқ поэтик ижодиётига ранг-баранг гуллар жилваланган белоён бўстон, дурру гавҳарларга кон тубсиз уммон деб қарайди. Жумладан, «Фарход ва Ширин»нинг муқаддимасида салафларини такрорламай, халқ «афсона»си ва «тарих» саҳифаларини ўқиб-ўрганиб, ўзгалар кўзи тушмаган ва фойдаланмаган бойликлардан баҳраманд бўлиш заруриятини таъкидлайди.

(Бу салафларидан фарқ қилиш учунгина эмас, балки асарларининг гоъвий-бадий қимматини ошириш ва уларни ўз замонасига, туркий китобхонларнинг эҳтиёжига яқинлаштириш учун ҳам, бу нарса керак эди.) Шоир муқаддиманинг IX бобини бундай номлайди. «Бу икбол варақларининг муқобаласи ва бу саодат тарҳларининг мутораҳаси ва ҳаёл баҳрида маоний туҳафи савдоси учун масоҳий қилмоқ ва ҳар фасона сафинасин варақ-варақ, балки ҳар тарих жунгин сафҳа-сафҳа ахтариб дарёзада ажноска рад илигин урмоқ ва маоний акмишаси нафойисин бу латофат хужласи

аройиши учун ғайб тужжоридин ҳаёт нақдин бериб савдо қилмоқ ва жон риштаси ва қирпик игнаси била либоси намойиш ва хилъати оройиш тикиб, бу абгор қадларига солиб жилва бермак». (Таъкид бизники – Н.М.) Сарлавҳада таъкидланган «афсона» ва «тарих» саҳифалари ҳақидаги фикрлар қуйидаги мисраларда аниқлаштирилади, такомиллаштирилади:

...Қи чун бу уйда қилгунг нақш дебо,
Қерақ уй тарҳи доғи, бўлса зебо.
Агарчи назми дилқаш тушса маснуъ,
Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ.
Бурун жам эт неким бўлғай таворих,
Борида иста бу фархунда тарих.
Топилғай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз.
Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.
Йўқ эрса назм қилгонни ҳалойиқ,
Муқаррар айламак сендин не лоийқ,
Хуш эрмас эл сўнгинча раҳш сурмак,
Йўлским, эл югурми итур югурмак.
Бирақким бир чаманда сойир эрди,
Нечақим гул очилгон кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп...

Демак, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»ни яратмоқ учун «афсона» ва «тарих»нинг «поёнсиз баҳри»га шўнгиб, ундан «олий қадр дурлар» терган экан. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, ўтмиш тарих китоблари соф тарихий воқеаларнигина баён этиб шарҳламаган, балки ривоят ва афсоналарга ҳам кенг ўрин берган, баъзан тарих билан афсона араллашиб, чатишиб кетган, тарих афсонадек, афсона тарихдек

акс эттирилган. Навоийнинг ўзи ёзган «Тарихи мулуки Ажам» асари ҳам шу тахлитдадир. Бинобарин, тарих китоблари айни чоғда фольклор манбаи ҳамдир.

«Фарход ва Ширин»дан келтирилган мисралар Навоий дostonлари ва бошка асарларидаги маълумот, фикр ва мулоҳазалар билан янада бойиб боради, такомиллашади. Шоир фожиали севги киссаси «Лайли ва Мажнун»ни тугатар экан, хотима боб – XXXVIII бобда бу асарни халқ афсоналари асосида яратганини яна таъкидлаб айтади:

...Юз шукрки бу фасонаи дард,
Ҳар лафзида юз нишонаи дард.

Жон пардаларидин анда аврок,
Жондин бериб ул варақни ушшоқ,

Ёзгонда мидоди кўз кароси,
Ёзгон қора кайғу можароси...

Сугин нечаким узоттим охир,
Йиглай-йиглай туготтим охир...

Тарихий ёднома ва афсона ҳамда ривоятлар асосида яратган «Сабъаи сайёр» дostonининг хотималовчи бобларидан бўлган XXXV бобга шоир шундай сарлавҳа кўяди:

«Бахроми Гурнинг ов азмиға чарга соғони ва ажал хайли овининг чаргасиға колғони ва сайд азмиға гур суммининг тезрафторлиғи ва ўзининг гур домиға гирифторлиғи ва салтанатининг анжоми ва тарих ва фасонанинг итмоми ва ихтитоми» (таъкид бизники – Н.М.).

«Садди Искандарий»да Искандар образини яратишга киришар экан:

...Бори қилгонини демак осон эмас,
Деганга тугатмаклик имкон эмас.

Муносиб бу келдики ҳар ҳол ила,
Десам аввал ахволин ижмол ила.

Ки комим раво айламиш булгамен,
Ҳадисин адо айламиш булгамен.

Яна қиссасига тааққул қилиб,
Таворихига кўп тааммул қилиб, —

деб «қисса» ва «таворих»ни алоҳида таъкидлайди.

Қисса, ривоят, афсона, эртақ халқ поэтик ижодининг кенг тарқалган жанрларидан бўлиб, кўпинча кишилар кишининг узун тунини шундай асарларни тинглаш билан «қискартирган»лар, ҳордиқ чиқариб таскин топганлар. Қисса, ривоят, афсона, эртақ ва бошқалар даврдан-даврга боқий қолган, ижодий қайта ишланган, бадиҳа йўли билан турли-туман ўзгаришларга дуч келган. Буларни айтувчилар турли давр ва турли жойларда хилма-хил номлар билан: ровий, қиссаҳон, қисса-пардоз, қиссағўй, чўпчакчи, эртақчи, хикоячи ва бошқа номлар билан атаган, уларнинг ижрочилари ҳам, ижодчилари ҳам бўлган. Навоий уларни кўпинча «ровий», «хикоятчи», «қиссағўй», «қиссаҳон», «қиссасоз» ва «қиссапардоз» номлари билан атайди. Лирикасида ҳам, дostonларида ҳам уларга мурожаат қилади, халқ ижодининг сеҳрловчи хусусиятини таъкидлайди, ўз асарлари билан киёс этади ва ҳоказо. Бир неча парча келтирамиз:

Шоми ҳажрим шарҳи элни беҳуд этса не ажаб,
Уйку келтирмакдурур хосият афсонанинг.

Қўзума ул ваҳддин дермен юзунг афсонасин,
Қим севарлар уйкусизлар доимо афсонани.

Ровиё, бахрларидин манга йуктур кеча уйку,
Қиссаи Ҳамза дегил гоҳию, гаҳ қиссаи Юсуф.

Дема ровиё эрур Фарходу Мажнун қиссаи мухлик,
Ани алқисса бир «долу алиф» бил дostonимдин.

Ҳар тун айлар истимоъ эл қиссасин, ваҳким, келур
Менки ўз ҳолим десам, ул қисса пардоз уйқуси.

«Сабъаи сайёр» нинг 7-ҳикояти. Хоразмлик машшоқ
Кофур уйқусиз Баҳром ҳузурида. У Дилором ҳақида
ҳикоя бошлайди, Баҳром «Ғойибдан нишон» топади:

Сузга бергунча қиссагўй анжом,
Ғойибидин нишон топиб Баҳром.

Кофур уйқусиз Дилоромнинг ундан афсона сўзлаш-
ни илтимос қилганини эслайди:

Туилар уйқудин ўлса бегона,
Манга дер эрди: «Айт афсона».

Халқнинг қисса ва эртақларига Навоийнинг салафлари
ва замондошлари ҳам катта эътибор берганлар, улардан
бахраманд бўлганлар. Бунга, чунончи, Отойиннинг «қис-
сасин» радифли шеъри ҳам яққол мисол бўла олади.
Хуллас, халқ қиссалари ва эртақларига эътибор, улар-
дан ижодий фойдаланиш адабий ҳаётда ижобий бир
ҳодисадир. Бироқ, қисса билан қиссанинг, қиссахон би-
лан қиссахоннинг катта фарқи бўлган. Кишига маърифат,
ўғит берувчи, завқ-шавқ бағишловчи қиссалар ҳам,
куруқ сафсата ва олди-қочдидан иборат қиссалар ҳам
бўлган. Қиссагўйлар ҳам инчунин. Алишер Навоий
якши қисса ва қиссахонларни севади, кадрлайди,
лекин бемаъни қисса ва кишиларни алдаб-авраб чўн-
тагини қоққан, вақтини нобуд қилган «қиссасоз» ва

...торалаган. У
...қиссахон зик-
...«Қиссасоз
...яноқ ё банги,
...байлик ун била
...гуллари топмок
...абатар атвори ва
...Тева кумалогин
...муътакидлари

...қиятининг харидори,
...ҳеч бозори.

...печник ижодиётига туганмас
...қаб, унга доимо мурожаат
...сужет ва композициясидан,
...сирларидан ўрганар,
...булар эди. У халқ ижодини
...қалам ахлларини доимо
...«Мажлис ун-нафс» та
...қиссасининг ҳақиқи сўзлар эк
...қиссасининг ўринли ишлатганини а
...қиссасининг тақдирлайди. «Мирзо
...Самарқандликдур. Ва ул мулукни.
...Агарчи баъзи маҳалда ғариб
...урр эрди, бу байтда
...борким:

...қиссасининг қиссасининг санубарни боғбон.
...қиссасининг қиссасининг алифдин таъғини.

Биргина масални яхшигина боғлогон учун умид улким тенгри таоло анга раҳмат қилмиш бўлғай» .

Навойи халқ поэтик ижодиётини билмаган ёки уни менсимаган, халқ шеърятидан таълим ва баҳра олмаган нозимларни каттиқ қоралайди, танқид қилади. Бу жихатдан, хусусан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг муқаддима бобларидан бўлган XV боб диққатга сазовордир. Боб шундай номланди: «Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жони дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурур жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли газоф ноинсофлиғига мунсиф бўлмоқ, балки ўз газофиға инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ».

Шоирларни ғаввос, маънони сўз гавҳари:

«Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур,
Ким гуҳари маъни анга хос эрур» , –

деб баҳолаган шоир, ўз руҳий ҳолати ва истакларини ифодалашда аввалдан ҳамроҳи, мушоира ва май базминини ҳамроҳ қилган. Шунинг учун куйламоқчи бўлганини шунангача:

«...к суру... қулум,
...м анда... хай тулум.
...имаса
...ил»

«...б... айди, у
...кдан
...»

Ма...
...бахра

...Англамайин сузда туюк бахрини,
Кайси туюк, балки кўшик бахрини.
Лафзлари бемаза, таркиби сушт,
Носара маънию адо нодуруст.

У мана шундай «санъатпардоз»ларнинг керилиши,
изҳори фазл қилиши ва инъом-эҳсон тама қилишларидан
янада қаттиқроқ ранжийди:

... Турфа буқим шеър куюб отини,
Еткурубон кўкка мубохотинни.
Турфарок улқим, тоңиримни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб,
Ваҳки манга жилвалар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.
Кўнгулма кўп тиги жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар...

Бу мисралар Навоийнинг адабий-эстетик принци-
пининг узвий ҳалқасини ташкил этади. Алишер Навоий
суз санъаткорларидан ҳаёт воқеаларини ростгўйлик билан
тасвирлашни, китобхонга маънавий-бадний завқ-шавқ
беришни, унинг фикри ва дидини такомиллаштиришни
талаб қилар эди. У шаклбозликка берилган дидсиз ва
истеъдодсиз нозимларни, маддоҳ шоирларни қаттиқ
қоралаб, уларга қарши мурасасиз кураш олиб боради.
Жумладан, у «Сади Искандарий»да истеъдодсиз, мак-
танчок шоирларга қарши бундай деган эди:

Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал,
Ки беш байтдин боғлагай бир газал.
Басе маснавиғуи нозук ҳаёл,
Ки назм аҳли ичра солиб килу қол.
Халойиққа юз ҳусну соз айлагай,
Ки ўн йилда минг байт соз айлагай.

Чиқорғон замон ул навъ ойин савод,
Ки оламда йўк бўйла рангин савод.
Саводиға хар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.
Не зулматки, йўк оби хайвон анга,
Қаю тунки, йўк меҳри рахшон анга...

Навоийнинг улуғ замондоши, устоз санъаткор Абдурахмон Жомий ҳам дидсиз, истеъдодсиз шоирларга қарши мурасасиз кураш олиб борган эди.

Алишер Навоий халқ оғзаки ижодидан баҳраманд бўлиб, уни тарғиб этиб қолмасдан, балки халқ оғзаки ижодининг бойликларини, ўзига хос хусусиятларини текширди, ўзига хос илмий асосда ёритди. Бу хусусан «Мезон ул-авзон»га тааллуқлидир. «Мезон ул-авзон» аруз назарияси ривожига ҳисса бўлиб қўшилиши билан бирга, туркий халқлар шеърлятидаги арузни тадқиқ этган биринчи асар сифатида ғоятда қимматлидир. «Ғараз бу мақолотдин ва мақсад бу муқаддимотдин бу эрдиким, – деб таъкидлайди Навоий, – чун турк алфози билаким назм воқеъ бўлубтур, анга зобитае ва конуне йўк эрқондур ва ул фан ривожу учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайдур»¹. «Мезон ул-авзон» умуман вазн масалаларига бағишланган асар бўлмай, балки аруз вазнига бағишланган асардир. Халқ шеърлятининг асосий вазни эса бармоқдир. Бинобарин, Навоий халқ шеърлятининг вазн масалаларини кенг ва атрофлича тадқиқ этолмасди. Буни муаллифнинг ўзи алоҳида таъкидлаб айтган эди: «Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будубидойи ҳеч вазн била рост эмас эрди,

¹ Алишер Навоий. «Мезон ул-авзон». Танкидий матн. Тайёрловчи Иззат Султонов. ЎзФАН, Тошкент, 1949, XXI бст. (Кейинги ўринларда «Мезон ул-авзон» ва унинг саҳифаси танкидий матнга қўйилган лотинча рақамлар билан берилди.)

анга таарруз килилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмига дахли йўқтур». Бу ўринда, шубҳасиз, Навоий бармоқ вазини кўзда тутмоқда. Бирок, аруз халқ шеърятига маълум даражада киришиб борган, сингиб колган эди. Қўшиқларнинг бир неча тури арузда айтилар эди. Алишер Навоий «Мезон ул-авзон»да мана шундай қўшиқларни таъриф-тавсиф қилади.

«Яна турк улуси, батахсис чигатой халки аро шойеъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айгурлар». «Суруд» – «ашула» килиб айтиладиган, «шойеъ авзон» – «машхур вазнлар»дан Алишер Навоий саккиз тур шеърни келтириб, таъриф-тавсиф беради. Булар: «туюк», «қўшиқ» (вазни – мадиди мусаммани солим), «қўшиқ» (вазни – рамали мусаммани махфуз), «Чанги», «Муҳаббатнома», «Мустазод», «Орзуворий ва «Туркий»дир.

Навоий туюк жанри ҳақида бевосита икки асариди: «Мезон ул-авзон» ва «Муҳокамат ул-луғатайн»да фикр юритади, бу жанрни таъриф ва тавсиф этади. У «Мезон ул-авзон»да бундай дейди:

«Биринси туюқдурким, икки байтқа муқаррардур ва саяй килурларким, тажнис айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким:

[Туюк]

Ё раб ул шаҳду шакар ё лабмудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур.

(Фоиловун фоиловун фоиловун)

Жонима пайваста новак откали,
Ғамза ўкин қошига слабмудур.

(Фоиловун фоиловун фоиловун)

«Муҳокамат ул-луғатайн»да «тажнис» ва «нийҳом» муносабати билан туюк ҳақида сўз юритиб айтади:

«...Яна шеърда барча таъб аҳли қошида равшан ва мажмуъ фусаҳо оллида мубархандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдир. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнисомиз лафз ва ийҳомангиз нукта борки, назмга мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюргайлар. Бу тажнисда мундок дейилибтурким.

Байт:

Чун парию хурдур отинг бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг бегим,
Ҳар ҳадантеким, улус андин кочар,
Нотавон жоним сори отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сартда йўқтур ва муни туюк дерлар. Ва мунинг таърифин «Мезон ул-авзон» отлиғ арузга битилибдур...».¹

Алишер Навоий туюқнинг «турк шуаро»сига хослиги, унинг «сарт» (форс-тожик) шеъриятида йўқлигини таъкидлаб, бу жанрнинг уч асосий жиҳатини баён этади: «икки байтга мукаррар» (ҳажм), «саъй қилурларким, тажнис айтилғай» (қофия) ва «ул вазн рамали мусаддаси максурдур» (вазн). Демак, туюк вазн ва ҳажм жиҳатидан қатъий қоидага эга бўлган, тажнис кўллаш эса шарт бўлмаган. Лекин ўзбек тилидаги туюқларнинг кўпчилигида тажнис бор. Шунинг учун ҳам туюк деганда у тажнисли қофияси билан бирга кўз олдимишга келади. Алишер Навоийнинг ўзи яратган туюқларнинг ҳам ҳаммаси тажнислидир. Шу билан

¹Асарлар, XIV том, 112–114-бетлар.

бирга, Навоий шоирларнинг туюклари хакида фикр юритар экан, тажнисга алоҳида эътибор беради. У «Мажолис ун-нафоис»нинг VII мажлисида Абу Бакр Мирзо ва Султон Искандар Шерозийдан биттадан иккита туюк келтиради ва уларга баҳо беради.

Абу Бакр Мирзо:

«Эр керак уртанса ёнса ёлина,
Ёраниб ётса, отининг ёлина.
Ит ўлуми бирла ўлса яхшироқ.
Эр отониб душманига ёлина.

Агарчи баъзи алфози турконарокдур, аммо тажнисни яхши топибдур»¹.

Султон Искандар Шерозий:

«Тўлуя ойга нисбат эттим ёруми,
Ул хижолатдинким ўлди ёруми.
Тори мўюнгнинг зақотин мен берай,
Ё Мисрни, ё Ҳалабни, ё Руми.

Бурунги туюкдин бу турконарокдур»².

Туюкнинг илдизи жуда узоқ замонларга, қадимги халқ ижоди ёдгорликларига бориб тақалади. Туюкнинг муҳим жиҳатларидан бири бўлган тўртлик шакли туркий халқлар фольклорининг энг қадимги ва кенг тарқалган турларидан биридир. «Девону луготит турк»даги кўпчилик шеърлар тўртликлардир. Туюклардан «а-а-б-а» кофия тизими ҳам фольклорда «а-а-а-б» кофия тизими каби қадимий ва кенг тарқалгандир. Туюкларга хос тажнис кўллаш усули ҳам халқ шеъриятида қадимдан бор. Ўзбек адабиётидаги туюкларни синчиклаб текшир-

¹ «Мажолис ун-нафоис», 197-бет.

² «Мажолис ун-нафоис», 198-бет.

ган А.Н.Самойлович, туюк дастлаб халк тўртлиги булган, козок-киргизлардаги – айтыспа» (Радлов буйича «Кайом элент»), чул Крим татарларидаги «Чынг» ва усмонли турклардаги «Мани» шундай тўртликлардир, деган хулосага келади. «Айтыспа», «Чынг», «Мани» тўртликлари тажнисли ҳам бўлиб келади. «Мани»дан бир мисол келтирамиз:

Жиндим таштан аша,
Жамур баштан аша
Бан кызлары севарим
Жары белдан аша»¹.

(Мазмуни: ертўлам сиртдан – ердан паст, ёмғир бошга куяди. Мен севган кизларнинг (бўйи) ярим белдан ошади). Тажнисли тўртликлар ҳозир ҳам ўзбек халк шеърятининг оммавий турларидан бири бўлиб келмоқда.

Вазн масаласига келганда шуни таъкидлаш лозимки, туюк – тажнисли тўртлик аввал бармоқда шакланган. Турли халклар шеърятини вазнини тадқиқ этган академик Ф.Е.Корш туюк вазнининг халк шеърятини заманида шакланганини таъкидлайди.² А.Н.Самойлович ҳам туюкнинг ўн бир хижоли туркий (бармоқ) вазнидан арузга ўтиб, «Рамали мусаддаси максур»да баркарорлашганини айтади.³ Туюкнинг халк шеърятини асосида шаклангани кейинги тадқиқотчилар томонидан ҳам алоҳида қайд этилади. Ҳ.Зарифов Навоийнинг рубоий ва туюклар тўпламига ёзган сўзбошисида «Туюк туркларга, ўзбекларга хос бўлгани учун, дастлаб,

¹ Образцы народной литературы тюркских племен, изд. В Радловым, часть X, тексты и словарь. СПб, 1904, стр.321.

² Древности восточные, II, выпуск II, Москва, 1901, стр. 110.

³ Зикр этилган асар, 7-бет.

албатта, бармоқ вазнида бўлган», Е.Э.Бертельс «Туюклар туркий халклар фольклоридан келиб чиққан» дейди.

Тугри, бошқа халклар шеърлятида ҳам баъзан таж-
нисли туртлик учрайди. Ҳасанхўжа Нисорий «Музаккир
ул-аҳбоб» асарининг «фасли аввал аз рукуни аввал»
бобида «Муҳаммад Шайбонийхон бинни Шоҳ Будоғ
Султон бинни Абулхайрхон» ҳақида сўзлар экан, «ва
ин туюгро писандида гуфт» («ва бу туюкни ёктириб
айти») деб куйидаги туюкни келтиради:

Сугд ичида ўлтурурлар ёбулар,
Ёбуларнинг минган оти ёбулар;
Ёбуларнинг илгидин эл тинмади,
Ё булар турсун бу ерда, ё булар¹.

Сунгра Ҳасанхўжа Нисорий «ва ба ин тарз шеър
лар ашъори араби низ мебошад. Чунонки аз ақобир
фармуда» («ва бу тарздаги шеър араб шеърлятида ҳам
бор. Чунончи улуглардан бири айтган») деб, арабча
куйидаги туртликни келтиради:

Физовият ул-ҳажр анисий удий,
Валмухтажата фавқа нора қалбий удий,
Монилту макосиди вало маъвудий,
Ё офияти ажазту удий, удий,

(Маъмуни: айрилиқ кунжида улфатим чолғумдир,
жоним кўнглим ўти устидаги уд ёғочидек куймоқда.
Мен максадларимга етолмадим, ҳам ваъда йўққа чиқди.
Эй яхши кунларим, ожиз қолдим, қайт, қайт.)

Форс-тожик шеърлятида ҳам тажнис, сўз ўйини
кўллаш усули кенг татбиқ этилади. Масалан, Мавлоно

¹ «Музаккир ул-аҳбоб»дан парча ва арабча шеърнинг таржи-
маси Ҳ.Зарифов тайёрлаган китобга ёзилган сўзбошидан олинди.

Котибий «Дах боб» («Ўн боб») достонининг барча кофиялари тажнислардан ташкил топган. Шунингдек Мавлоно Мухаммад Ахли Шерозий «Сихри ҳалол» достонида жуфт кофия ва тажнис кўллайди:

...Мебарад оби дили решам хумор,
Мархали решам шаву пешам хум ор!
Медихад ин ғамзада комаш шароб,
Май хама хайри тану номаш шар об¹.

(Мазмуни: яраланган қалбим шарафини хумор элтади, ярамга малҳам бўлу хум келтир. Бу ғам-аламга шароб таскин беради, май баданга бутунисига яхшилик келтиради, аммо унинг номи ёмон сувдир.) Биринчи байтда «хумор» билан «хум ор» («хум келтир»), иккинчи байтда «шароб» билан «шар об» («ёмон сув») ўртасида сўз ўйини қилинган.

Бирок, бу ходисаларнинг туюкка бевосита алоқаси йўқдир. Навоий айтганидек, туюк туркий халқлар шеърлятига хос бўлиб, форс-тожик поэзиясида махсус шеър тури сифатида шаклланган эмас.

Туркий халқларнинг ёзма шеърлятида, жумладан, «Кутадгу билик», «Ҳиббат ул-ҳакойик» каби обидаларда туюкка хос айрим хусусиятлар, масалан, тажнис учрасада, бироқ туюк алоҳида шеър тури сифатида бириччи бор XIV аср турк шоир Бурхониддин Сивосий девонида учрайди. А.Е.Крымскийнинг фикрича, туюк жанри номи билан ҳам турк халқ шеърлятида кенг тарқалган бўлсада, китобий адабиётга кирмаган, «Менга аён бўлишича, — деб сўз юритади А.Е.Крымский, — ғарбий (жанубий) турк китобий шорилари орасида туюк деб номланган кадимги миллий шеърини формадан фойдаланган ягона

¹ Е.Э.Бертельс. «Навои», стр.37.

киши Қози Бурхониддиндир»¹. Лекин ўзбек ёзма адабиётида туюк кенг ўрин олди, ўсди, такомиллашди. Ўзбек адабиётида туюkning шаклланиши ва такомилли ўзбек адабий тилининг ҳамда ўзбек дунёвий адабиётининг ривожланиши жараёни билан узвий боғлиқдир. Дунёвий адабиёт намояндалари халқ тили бойликларидан, жумладан, омоним ва полисемик сўзлардан, халқ шеърияти тажрибаларидан тобора кенгрок фойдалана бошладилар. Шу заминда ёзма адабиётда туюк вужудга келди. Навоийга қадар ўзбек адабиётида Амирий, Лутфий ва бошқа шоирлар шу жанрда ижод этдилар. А.Н.Самойлович Амирийнинг 24 туюқини тўплаган, шулардан 11 тасини нашр этган. У туюқлар ҳақида сўзлаб, дейди: «Амирий туюқлари камолот жихатидан Навоий туюқлари билан тенглашолмайди...» Лутфий туюқлари мазмундорлиги, равонлиги ва тил бойлиги билан Амирий туюқларидан устундир, «...Лутфий бу шаклни юқори маҳорат» даражасига кўтарди. Алишер Навоий туюқлари ўз мазмуни, тили, бадий жозибаси билан XV аср ўзбек мумтоз шеъриятининг энг яхши намуналаридандир. Навоий туюқнавис шоиргина эмас, балки туюқ ва у билан боғлиқ тажнис-ийҳом ҳодисаларини илмий тадқиқ этган донишманд олим ҳамдир.

Алишер Навойдан кейин туюқ жанридан муваффақият билан фойдаланган шоирлардан бири Заҳриддин Мухаммад Бобурдир. Бобур туюқларининг кўпчилиги туюқнинг анъанавий баҳри-рамали мусаддаси максурда битилган. Шу билан бирга, Бобур рубоий баҳрида ҳам туюқ яратди, туюқ-китъа, тажнисли фардлар ёзди. Бобурдан кейин туюқ жанридан кўпроқ хоразмлик шоирлар фойдаландилар. Мунис, Огаҳий, Камёб ва бошқа шоирлар

¹ А.Е.Крымский. «История Турции и ее литературы», том 2, 1916, стр. 210, 211.

девоида бир катор туюклар бор. Бирок кейинги асрлардаги шоирларнинг айрим туюкларини мустасно қилганда, уларнинг кўпчилиги XV–XVI аср туюклари билан тенглаша олмайди. Гўё XV–XVI аср шоирлари бу жанрнинг потенциал имкониятларидан, биринчи навбатда, «тажнис» ва «ийҳом» ҳодисаларидан кенг фойдаланиб, ўзларидан кейинги шоирларга бу борада оз ўрин қолдирган эдилар¹.

Туюқ жанрини таъриф-тавсиф этган «Мезон ул-авзон» муаллифи «кўшиқ»лар ҳақида бундай дейди:

«Яна «кўшиқ» дурким, орғуштак усулида шойеъдур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд аъробнинг тева сурур ҳудилари вазни била мадиди мусаммани солимда воқиъ бўлур, анинг асли бу навъ дурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимга ўт, ҳам ҳаётим офати.

(Фойлотун фойлуни фойлотун фойлуни)

Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамали мусаммани маҳзүф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулоийм таълиқ беназир

¹ Туюқда бир сўзли омоним билан бирга, кўшалок омонимлар ҳам қўлланилган ва турли хил сўз ўйинлари усулидан фойдаланилган (туюқ ва Навоий туюклари ҳақидаги мулоҳазаларимизни биз 1957 йил февралда Алишер Навоийнинг аъъанавий конференциясида баён этган эдик). Туюқ ҳақидаги зикр этилган адабиётлардан ташқари қаранг: Кўпрулу Зода. Турк классик адабиётинида хусусий назм шакллари. Туюқ Туркиёт мажмуаси, 1926, № 2. Тил масалалари муносабати билан туюқларга К.К.Юдахин, А.Н.Боровков, Ф.Абдуллаев, А.Рустамов ва бошқа олимлар ҳам кўп мурожаат этишган. Шунингдек, профессор Б.Валихўжасвнинг «Алишер Навоий ва унинг издошлари талқинида туюқ» мақоласи ҳам мароклидир. (Адабий мерос, 3, «Фан», Тошкент, 1973).

Йигитлар ғариб нагамот ва илхон била ажаб тасарруфлар килиб, Султони соҳибкирон мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиги ва хушояндалиги васфқа сигмас ва таъсир ва рабояндалиги сифатқа рост келмас, балки у ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг Масихосо анфоси натойижидин истишҳодға келтурмак муносиброк эрди, андоқким, байт:

Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гуё соя солмиш обихайвон устина.

(Фоиловун фоиловун фоиловун фоиловун)

Юкорида Алишер Навоий «кӯшиқ» ва унинг «Мадиди мусаммани солим» вазнида айтиладиган тури ҳамда шу тур заминида пайдо бўлган «рамали мусаммани махзуф» вазнидаги янги хилини таърифлайди. «Кӯшиқ» атамасини Навоий ҳозирги маънода умуман «кӯшиқ» – «ашула» сифатида эмас, балки шеъриятнинг бир тури, тўғрироғи, куйга солиб айтиладиган бир тур шеър сифатида қўллайди. (Умуман «ашула» маъносида у форсча «суруд» сўзини ишлатган). «Девону луғотит турк»да ҳам «кӯшиқ» махсус шеър тури сифатида зикр этилади, изоҳланади. «Мен, – дейди Маҳмуд Кошғарий, – бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, кӯшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим». Муаллиф «кӯшуг» атамасини – шеър, қасида – кӯшиқ, деб изоҳлайди ҳамда мисол тарзида куйидаги тўртликни келтирган:

«Туркан катун кутина
Тэғур мандин кошиг,
Ајгія сізнінь табугчі,
Отнур јакі табуг.

Малика (шоҳ) хотинга мандан мактов, касида (кўшиқ) еткур ва ходимингиз янги хизмат билан йўлланади, деб айт».

Демак, «кўшиқ» атамаси моҳият эътибори билан турли ўзгаришларни кечиб ўтган.

Навой «Мадиди мусаммани солим» вазнидаги кўшиқнинг «орғуштак усулида шойиъ», яъни «орғуштак» куйи билан машхур бўлгани, бу куйнинг «адвор» (мусиқа илми)га доир китобларда зикр этилганини таъкидлайди. Шу кўшиқ заминида пайдо бўлган «рамали мусаммани маҳзуф» вазнидаги «кўшиқ» ҳам жуда кенг тарқалгани ва хусусан, Султон Ҳусайн Бойқаро мажлисларида шуҳрат қозонганини айтади ва уни «балки ул ҳазратнинг ихтироидур» дейди. Навойнинг бу сўзи Ҳусайн Бойқаро девонидаги шеърларнинг рамалда (рамали мусаммани маҳзуф ва рамали мусаммани мақсур) битилган бўлишига асосланган. Гарчи «рамал» баҳридаги бу кўшиқ кенг шуҳрат қозонган бўлса-да, у «орғуштак» усулида айтиладиган кўшиқни тамомила суриб чиқармаган, бу куй Навой замонасида ўз ўрнини саклаб қолган. Навойнинг «Бадоеъ ул-васат» девонидаги бир ғазалнинг ушбу байти ҳам шундан далолат беради:

Хуш улки, базмда ойлар тепарда орғуштак,
Шаҳ анда тамбура чолиб, Навой деса кўшук.

Халқ шеърляти, маросим кўшиқларининг энг қадимий турларидан бўлган «чанги» («ёр-ёр») ҳақида Навой «Мезон ул-авзон»да айтади:

«Яна «чанги»дуркум, турк улуси зуфоф ва киз чиқарур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост

келмас¹ ва бир навъида бир байт айтилурум, мунсарихи матвийи мавкуф бахридур ва «ёр-ёр» лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқдурларким», байт:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким, дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.

(Муфтаилун фошлон муфтаилун фошлон)².

Афтидан, «Чангининг ҳеч вазн била рост» келмайдиган, яъни аруздан хориж турларидан бошка, арузнинг бошка бир баҳр ва вазнларига мос тури ҳам бўлган, «Чанги» атамаси билан бирга «Чанга» ҳам ишлатилган. Маълумки, «Садди Искандарий» мутақориб баҳрида битилган ва Искандарнинг тўйи муносабати билан шоир лирик хоти-мада соқийга мурожаат қилиб, «ёр-ёр» айтади:

...Муганний тузуб чанга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг.

Десаг сенки: жон қариндошим, ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглог бошим, ёр-ёр!³

«Ҳай-ҳай ўлан» янги моҳиятга эга бўлиб, шу кунга қадар яшаб келмоқда. Мана, замонамиз «ёр-ёр»идан баъзи мисралар:

...Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Сочик келди, ёр-ёр,
Сочик келди.
Ўқимипли келин болам
Очик келди, ёр-ёр,
Очик келди.

¹ Навоий «Чанги»нинг аруз баҳрига мос келмайдиган бармоқ вазнидаги турини кўзда тутаётган бўлса керак.

² «Мезон ул-авзон». LXVIII–LXIX бетлар.

³ «Хамса», 778-бет.

Паранжини ифлос деди,
Отиб келди, ёр-ёр,
Отиб келди,
Куёв каллик гулдасталар
Тутиб келди, ёр-ёр,
Тутиб келди.¹

Бу халқ шеърятини ва санъатининг замонлар оша яшаши ва анъаналарини янги мазмун ва шакл билан тўлдириб, бойитиб боришини кўрсатади.

Шунингдек, Алишер Навоий «ҳазажи мусаддаси максур баҳри»даги «Муҳаббатнома», «ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф» вазнидаги «Мустазод», Ироки тарокима – туркманлари орасида машҳур бўлган «ҳазажи мусаммани солим»даги «Орзуворий» («орзуворий»ни «рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳам айтурлар») ва ниҳоят «Туркий»ни таъриф-тавсиф этади.

«Яна сурудедурким, – дейди Навоий, – «Туркий» дебтурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташкори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажовиз, айш аҳлига судманд ва мажолис аро суруддур, андоки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар ва ул доғи рамали мусаммани максур вазнида воқеъдур, андоқким, байт:

Эй саодат матлаи орази моҳинг сенинг,
Аҳли биниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.

(Фошлотун фошлотун фошлотун фошлон)

Ҳазрати султони соҳибқирон бу вазнининг ғоят раволиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамъи давовин орасида баданлар аро

¹ «Ўзбек халқ кўшиқлари». Тупловчи М.Алавия, Ўздавнашр, Тошкент, 1954. 61-бет. Вазн жиҳатидан бу мисралар билан Навоий мисраларидаги «Ўланг» қисми ўртасида маълум уйғунлик бор.

жондекдур ва кавокиб ичра хуршиди рахшондек вокеъ бўлубтур, бошдин-оёқ илтизом қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди»¹.

«Туркий» шеър турининг бу қадар таъриф-тавсиф этилиши унинг, биринчи навбатда, халқ шеърияти заминида вужудга келиши, равонлиги, мусикийлиги ва бошқа баҳрларга нисбатан туркий тилнинг ўзига хос хусусиятларига мос келиши билан изоҳланади. Навоийга қадар ҳам, Навоий замонаси ва ундан кейин ҳам ўзбек шоирлари «рамал»нинг мана шу вазнидан хийла кенг фойдаландилар. Шоир Отойининг бизга қадар етиб келган 260 ғазалидан 109 таси шу вазнда, Навоий таъкидлаганидек, Ҳусайн Бойқаронинг бутун девони «рамали мусаммани маҳзуф» ва «рамали мусаммани максур» вазнидадир. Ҳозирги ғазалнавис ўзбек шоирлари ҳам бошқа вазнларга нисбатан ушбу вазнга кўпроқ мурожаат этадилар. Бу ўзбек ёзма шеърятининг халқ шеърияти заминида, унинг анъаналарини қабул этиб олиш ва такомиллаштириш заминида вужудга келганини кўрсатувчи омил сифатида муҳимдир.

Алишер Навоий аруз баҳси доирасида бўлса ҳам, халқ шеърияти ва халқ куйлари ҳақида жуда қимматли маълумотлар берди, фикр-мулоҳаза юритди. У халқ шеърияти билан ёзма шеърят ўртасидаги алоқага алоҳида эътибор беради, шоирларни халқ ижодиётидан ўрганиш, таълим олишга чакиради. Навоий халқ ижодчиларини, шоирлар ва ашулачиларини севган, хурмат қилган. Унинг халқ ижодчиларига қайта-қайта мурожаат қилиши улар билан яқиндан алоқада бўлгани туфайлидир. У соқийномасида халқ ижодчилари, санъаткорларига мурожаат қилиб айтади:

¹ «Мезон ул-авзон», LXX-LXXI бстлар.

Эй йиров, сен ҳам эшикни кўргуз,
Ё тўгон бирла улуғ ирни туз.
Ё тўгончи дер ўтургач ун
Сен қадах олу тўккуз котла юкун.

Бундай мисраларни Навоийнинг лирикасидан ҳам, дostonларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Лекин бундан ҳам муҳими шундаки, Навоийнинг ўзи халқ ижодиётидан доимо илҳомланди, ундан файз ва завқ олди, халқ ижодиёти унга катта мактаб сифатида хизмат қилди. Навоий шеърятнинг мазмуни билан ҳам, шакли билан ҳам халққа манзур бўлишини, «туркона суруд» каби куйланишини истар эди. Шоир мунгли Лайли ва Мажнун қиссасини тугатар экан, хотимада айтган эди:

Мен доғи бу майниким сузубмен,
Туркона суруд анга сузубмен.
Эл кўнглига андин ўлгуси жўб,
Ким келди бу навҳанинг мунги кўп.
Мунглуғ мену мунг бирла паёмим,
Мунглуғ кишилар каби каломим.
Шак йўқки қачонки бу ўқулгай,
Ким ўқуса хотири бузулгай.
Кўздин чу оқизса ашк сайли,
Мажнун каби ёд этарди Лайли¹.

«Ҳа, шоирнинг халқчиллиги ижодий қобилият каби бир истеъдоддир. Шоир бўлиб туғилиш керак бўлса, у тақдирда халқчил ҳам бўлиб туғилиш керак», деган эди рус танқидчиси В.Белинский. Алишер Навоий мана шундай халқчил бўлиб туғилган улуғ шоирдир. Халққа, халқ ижодиётига севги, халқнинг бахт-саодати учун кураш Алишер Навоийга илҳом ва ижодий куч-қувват бағишлаган эди.

¹ «Ҳамса», 455-бет.

II. АЛИШЕР НАВОЙ ИЖОДИЁТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

...Ки чун бу уйда килгунг дебо,
Керак уй тархи доғи, бўлса зебо.
Агарчи назми дилкаш, тушса масмуъ,
Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ...

«Фарҳод ва Ширин»дан

Халқ ижодиётини ардоқлаб, юксак баҳолаган Алишер Навоий бутун ижодида ундан унумли ва ўринли фойдаланди. Халқ ижодиёти унга туганмас маънавий ва бадиий-эстетик чашма, тил манбаи бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий халқ ижодиётидан бевосита ва бавосита фойдаланди. У халқ ижодчиларини эшитиш билан бирга, фольклор материаллари ёки анъаналарни ўрин олган ёзма манбалардан кенг баҳраманд бўлди. Фольклор асарлари (ёки элементлари) тарих китоблари, турли тазкиралар, илмий асарлар ва ёзма адабиётдан ҳам ўрин олган эди. Улар айнан ёки қайта ишланиб, ёзма асарларга киритилар эди. Алишер Навоий турли-туман ёзма манбаларни кенг ва чуқур ўрганиб чиққан буюк донишманд, комусчи аллома эди. Бу борада унинг ўзи, жумладан, «Фарҳод ва Ширин»нинг IX бобида — «Иқболи саодат» тилидан сўзланган боб сарлавҳасида «...ва ҳар афсона сафинасин варақ-варақ, балки ҳар тарих жунгин сафҳа-сафҳа ахтариб дарёзада ажноска рад илигин урмоқ...» деса, «Саъян сайёр»да тарих китоблари ва уларнинг фарк-тафовутлари ҳамда бунинг «фасона» учун аҳамияти ҳақида бундай дейди:

Сўзда тарих ихтилофи бор,
Ахли тарихнинг хилофи бор.
Буки мен айлагум дурур мастур,
Бўлмади эркин ул замон манзур.
Бу таворихким, манго тушмиш,
Илгима улча муддао тушмиш.
Кош аларга ҳам ўлғай эрди насиб,
Ким фасона дегайлар эрди ғариб...

Алишер Навоий асарлари билан танишар эканмиз, унинг юзлаб турли-туман манбаларни – тарих, тазкира, манокиб, лугат, илмий ва бадий асарларни мукаммал билганини кўрамиз. Шоир мана шу асарлардан, улардаги фольклор материалларидан ижодий фойдаланди. Алишер Навоийга манзур бўлган фольклор асарлари туркий халқларнинг бадий ижоди билан бирга, шу халқлар билан асрлар давомида яқин алоқада бўлиб келган форс-тожик халқлари, Ҳиндистон, Кавказ, араб ва бошқа халқлар фольклори асарларидир. Бундан ташқари, араб манбалари орқали Алишер Навоий антик дунё – хусусан, Юнонистоннинг маданияти, санъати ва улуғ кишилари ҳақидаги латифа ва афсоналар билан ҳам яқиндан таниш эди. Унинг асарларида Арасту, Афлотун, Сукрот, Букрот, Лукмон ва бошқаларга доир марокли латифа ва афсоналар бор. Буларнинг бир қисми бевосита Юнон заминидан вужудга келган бўлса, иккинчи бир қисми шу руҳда Шарқнинг ўзидан пайдо бўлган асарлардир.

Алишер Навоий хилма-хил манбалардан, турли ўлка ва халқларга мансуб бўлган ёднома ёки обидалардан, санъат ва адабиётдан фойдаланганини ошқор ёки ишора тарзида бот-бот таъкидлайди. Жумладан, «Саъбан сайёр»да туркий, шу билан бирга Ироқ ва Ажам халқлари достони, нағма суруди ҳақида бундай дейди:

Ўнгда турки навоз уруб дoston,
Кўзголиб хар навода Туркистон.
Торткон турк нағмасида суруд,
Окизиб халқ кўзларидин рўд.
Сўл сори форси суруди нағам,
Фитнаи форс, бал Ироку Ажам...¹

Улуғ шоир ва мутафаккир асотир (мифология) ва халқ афсоналаридан, ҳикоя ва лағифа, масал ва тамсил, эртақ ва қиссалардан, уларнинг сюжети ва композицияси, образлар тизими ва тил-услуб бойликларидан баҳраманд бўлди. Халқ қаҳрамонлари образини қайта ижодий ишлади, асарларига фольклор мотивларини киритди, халқнинг санъаткорлик маҳорати, услуби ва тилини ижодий ўрганди. Алишер Навоий яратган қаҳрамонлар ранг-баранг бўлиб, уларни мифологик афсонавий, ярим тарихий, тарихий шахслар образига, эпик ва тавсифий образларга бўлиш мумкин. Мана шу образларни яратишда Алишер Навоий кўп ҳолларда халқ адабиётидан ҳам ижодий фойдаланган. Бунга, хусусан, унинг «Сабъан сайёр» даги етти ҳикояти равшан мисол бўла олади.

Алишер Навоий фольклор материалларидан фойдаланар экан, ўз олдига қўйган гоёвий-эстетик мақсад ҳамда ижод қилинаётган асарнинг характерига мувофиқ уларни айнан (ёки деярли айнан) саклаб қолади, қайта ижодий ишлайди, ўзгартиради, баъзан айрим унсурларидангина фойдаланади. Шу билан бирга, Алишер Навоий ўз асарларида бевосита фольклор материалларидан фойдаланмаса ҳам, айрим воқеа-ҳодисаларни фольклор асарлари руҳида ҳикоя қилади, халқ қаҳрамонлари образига монанд образлар яратади, мақолга яқин ҳикмат битади

¹ «Ҳамса», 480-бет.

ва ҳоказо. Иккинчи бир сўз билан айтганда, халқ оғзаки ижоди Алишер Навоийга илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади. Аммо улуғ шоир халқ ижодиётига бефарқ ёндашмайди. У халқ асарларини танлаб, саралаб олади, уларга танқидий ёндашади, ижодий фойдаланади. Фольклор асари Навоий ижодиётида сайқалланиб, такомиллашиб, янгича умр кўради. Алишер Навоий фольклорга аниқ ҳаётий мақсад ва муддао нуқтаи назардан ёндашади. Бинобарин, у «Лайли ва Мажнун»да айтган эди:

Ёзмоқта бу ишки жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди рух майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лек чу ракамга келди мазмун.
Афсона анга либоси мавзун...

Ҳаётийлик бутун Навоий ижодиётининг, шу билан бирга, унинг фольклорга муносабатининг бош мезонидир.

Алишер Навоий халқ ижодиётидан фойдаланган ўринларда баъзан бу ҳолатни – халқ ижодиётидан фойдаланганини алоҳида таъкидлайди. Бундай ҳолларда Алишер Навоий меросидаги фольклор материалларини аниқлаш, табиий, осондир. Бироқ бошқа ҳолларда Навоий асарларидаги фольклор материалларини шу материалларнинг моҳияти ва хусусиятига қараб, уларни фольклор асарлари билан чоғиштириш, фольклор материалларидан фойдаланилган ёзма асарларга киёс этиш орқали аниқлаш мумкин. Бу борада Навоийга қадар яратилган ёки унинг замониде вужудга келган асарларгина эмас, балки кейинроқ яратилган асарларга ҳам таяниш мумкин. Чунки улар фольклорнинг архаик материалларини ёки қадимий ижодкорлик анъ-

аналарини сақлаб қолиши мумкин. «...Ёдгорликнинг яратилиши санаси ҳар қачон ундаги архаика даражасини белгилайвермайди. Баъзан кейинроқ яратилган айрим асарлар аввалроқ яратилганига нисбатан кўпроқ архаикани бизга қадар етказиши мумкин». Алишер Навоий даврида (ундан олдин ва кейин ҳам) фольклор асарларини ёзиб олиш деярли одат бўлмаган. Бинобарин, Навоий ижодиётидаги фольклор материалларини ўрганиш ва ёритишда кейинги даврларда ёзиб олинган фольклор обидаларига кўпроқ таянишга тўғри келади.

Баҳсимизнинг ушбу бобини қўйилган муаммо ва материаллар моҳиятига мувофиқ тўрт бўлимга ажратишни лозим кўрдик. Бу бўлимлар қуйидагилардан иборат:

1. Алишер Навоий ва мифология.
2. «Хамса» қаҳрамонларининг фольклордаги замини.
3. Навоий хикоялари ва уларнинг фольклор билан боғланиши.
4. Бадий тасвир ва тилда фольклор аънаналари.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА МИФОЛОГИЯ

Бадий ижодиётнинг энг қадимги тур ва жанрларидан бири асотир – мифдир. Асотирларнинг – мифларнинг вужудга келиш илдизи ибтидоий жамиятга бориб такалади. Ибтидоий кишилар табиат ҳодисалари ва жамиятдаги воқеаларнинг туб сабабларини билмаганлар. Киши табиатдаги яшин, довул, сув тошқини, zilzila ва бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини тушунмас, уларнинг содир бўлиши натижасида вужудга келган офатлардан даҳшатга тушар эди. У ер ва осмонни, ой ва кўшни ҳамда бошқаларни жонли нарсалар деб тасаввур қилар, уларга топинар, айрим ҳайвонларни муқаддас деб билар эди. Қадим замон кишиларининг тасаввурида табиатда унга «дўст» ва «душман» бўлган

турли хил кучлар мавжуд эди. У бу кучларни худолар, рухлар, девлар, жинлар сингари кучлар сифатида тасвирлайди. Шу хилда ибтидоий киши оламнинг пайдо бўлиши, унинг моҳияти ва кундалик ҳаёт ҳақида ўз ҳаёлий тасаввурини яратади. Мана шу тасаввур зами-нида турли мифлар, хайвонлар ва кушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар пайдо бўлади. Кишиларнинг фетишизм, ане-низм, тотемизм каби ибтидоий-диний эътиқоди ҳам мифологиянинг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган эди. Гарчи мифология ибтидоий жамият иқтисодий таракқиётининг пастлиги ва инсон билимининг заиф-лиги туфайли вужудга келган бўлса ҳам, у кишиларни ҳаётни севишга, ҳар қандай ишда ғолиб чиқишга йўллар ва инсоннинг куч-қудратини улуғлар эди. Мифларнинг аҳамияти ҳам шундадир.

Турли манбаларда қадимги Ўрта Осиё ва Эрон мифологиясининг айрим намуна ва излари сақланиб қолган. Қадимги Ўрта Осиё ва Эронда вужудга келган кўпчилик мифлар учун хинд, юнон ва бошқа халқларнинг мифларида бўлганидек, яхшилик билан ёмонлик, нур би-лан зулмат ўртасидаги кураш характерлидир. Кишилар яхшилик, бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган мифлар-ни яратганлар. Гўё табиатда улуғ ва фойдали кучлар – Куёш ва Сув абадий бўлган ўлка ҳамда офат келтирувчи кучлар – Зулмат ва Қулфат абадий бўлган ўлка бор эмиш. Дедал ва Икарнинг қаноти ҳақидаги юнон мифлари, ўлмаслик гиёҳини излаган Гильгамеш ҳақидаги Бо-бил мифи ва бошқалар ҳам қадимги кишиларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка интилишининг ифодаси сифатида вужудга келган.

Ўрта Осиё ва Эрон мифологик образлари кўпинча мана шу икки кучли ўлка ва улар ўртасидаги кураш

фонида гавдаланади. Бу мифология шу даражада чуқур илдиз отганки, у зардуштийликдаги дуалистик карашда ҳам ўз ифодасини топади, «Авесто» ва бошқа диний китоблардан кенг ўрин олади. «Авесто», шунингдек, «Бундахшин»да айтилишича, икки олам: яхшилик ва ёмонлик олами бор. Яхшилик оламига Ахура Мазда (Хурмуз), ёмонлик оламига Ангра Маню (Ахриман) бошчилик қилади, бахт ва бахтсизлик, ҳаёт ва мамот, мўл-кўлчилик ва очлик-қаҳатчилик шу икки куч ўрта-сида кураш ва унинг оқибатларига боғлиқ. Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш куёш маъбуди Митра, ер ва унумдорлик маъбудаси Анахита, биринчи инсон Каюмарс, Йима (Жамшид), Гершасп ва шу билан бирга, коронглик ва бахтсизлик тимсоли бўлмиш Ахриман (Ахраман) дев, аждар, жин ва бошқалар билан боғлиқ мифларда мужассамланади.

Халқ ижодида мифологик образлар билан бирга афсонавий қахрамонлар образи ҳам вужудга келади. Бу қахрамонлар кишиларнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашиб, фидокорлик кўрсатадилар. Бироқ бу кураш дастлабки даврларда кўпинча аждар, дев ва жин каби ғайритабиий кучларга, мифик образларга қарши қаратилади. Аждар, дев, жин ва бошқалар айни замонда ҳар қандай ёмонликнинг тимсоли сифатида гавдаланувчи рамзий образлардир. Энг муҳими шундаки, кишилар жамият ва табиатдаги бахтсизлик ҳамда турли офатларнинг сабаби ва моҳиятини тушунолмаган бўлсалар ҳам, «ўз куч-қувватларига» ишонганлар, «аждар», «дев» ва «жин»лар устидан ғалаба қозонувчи ўлмас баҳодирлар образларини яратганлар.

Қадимги турли мифологик ва афсонавий образлар узоқ асрлар давомида сакланиб қолди, қайта-қайта ишланди. Хукмрон синфлар бу образларга диний моҳият

бериб, уларнинг бирмунчасини илоҳийлаштирган бўлсалар, меҳнаткаш халк уларни фидокор ва нажоткор қаҳрамонлар сифатида ривожлантириб борди. Ҳатто дастлабки даврларда мифологик худолар сифатида тасаввур этилган Сиёвуш ва Рустам каби образлар халк ижодида кейинчалик янги моҳиятга эга бўлиб, халк қаҳрамонлари сифатида талкин этилди, ёзма адабиёт намояндалари ижодидан ҳам кенг ўрин олди.

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ижодиётида ҳам қадимги мифология ва афсоналарнинг чуқур излари мавжуд. Миф ва афсоналар Алишер Навоийга қадар дастлабки, қадимги ҳолича эмас, балки қайта-қайта ишланиб, жуда катта ўзгариш ва янгиликлар билан етиб келди. Алишер Навоий қадимги миф ва афсоналар билан турли манбалар орқали: тарих китоблари, илмий асарлар, бадий адабиёт, диний китобиёт ва бошқа манбалар орқали таниш эди. Бу борада унинг ўзи баъзан аниқ ва равшан маълумот ҳам беради. Масалан, «Тарихи мулуки Ажам»да Каюмарс ҳақида баҳс қилар экан, бундай дейди: «...Ўзга қавллар билаким, Каюмарс дебтурлар. Маъниси ҳайи нотикдир, яъни тиригики сўз айтқай. Аммо «Низом ут-таворих» ва «Жоме ут-таворих»и Жалолоий ва Банокатийда даги иттифоқ била ҳужжат ул-ислом имом Муҳаммад Ғаззолий куддуса сириҳу «Насихат ул-мулук»да ани Шис алайҳиссаломнинг кардошидур деганни таън қилиб турлар, нединким, Шис алайҳиссалом Заҳҳоки алаввони замонидадир. Ва тарих аҳли иттифоки била Каюмарс замонидин Заҳҳок замониғача минг йилға якин бор». Шу асарда Ҳушанг муносабати билан «...Жовиди хирад» отлиғ китобни ҳикмат илмида ул тасниф қилдиким, Маъмун халифа вазири Ҳасан Саҳл андин бирор нима топиб, араб тилига таржима қилибтур. Ва

Шайх Бу Али Мискавайх «Одоб ул-араб вал-фурс» отлиғ китобида ани зикр килурким, анинг мутолааси мусаннифининг фазл ва камолиға далилдир. Ва Ажам ани пайғамбар дебтур. Ва дод ва адл жиҳатидин ани пешдод дедилар. Ва темурни тошдин ул чикарди. Ва Табарий дебтурким, йиғочдин тахта ул кесиб, уйларга эшик ясади...». Мана шу икки парчада Алишер Навоий бир неча китобларни ва уларнинг муаллифларини зикр этади, улар билан яқиндан таниш эканини кайд килади. Аммо Навоий зикр этган бу асарлар мифология ва афсоналарга доир биринчи манбалар бўлмай (биринчи манбалар «Авесто», «Бундахишн» ва бошқа китоблардир), балки исломиятдан кейин янги бир тарихий муҳитда яратилган асарлар бўлиб, миф ва афсоналар шу тарихий муҳитга мувофиқлаштирилган, кайта-кайта ишланган. Бундан бўлак, у манбаларда айрим масала, воқеа ва шахслар борасида бир-биридан фарқ этувчи ёки терс бўлган маълумот ва фикр-мулоҳазалар бор. Буни Алишер Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлайди. Масалан, «Тарихи мулуки Ажам»да «учунчи табақа ашконийлар» тарихига ўтар экан, «тарих ахли орасида бу табақа дағи салотин тартибида бағоят муҳолафат кўптур», дейди. Шу асарнинг ўзида Ашконийлардан чиққан подшоҳлар сони манбаларда турлича кўрсатилганини кайд килади. Манбалардаги фарқ-тафовутни кўрсатиш билан бирга Навоий имкон доирасида асли ҳақиқатни тиклашга ёки ҳақиқатга яқин вариантни қабул қилишга интилади.

Алишер Навоий миф ва афсоналар билан тарих китоблари орқалигина эмас, балки бадий асарлар воқеасида ҳам яқиндан таниш эди. Бу жиҳатдан, айниқса, «Шоҳнома» алоҳида ўрин тугади. Чунки «Шоҳнома»нинг асосини халқ мифологияси, халқ оғзаки ижоди ташкил

этади. Каюмарс, Хушанг, Тахмурас, Жамшид, Гершасп, Аржасп, Исфандиёр, Афросиёб, Кайхусрав, Сиёвуш ва Рустам каби халқ ижодида вужудга келган қаҳрамонлар «Шоҳнома»нинг асосий қаҳрамонларидир. Бу қаҳрамонлар образи узок замонлар давомида Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа ўлкаларда вужудга келган. Жумладан, Сиёвуш ва Кайхусрав образлари Хоразмда вужудга келган. Афросиёб эса Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», асарида кўрсатилишича туркий кабилалар қаҳрамони Алп Эртўнгадир.

Фирдавсий «Шоҳнома»ни яратишда халқ оғзаки ижоди билан бирга ёзма манбалардан ҳам кенг фойдаланди. Бундай манбалардан бири ва муҳими зардуштийликнинг мукаддас китоби бўлган «Авесто»дир. «Авесто» Каюмарс, Хушанг, Йима (Жамшид), Гершасп каби мифологик ва афсонавий образлар ҳақида маълумот берувчи, уларга доир бадий асарларни – асотир ва афсоналарни ҳикоя қилувчи энг қадимги ёзма манбадир. «Шоҳнома»нинг вужудга келишида катта манба бўлган жуда муҳим ёдгорликлардан бири «Хватайнамак» («Худойнома» – «Хукмронлар китоби»)дир. Пахлавий (қадимги форс) тилида яратилган бу тўплам сосонийлар сулоласининг хроникалари билан бирга, қадимги эпос ва афсоналарни ҳам камраб олади. Фирдавсий «Шоҳнома»да «Шоҳномаи Мансурий» ва бошқа манбалардан ҳам фойдаланди.

Алишер Навоий «Шоҳнома» билан бирга жуда кўп форс-тожик, араб ва туркий тилларда яратилган обидалар билан яқиндан таниш эди. Ҳар қалай Навоий эътиборидан четда қолган Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг улкан обидалари жуда кам бўлса керак. Қадимги мифология ва афсоналар мана шу асарлар таркибига кириб кетган эди. Жумладан, миф ва афсона-

лар Низомий Ганжавий ва Хисрав Дехлавийнинг «Хамса»ларидан ҳам ўрин олган. Каюмарс, Жамшид, Гершасп, Сиёвуш, Рустам ва бошка қадимги мифологик ва афсонавий образлар асрларга ҳамроҳ бўлиб келмоқда эди.

Шундай қилиб, Алишер Навоий миф ва афсоналар билан халқ ижодиёти орқали ёзма манбалар: тарих китоблари, тазкиралар (масалан, «Девон ун-насаб», «Тазкират ул-авлиё» каби), илмий асарлар ва алалхусус бадиий асарлар орқали таниш эди. Бу манбаларда қадимги миф ва афсоналар жиддий ўзгариш ва янгиликларга дуч келган, ўзгача тарихий шароитга мувофиқлашган эди. Баъзан миф билан афсона ҳамда тарихий воқеликнинг чегараси йўқолиб кетиб, миф афсонага, афсона «тарих»га айланиб қолади. Турли муаллифларда айнан бир миф ёки афсона турлича баён ва талқин этилади. Буларнинг ҳаммаси табиий ва ўзининг муайян сабабларига эга. Лекин шунга қарамай, уларнинг кўпчилигида миф ва афсоналар қандай ўзгаришларга дуч келган бўлмасин, улар ўз ўзаги ва айрим хусусиятларини сақлаб қолади. Архаик ўзақ ва айрим хусусиятлар Алишер Навоий ижодиётида ҳам сақланиб қолган.

Алишер Навоий қадимги миф ва афсоналарга бир неча мақсад, жиҳат ва усул билан мурожаат қилади. У «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да мавжуд манбалардан фойдаланиб, «мулук» (хукмдорлар), «анбиё» (пайгамбар – авлиёлар) ва «ҳукамо» (ҳаким – донишмандлар) тарихини баён этиш мақсадини ўз олдига қўяди. Муаллиф кўп манба кўриш, уларни бир-бирига қиёс этиш ва ишончлироқ, мукамалроқ манбага таянишга интилади, анъанавий маълумот, таъриф ва тавсиф беради, ортиқча ўзгаришлар киритмайди, балки ўз дунёқараши ва мақсад-мудда-

осига мувофиқ айрим ўринларга, маълумот ёки ҳатто унсурларга алоҳида эътибор беради, уларни бўрттириб таъкидлайди. Эпик асарларида эса, миф ва афсоналардан кенгрок ва эркинрок фойдаланади, уларга ижодий ёндашади, ўз асарининг таркибига сингдиради, «архаик ҳодиса»га янгича тус беради. Аммо мақсад замонавийлашган билан миф ва афсона ўз илдизи ва хусусиятларини ҳам саклаб қолади. Бошқа ҳолларда эса, Алишер Навоий таъриф ва тавсиф учун мифологик ёки афсонавий қаҳрамонлар номига, уларнинг сифат ва хислатларига мурожаат қилади, ўз қаҳрамонини мифологик ёки афсонавий қаҳрамонларга ўхшатади ёки уларнинг айрим жиҳатларини ўз қаҳрамонларига кўчиради. Бу Навоийнинг эпик ва шу билан бирга, лирик ҳамда бошқа турдаги асарларига хосдир. Шундай қилиб, Алишер Навоий қадимги мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар билан турли хил манбалар орқали хийла кенг билим ва маълумотга эга эди. У мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар образидан ижодий фойдаланди, уларга янги моҳият ва тус берди.

ЭЗГУЛИК МИФЛАРИ

Алишер Навоий асарларидаги мифологияни уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1) Эзгулик мифлари; 2) Ёвузлик мифлари; 3) Космогоник мифлар.

Эзгулик мифларига Каюмарс, Хушанг, Тахмурас ва Жамшид кабилар ҳақидаги мифларни киритиш мумкин. Каюмарс, Хушанг, Тахмурас ва Жамшид дастлаб биринчи инсон ва унинг зурриёти ҳақидаги мифлар сифатида вужудга келди. Мифологияга кўра, Гайа Мартан (Каюмарс) ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳуқиздан ва одамдан ташкил топган

экан. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Ахриман Каюмарсни ўлдиради. Каюмарс жасадининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик ва сигир, улардан эса 272 хил фойдали хайвонлар пайдо бўлади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келади. Каюмарс образи тасвирий санъатда ҳам маълум из қолдирган. 1932 йилда Тали Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган сополга ишланган сурат шуни кўрсатади. Бу суратда гавдасининг пастки қисми ҳўкиз, юқори қисми одам бўлган шакл тасвирланган. «Бундахишн»да айтилишича, Каюмарс уругидан ривоч (ривож) ўсиб, охири қўшалок ривоч икки одам шаклига айланади, булар биринчи инсон жуфти: Машйо ва Машйона (ёки Матра ва Матройана) бўлиб, шулардан одамзод фарзандлари бунёд бўла бошлаган эмиш. Бу худди «Таврот»даги Одам ва Ҳаво (Одам Ато ва Момо Ҳаво) ҳақидаги афсонага ўхшайди.

Каюмарс ҳақида ўрта аср тарихчилари: Табарий, Масъудий, Саолибий, Беруний ва бошқаларда ҳам маълумотлар бор. Каюмарс мифологиясининг намуналари хилма-хил бўлса-да, аммо уларнинг негизи бирдир. Буларда Каюмарс биринчи инсон, инсоният жуфтнинг яратувчиси сифатида тасвир ва талкин қилинади.

Каюмарс ёзма адабиётга ҳам кириб борди. «Шохнома» билан у ёзма адабиётдан мустаҳкам ўрин олди. Фирдавсий Каюмарсни биринчи шоҳ деб тасвир этади. Бу Фирдавсийнинг яшаган мухити ва «Шохнома»нинг гоёвий моҳияти билан боғлиқдир. Яхшилик кучларининг бошлиғи Хурмуз ёмонлик кучларининг бошлиғи Ахриман ва унинг девларига қарши курашда кишиларнинг талабини таъминлаш учун биринчи шоҳни – Каюмарсни яратган эмиш. Каюмарс кишиларни ваҳшийликдан кутқариб, уларни меҳнат ва маданиятга олиб чиққан, чорвачилик ва хунармандчиликка ўргатган эмиш:

Пажухандаи номаи бостон,
Ки аз пахлавонон занад дoston.
Чунин гуфт: «К-ойини тахту кулох
Каюмарс овард, к-ӯ буд шох...
Каюмарс шуд дар жаҳон кадхудой.
Нахустин ба кӯх-андарун сохт жой...
Аз ӯ андаромад ҳаме парвариш,
На пушидани буду на хӯриш...

Инсонга бахт-саодаг ато қилиш, уни тараккиёт сари бошлaш умуман кўпгина мифларга хосдир. Бу жиҳатдан, айниқса, худоларга қарши «жанг» қилиб, инсонга олов олиб тушган юнон мифологиясидаги Прометей, меъмор ва санъаткор Дедал ва бошқа мифлар характерлидир. Каюмарс ва унинг фарзандлари ҳам шу зайлда муъжизалар кўрсатган мифологик қаҳрамонлардир.

Каюмарснинг ўлиmidан сўнг тахтга чиккан ўғли Хушанг, Хушангнинг ўғли Тахмурас Каюмарс изидан бориб, унинг фаолиятини давом эттирадилар. Хушанг замонасида ўт-олов кашф қилинади, кишилар темирчиликни касб қиладилар ҳамда арик-каналлар очиб, экин ерларини суғоришни ўрғанадилар. Етти юз йил ҳукмронлик қилган Жамшид замонасида кишилар Аҳриманнинг зулmidан қутуладилар, муҳтожлик, касаллик ва ўлим йўқолиб кетади. Фирдавсийнинг Жамшиди шу жиҳатлари билан «Авесто»даги Ёима (Жамшид)га жуда монанддир. «Авесто»да хикоя қилинишича, Ёима адолатли ҳукмрон бўлиб, унинг даврида қаҳратон совук ва жазирама иссиқ ҳам, қариш ва ўлиш ҳам бўлмаган экан. Жамшид ер юзини уч баравар кенгайтиради, чорва моллари ва турли хил қушларни кўпайтиради. Бирок, қаҳратон киш бошланиб, кишиларга офат келтиради. Киш ўтиб, қор-музлар эриб, яйловларни сув

босади. Шунда Жамшид яна нажоткор бўлади. У катта говлар куриб, кишиларни ва уларнинг мол-мулкини сув тошкинидан саклаб қолади, уй-жойлар куради, ариқлар очади. Йима шаънига айтилган шеърда куйидаги мисралар бор:

Кудратли шох Йима даврида бўлмасди
На изгирин, на жазирама иссиғ, офат.
Унда на қаримок бор эди-ю, на ўлмок,
Ва на девлар тугдирган рашку хасад.

Фирдавсий Жамшиди «Авесто»даги Йимага муштарак бўлиши билан бирга катта фарк ҳам қилади. Фарк асосан шундаки, Фирдавсий Жамшидни икки киёфада: одил ва мутақаббир Жамшид тарзида беради. Жамшид ниҳоятда мағрурланиб кетади, у ўзини худо билан тенглаштиради, бутун борликнинг яратувчиси мен деб, даъво қилади. Фирдавсий Жамшид тимсолида бири-бирига зид бўлган икки шох образини яратди. Бири адолатли ва маърифатпарвар шох Жамшид бўлиб, шоир уни улуглайди, бири мутақаббир ва худбин шох бўлиб, шоир уни қоралайди, ўлимга маҳкум қилади. Бу билан Фирдавсий, бир томондан, мифологиянинг асосини саклаб қолса, иккинчи томондан ўз даврининг муҳим муаммоларидан бири бўлган адолатли ҳукмрон учун кураш ғоясини илгари суриб, адолатли ва маърифатпарвар Жамшид образи орқали ҳукмронларни ундан ўрнак олишга, эл-юрт учун хизмат қилишга, кўпга таянишга чақирса, мағрур ва мутақаббир Жамшиднинг тақдири орқали уларни огохлантиради.

Алишер Навоий Каюмарс, Хушанг, Тахмурад ва Жамшид ҳақида «Тарихи мулуки Ажам»да махсус бўлимларда сўзлайди. У ўрта аср тарихчилари ва Абулқосим Фирдавсий каби Каюмарс, Хушанг, Тахмурад ва

Жамшидни шох сифатида тасвирлайди. Унда ҳам бу образлар худди «Шохнома»дагидек ярим мифологик – ярим тарихий шохлар кифасини олади. Улар кишиларга ҳаёт, ноз-неъмат, кийим-кечак, уй-жой, бахт-саодат ва осойишталик ато қиладилар. Бу билан аслида мифлар сифатида вужудга келган мазкур образлар инсонга олов олиб тушган Прометей каторидан ўрин оладилар.

Қадимги Ажам – Эрон шохларини тўрт сулола – хронологик табақага ажратиш бир анъана бўлиб қолган. Бу анъана мифологик образларни ҳам тарихда ўтган шохлар сирасига қўшиб юборган, афсона билан тарих худуди қўшилиб кетган эди. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да «Ажам тарихида фурс салотинини тўрт табақа қилиб турлар» деб таъкидлайди. Булар: Пешдодийлар, Каёнӣлар, Ашконӣлар ва Сосонӣлар. Анъана бўйича Навоий Каюмарс, Хушанг, Тахмураш ва Жамшидни Пешдодийлар сулоласининг биринчи ҳукмдорлари сифатида тасвир этади. Турли манбаларни диққат билан ўрганиб чиққан ва улардаги муштараклик билан бирга фарқ-тафовут ва зиддиятни чуқур идрок этган Алишер Навоий Каюмарс ҳақидаги сўзини шу зайлда бошлайди: «Тарих уламози иттифоқи била бировким салтанат қилди, Каюмарс эрди. Аммо унинг нисбати бобида ихтилоф кўпдурким, Муғ деб тур: Одам алайҳиссаломнинг набирасидур ва баъзи Фурсдин анинг Нуҳ алайҳиссаломнинг авлоди деб турлар. Яна даги сўз кўп бор, аммо сихатдин йироғроқ учун битилмади. Одам деганлар, қавли била ани Гилшоҳ деб турлар, бу маъни билаким, болчигдин яратилди. Яъни киши пуштидин эмас эрди...». Бу парчада Навоий Каюмарсни мифологияга мувофиқ биринчи инсон сифатида тасвир этмоқда. Лекин шу билан бирга у Каюмарсни, ўрта аср тарихчилари ва Абулқосим Фирдавсий сингари,

биринчи подшо ва инсоният учун кўп фойдали ишлар қилган адолатпарвар ва хунарпеша, ижодкор сифатида таърифлаб улуғлайди. «...хар тақдир била подшолик қондаси андин бурун йўқ эрди. Бу қондани ул тузди. Дағи аввал кишиким, шаҳр бино қилди ул эрди. Дамовандни бино қилди, аммо анда гоҳи бўлур эрди. Истахрни бино қилди, аммо кўпрак авқот анда бўлур эрди. Минг яшади ва лекин умрининг охирида қирк йил салтанат қилди. Дағи Сиёмак ўғли Хушангним. набираси эрди, валиаҳд қилиб, вафосиз жаҳонға видоъ этти...»¹.

Навойй ҳам ўрта аср тарихчилари ва Фирдавсий қаби, шоҳларнинг (мифологик шоҳлар кўзда тутилади) «адолат билан салтанат суриши», «ободончилик», «илмаърифат», «касб-хунар» соҳасидаги фаоллигига катта эътибор беради ва шу йўл билан ҳам адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо ҳақидаги орзу-армонларини тарғиб этади, илгари суради. Хушанг – Пешдодийлар сулоласининг расмий асосчиси. «Ва дод ва адл жихати-дин, – дейди Навойй, – ани пешдод (адолатни бошловчи – Н.М.) дедилар. Ва темурни тошдин ул чикарди. Ва Табарий дебтурким, йиғочдин тахта ул кесиб, уйларга эшик ясади ва аксар қонларни ул чикорди ва барсни ва итни ул қийик олғувчи қилди ва отка эгар ул ясади ва тевани юкка ул қиюрди ва отка эшакни тургузуб хачир хайлин ул қилди ва ариғлар қазиб, сув солиб, ободлиғ қилди. Ерга фарш ул солди ва тулки ва ос ва тийин терисин ул қиярга қабул қилди...» Шу билан бирга, Хушанг Балх, Бобил ва Сус шаҳарларини бино этади. Бундай Уринларда Хушанг гўё бир тарихий шахс қиёфасини олади. Лекин, шунга карамай, «Тарихи

¹ Юқоридаги том, 185-186-бетлар.

мулуки Ажам»да ҳам у мифологик негизни батамом йўқотиб юбормайди. Қадимги мифология ва у билан боғлиқ бўлган фалсафага хос дуалистик қараш, яхши ва ёмон кучларнинг, ёруғлик билан зулматнинг қураши Ҳушанг ҳақидаги Навоий сўзларида ҳам ўз моҳиятини саклаб қолган. Ҳушанг – яхшилик ва ёруғлик тимсоли. Аммо бунинг, демакки башариятнинг, дахшатли душманлари бор. Булар – девлар. Навоийнинг айтишича, девлар сажда – ибодат билан машғул бўлган Ҳушангни бошига тош билан уриб, янчиб ўлдирадилар. Шундай қилиб, Ҳушангни ёмонлик ва зулматнинг рамзи бўлган девлар ҳалок этади. Бундай тушунча ва талқин зардуштийликка, «Авесто», «Бундахишн» ва бошқа қадимги асотир ҳамда афсоналар баёнини қамраб олган тарих ва адабиёт ёдномаларига ҳам хосдир.

«Тарихи мулуки Ажам»да тасвирланишича: Ҳушангнинг ўғли Таҳмурас ҳам отасининг изидан боради: «... Халойиқ ривоятига ва мамолик химоятига жидд била машғул бўлди. Ва анинг замолида азим қаҳат воқеъ бўлди. Ғанийларга буюрдиким, чошт таоми била ўтқаргайлар ва шом таомин масокинга бергайлар. Ва рўза тутмоқ андин суннат қолди. Ва ул бино қилган шаҳрлар Марвад Кухандиз ва Хуросонда Нишопур ва Исфахонда Маҳриз ва Сорийя...»

Адолат ва хунарсешалиқда Жамшид янада илгари кетади. У турли ҳарбий қурооллар қашф этади, кўприк, ҳаммом ва бошқаларни барпо этади, шаҳарлар қуради, наврўз байрамини одат тусига киритади ва ҳоказо. Булар Жамшиднинг улуғ ва олижаноб хизматлари. Аммо, «Шоҳнома»да тасвирланганидек, Жамшид шайтоннинг мақри билан нотўғри йўлга тушиб қолади ва ҳалок бўлади. «Оқибат муфрит шоҳ гурури ва азим давлат такаббури димоғига фосид ҳаёл солиб, оламни ўз

ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб, ақолим ва кишварларға йибориб, элга ўзининг парастиини буюрди. Хар ойина ғайрати илоҳи муктазий ул бўлдиким, анга жазо етгай. Шаддод Одқа тақдир бўлдики, кардоши ўғли Захҳоки алаввонини сипоҳ била юборди, то ани тутиб, арра била икки бўлуб, жисмин пора-пора қилди. Табарийда анинг қатли Бюростка мансубдур, аммо ўзга таворихда йўқтур». Навоий Жамшид фаслини ҳам бошқа фасллардек маснавий усулида битилган тўрт мисра шеър билан тугатади:

«Чу Жамшид тахти узра тутти маком,
 Димоғиға йўл топти савдойи хом.
 Ани қилди ҳақ макри айлаб ситез,
 Сиёсат қиличи била рез-рез».

Шундай қилиб, бошқа муаллифларда бўлганидек, мифологик шохлар «Тарихи мулуки Ажам»да расмий-тарихий шохлар қаторидан ўрин олади. Зотан, Навоийнинг бошқа асарларида ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин. Чунончи, «Фавойид ул-қибар»даги қатта ҳажмли машхур «Сокийнома»да Каюмарс, Хушанг ва бошқалар Яздижурд ва Баҳром каби тарихий шохлар сирасида берилади:

...Ҳам Каюмарс ила Хушанг қони,
 Иккига тож ила авранг қони!
 Қани Жамшиду Фаридун охир,
 Бирини қўйдиму гардун охир!
 Не Қайний бору не Сосоний,
 Не Скандар доғи не Ашқоний.
 Қолмади Рустам ила Сом доғи,
 Яздижурд ўттино Баҳром доғи...

Каюмарс, Хушанг, Таҳмурас ва Жамшид ҳақидаги Алишер Навоийнинг маълумотлари, фикр-мулоҳаза-

лари, айрим фарк-тафовутларига қарамай, XV асрнинг тарих ва адабиёт асарларига, шу жумладан, Навоийнинг ташаббуси ва кўмаги билан вужудга келган «Равзат ус-сафо»га жуда ўхшашдир.

Мифологик шоҳлар ҳақидаги баҳсни яқунлаб, шуларни таъкидлаш мумкин:

– Алишер Навоий мифологик шоҳлар билан ўрта аср тарих китоблари ва «Шоҳнома»дек ёзма адабиёт обидалари орқали таниш эди; у шу анъаналардан танкидий-ижодий фойдаланишга, мавжуд материалларни саралаб олишга интилди;

– Навоий бошқа муаллифлар каби мифологик шоҳлар кифасига хос архаик махраж моҳият ва хусусиятларни саклаб қолди;

– У қадимги мифологик шоҳларга яшаган муҳити нуктаи назаридан ёндашиб, адолатли, фуқаропарвар ва маърифатпарвар шоҳ ғоясини илгари сурди, адолатсизлик, худбинлик ва такаббурликка қарши курашди;

– Навоий мифологик шоҳлар тасвирида реаллик билан фантазияни, ҳақиқат билан афсонани уйғунлаштира олди ва халқ ҳикояси, халқ эртаклари услубидан баҳраманд бўлди.

* * *

Инсон ҳаёт билан. У ҳаётни севади, ўлимни енгиб абадий ҳаётга интилади. Табиатнинг мангулиги инсонни шунга илҳомлантиради. Қаҳратон кишда ҳаётдан «асар қолмаган» дарахтларнинг, «ўлим уйқусига кетган» айрим жониворларнинг баҳор келиши билан қайта жонланиб, яшаб ва яшнаб кетиши кишиларга ҳам мангулик умидини бағишлайди. Улар абадий умр ато қилувчи «оби ҳаёт», турли мева ва бошқалар ҳақида ҳаёл суриб, муъжизакор мифологик образлар яратадилар.

Масалан, «Авесто»да тасвирланган ҳаёт дарахти Хома (Ҳинд намунасида Сома) шулар жумласидандир. «Авесто»нинг 3-китоби «Ясна»нинг бир бобида Хома таърифида унинг ўз тилидан бундай дейилади: «Мен... одил, ўлимни бартараф этувчи Хомаман... менинг (шарбатимни) сиқиб овқатга кўш, мени шарафлаб кўшиқ айт... Моддий олам учун менинг (шарбатимни) сиқиб олган биринчи инсон Вивахант (эди)... унга фаровонлик ато бўлди, иши ўнгидан келди, Йима деган ўғил кўрди, у ёркин эди, подаларга бой эди, кишилар орасида энг нуроний, куёш тимсол эди, ўз хукмронлиги даврида ҳайвонларни ҳам, одамларни ҳам ўлмайдиган, сув ва ўсимликни қуримайдиган қилди...»

Қадимги Бобилнинг «Гильгамеш ҳақида дoston», «Адам ҳақида дoston» каби асарлари ҳам ўлмаслик истаги ҳақидаги мифлар заминида вужудга келган.

Қадимги мифологияда вужудга келган «ўлмайдиганлар» образи, абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт, гиёҳ, мева ва бошқалар ҳамда шулар билан боғлиқ айрим тушунча ва белгилар кейин ҳам давом этди, баъзилари диний, баъзилари дунёвий моҳият касб этди, бадиий адабиётдан ҳам ўрин олди.

Алишер Навоий ижодиётида ўлмаслик ҳақидаги мифология излари «Қакнус» ва «Самандар» образида ҳамда Масих (Исо) ва Хизр номи билан боғлиқ ҳолда сакланиб қолган. Қакнус абадий ҳаётнинг тимсолидир. Алишер Навоий бу образдан «Лисон ут-тайр»да фойдаланиб «ўзининг Шайх руҳи мададидин анга татаббуъ қилгонга қакнус тимсоли» бобида хикоя қилади ва ўзини қакнус болага ўхшатади. Ҳиндистон мулкида қакнус деган ғалати бир қуш бўлар экан. Унинг тумшугида жуда кўп тешикчалар бўлиб, уларнинг ҳар биридан ўзига хос ажиб мусикий ун чиқар экан. Фисогурс (Пифагор) ундан

илҳомланиб, мусиқа илмига асос солган экан. Какнус бир умр ўрмонда яшаб ўтин йиғар, умрининг охирида бутун санъатини ишга солиб, куй куйлар, барча куш ва хайвонлар йиғилар, куй таъсири билан кўпи ҳалок бўлар, какнус куйни тугатиб, ўтин хирмонига ўт ёқар, аланга кўкка кўтарилиб, ҳамма куйиб кул бўлар, аммо мўъжизадек кул устида бир какнус бола пайдо бўлар экан. У канот чиқариб учар, ўрмонда ўтин йиғар ва куй куйлаб, ҳаммани чорлар ва ниҳоят хирмонга ўт қалар экан. Бу абадий такрор бўлар экан:

...Солур эрмиш ул улук хирмонга ўт,
Сокин ўлғон манзилу масканга ўт.
Ўт алам тортар эмиш афлокка,
Барк тушгандек хасу хошокка.
Ул ўтун ёнғондек ул куш ҳам ёниб,
Парлари яфроғлардек ўртаниб.
Ҳам ўзи, ҳам у ўтунлар кул бўлуб,
Юз туман жузв ул куёрдин кул бўлуб.
Чунки ул куллар угулди тоғча,
Махфий эрмиш – кулда бир какнусбача.
Тебраниб кулдин чиқиб таскин ила,
Пар чикориб зийнату ойин ила.
Чун ҳаво айлаб кўруб ул бешани,
Жазм этиб ўтун йиғор андешани.
Умрида ул доғи жамъ айлаб ўтун,
Ул иш асносида тортиб дилкаш ун.
Чун анга ҳам етса поёнига ёш,
Ул доғи айлаб ато килғонни фoш.

Самандар ҳам какнусга монанд бўлиб, калтакесакка ўхшаш бу жонивор, афсонада айтилишича, гуё ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшар эмиш. Алишер Навоий самандар образидан ҳам бир восита сифатида фойдаланиб, маълум бир мақсад ва кайфиятни ифодалайди. Масалан, у

«Бадойи ул-васат»даги бир ишқий ғазалда кўнглидаги ишқ ўти шу даражада кучли ва ҳалокатлики, у ўтда пайдо бўлиб, ўтда яшовчи самандарни ҳам куйдиради, деб ўта муболаға – иғроқ кўллайди:

Оташкада ўтида самандар топар ҳаёт,
Кўнглум ўти валеқ самандарни куйдирур.

Афтидан, қанус ва самандар каби образлар зардуштийлик даврида, оташкадалар замонида вужудга келган, кейинроқ эса улар ўз моҳиятини ўзгартириб, ўрта аср муаллифлари улардан бир восита сифатида фойдаланганлар.

Мифологиядаги «ўлган» ва «қайта тирилган» худоларга, жумладан, Бобил худоси Мардукка нисбат берилган сифатлар кейинчалик Иисус Христосга кўчирилади. Иисус Христос – христиан динининг мифологик асосчиси. У гўё милоднинг бошида (милодий йил ҳисоб шу билан боғлиқ) Фаластиннинг Вифлеем шаҳрида туғилган. Иисус илоҳий қудрат билан ёлғиз бир жинсдан пайдо бўлади, Мария (Биби Марям)дан туғилади. У янги динга – христианликка асос солади. Рақиблари томонидан салбга – хочга михланади, илоҳий қудрат билан у қайта тирилиб, осмонга парвоз қилади, Ўлмас бўлиб қолган Иисус ўликни тириштириш, беморга нафаси билан шифо бериш мўъжизакорлигига эга экан. Бу диний афсона Шарк мусулмон мамлакатларида ҳам кенг тарқалиб, диний китоблардан ўрин олади. Иисус Шарқда Исо ёки Масих номи билан юритилади. Унинг ўлмаслиги, ўликларга жон ато қилиши диний китобларда илоҳий мўъжиза сифатида талқин қилинса, бадий адабиётда, пешқадам ёзувчилар ижодида дунёвий тус олиб, мажозий моҳият касб этади. Исога нисбат берилган бу сифатлар кўпинча ёрга кўчирилади, ёр ўз мўъжизакорлиги билан Исодан

устун ва авло килиб кўйилади. Бу дунёвий адабиётнинг
вужудга келиши, ҳаётни, борлиқни эътироф этиш ва
унга муҳаббатни куйлаш билан боғлиқдир.

Алишер Навоий Исо ҳақида анъанавий диний
афсоналарни «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да баён этса,
бадний асарларида Исодан бир восита сифатида фой-
даланади. Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Исо
ҳақида сўзлаб, уни «Модарзод пайғамбар» деб атайди,
«Масих» сўзининг луғавий маъноси, Масихнинг
туғилиши ҳақида кўпдан-кўп маълумот ва мулоҳазалар
борлигини таъкидлаб, «Масих лафзида сўз кўптур. Ва
Исо алайҳиссалом валодатида ҳам сўз кўп дептурлар.
Тафосир кутубидин маълум бўлур. Чун бу мухтасарда
матлуб ихтисордур. Яъни муаррихона ишларга конё
бўлулди. Мукаррардурким, Исо алайҳиссаломнинг
отаси йўктур. Марям Жаброил алайҳиссаломнинг
нафси била хомила бўлди...» Демак, Навоий бу асарида
Исо ҳақида тарих китоблари ва тафсиллар асосида
қисқа маълумот бериш вазифасини ўз олдига қўяди,
холос. У ўз «Мухтасар»ида Исонинг нафаси, жонсизга
жон ато қилишига алоҳида эътибор беради. «...ва сойир
мўъжизотидан бири хуффошдурким (кўршапалак –
Н.М.), балчигдин ул ҳайёт била ясаб, нафасин анга
сурди. Ва ул нафасдин руҳ топиб учти ва эмдигача бор...
Ва ул улукким, Исо алайҳиссалом тиргузди Ибнал –
Ажуз эрди. Ва шархи будурким, сайр асносида бир
ажузани (кампири – Н.М.) кўрдиким, бир қабр бошида
муассир навҳа қиладур. Сўрди. Дедиким, ўғлим эрди ва
фирокидин бетокатман. Исо алайҳиссалом дуо қилиб,
тенгри таоло ул майтка руҳ киюрди ва ўлук тирилгач,
илтимос қилдиким, дуо қилгайким бурунги холига
боргай ва мавт сапароти бўлмагай. Рухулло дуоси била
бу иш ҳам бўлди...»

«Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Исонинг отасиз таваллуд бўлиши, унинг жонсизга жон ато қилиши мўъжизаси ва тириклай осмонга учиб, ғойиб бўлишини диний-анъанавий тусда баён этган Навоий, бадий асарларида буларга янгича дунёвий моҳият беради, анъаналардан ўз илғор фикр-карашларини баён этишда бир восита сифатида фойдаланади. Кўп ҳолларда бу ўша диний-анъанавий маълумот, тасаввур, мулоҳаза, талқин ва хулосага карама-қарши келади.

Хотин-қизларга улуғ инсонпарвар сифатида ёндашган Алишер Навоий, уларни улуғлаб, эркаклардан юқори қўйиб, бир китъада Исонинг отаси таваллуд бўлишига ўзгача изоҳ бериб айтади:

Ано ўрнин ато тутмас ўғилга,
Ки мумкиндур ўғил бўлмок атосиз,
Масихо бирла Марямдин киёс эт,
Ки имкон йўқтур бўлмок аносиз.

Бу китъада Навоий Марьям ва Исо ҳақидаги диний афсонани тарғиб этмокчи эмас, унинг асл мақсади хотин-қизларни шарафлаш, оналарни улуғлашдир. Диний афсона эса бир восита, холос. Аммо, ўша муҳитни кўзда тутсак, бу восита хйла таъсирли бир восита эди.

Исога нисбат берилган сифатларни ёрга кўчириш, ёрни Исога карама-қарши қўйиш Навоийнинг салафлари ва замондошлари ижодида ҳам, унинг ўз асарларида ҳам дунёвий майл ва ҳаётин моҳиятни ифодалашнинг бир бадий усули сифатида хизмат қилади. Масалан, дунёвий адабиётнинг истеъдодли намояндаси Отойи ҳаётнинг кўрки ва завқ-шавқини жаннатдан эмас, балки ҳаётнинг ўзидан излайди, ҳаёт жаннатдан гўзал бўлгани каби, ёр ва унинг кўрки жаннатнинг неъматлари ва хурларидан лазиз ва тотлидир, дейди.

Учмокта юз катла киемат бўлур эрди,
Тубида агар бўлса, бу комаг била рафтор, —

байтида шоир ёрнинг лаби жаннат кавсари шаробидан
хам ширин ва тотли бўлиб, у «лаб жоми майи сарки-
тини» топган хурлар ҳам жаннат кавсаридан воз кеча-
дилар, дейди. Бугина эмас, Отойининг айтишича, ёр
огзи мўъжизасини кўрган Исо ҳам унга тан бериб,
уялганидан кўкка кочиб яширингандир.

Огзингда мўъжиз оятин Исо кўруб зиёд,
Биздин кочиб ёшурунди кўк ичра уёттин.

Исо диний ракобат, кураш заминида эмас, шоир-
нинг янги талкини — ҳаётга муҳиблигига кўра, ҳаёт
бағишловчи ёр огзи билан ракобат қилолмай, уялганидан
осмонга учиб кетган тунга монанд, ҳусну жамолда ёрга
тенглашолмаган хурлар ҳам жаннатга кочиб кетганлар:

Ҳусн ичра кусурун билибон то дами маҳшар,
Ёшунди юзунг хижлатидин жаннат аро хур.

Навоий «малик ул-калом» деб таърифлаган Мавлоно
Лутфий ҳам Отойи каби ҳаётни — ёрни диний-анъанавий
афсонага карама-қарши кўйиб:

Исо фалакка борди, чун бўлди лабнинг жон бергувчи,
Шармандалиқдин кетмаса, кўкта анга не бор эрур, —
дейди.

Алишёр Навоийда ҳам Исо шундай моҳиятга эга.
Унда кўп ҳолларда Исо каторидан Хизр ҳам ўрин
олади. Афсонага кўра, ноёнсиз зулматда бўлган оби
ҳаётни фақат Хизргина билар, у истаса, кишини мана
шу оби ҳаётга олиб борар эди. Исо нафаси билан ҳаёт
бағишласа, Хизр оби ҳаётга олиб бориши билан ҳаёт
бағишлайди. Аммо ёр Исодан ҳам, Хизрдан ҳам устун.
Бир неча мисол келтирамиз:

Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
 Ғизо ул ой қилчи захмининг бир катра кони бас.
 Агар Масих дуоси ўлукни тиргузур эрди,
 Не нутк эрурки сўкунчунг била ўлук тирилибдур.
 Эй хагу жон бахш лаълингдин нишон Хизри Масих,
 Балки бу икки уётидин ниҳон Хизру Масих.
 Еру кўкта истабон пайдо эмас, Хизру Масих,
 Қочтилар гўё дудоғинг оби хайвонин кўруб.
 Бу ўлганларга умри Хизр бергай яна ногоҳ,
 Масихим оби хайвон янглиғ этса бир гузор анда.

Навой баъзан ёрни соқий, муғбача билан алмаш-
 тиради. Масалан, у дайр пири ва муғбачани Хизру Масих-
 га тенг қўйиб айтади:

Дайр пири кўлдабон, тиргузди майдин муғбача,
 Эй Навой, бу икавни кил гумон Хизру Масих¹.

Шубҳасиз, Алишер Навой Масих мўъжизасига
 ҳам, оби ҳаётга ҳам ишонмаган, жилла бўлмаса, буларга
 шубҳа билан қараган. Буни, жумладан, қуйидаги мисра-
 лар ҳам қувватлайди:

Ҳаёт ичра бақо чун мумкин эрмас Нух бўлсинким,
 Ўлар ҳолатда тугмай ўлган ўғли бирла яксондур.
 Бақо сарчашмаси зулматда дерлар йўқки, ул зулмат.
 Скандар охи ўтидин йўғилгон дуди хирмондур².

Аммо, ҳаёт, борлиқ мангудир. Агар инсон комил
 инсон бўлиб, олижаноб сифат ва фазилатларга эга бўлса,
 у ўлмасдир, мангудир. Бу яна бир бор Навойнинг:

«Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
 Ажаб саодат эрур чикса яхшилик била от»

хикматини хотирга келтиради.

¹ «Бадойи ул-васат», 107-бет.

² «Бадойи ул-васат», 136-бет.

ЁВУЗЛИК МИФЛАРИ

Яхшилик кучлари билан ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш, таъкидлаб ўтилганидек, бутун мифологиянинг замири ва моҳиятини ташкил этади. Бинобарин, ёвузлик мифлари ҳам эзгулик мифлари каби қадимийдир, инсон тафаккури ва бадий тафаккурининг энг қадимий кўринишидир. Ёвузлик мифлари турли халқларда, турли тарихий шароитда хилма-хил кўринишда бўлса ҳам уларнинг моҳияти муштаракдир. Ёвузлик мифлари қаҳрамонлари Шарқ халқларида, кўпинча, дев, аждар, жин ва бошқалар киёфасида гавдаланади. Мана шу мифлар халқ оғзаки ижодиётида қайта-қайта ишланиб, асрлардан-асрларга ўтиб келаётгани каби, ёзма адабиётда ҳам чуқур из қолдирган.

Ёвузлик мифлари Алишер Навоий ижодиётидан ҳам ўрин олган. Унинг асарларида дев, аждар, Яъжуж ва Маъжуж каби ёвуз мифологик образлар бор. Булар офат ва зулмат, қабоҳат ва разолат, ўлим ва кулфатнинг тимсоли. Шоир бу образлардан аниқ ғоявий-эстетик мақсад йўлида, замонасининг воқеа ва муаммолари хақида фикр-мулоҳаза юритганда фойдаланади. Аммо, мифологияга бундай «замонавий» муносабат унинг тугма табиаи ва ўзига хос хусусиятларини, инкор қилмайди. Ёвузлик мифлари билан танишар эканмиз, Алишер Навоий бизни, бир томондан, қандайдир ҳаёлот, мавҳумот, сеҳр ва муъжизалар оламига, иккинчи томондан, XV асрнинг реал ҳаёт ва ҳодисот оламига элтади. «Мифологик архаизм» билан «замонавийлик»ни шу йўсинда жўр этиш Навоийнинг катта маҳоратидир.

Навоий асарларида (хусусан дostonларида) кўп учрайдиган мифологик образлардан бири дев бўлиб, у карама-каршилиқ ва контраст, ҳаёт, кишилар, ҳодиса-

вокеалар, фикр-уйлар тўқнашувида маълум ўрин эгаллайди. Лирикада шоир хис ва туйғу, фикр ва ўйни баён этишда девдан анъанавий бир образ, восита сифатида фойдаланса, эпик асарларида сюжет ва композицияда, ходиса ва воқеалар ривожига кенг ўрин беради.

Навоий Саид Ҳасан Ардашерга ёзган машҳур мактубида яшаган муҳитидан шикоят қилиб, унинг «эли» (кишилари)ни шайтон ва девга ўхшатиб айтади:

Не эл, не киши, балки шайтону дев,
Келиб барча даъб бедоду рев.

Дев ва шайтон – бедод (зулм, адолатсизлик) ва рев (макр-хийла). Макр-хийла, анъанага мувофиқ, шайтонга, зулм-адолатсизлик – девга хосдир. Кишилар дев ва шайтон каби «бедод» ва «рев»ни ўзларига «даъб» (одат) қилиб олганлар. Анъанавий образ ва атрибутлар, муболага ва ташбеҳлар аччиқ тарихий ҳақиқатни тўларок ва таъсирлироқ ифодалашга хизмат қилган.

Маълумки, Астробод даври Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятининг хийла мураккаб, драматик ва кўнгилсиз ходисаларга тўла бир босқичдир. Бинобарин, шоир Астрободдан қайтганидан кейин ёзган ғазалларидан бирида «пари»га – ёрига қаратиб айтади:

Беша ичра девлар мактули, ўлсун, эй пари,
Гар Навоий ёна азми Астробод айлагай.

Бу байтда ҳам «анъанавийлик» ва «замонавийлик» жўр бўлиб келган. Анъанага кўра, девнинг маскани «беша» (ўрмон), унинг иши кийнаш, ўлдириш («мактул» этиш)дир. Бундан ташқари, дев париларни севади, дев билан пари бир-бирига эш – «лозиму малзум» бўлиб келади (Навоий, бир томондан, анъанага мувофиқ, ёрини парига ўхшатса, иккинчи томондан, «лозиму

малзум» санъатини ҳам қўллаган). Шунга монанд мисраларни «Хазойин ул-маоний»дан ҳам, «Девони Фониий»дан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Навойнинг «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларида дев мифик — эпик образ бўлиб, у ижобий қаҳрамонларнинг эзгу интилиши ва кураши йўлида тўғанок, ёвузликнинг тажассуми сифатида тасвирланади. Маълумки, Фарҳоднинг серташвиш, мураккаб саргузаштларининг ибтидоси отасининг хазиначисини томоша қилиш эпизоди билан бошланади. Шу тасвирга бағишланган XIX боб бундай номланади: «Хоконнинг ўз гавҳарин хазойини гаройиби, балки гаройиб хазойинига кижурмоғи ва анинг кўзига сангпора ушоқ тошча ва қизил олтун қаро тупрокча кўрунмай, кўзи чазъи биллурий дуржга тушуб, сувада меҳри ховарийдек биллурда ойнаи Искандарийга тушгони ва ул кўзгу тилсимидин ғариб суратлар анга роз кўргузуб, кўнгли кўзгу аксидек изтиробга тушгони». Шу бобда таъкидланишича, Фарҳод Юнонга сафари йўлида «куч офат»га йўликади, шу офатлардан бири деалар деви Аҳрамандир:

...Арода қолса уч манзил масофат,
Ул уч манзилда вокнъдур уч офат.
Биринчи манзил ичра аждаҳое,
Яраткон тенгри қаҳридин балое,
Иккинчи манзил ичра Аҳраман бил,
Анга бедоду офат лаъбу фан бил.
Учунчида тилисми бул-ажаб соз,
Бу икидин мушқилрак ул роз...

Қейинги бобларда Фарҳоднинг сафари ва кураши тасвирланади. Фарҳод билан Аҳраман жанги ҳикоя қилинган XXIII боб «Фарҳоднинг девбод хиромлик

девзоди устига секриб, Ахрамон бешаси азлиға секратиб ул ваҳшатзой, балки савдо афзой бешаға кириб, Ахраман манзилигича суруб еткани ва Рустам Мозандарон бешасида дев ўлтурғондек ул беша Ахраманин қатл этғони ва Ахраманваш рахшин Ахраман қасриға сургони ва Сулаймон хотамин илгига киюрғони ва ёниб хоқон била хайлин бошлаб ул манзилда тушғони». Бобда дев манзили, кўпгина халқ эртақларида бўлганидек, бир томондан, ниҳоятда ажойиб ва ғаройиб, иккинчи томондан, хавфли ва ваҳимали қилиб тасвирланади. «...Девнинг боғу бўстони не учи кўринар, не киргоғи билинар эди. Ёғочларнинг остида талай кўкатлар кўринар, бироқ бу кўкатлар кўк осмондан ҳам юқори бош чўзган эди. Ҳар томонга қаралса, юз минглаб эски дарахтлар, ҳар биттасининг боши фалакдан юқори. Ҳар дарахтнинг гавдасида бир хайбат бор, япроқларида эса бир таажжублик бор. У ернинг тоғи бошдан-бошга девлар макони бўлиб, кучли дев шамол кетмакет эсиб туради... Ҳар арикчада окқан сувнинг овози юзлаб ғулу шайтоннинг жанжали товушини беради. Ваҳималарнинг кўплиги шу даражада, арикдаги ҳар бир тошни бир кесук бош деб биласан... Ичи куйиб, коваги очилиб қолган ҳар дарахт, гўё, ғулу шайтонларга чайла – олачук бўлиб кўринади. Бу девлар макони ақлнинг бошини айлантириб кўяди. Ундаги ҳар бир курук шох, девнинг шохидай кўринади... Ҳар кўкатнинг учи бир ўткир ништар, ништар эмас, қон тўқувчи бир ханжардай ўткир. Чинорлари қўлларини тебратиб: – эй, бу ерга қирган киши, тангри ҳақи учун қайт! – дегандай бўлади...»

Бу парча бобнинг экспозицияси бўлиб, у контрастни кучайтиришга, Фарходнинг шижоат ва жасоратини бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Фарход ғайри

табиий ва дахшатли ўрмонда ўзини мардона тутади.
«Конхўр дев оёк товушини эшитиб, нима ахвол эканини
билмоқ учун бошини чиқарди... У ўз қасридан ғазаб
булути каби чиқиб келди. Бошдан оёғигача захар эди.
Унинг бекарор жисмидан оламга киёмат ўти, дўзах
алангаси сочилар эди. Унинг мағрур юришидан замон
бўстони титрар ва овозидан осмон айвони дарз кетар эди.
Баданидаги ҳар бир мўйи бир ўқ каби ва балки аждарга
ўхшаш илон каби эди... Қўлида бир устун, устун эмас,
балки чинор, текисликда гўёки бир минорадай эди.
Унинг учига бир тоғ парчасини боғлаб олган, унга даста
минора бўлибдур. Шу хилдаги гурзини кўтариб олган
эди. Агар бу гурзи Эльбурс тоғига тегса, уни тупрок
килгудай эди...» Фарход мана шу дахшатли махлуқ
билан жанг қилади, унинг гурзисининг дастасини қилич
билан чопиб ташлайди, девнинг ёлқини ҳам, тошбўрони
ҳам Фарходни мағлуб этолмайди. Дев маҳв бўлади.
Фарход «Қўлида девнинг бошини узган қон тўкувчи
қиличини ушлаб, қаср ичига тез-тез қадам кўйиб
кирди. Худди жаҳоннинг ичида иккинчи жаҳондай кенг,
қайси томонга караса олам-жаҳон нақдиналар ётади.
Ҳар томонга саноксиз эшиклар қурилган, у эшикларга
худди ғовдай маҳкам темир қулфлар урилган. Ҳар қайси
эшикка бу уйда қандай очик ёви яширин хазиналар
борлиги ёзиб кўйилган эди...» Фарход «кулфни осонлик
билан очилмас» уйни ҳам очиб, Сулаймон узугини
қўлга киритади. Қандилда «...кимгаки бу узук муяссар
бўлса, шу узукда ёзилган исмларни ўқиган киши
Искандар Румийнинг тилсимларини очади...» сўзлари
ёзиб кўйилган эди. Ғолиб Фарход отаси, вазир ва бошка
хамроҳларини бешага, дев қасрига бошлаб олиб келади,
ҳазина бойликларини ҳокон ва вазирга топширади.
Ҳамма шоду хуррам бўлиб, шоҳона базм қурилади.

XXIII боб. Даҳшатли манзара, даҳшатли махлук, даҳшатли жанг. Фарҳод мана шу даҳшатлар устидан голиб чиқади, дев Аҳраманни, демакки, ёмонлик ва ёвузлик тимсолини енгади. Эртақларда бўлганидек, унга ташқи куч мўъжиза, (исми аъзам) мадад берсада, аслида Фарҳодни куч-қудрат, ақл-ирода, шижоат ва жасорат ғалабага олиб келади. Сеҳр, мўъжиза тасвири замирида реал мақсад, инсон ва унинг куч-қудрати, ақл-иродасига ишонч ғояси бор. Бошда дев, аждар каби мавҳум ёвузликларга қарши курашиб голиб чиққан Фарҳод кейинчалик мўъжизалар кўрсатиб, «Наҳр ул-ҳаёт» ва «Баҳр ун-нажот»ни бунёд этади, Аҳрамантимсол Хисравга қарши курашади...

«Сабъан сайёр»нинг 3-хикоясидаги Саъд жасорати ва шижоати билан Фарҳодтимсол қаҳрамондир. Саъд оғир шартларни, даҳшатли тўсиқларни енгиб, синовдан ўтиб, севгилисининг висолига эришади. У ҳаётнинг ва инсон толеининг ашаддий душмани бўлган кучларни махв этади, тилсимларни очади, донишманднинг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга, у Шаҳрисабз шохининг бегуноҳ кишилар қонини тўкишига чек қўяди. Қаҳрамонлик ва журъат даҳшат ва разолатни, тадбир ва тафаккур, ҳийла ва жаҳолатни енгади. Хикоядаги дев Қатрон ёвузликнинг мажозий образидир.

Навоий тасвиридаги девлар макони, ташқи киёфаси, куч-қуввати, сеҳр-мўъжизаси ва бошқа жиҳатлари билан халқ эртақлари (шунингдек, дostonлари)даги девларга ўхшаб кетади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин»даги дев тасвири билан «Эркенжа» эртагидаги «...Тонг отгандан кейин подшо ўрнидан туриб қараса бутун атрофи пулатдан қилинган девор бўлиб, камалиб қолибди... Дарвоза тагида бир дев ётганмиш. Бўйи саксон газ,

қилласи қападай, бурни лаккининг кинидай, кўкрагида ўсган жуни ўттиз серканинг қилидай, кўзи зиғирнийг гулidayмиш...» эпизоди ёки «Деви Сафед» эртагидаги «Ахван девнинг ҳар қўли каттакон дарахт гавдасидай экан. У тик юрганда боши булутга етгани учун энкайиб сув ичишга эриниб, булутларнинг сувини шимиб ичар экан. Тўқсон ботмон гурзини тўққиз чақирим жойга отар экан...» каби парчаларни қиёс этсак хийла муштараклик борлигини кўрамиз. Бу муштараклик асосан фантастик тасвир, муболага ва юморда, мажозий образ замирида етган ҳаётий мақсадда ифодаланади.

Навий асарларидаги ёвузликнинг тимсоли бўлган яна бир образ аждар образидир. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод билан аждар жангига бутун бир боб – XXII боб бағишланган бўлиб, бу боб тубандагича номланади:

«Фарҳоднинг аждаҳоваш кўҳ пайкарига миниб, аждаҳоқушлик тигин чекиб, аждаҳо водисиға кириб, аждаҳо уни ўқ йилонидин думор чиқаргондек аждарҳони ўқ йилони билан тору мор қилмоғи, доғи аждаҳо горга юзлангандек аждаҳо горига юзланиб, Аффридун ганжини топмоғи ва доғи ул ганжда аждаҳомонанд қилич била ҳалқа ургон йилондек қалқонни иликлар ул ганжини атоси бирла хайлига нисор қилғони». Сарлавҳадаги таъриф-тавсиф ва деталларга эътибор берайлик. XXIII бобда Фарҳоднинг отини «девбод», «девзот», «Ахраманваш рахш» деб атаган шоир бу бобда, унинг мазмунига мувофиқ, «аждаҳоваш» деб сифатлайди. Фарҳоднинг тиги – «аждаҳоқуш тиг», водий – «аждаҳо водийси», гор – «аждаҳо гор», унда Аффридун ганжи сақланади, қалқон – «аждаҳомонанд қилич била ҳалқа ургон йилондек қалқон». Буларнинг ҳаммаси мифологияда, кўпдан-кўп халқ афсоналари ва эртакларида таърифланган манзара ва образга мувофиқ

келади. Фарход аждарни излаб йўлга тушади. Ниҳоят, аждарнинг аломатлари кўрина бошлади. Унинг олдидан бир курум босган дашт чикиб қолади, дашт аждар нафасидан қорайган эди... Аждар бало сингари хайбат билан горнинг юмалоқ гумбази ичидан чикиб келади... унинг куйруғидан кўтарилган тўзон, кўм-кўк осмонни сурма рангидаги гард билан хиралантирар эди... Оғзи дўзах оловхонасининг мўрисидай эди... У Фарходни туз кўргандай тотиб, сўнг кўшинни ютмоқчи эди... Фарход ваҳимага тушмайди, у қилич ва ўқ-ёйини ишга солади, аждарни енгади. «Эртақларда тасвирланишича, аждар бутун шаҳар, кишлоқ, ҳатто мамлакатни ютиб юбормоқчи бўлади. Бирок халқ қаҳрамони келиб, аждаҳони ўлдириб, халқни бу офатдан қутқаради».

Анъанага кўра, аждар хазиналар, беҳад мол-бойлик кўрикчиси. «Фарход ва Ширин»да ҳам у хазина кўрикчиси. Аммо бу оддий хазина бўлмай, балки Фаридуннинг афсонавий хазинасининг кўрикчиси. Фарход мана шу хазинани қўлга киритади ва уни хокон билан вазир ихтиёрига топширади. Ўзига эса мўъжизали қилич ва қалқонни қолдиради. Буларнинг ҳаммасида муболага, хаёлот ва мислсиз муболага бор. Аммо шулар замирида бир ҳақиқат ҳам борки, бу ҳақиқат Алишер Навоийнинг зўрлик ва ёвузликка, қабоҳат ва разолатга қарши чексиз нафрати – қазабидир. Бинобарин, Фарходнинг аждарни ўлдиришдан, ёвузлик устидан ғалаба қозонишидан ниҳоятда тўлқинланиб кетган шоир бобнинг лирик хотимасида:

Не хушдур аждар ўлмак ранж бирла,
Киши қилмоқ танаъум ганж бирла.
Алар ул аждаҳодин фориғулбол,
Бўлуб ганжи фароғат бирла хушхол...

Кетур соки, маю бұл гамгусорим,
Демайқим гамгусорим, ёри ғорим.
Ки бұлғай анда аждар конидек ранг,
Сочай ганж, ичмагига қилсам оҳанг, —

дейди.

«Фарход ва Ширин»да аждарнинг эпизодик—эпик образини яратган шоир бошка асарларида ундан таъриф ва тавсифда, ташбех ва сифатлашда фойдаланади. Бу жиҳатдан, айниқса, куйидаги машхур китъа диққатга сазовордир:

Жаҳон ганжига шох эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳри хангомида.
Анинг коми бирла тирилмоқ эрур
Маош айламак аждаҳо комида¹.

Бу китъа аждар мифологик образидан фойдаланишнинг аниқ ҳаётий мақсад-муддаосини равшан очиб бермоқда.

Бошка мутафаккир ва сўз санъаткорларида бўлганидек, Алишер Навоий айрим диний мифологик образ ва тушунчаларга дунёвий моҳият, ҳаётий мазмун бағишлайди. Бу жумладан яъжуж ва маъжужларга ҳам тааллуқлидир. Яъжуж ва маъжуж мифологик қабилалар бўлиб, улар одамхўр экан. «Таврот»да айтилишича, киёмат койим бўлганда, яъжуж-маъжуж (гог-магог) чиқиб, одамларни ютар эмиш. Яъжуж-маъжуж ҳақида «Таврот»даги миф ва афсоналар «Қуръон»дан ҳам ўрин олади. Шу билан бирга, Искандар Зулқарнайн ва яъжуж-маъжуж ҳақидаги афсоналар ҳам «Қуръон»га киритилган. Афсонада айтилишича, Искандар Зулқарнайн яъжуж ва маъжужлар йўлини тўсиб, сал-девор барпо қилган эмиш.

¹ «Наводир уш-шабоб». 701-бет.

Яъжуж ва маъжуж ҳақидаги афсоналар тарих китоблари, илмий асарлар ва бошқалардан ҳам ўрин олади, гоҳ диний, гоҳ дунёвий ва кўп ҳолларда ярим диний – ярим дунёвий моҳиятда талқин қилинади. Абу Райҳон Беруний машҳур «Ал-осор ал-боқия» асарида Зулқарнайн ҳақида «Қуръондаги ривоятнинг мазмунини ҳикоя қилди, шу билан бирга, Зулқарнайн шахси ҳақида турли злат ва муаллифларга мансуб маълумот ва ривоятларни баён этади. (Зулқарнайн ҳақида кейинги бўлимда батафсилроқ тўхтаимиз). «Қуръон»да, – дейди Беруний, – Искандар барпо этган саднинг жойи кўрсатилмаган, айрим илмий ва тарихий китобларда яъжуж ва маъжужлар бешинчи иклимнинг бошланиши ва олтинчи иклимда яшайдилар десб кўрсатилган». Муҳаммад Жарир ат-Табарийнинг айтишича, араб халифалари Озарбайжонни эгаллаб олганда, Озарбайжон хокими садни кўриб келмок учун махсус киши юборган экан, у киши поёнсиз жарлик билан ажралиб турувчи мустаҳкам сад – деворни кўрган эмиш 923 йилда вафот этган тарихчи Абдуллох Хурдодбехнинг маълумотича, 833–842 йилларда ҳукмронлик қилган халифа ал-Муътасим деворни қимлардир эгаллаб олганини туш кўрган эмиш, у 50 кишини деворни кўриб келишга жўнатибди, улар Бобал ал-авбоб¹ йўли билан бориб, лан ва хазар ерларини кечиб, садга – деворга бориб етибдилар, сад мис эритмаси билан бирлаштирилган темир тахтачалардан ясалган бўлиб, махсус дарвозалари бор экан, уни кўриклаш яқин атроф аҳолиси зигмасига юкланган экан. У кишилар орқага қайтибдилар ва йўл бошловчи уларни Самарқандга муқобил бир вилоятга олиб чикибди...

¹ Боб ал-авбоб – дарвозалар дарвозаси маъносини ифодалайди. Дарбанд (Догистонда) яқинидаги дарани араб муаллифлари шундай юритганлар.

Яъжуж ва маъжужлар ҳақида, уларнинг йўлини тўсиб девор қуриш ҳақида жуда кўп ҳикоя ва ривоятлар ёки «маълумот»лар бор. Бу Навоий давридаги таснифотдан ҳам кенг ўрин олган. Жумладан, Мирхонд «Равзат ус-саф»нинг биринчи жилдида «Қиссаи Зулқарнайни акбар ва сифати яъжуж ва маъжуж ва баёни сад» деган махсус бўлим беради¹. Мана шу бўлимда Зулқарнайннинг тарб юришидан кейин Байт ул-муқаддасга қайтиб, биринчи вақтдан кейин машрикка – Шарққа йўл олгани, «Манозил ва марохил тай» қилиб, яъжуж ва маъжужлар срига яқин бир шахарга келгани, у шахар аҳолиси яъжуж ва маъжужлардан кўп азият чеккани баён этилади. Шундан кейин муаллиф «яъжуж ва маъжуж сифати» ҳақида сўз бошлайди. Яъжуж ва маъжуж Ёфаснинг набиралари бўлиб, Шарқда маскан тутадилар, улардан кўп халқ вужудга келибди. Яъжуж ва маъжуж икки гуруҳ бўлиб, улардан хар бири тўрт юз фиркага бўлинар экан. Бирор қимса мингга фарзанд кўрмасдан бурун ўлмас экан, шунинг учун ҳам яъжуж-маъжужлар сони шуморсиз экан. Улар уч тонфага бўлинар экан, биринчи тонфадан хар бирининг бўйи 120 газ, эни бир оз камроқ, иккинчи тонфадагиларнинг бўйи ҳам, эни ҳам 120 газ, учинчиси бундан ҳам буюкроқ бўлиб, фил билан қарқидон ҳам улар билан бас келолмас экан. Улар нимаики дуч келса, хоҳ жонли, хоҳ жонсиз ҳаммасини емириб ташлар эканлар. Уларнинг дини ҳам, шариасти ҳам йўқ экан. «Бундай таъриф-таъсифни эшитган Зулқарнайн икки тоғ оралигида темир, мис ва бошқа маъданлар қоришмасидан ясалган гиштлардан улуг девор қурдирибди, унинг узунлиги 150 фарсах, эни 80 мил ва баландлиги 2800 арш экан. (Хондамир бу маълумотларни эътироф қилувчилар ҳам, рад этувчилар

¹ «Равзат ус-саф». Хиндистон нашри. 1883. Биринчи китоб. 31–33 б.

хам бор, дейди). Кўриниб турибдики, Беруний кўпрок ҳақиқатнамо материалларга эътибор берса, Хондамир мифологик – афсонавий сюжетга кенгрок ўрин ажратади. Бу Беруний асарининг илмий характери, Хондамир асарининг тарих китоби бўлиши билан изохланади. Ўтмиш муаррихлари тарихий далиллар билан бирга афсона ва ривоятларни ҳам ўз асарларига киритиб, баъзан кечмиш ходисадай тасвирлаганлар.

Шубҳасиз, Алишер Навоий яъжуж ва маъжужга тааллуқли турли-туман материаллар билан яқиндан таниш бўлган. У яъжуж ва маъжужга, ишониш ва ишонмаслигидан қатъи назар, доимо зўрлик ва боскин, офат ва даҳшатнинг рамзи сифатида караган.

Яъжуж ва маъжуж номларини Навоий шу маънода хийла кўп ишлатади. «Садди Искандарий»да эса уларга кенг ўрин беради. Зотан, «Искандар садди» яъжуж ва маъжужларга қарши қурилган тинчлик ва осойишталик девори эди. «Садди Искандарий»даги яъжуж ва маъжуж воқеаси ўз моҳияти билан Хондамир ҳикоятига яқин туради. Ғарби шимол томонга йўл олган Искандар Қирвон ўлкасига келиб қолади. Ўлка ниҳоятда хароб бўлиб, аҳоли ваҳший яъжуж ва маъжужлар яғмосидан талон-торож бўлиб, кўп мусибат чекар экан. Шоир ўта муболага ва фантазиядан фойдаланиб яъжуж ва маъжуж васфида бундай дейди:

Таадул аро йўқ туруп сонлари,
Яна сонсиз ойини нуксонлари.
Қад узра ёйилмиш пароканда соч:
Бири бир қариндур, бири уч қулоч.
Дома соч, хошоку хас маъдани,
Либос андин айлаб борининг тани.
Қулог икки ёндин бўлуб бирга жуфт,
Нажас танларин кўздин айлаб нухуфт.

Келиб гул бармоги бармоглари,
Вале дев тирноги тирноглари...
Бурун ичларин тил била пок этиб.
Топиб лаззат, узин тарабнок этиб...
Анингдески, мабраз аритурча эл,
Солурлар ани холи айларга бел.
Оғиздин тунгуздек чикиб икки тиш,
Вале ерни козмок алар бирла иш.
Не ерники ул тишлар этти табох,
Қиёматқача бутмай андин гиёх...¹

Мана шу ваҳший, одамхўр қавм йилига икки марта Қирвон ўлкасини талон-тарож килар экан. Яъжуж ва маъжуж қавмини қириб тугатишга кўзи етмаган Искандар уларнинг йўлини тўсиб, икки тоғ оралигида улут сад барпо этишга қарор қилади. Бирок бу ишти адо этиш бениҳоя кўп киши, қуч ва маблаг талаб этади. У ер юзипнинг турли ўлкаларига кишилар юбориб, хандак казиб, девор барпо этишга чорлайди, кўп киши йитгилади, мепидай мустаҳкам, кечиб бўлмас сад қурилади:

Кишилар йибордики, хар марзу бум,
Фаранг ўлсуну Рус ё Шому Рум.
Неким бўлса меъморн чобук хаёл,
Яна доги устои нозук хаёл.
Яна коргарлар бори чабдаст,
Бало рахнасин килгудек сангбаст.
Мису рўю калъа, биринжу темур,
Яна кўргошун бирла толу кемур...
Бўлуб олами бўйла санъат намой,
Ксча-кундуз иш килдилар олти ой.
Ки неча минг устоду санъатгарий,
Тамом эттилар Садди Искандарий.

«Садди Искандарий»да аниқ тасвир ва бадний фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб,

¹ «Хамса». 801-бет.

... ооради, шоир романтик тасвирдан реалистик хулоса чиқаради. Бу яъжуж ва маъжуж воқеалари тасвирланган 68-бобга ҳам тааллуқлидир. Бобда яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан реалистик хулоса чиқариб, агар кишилар ахил-иттифоқ бўлишса, зулм ва зулмат йўлларини ўтиб бўлмас ғов билан тўсиши мумкин, деган фикрга келади.

«Садди Искандарий»даги ваҳшийлар, олтин-кумуш тоғлари, одамхўр чумолилар каби образ ва эпизодлар ҳам, бир томондан, фантастик моҳиятта, иккинчи томондан, реал мақсадга эгадир. Искандар кўшини Магриб диёрида ит катталигида бўлган чумолисимон ҳайвонларга дуч келади. Бу ҳайвонлар бир неча аскарни нобуд қиладилар. Чумолисимон ҳайвонлар одамхўр ваҳшийларнинг посбони экан. Ғала-ғовур бўлиб навбатдаги ўн кунлик уйкуда ётган ваҳшийлар уйғониб кетади, каттиқ жанг бошланади. Ваҳшийлар бошлиғи яккама-якка жангга киши талаб қиладди. Искандар йиғитлари майдонга тушишга ботинолмайдилар. Шунда Чин хокони тортиққилган канизак эркакча либос кийиб, бетиганикоб ташлаган ҳолда майдонга қиради ва ваҳшийни енгади. Ваҳший Искандарга тобе бўлиб, бир қанча одами билан унинг юришларида иштирок этади, мардлик ва шижоат кўрсатади. Искандар узоқдан кўринаётган олтин-кумуш тоғларига кизикиб, ўша томонга йўл олмоқчи бўлади. Бу сароб эди, халқ ижодида бот-бот учрайдиган «борса келмас» йўли эди. Ваҳшийлар қавми Искандарни бу истакдан қайтарадилар». Ажиб ҳайвонлар, одамхўр ваҳшийлар, олтин-кумуш тоғлари ва бошқалар ҳақида халқ ижодиётида ҳам, ёзма асарларда ҳам турли-туман маълумот, афсона ва ривоятлар бор. Навоийнинг таъриф-

тавсифида, шубхасиз, шуларнинг излари равшан намоён бўлади. Мухими шундаки, Навоий шулардан ўз даври хаёти ва муаммолари баёни ҳамда талқинида ижодий фойдалана билди.

КОСМОГОНИК МИФЛАР

Алишер Навоий ижодиётида космогоник мифология ҳам маълум ўрин олган. Инсон ўзини ўраб олган мухит, коинот билан алоқадордир, у шу мухит ва коинот хақида ўйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ходиса ва воқеаларни коинот билан боғлаб изоҳлашга интилади, самовий «сир» ва ашёлар хақида хаёл суради, кашф этади, фараз қилади ва уйдирмалар тўқийди. Мана шу заминда қадим замонларда космогоник мифлар пайдо бўлган. Кишилар ерни она, осмонни ота ҳисоблаганлар; ер ҳосил беради, осмон – қор-ёмғир, нур ва иссиқлик; киши ўлади, унинг жасади ерга – она бағрига қўмилади, руҳи осмонга – ота хузурига парвоз қилади ва ҳоказо.

Инсон, табиийки, биринчи навбатда қуёш билан, ой ва сайёралар билан кизикади, у Қуёш системасини, 12 буржни кашф этади, самовий сирлар ошқор бўлиб боради. Баъзан фанний тушунчалар билан ўта хаёлий тасаввур ва мулоҳазалар ёндош бўлиб қолади, астрономия элементлари космогоник мифология таркибига сингиб кетади, ўз навбатида мифология илм-фанни гўё янги кашфиётларга йўллайди.

Қадимги Шарқда астрономия фани камол топиб, кўп кашфиётлар юзага келган эди. Жумладан, йил таквими, ой, ҳафта ва сутканинг аниқроқ ҳисобининг белгиланиши катта ходиса бўлган эди. Бу борада, хусусан, қадимги Бобил илгарилаб кетди. Геоцентрик назарияга кўра, қуёш, ой ва бошқа сайёралар ер атрофида айланади. Бинобарин, қадимда ҳафтанинг ҳар бир куни битта сайёранинг номи

оилан аталган. Шанба – Сатурн (Зухал ёки Кайвон), якшанба – Куёш, душанба – Ой, сешанба – Марс (Миррих), чоршанба – Меркурий (Уторид ёки Аторуд), пайшанба – Юпитер (Муштарий), жума – Венера (Зухра) куни деб номланган. Эрамининг биринчи асрида ҳафта ҳисобини Рим ҳам расман қабул қилади, шундан кейин у бутун Европа бўйлаб тарқалади. Айрим Европа тилларида ҳафта кунлари ҳамон сайёралар номи билан айтилади. Масалан, немисларда: якшанба – Sonntag (Куёш куни), душанба – Montag (Ой куни); инглизларда шанба – Saturday (Сатурн куни), якшанба – Sunday (Куёш куни), душанба – Monday (Ой куни); французларда: сешанба – Mardi (Марс куни, март ойи номи ҳам шундан олинган), чоршанба – Mercredi (Меркурий куни), пайшанба – Vendredi (Юпитер куни), жума – Vendredi (Венера куни) ва бошқалар.

Қадимда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам сайёралар ҳақида турли мифлар пайдо бўлади, улар, баъзан бири бири билан чатишиб, аралашиб кетади, ўзаро таъсир этади. Масалан, қадимги Римда Марс бошлаб ер ва унум таңгриси, кейинроқ эса уруш худоси саналган. Яқин ва Ўрта Шарқ мифологиясида ҳам Марс – Миррих (баъзан Баҳром ҳам деб юритилган) жанг ва қаҳрамонлик рамзидир. Қадимги Римда Меркурий – савдо таңгриси савдогарлар ва сайёҳлар ҳомийси саналган бўлса, Юнонда шунга Монанд Гермес вужудга келган эди. Шарқда эса Меркурий – Аторуд фалак котибни, ёзувчи ва шоирларнинг ҳомийси саналган. Венера – қадим итальянларда – бошлаб баҳор таңгриси, бог ва экинзорлар ҳомийси, кейинчалик – юнонлардаги гўзаллик таңгриси Афродита таъсирида – айни чоғда сеvgи ва гўзаллик таңгриси ҳам. Шарқда эса – Венера – Зухра – санъат ҳомийси, нафосат рамзи. Сатурн – қадим

итальянларда – дехкончилик ҳомийси, Шарқда – Сатурн (Зухал – Кайвон) юксаклик, бахт-толе рамзи, Юпитер – Муштарий қадим итальянларда – осмон, зиё ва ёмғир тангриси, Шарқда – ахтари саъд – бахт юлдузи ва ҳоказо. Бу масалалар, алалхусус, муштараклик ва ўзаро таъсир масалари, шубҳасиз, махсус тадқиқотларни талаб этади. Биз космогоник мифологиядаги айрим жиҳатларни таъкидлаш, эътиборни жалб этиш билан чегараланамиз.

Алишер Навоий космогоник мифлар билан ҳам яқиндан таниш бўлган, ўз асарларида улардан ижодий фойдаланиб, мавзу ва масалани атрофлича ёритишга, фикр-мулоҳазани ривожлантиришга, янги-янги образлар яратишга эришган. Бунга далил сифатида Навоийнинг лирик ва эпик асарларидан, унинг насридан кўп мисол келтириш мумкин. Аммо биз икки мисол – бир ғазал ва «Сабъаи сайёр» билан чегараланишни мувофиқ кўрамиз. Чунки шу икки асарнинг ўзиёқ Алишер Навоий ва космогоник мифология деган мавзунинг барча асосий жиҳатларини камраб олади.

Кўк бинафшазорини анжум паргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшанг хажри кўнглум зор этар.

Чун Зухал толеъ бўлур холинг хаёли фитнадин,
Жоним ичра юз минг ошуби бало изҳор этар.

Жилва қилғоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.

Чун чиқар Бахроми котил кўзларинг андешаси,
Хаста жонимни қатили ханжари озор этар.

Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.

Зухра ҳолимга сурудия навхага айлаб бадал,
Чангининг сочин ёйиб, дурри сирешк изҳор этар.

Ўлмаким англаб Уторуд холима деб марсия,
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.

Ой ҳалоқимга тутуб мотам, кийиб тундин каро,
Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.

Тийра айлаб бениҳоят неча умрум шамъини,
Васл субҳи ҳасрати ранжим юз ул миқдор этар.

Ростлиг улдурки еткач ул қуёш раҳм айлагай,
Улча аҳволимга ҳар тун чарҳи кажрафтор этар.

Эй Навоий, ишк дардидин шикоят килмаким,
Жонинга жавру жафосин ҳар неча ким бор этар¹.

Ғазалнинг байтлар буйича насрий баёни:

I. Осмон бинафшазорини юлдузлар наргисзор эти-
ши билан наргисинг (қўзинг) ва бинафшанг (қошу кип-
рикларинг) ҳажридан қўнглим зор бўлади.

II. Зухалдек толе бўлувчи холинг хаёли фитнаси
жоним ичра юз минг бало ошубини изҳор этади.

III. Муштарий юлдузи жилва килғач (қўрингач)
юзинг ёди билан юз саодат юлдузидан қўзимни ҳар
замон дурбор этади, яъни дурдек ёшга тўлдиради.

IV. Баҳроми қотил (Миррих) чиқиши билан қўзларинг
андешаси ҳаста жонимни озор ханжари билан қатл этади.

V. Сенда меҳрдан, қўқ гунбазида ҳам меҳрдан –
қуёшдан нишона топмадим, бу мусибат қўзимга ёруғ
жаҳонни қоронғи қилиб қўйди.

¹ Наводир уш-шабоб. 168-бет.

VI. Зухра чангининг сочини (торларини) ёйиб, дурдек кўз ёши тўкиб, менинг ҳолимга ўз кўшигини мунгли нолага айлантириб юборди.

VII. Ўлмоғимни англаган Уторуд менинг ҳолимга марсия айтиб, дардим шарҳи назмидан ҳар лаҳза юз тумор битади.

VIII. Ой ҳалок бўлишимга мотам тутиб, тундан қора либос кийиб, аздорлар каби юзини кўз ёшидан ювади.

IX. Тун умрим шамъини бениҳоят қора қилиб, висол тонги ҳасрати машаққатимни ундан юз чандон зиёд этади.

X. Рости шуки, тескари юрувчи кўк ҳар туни аҳволимга қанча жабр қилса, ул куёш етгач, шунча раҳм қилади.

XI. Эй Навоий, ишқ жонингга қанча жабру жафо юқини юкласа ҳам, унинг дардидан шикоят қилма.

Кўришиб турибдики, мазкур газал ишқ мавзуида бўлиб, шоир айрилиқнинг дард-ҳасрати, азоб-машаққатини ифодаламоқда. Тун. Осмон бинафшазорга ўхшайди. Биринкетин юлдузлар намоён бўлади. Улар ёрнинг кўзи, холи ва бошқаларни эслатади, ошиқнинг ҳол-аҳволига ачинади... Ошиқ узун туннинг тезроқ ўтиши, куёш чиқиб тонг ёришини кутади. Тунни тонг даф этганидек, висол ҳажрни даф этади.

Шоир – ошиқ ёрини куёшга ўхшатади, бу куёш хижроннинг азоб-машаққатларини бартараф этиб, ҳамма ёқни мунаввар қилади. Бинобарин газал оптимистик хотима билан тугалланади.

Шоир объект, ҳолат ва кайфиятни баён этишда космогоник мифологиядан ниҳоятда катта маҳорат билан фойдаланган. Ун бир байтли газалнинг етти байти (II–VIII байтлар) бевосита космогоник мифология билан боғлиқ. Биринчи байт – матлаъ гуё экспозиция вазифасини ўтайди: кўк бинафшазорида юлдузлар пайдо бўлади, булар

ёрнинг кўзи (нарғис) ва қошу кирпичини (бинафша) эслатади. Иккинчи байтдан бошлаб шоир умумий манзарадан аниқ ҳар бир сайёрага ўтиб, объект, ҳолат ва кайфиятни шу сайёрага нисбат берилган мифологик сифат ва моҳият орқали ифодалайди. Хол Зухалга ўхшатилади (II байт), Зухал – юксаклик, бахт-толе рамзи. Аммо, Зухалга ўхшаш хол ҳаёли фитна, юз минг бало ошубини кўзгайди. Чунки ошиқ у холдан Зухал қанчалик йироқ бўлса, шунча йироқ. Муштарий – бахт юлдузи. Уни шоир ёрнинг юзига монанд келтиради (III байт). Аммо бу узор – юздан йироқ ошиқнинг кўзи юз саодат юлдузидек ёшга тўлади. Баҳром – Миррих – жанг ва қаҳрамонлик рамзи. Миррих – қотил. Ёрнинг шахло кўзлари Баҳроми қотилга ўхшатилади (IV байт). Меҳр – куёш. Ошиқ ёрнинг меҳрини, кўк гумбазида куёшни кўрмайди, бинобарин ёруғ жаҳон унинг кўзларига қоронғилашган (V байт). Зухра санъат ҳомийси, нафосат рамзи. У кўшиқчи ва чангчи. Ошиқнинг ҳолига ачинган Зухра кўшигини мунгли нолага айлантириб, чангининг сочи (торлари)ни ёяди. Модомики мунгли нола бор, сочни ёймок бор – дурдек кўз ёши тўқмак ҳам бўлади. Айни чоғда шоир Зухра – сайёрадан Зухра – инсонга ҳам ўтади: навҳа айтиш ва чанг торларини соч ўрамига – қирк қокилга монанд этиш (VI байт). Уторуд Зухрадан қолишмайди. Зухра навҳа айтиб, чанги сочини ёйиб, кўз ёши тўққан экан, Уторуд марсия айтади, ошиқнинг ишқ дарди назми шарҳидан ҳар лаҳза юз тумор битади. Чунки Уторуд – фалақнинг қотиби, шоирлар ҳомийси (VII байт). Ой ошиқнинг ҳалок бўлишига мотам тутиб, тунда қора либос кийган (VIII байт).

Бу газалда шоир айрилиқ изтиробида қолган ошиқнинг руҳий ҳолатини миқсиз санъаткорлик билан тасвирлаб, турли-туман бадий тил воситалари ва санъат усулларидан фойдаланмоқда. Ташбих, ташхис,

таносиб, тазод, тадриж... Шу билан бирга, бир ғазалга унинг маъзу ва моҳиятига мувофик – бутун космогоник мифологияни, асотирий суратларни сингдириб юбориш шеърятда ноёб бир мўъжизадир.

Энди бир неча сўз «Сабъан сайёр» ҳақида. Бу дostonнинг номланиши ҳам, композицияси, етти қаср, етти ҳикоят ва дostonнинг бош қаҳрамонлари ҳам сайёралар олами билан, астрономия ва астрология ҳамда космогоник мифология билан боғлиқдир. Дostonдаги «сайёр» (ёки «сайёра») сўздан мурод – юлдузлар – сайёралардир. Навоий яратган асарларига «Муҳокамат ул-лутатайн»да таъриф ва тавсиф берар экан, «Яна чун «Сабъан сайёр» расадин замирим боғлабтур, Ашраф «Ҳафт пайкар»ининг етти хурвашин пешкашимга яроғлабтур» дейдики, бу ҳам дostonнинг номланиши ва унинг моҳиятига равшанлик киритади. Дostonдаги етти қаср, ҳафтанинг етти куни қадимги илм, коинотнинг геоцентрик системаси билан боғлиқ. Шу таълимотга кўра, сайёралар ер атрофида айланади, ҳафтанинг ҳар бир куни бир сайёра билан боғлиқ. Дostonдаги қаср туси, Навоийнинг Баҳром сўзини Миррих дeб талқин этиши, Дилоромни Зухрага ўхшатиши ҳам юқоридаги мулоҳазаларни тасдиқлайди. Навоийнинг дoston муқаддимасида сайёралар ҳақида батафсил сўз юритиши ҳам шундан далолат беради:

Тунд сендин сипсхр Баҳромн,
Чангсан Зухранинг Дилоромн.
Чектинг этганда даҳр бунёдин,
Етти гунбад сипсхри минодин...

Ул етти қавқаби жаҳон паймо.
Не жаҳон, балки осмон паймо.
Ким ети кўкта кетдилар сойир,
Сувда андоқки, сиймгун тойир...

«Меърож кечаси» таърифига бағишланган IV бобда
қоинотнинг моддийлиги ҳақидаги «Аносирӣ арбаа»
(«Турт унсур») фалсафаси ва космогоник мифология
ҳам маълум ўрин олган:

...Туфроғу сув юзидин айлаб ҳез,
Ўтти ўт, елдин ўту елдек тез.
Маркаби урди ой юзига тувог,
Ўйлақим қолди жабҳаси уза доғ.
Чун Аторудка барқдек сурди,
Хораи сум хомасини синдурди.
Қилди чун Зухра сори оҳангин,
Зухра ёшурди захминдин чангин.
Меҳр худ кавкаби жалолатидин,
Ерга қирмиш эди хижолатидин,
Савлатиға чу солди кўз Баҳром,
Тигиға берди қин аро ором.
Муштарий тушти минбаридин тез,
Юзни гардидин этти нуромиз.
Зухал асбобин айлади бир-бир.
Ҳиндуедекки бўлса маърақигир...

Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишланган IX бобга
ҳам космогоник мифологиянинг моҳияти сингдирилган:

...Эй фалак, хизмат ошқоро қил,
Меҳринг сафҳасин мухайё қил.
Қил давлатимни, эй Зухал, мамлу,
Ҳайи руҳсорадин солиб қора сув.
Муштарий, йиртқил амома учин,
Мен аритмокка анда хома учин.
Қинга солғил қиличин, эй Баҳром,
Фитна ҳайлига бер даме ором.
Меҳри сафҳанг юзини дураҳшон эт,
Зарварақтин ани зарафшон эт.
Зухра, бир лаҳза чолма соз охир,

Чекмагил лаҳни дилнавоз охир.
Эй Аторуд, ўй остонимни,
Қўйгил олимга жузвдонимни.
Эй Қамар, сен қаламтарошим йиғ,
Қил хилолингнинг учидин анга тиг...

«Сабъан сайёр»нинг ғоявий-бадий тўқимасида етти хикоя ниҳоятда кенг ва катта ўрин тутади. Шунга кўра ҳам Навоий:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо етти хикоятдур, –

деган эди. Навоий қаср туси ва кунлар сирасини, худди Низомий Ганжавий ва Хисрав Дехлавий дostonларида бўлганидек, сайёралар нисбати билан бирга беради:

Биринчи хикоя – шанба куни – қора қасрда;
Иккинчи хикоя – якшанба куни – сарик қасрда;
Учинчи хикоя – душанба куни – яшил қасрда;
Тўртинчи хикоя – сешанба куни – гулгун қасрда;
Бешинчи хикоя – чоршанба куни – нилуфар қасрда;
Олтинчи хикоя – пайшанба куни – сандал тусли қасрда;
Еттинчи хикоя – жума куни – оқ қасрда.

Шоир ҳар бир хикоянинг мазмуни билан шартли ташқи белгиларни (қасрларнинг туси, хикоячи ва тингловчининг либоси ва бошқаларни) бир-бирига уйғунлаштиради, уларни бир-бири билан боғлайди. Дoston «етти фалак» ва «етти иклим» сўзлари билан тугалланади. Шоир ўз истагини ифодалаб:

Халкка зеби торақ айла ани!
Ўқуғонга муборақ айла ани!
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иклим элин харидор эт! –

дейди.

Космогоник мифология ва ундан ижодий фойдаланиш яна бир бор Алишер Навоийнинг буюк алломалиги, донишмандлиги ва буюк санъаткорлигидан шаҳодат беради. Космогоник мифология Навоий шеърятининг романтик колоритини ошириб қолмай, унинг реалистик моҳиятига мувофиқлашиб, аниқ тарихий шароитнинг адабий-эстетик ва ижтимоий-фалсафий масалаларини ёритиш ҳамда ҳал этишга хизмат қилади. Бошқача айтганда, ўзининг дастлабки негизини саклагани ҳолда, Навоий қалами билан XV аср шароитига мувофиқ «янгиладан».

* * *

Алишер Навоий асарларида мифологик сюжет ва қаҳрамонлар билан бирга жуда кўп афсона ва афсонавий қаҳрамонлар ҳам бор. Булар Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Аҷам», «Тарихи анбӣ ва ҳукамо» каби тарих ва манокӣб асарларидан ҳамда бадий ижодиётдан ўрин олган. Мифлар мисолида кўрганимиздек, Навоий тарих ва манокӣб асарларида мавжуд афсоналарни баён этса, бадий ижодиётда маълум ғоявий-эстетик мақсадда уларга мурожаат этади. Тарих ва манокӣб асарларида афсоналардан бирини танлаб, унинг мазмунини тугал ёки мухтасар ҳикоя қилса, баъзан бошқа вариантни кистириб ўтса ёхуд тилга олса, бадий асарларида уларни маълум мақсад учун безак сифатида келтиради, анъанавий сюжетга баъзан эркин муносабатда бўлиб, уни қайта ишлаб олади, анъанавий афсонага хос моҳият ва хусусиятни янги воқеа ёки қаҳрамонга кўчиради, айрим анъанавий жиҳат ва белгиларни образли ифода қилиш учун қўлаб, янги-янги бадий тил воситаларни яратади ва ҳоказо.

Мифология қисмида кўрганимиздек, Алишер Навоий афсона ва афсонавий каҳрамонлар ҳақидаги маълумот (ёки бадийий ёдномалар) ни тарих китоблари, солномалар, мемуарлар, маноқиблар, диний асарлар, илмий ва бадийий адабиёт ҳамда бошқа манбалардан (шубҳасиз, оғзаки ҳикоя ва нақллардан ҳам) олди. Баъзан муаллиф бу манбаларни зикр этади, вариантлар ўртасидаги фарқ-тафовутни таъкидлайди, мунозараларни баён этади, ўз муносабатларини сўзлайди, баъзан манбаларни тилга олмайди (бу ҳозирги китобхон ёки тадқиқотчи учун бирмунча қийинчиликлар туғдирса ҳам, Навоий даври китобхонлари учун кўпинча деярли мушкуллик туғдирмас, улар манбани билар ёки тезда аниқлаб олар эдилар).

Навоий асарларидаги афсоналар тарихий, ярим тарихий-ярим афсонавий ва афсонавий шахслар ҳақидаги афсоналардир. Булар подшолар, пайгамбар ва авлиёлар, олим ва ҳакимлар, паҳлавон ва баҳодирлар ҳамда бошқа таифадаги кишилардир. Даври анъаналарига мувофиқ подшолардан Навоий кўпроқ Ажам шоҳларига эътибор беради, уларга тааллуқли айрим афсона ёки ривоятларни ҳикоя қилади. «Тарихи мулуки Ажам»да муаллиф Ажам шоҳлари анъанавий тўрт табақотидан чиққан ҳукмдорлар воқеотини мухтасар баён этади. Бу асар орқали у китобхонларга шунчаки маълумот бериб қолмасдан, тарих сабоқлари асосида адолатсиз ҳукмдорларни танқид қилиб, адолат, фуқаропарварлик, эл-юрт осойишталиги учун кураш ғоясини тарғиб этади, кўҳна тарихни замонасининг ҳодисот ва муаммолари билан боғлайди. Жамшиднинг фуқаропарварлиги, Искандарнинг адолати, Заҳҳокнинг даҳшаги, Яздижурднинг зулми на бошқалар тасвирида Навоийнинг «тариххонлик» билан бирга аниқ мақсад-муддаони кўзга тутгани ярашган баён бўлади.

Пайғамбар ва авлиёлар ҳақидаги афсоналар билан Навоий дин ва шариатни тарғиб этиб колмасдан, балки, шу билан бирга, кишиларга ўғит бериш, уларни яхши хулқ-атвор ва хислатларни эгаллашга йўллаш мақсадини ҳам кузатади. Навоий уч динга – мусавий, исавий ва мусулмон динига мансуб пайғамбар ва авлиёларни зикр этади, улар билан боғлиқ айрим афсоналарни, нисбат берилган сифат ва хислатларни сўзлайди. Пайғамбар ва авлиёлар орасида аллақачон афсона ва ривоятлар билан коришиб, бадийий образ ва маълум рамз ифодасига айланиб кетган Мусо, Исо – Масих, Нух ва бошқалар ҳамда Довуд, Сулаймон, Ёқуб ва Юсуф каби подшо – пайғамбарлар сезиларли ўрин олади. Мусо чўпон, элпарвар, Исо, кўриб ўтганимиздек, мўъжизакор, беморга саломатлик, ўликка жон ато килувчи; Нух тўфонини дафъ этган мўъжизакор сифатида таърифланса, Довуд сеҳргар овози ва сози, Сулаймон донолиги, шавкати, мўъжизали узуги, Ёқуб сабр-бардоши, Юсуф хусн-жамоли билан таърифланади ва ҳоказо. Мухими шундаки, шоир уларга нисбат берилган сифат ва хислатларни оддий кишиларга, ҳаёт маҳбубаси ва бошқаларга кўчиради, янгича тус, дунёвий моҳият бағишлайди. Бир неча мисол кўрайлик:

Сендадур нағмаи Довуд ила анфоси Масих,
Бордурур йўқ эса давронда фаровон ҳофиз.

Ул масиҳанфосқа ёкмас Навоий, не осиг,
Нағмаи Довуд агар зоҳир килур афғонида.

Юсуф ҳажрида Яъкуби ғам ичра-мутрибо,
Ўйла менким, хушлуғум йўқ нағмаи Довуд ила.

Ғар Навоийга Сулаймон мулкига бордур не тонг,
Буки Билқиси замон назмини таҳсин айламиш.

...Ҳам Сулаймони аҳдга ҳамдам,
Ҳамдаму ҳамнишину мунис ҳам
Чун Сулаймонга ёр эрур неажаб,
Анга Билкиси соний ўлса лақаб,
Қайси Билкис, Сораю Узро,
Қайси Сора, Хадичаю Кубро...

(Кейинги икки парча Хусайн Бойқаронинг хотини Хадичабегимга бағишланган бўлиб, шоир уни Сулаймон пайғамбарнинг хотини Билкис, Иброҳим пайғамбарнинг хотини Сора ҳамда Муҳаммад пайғамбарнинг хотини Хадичаю Куброга ўхшатапти).

Олимлар ва ҳакимлар сирасидан антик Юнон донишмандлари – Нақуможис (Никомахос, «Садди Искандарий»да Аристотелнинг отаси), Арасту, Филотун – Афлотун, Сукрот, Асқалинус, Сукрот, Журмус, Файсогурс – Фишогурс ва бошқалар кенг ўрин олган. Навоий Юнон ҳакимлари ва файласуфларининг бадий образини яратади, уларга нисбат берилган хикоят ва хикматлар келтиради, образ яратиш, фикр баён этишда уларга мурожаат этади. Ҳаким ва файласуфлар мушкулларни ечиб, муъжизалар кўрсатади, қимматли ўғити, фикр-мулоҳазаси билан қаҳрамонларни бахт-саодатга йўллайди.

Навоий хусусан уч асариди: «Фарҳод ва Ширин», «Садди Искандарий» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарларида Юнон донишмандларига кенг ўрин берган.

Отасининг ҳазинасида «Оинаи Искандарий»га кўзи тушиб, тубсиз муаммо ва сир-асрор олдида лол қолган Фарҳод (XIX боб) Юнон мулкига бориб, олим Суҳайло билан учрашиб, ундан йўл-йўриқ ва ўғит олгандан кейингина муаммоларни ҳал эта бошлайди (XX, XXI боблар). Давлат арбоблари ҳар бир масалада олимлар билан кенгашишлари, уларга таянишлари

керак. «Сукроти замон» афсонавий Сухайло ҳам шундай олимлардан. У маслаҳатга келган Хокон ва Фарходга «келажакнинг калити»ни топширади. Унинг курсатмалари асосида Фарход Искандар тилсимотини очади, аждарни ўлдиради, Аҳраманни енгади ва Чинга кайтиб, кўзгуда Ширинни, ўз келажакни кўради.

«Садди Искандарий»дан Юнон ҳақимлари ва файласуфлари янада кенг ўрин олган. Бу табиий. Чунки дostonнинг бош қаҳрамони Искандар Румий ҳисобланади. У Арастунинг замондоши ва шогирдидир. Навоий «Садди Искандарий»да Юнон олимлари ва файласуфларининг тарихий образларини яратиш ёки уларнинг илмий фаолияти ҳақида маълумот бериш, ижтимоий-фалсафий қарашларини ёритишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Лекин асарнинг ғоявий-эстетик мақсади буни талаб қилмас эди. Навоий анъаналарга амал қилиб, олимларнинг номлари ва айрим жиҳатларини олади-ю, бироқ уларнинг образлари орқали ўз давридаги ижтимоий-сиёсий муаммоларни таълим-тарбия масалаларини ёритмоқчи бўлади. Искандарни антик дунёдан ўз даврига, тўғрироғи, ўз даврининг илғор ҳаёл ва орзулари оламига кўчиргани каби, олимларни ҳам ўз замони ва заминига кўчиради. «Садди Искандарий»даги олимлар ўз дунёқарашини ва ижтимоий-сиёсий қарашларини билан замонасининг тараққийпарвар мутафаккирларининг сифатида гавдаланадилар. Уларнинг тилидан баён этилган фикр-мулоҳазалар кўпинча Навоийнинг ўз фикр-мулоҳазаларидир.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Навоий ҳақимлар ҳақидаги анъанавий маълумот, фикр-мулоҳазаларни баён этиш билан бирга, илм-маърифатни, яхши хулқ-одобни тарғиб этишни ҳам бош мақсад қилиб олади. Буни у, анъанага

мувофиқ. ҳақимларга нисбат берилган сўз ва уларни «сўзлатиш» асосида қилади. Бир неча парча келтирамиз:

«Букрот ҳаким... тибб илмида мохир эрди ва тасо-нифи бор... ул дебтурким, умр қисқадур, иш узун. Оқил улдурким, бу қиска умрни бир нарсага сарф қилғайким, заруратроқдур»;

«Букротис ҳаким... Анинг сўзларидиндур... яхши сўз, кунгунли ёритур ва яхши хат кўзнинг неъмат арусидир»;

«Жолинус... Ва анинг сўзларидиндурким буким, андух жон беморлигидур. Беморким иштаҳаси бўлғай, ул тандурустдин яхшироқдурким, иштаҳаси бўлмағай»;

«Батлимус. Жолинуснинг шогирдидур. Ва анинг сўзларидин буким, қобилнинг саодати будурким, фаҳим бўлғай. Некбахт улдурким, эл ҳолидин панд олғай ва бадбахт улким, анинг ҳолидин эл панд олғай» ва бошқалар.

Шу асарда бир неча қадимги Эрон олимлари ҳам зикр этилиб, уларнинг тили билан ибратли сўзлар баён этилади. «Содик Нуширавони одил замонда эрди ва Нуширавонга насихатнома битибдур. Бу муфид сўз анинг сўзларидиндурким, шох ва гадога фойдаси омадур. «Ло яъкул таоман ва фи меъдатика таомун». Шеър:

Зарари борча элга ом ўлғай –
Ким, таом устида таом ўлғай».

«Бузуржмеҳр. Нуширавони одилнинг вазири эрди. Анинг сўзларидиндурким, устодимдин сўрдимким, йигитликда не қилмоқ яхши ва қарилигда не қилмоқ? Дедиким, – йигитликда илм касб қилмоқ ва қарилигда ани амалга келтурмақ яхшидур. Шеър:

Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани,
Қарилиғ чоғи харж қилғил ани».

Навоий асарларида «Шохнома» ва бошқа жангно-малардаги Рустам, Сом, Наримон ва Сиёвуш каби қаҳрамонларнинг номини зикр этади, баъзан ўз қаҳрамонларини уларга ўхшатади, қадим афсоналардан бирон лавҳа ёки жиҳатни олиб, янги образ яратиш, янги фикр-тушунчани ифодалашда фойдаланади.

«ХАМСА» ҚАҲРАМОНЛАРИНИНГ ФОЛЬКЛОРДАГИ ЗАМИНИ

Ёзма адабиёт таракқиётидаги катта анъаналар кўпинча қайси бир жиҳати биландир фольклорга боғланади. Бу Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти таракқиётида бир неча асрлик тарихга эга хамсачилик анъанасига ҳам тааллуқлидир. «Хамса» аниқ тарихий шароит ва эҳтиёжнинг маҳсули сифатида вужудга келиши билан бирга, қачонлардир халқнинг бадий тафаккури яратган асотир ва афсоналардан, ҳикоя ва тамсиллардан, образ ва сўз инжуларидан баҳраманд бўлиб туғилди, камол топди. Фольклор хамсачиликка туганмас маънавий ва бадий чашма вазифасини ўтади. Назаримизда, хамсачилик фольклорсиз вужудга келолмагани каби, усиз умрбоқий адабий анъана ҳам бўлолмасди. Бинобарин, хамсачиликка асос солган Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»ини ҳам, Низомийнинг буюк издошлари Амир Хисрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа шоирларнинг «Хамса»си (ёки хамсачилик анъанасидан ўрин олган алоҳида дostonлари)ни ҳам фольклорсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Хамсачилик алоҳида шоирлар учун ҳам, маълум халқ ва даврлар адабиёти учун ҳам катта имтиҳон бўлган адабий анъанадир. Бу анъана XV асрда янада кенг тус олган эди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да бир неча шоирларнинг «Хамса»га ёки унинг айрим дostonларига эргшиб асарлар яратгани ҳақида маълумот беради. Чунончи: Мавлоно Ашраф

Навой асарларида «Шохнома» ва бошқа жангномалардаги Рустам, Сом, Наримон ва Сиёвуш каби қаҳрамонларнинг номини зикр этади, баъзан ўз қаҳрамонларини уларга ўхшатади, қадим афсоналардан бирон лавҳа ёки жиҳатни олиб, янги образ яратиш, янги фикр-тушунчани ифодалашда фойдаланади.

«ХАМСА» ҚАҲРАМОНЛАРИНИНГ ФОЛЬКЛОРДАГИ ЗАМИНИ

Ёзма адабиёт тараққиётидаги катта аънаналар кўпинча қайси бир жихати биландир фольклорга боғланади. Бу Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти тараққиётида бир неча асрлик тарихга эга хамсачилик аънарасига ҳам тааллуқлидир. «Хамса» аниқ тарихий шароит ва эҳтиёжнинг махсули сифатида вужудга келиши билан бирга, қачонлардир халқнинг бадиий тафаккури яратган асотир ва афсоналардан, ҳикоя ва тамсиллардан, образ ва сўз инжуларидан баҳраманд бўлиб туғилди, камол топди. Фольклор хамсачиликка туганмас маънавий ва бадиий чашма вазифасини ўтади. Назаримизда, хамсачилик фольклорсиз вужудга келолмагани каби, усиз умрбоқий адабий аънана ҳам бўлолмасди. Бинобарин, хамсачиликка асос солган Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»ини ҳам, Низомийнинг буюк издошлари Амир Хисрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа шоирларнинг «Хамса»си (ёки хамсачилик аънарасидан ўрин олган алоҳида дostonлари)ни ҳам фольклорсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Хамсачилик алоҳида шоирлар учун ҳам, маълум халқ ва даврлар адабиёти учун ҳам катта имтиҳон бўлган адабий аънанадир. Бу аънана XV асрда янада кенг тус олган эди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да бир неча шоирларнинг «Хамса»га ёки унинг айрим дostonларига эргашиб асарлар яратгани хақида маълумот беради. Чунончи: Мавлоно Ашраф

«Хамса» ёза бошлаган, лекин уни тугата олмаган; Али Охий «Хамса»га хос бир неча дoston битган; Мавлоно Котибий «Хамса» ёзишга киришган, лекин уни тугата олмаган; Мавлоно Фасех Румий Низомийнинг «Махзан ул-асрор»ига эргашиб дoston яратган; Хожа Хасан Хизршоҳ «Лайли ва Мажнун»га жавобан «Зайд ва Зайнаб» дostonини ёзган; Мавлоно Абдулло «Хамса»нинг «Лайли ва Мажнун», «Хисрав ва Ширин» ва «Ҳафт пайкар»ига эргашиб дostonлар яратган ҳамда «Искандарнома»га жавобан «Зафарнома» ёзган; Хожа Имод «Лайли ва Мажнун» дostonини ёзган ва бошқалар. Аммо бу шоирларнинг бирортаси ҳам мукамал «Хамса» яратишга, Низомий ва Хисрав Дехлавийнинг қаторидан ўрин олишга муяссар бўлолмади. XV асрда бирданига икки буюк хамсанавис етишди. Булардан бири тожик шоири Абдурахмон Жомий бўлса, иккинчиси улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийдир. Жомий ва Навоийнинг буюк хамсанавис даражасига кўтариллишининг муҳим омилларидан бири уларнинг халқнинг маънавий эҳтиёжини яхши идрок ва тасаввур этиши, халқ маънавий бойлигини яхши билиши ва ундан ижодий фойдаланиши эди.

Образсиз, қахрамонсиз бадий асар вужудга келмайди. Сўз ёзма адабиёт билан оғзаки поэтик ижодиётнинг алоқаси ҳақида борганда ҳам, бу биринчи навбатда образларга, қахрамонларга тааллуқлидир. «Хамса» эса образлар, қахрамонлар тизими бой мажмуадир. Унда юзлаб катта-кичик образлар хилма-хил қахрамонлар бор. Булар шоҳ ва гадо, вазир ва чўпон, амалдор ва дехқон, лашкарбоши ва аскар, ҳаким ва табиб ва бошқалар. «Хамса» қахрамонлари тарихий ёки ярим тарихий-ярим афсонавий шахслар номи билан боғлиқ, шу билан бирга, улар соф афсонавий, ҳаёлий бадий

тўхима образлардир. «Хамса» қаҳрамонлари эпик, лирик, эпизодик, «қистирма» ва тавсифий; романтик, реалистик, кўпинча эса, романтик ва реалистик анъаналарнинг бирикуви билан вужудга келган образлардир. Улар ижобий, салбий ва «мураккаб» образлар. Шу қайд ва таснифотнинг ўзинёқ «Хамса» қаҳрамонларининг фольклорга боғлиқ, алоқадор эканлини кўрсатиб турибди.

Йирик бадиий асар бош мавзу, бош воқеа ва бош қаҳрамонлар билан вужудга келади. Кўшимча мавзу, кўшимча лавҳа, кўшимча образлар бош мавзу, бош воқеа ва бош қаҳрамонларни тўлдиради. Бирок бу ҳолат унда эпик тасвири – ҳикоя ва масалларни мустасно қилиб қўймайди. «Ҳайрат ул-аброр»нинг жанр хусусиятлари унда қатта эпик образлар яратиш имкониятини бермайди. Лекин, шунга қарамай, «Ҳайрат ул-аброр»да жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб, турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образлар бор. Бу образларни дostonдаги масалаларнинг ривожланишида, асарнинг қурилишида қандай роль ўйнашига қараб, учга бўлиш мумкин: 1) Дostonнинг бош қаҳрамони – бу дostonнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар китобхоннинг доимий ҳамроҳи, турли-туман масалалар, фикр-мулоҳазалар, ҳикоя ва тамсиллар оламига олиб боровчи йўлчи – Навоийнинг ўзи; 2) Мақолатлардаги тавсифий образлар – портрет ва характерлар; 3) Ҳикоя ва масаллардаги эпик образлар. Бинобарин «Ҳайрат ул-аброр» деганда бир неча бобдан ташкил топган дoston, дostonнинг бош қаҳрамони – йўлчи юлдузи Алишер Навоий ва тавсифий ҳамда қистирма эпик образлар кўз ўнгимизда гавдаланади. Бирок, бошқа дostonлар ўзгача. «Фарход ва Ширин» номи билан шу дostonнинг бош қаҳрамонлари Фарход ва Ширин; улар

билан бирга Меҳинбону, Шопур, Хисрав ва Шеруя, «Лайли ва Мажнун» билан Лайли ва Мажнун, «Сабъан сайёр» билан биринчи навбатда Баҳром ва Дилором, «Садди Искандарий» билан Искандар образи кўз ўнгимизда пайдо бўлади. Навоий дostonлари мана шу қахрамонлар образи оркали фольклорга, халқ ижодиёти аънаналарига боғланади.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и севги ва вафо, дўстлик ва садокат, меҳнат ва ижодкорлик, ватан-парварлик ва қахрамонлик дostonидир. Олижаноб инсоний фазилатларни, умумбашарий орзу-интилишларни тараннум этган бу асар ўзбек мумтоз адабиётда, қолаверса, Ўрта Шарқ халқлари адабий аънаналари тараққиётида янги ходиса, катта бир боскич бўлди. Навоий ҳамсачилик аънанасидан мустаҳкам ўрин олган «Хисрав ва Ширин» ўрнига янги мавзу ва мазмун, гоյлар, янги образ, характерларнинг бадий тажассуми — «Фарҳод ва Ширин» дostonини яратди.

Хисрав ва Ширин образлари маълум тарихий илдизга эга. Хисрав машҳур сосоний подшоҳларидан Ануширвоннинг набираси Хисрав Парвездир. Хисрав Парвез 590 йилда тахтга чиққан ва 628 йилда ўз ўғли Шеруянинг буйруғи билан қатл қилинган эди. Манбаларнинг маълумотига кўра, Ширин ҳам тарихий шахс, у Хисравнинг энг севиқли рафиқаси экан. Арман кизи ёки оромийлардан бўлган гўзал Ширин зодагонлар хонадонидан эмас. Шунинг учун зодагонлар доираси Ширинга паст назар билан қараб, уни Хисравга номуносиб деб ҳисоблар экан. Бу ҳолат сарой атрофидаги иғволарни янада кучайтириб юборган. Шундай қилиб, фольклор, кейин ёзма адабиёт аънаналаридан мустаҳкам ўрин олган

Хисрав, Ширин ва Шеруя тарихий андоза образга эгадир.

Хисрав, Ширин ва Шеруялар хакида турли-туман афсона ва ривоятлар вужудга келиб, Хисрав ва Ширин саргузашти, уларнинг севгиси афсонавий тус олиб, янги-янги афсона ва ривоятлар вужудга кела бошлайди. Булар тарихий манбалар ва турли характердаги ёзма асарлардан ўрин олади.

Тарихий манбалар, афсона ва ривоятлар ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин хакида асарлар яратишга бир замин бўлиб хизмат қилди. Ёзма адабиётда дастлаб Абулкосим Фирдавсий Хисрав ва Ширин хакида достон яратди. Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»и билан хамсачиликда мустақкам ўрин олди. Хамса муаллифларидан ташқари, Хисрав ва Ширин (ёки Фарход ва Ширин) хакида яна кўп шоирлар асар яратдилар. Шундай қилиб, Хисрав ва Ширин тарих заминидан афсона ва ривоятларга, ундан ёзма адабиётга ўтди, ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижодиётида кўпдан-кўп асарлар яратилди.

Хисрав ва Ширин тарихи, афсона ва ривоятлар, ёзма адабиёт намуналари ва бошқаларни тадқиқ этишда шарқшунослик ва адабиётшунослик фанлари катта тажриба тўплади. Кейинги йилларда яратилган тадқиқотлардан йирик кўламдаги асарлар сифатида хусусан чех олими Х.В.Дуда¹, олимлардан Ғ.Алиев², Ғ.Бегдели³, С.Эркинов⁴ тадқиқотларини таъкидлаш ло-

¹ N.W.Duda. Ferhad und Schirin, Die, literarische Geschichte einen persischen Sagenffes, Praha, 1933.

² Г.Ю.Алиев. «Легенда о Хосрове и Ширин в литературе народов Востока». Изд. вос. лит., Москва, 1960.

³ Ғ.Бегдели. «Низаминен «Хосров ва Ширин» поэмасы ва бу мавзунун Шэрг эдбиётинда эшлэнмэсы», дис., Бакы, 1967.

⁴ С.Эркинов. «Навоий «Фарход ва Ширин»и ва унинг киёсий тахлили». Т.: «Фан», 1971.

зим. Алоҳида муаллифларнинг дostonлари (ёки умуман ижодиёти) бўйича яратилган илмий ёки илмий оммабop асарлар жуда кўп. Биз булар ҳақида махсус тўхташ, мулоҳаза юритиш зарурияти йўқ деб ҳисоблаймиз. Фақат баҳсимиз муносабати билан икки нарсани таъкидлаймиз. Тадқиқотларда биринчи манбаларнинг маълумотлари изчиллик билан тўпланиб, пухга текширилди ва ёритилди. Тадқиқотлар «Хисрав ва Ширин» ёки «Фарҳод ва Ширин» (Ориф Ардабийида «Фарҳоднома») нинг илдизи, бир томондан, тарихга, иккинчи томондан, фольклор аънапаларига бориб тақалишини кўрсатади. (Шубҳасиз, ҳар бир тадқиқотнинг ўз мавзу ва объектига мувофиқ масалалар доираси, фазилатлари, шу билан бирга айрим мунозарали жиҳатлари ҳам бор.)

Ғ.Алиев Хисрав ва Ширинга тааллуқли манбаларни икки гуруҳга ажрагади. Биринчи гуруҳга Византия тарихчиси Феофилакт Симокаттанинг «Тарих» китобини¹, арман тарихчиси епископ Себеос асарини² ва муаллифи номтаълим Сурия хроникаларини³, иккинчи гуруҳга араб-форс манбаларини (Жохиз, Табарий, Ибн ал-Факһ, Балъамий, Саолибий, ал-Мааррий, Ёкут ва бошқаларнинг асарларини) киритади. Бу икки гуруҳ манбалар маълумот на талқинда маълум муштаракликка эга. Биринчи гуруҳ манбаларда кўпроқ Хисрав ва Ширин тарихи берилса, иккинчи гуруҳда тарих билан ривоятлар уйғунлашиб кетган. Мана шу иккинчи гуруҳ манбалар Хисрав ва Ширин ҳақидаги асарларнинг вужудга келишига замин бўлиб хизмат қилган эди.

¹ Феофилакт Симокатта. История, под ред. Н.В.Пигулевской. Москва, 1957.

² Себеос. История императора Ираклия, СПб, 1862; «История Епископа Себеоса», Ерван, 1939.

³ Бу хроникалар Н.Пигулевскаянинг «Византия и Иран на рубеже VI и VII веков». (М.-Л., 1946) асиридан ўрин олган.

Қадимги манбаларнинг Хисрав ҳақидаги маълумотлари деярли муштаракдир. Аммо Ширин ҳақидаги маълумотларда, унинг эл-юрти ҳақида бирмунча фарқ-тафовут бор. Симокаттанинг маълумотича, Сира (Ширин) румолик насронийлардан. Хисрав шаханшоҳлар анъанасини бузиб, насоро қизига уйланади. Бу сарой аҳли норозилигини тугдиради. Факат бир йилдан кейингина Ширин сарой маликаси сифатида эътироф этилади¹. Себеос Хисрав Парвез салтанатига бағишланган бўлимнинг «Шоҳ Хисравнинг хотини малика Шириннинг олижаноблиги ҳақида» бобида Ширинни насоро қизи, унинг юртини Хужистон (Хузистон) деб маълумот беради. Сурия манбаларида эса Сира (Ширин) эронийлардан деган маълумот бор. Шу манбада Хисравнинг бошқа бир хотини – Марям (у ҳам насоро қизи) номи зикр этилади². Е.Э.Бертельс: «Манбанинг аслида «оромий» эмас, балки «армани» ёзилган бўлиши мумкин. У ҳолда Яқин Шарқдаги анъаналарнинг Ширинни «армани» деб ҳисоблаши сабаби ойдинлашади», дейди³.

Иккинчи гуруҳдаги манбалар тарих далиллари ва ривоят-афсоналарни тўплаган манбалар сифатида қимматли бўлиб, айрим фарқ-тафовутга ва зиддиятига карамай, улар тарих ва ривоятлардаги Хисрав ва Ширин ҳақида тўлароқ тасаввур тугдириб, бир-бирини тўлдиради ва такомиллаштиради. Дастлабки афсона ва ривоятларда Хисрав ва Ширин, буларнинг севгиси, Хисравнинг Ширинга уйланиши, сарой муносабати, Хисравнинг ўлдирилиши каби лавҳалар ҳикоя қилинса, кейинчалик Фарход ва Бехустун, қаср ва арик, от Шабдиз,

¹ Феофилакт Симокаттанинг зикр этилган асар.

² Н.Пигулевская. «Византия и Иран на рубеже VI и VII ввков». Стр. 241.

³ Е.Бертельс. «Низами», М.: 1948, стр. 107.

қўшиқчи Бахлабанд (Борбад), Марям ва Шириннинг рашк-ракобати каби воқеалар, лавхалар қўшилади. Фарход номи биринчи бор «Тарихи Табарий»да зикр этилиб, унинг Ширинга ошиқ бўлгани ва Ширин шарафи учун Бехустунни кезгани хикоя қилинади¹. Фарход номи Низомийга қадар Абулҳасан Али бинни Оғочий, Сўзани Самарқандий, Фаррухий, Қатрон Табрисий ва Хоконий каби шоирларнинг сатрларида зикр этилса, ёзма адабиётда унинг эпик образини илк бор Низомий Ганжавий «Хисрав ва Ширин» достонида яратди.

Шундай қилиб, Хисрав ва Ширин тарихдан халқ афсонаси ва ривоятларига, ундан ёзма адабиётга ўтиб катта ва мураккаб тарихни бошидан кечирди. «Хисрав ва Ширин ҳақидаги ривоятларнинг турли тарихий даврларда кенг шухрат қозонишини унинг севги ва садокат ҳақидаги гўзал афсона бўлиши билангина изоҳлаш тўғри бўлмайди. Хисрав ва Ширин ҳақидаги афсона – халқ ижодиётининг маҳсули. Унинг сюжети замирида ётган тарихий воқеалар асрлар давомида халқ томонидан қайта ишланиб, бадний асар яратишга бир режа бўлиб хизмат қилди...»

Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин»и хамсачиликнинг анъанавий мавзуи ва образлари заминида вужудга келди. У ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин ҳақида ишланган Фирдавсий достони билан, хамсачиликнинг муассиси Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин», Хисрав Дехлавийнинг «Ширин ва Хисрав» хамда Ашраф достони билан яқиндан таниш эди. У муқаддимада ўз салафлари ҳақида сўзлаб, Низомий ва Дехлавийдан кейин айтади:

Бу майдонга чу Ашраф сурди маркаб,
Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб,

¹ «Тарихи Табарий», Лакнау, 1874, 360-бет.

Яна бўлгон экан бу нома маркум,
Вале роким эмастур яхши маълум¹.

Кейинги йиллардаги тадқиқотларда Навоий таъкидлаган «яхши маълум бўлмаган роким» Ориф Ардабийий деган фикр илгари сурилмоқда². Ориф Ардабийийнинг форс тилида битилган «Фарҳоднома» достони икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида Фарҳод билан Гулистон деган кизнинг, иккинчи қисмида Фарҳод билан Шириннинг севги саргузаштлари ҳикоя қилинади. «Фарҳоднома»да меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик оҳанглари ҳам муҳим ўрин тутди. Ориф достони сюжет ва композицияси, образлар тизими ва бадний услуби жиҳатидан халқ ижодиётига, афсона ва ривоятларга янада яқиндир.

Булардан келиб чиқадиган хулоса шундаки, Навоий салафларининг дostonлари «соф китобий» асарлар бўлмай, балки халқ ижодиёти билан йўғрилган асарлардир. Навоий уларнинг асарлари орқали ҳам бевоқиф бўлса-да, халқ ижодиёти, унинг афсона ва ривоятлари билан таниш эди. Иккинчидан, Навоий ҳеч қачон ҳамсанависларнинг асарлари билан чекланиб қолмади. У турли-туман манбаларни, тарих китоблари, халқ афсона ва ривоятларини синчковлик билан ўрганиб, улардан ижодий фойдаланди. Достоннинг муқаддимаси — «Икболи саодат тили...»дан бир неча мисра келтирамиз:

...Қилиб кўнглимни бу андиша шайдо.
Таворих сори айладим ҳар сари пайдо,
Назар айлаб борин аввалдин охир,

¹ «Ҳамса», 166-бет.

² «Мухтасар Азәрбајҷан эдәбиияти тарихи». Бақы, 1948, 117-118-бетлар. Г.Н.Араслы. Ариф Ардебилӣ и его поэма. «Фарҳоднома», Автореферат канд.дисс. Бақы, 1969.

Бўлуб бошдин-оёк олимда зохир.
Топилди онча сўзким, комим эрди,
Қуюлди онча майким, жомим эрди.
Бу дурлар чунки манзум ўлғусидур,
Қулок солғонға маълум ўлғусидур.
Ки бу баҳр ичраким поён анга йўк,
Етишмак қаърига имкон анга йўк...

Аммо Навоий бу мисраларда танишган ва фойдаланган асарларини кайд этмайди. Шундай бўлса-да, айтиш мумкинки, у танишган ва фойдаланган асарлар сира-сида Хисрав ва Ширинга доир афсоналарни жам этган манбалар – Табарий, Балъамий, Ёкут, Саолибий ва бошқа муаллифларнинг асарлари ҳам бўлиши мумкин. Бу китобий манбаларда «тарих» билан «фасона»нинг ёндош ва қоришиқ ҳолда келишини унутмайлик. Шундай хусусият Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асаридаги Хисравга доир фаслларга ҳам хос, у тарих маълумотларинигина эмас, балки афсона ва ривоятларни ҳам ўзида мужассамлантирган. Шу ўринда айрим қисқартиш ва шарҳлар билан ушбу мўъжаз фаслларни келтиришни мувофиқ кўрамиз. Навоий Хурмуз билан Бахроми Чўбинанинг ўзаро ёғий бўлгани воқеотини баён этиб, Бахроми Чўбина «...Парвез отига ва анинг навкарлигига ўзин мансуб қилди. Ғараз бу тадбир эдиким, Хурмуз ўглидан бадгумон бўлуб ородан кўтаргай ва Баҳром осонлиғ била Хурмузни дафъ қилиб, подшолигини олгай. Ва бу ройи мувофиқ тушти. Хурмуз Парвез касдиға машғул бўлиб, Парвез ваҳмдан қочиб, Арман вилоятига борди ва Ширинга ошиқ бўлди (таъкид бизники – Н. М.). Андоқким шархи келгусидир. Иншоолло, чун Парвез қочти, Баҳромга бормади. Хурмуз билдиким, Баҳром кайд қилибтур ва ўгли гуноҳсиз эркандур. Сипоҳ ясаб, Баҳром ўтрусиға

йиборди. Баҳром анинг сипоҳин урушиб бости. Ва Хурмуз салтанати корхонаси мутазалзил бўлуб, чун арқони давлат андин норози эрдилар, тутуб кўзига шийл торғиб, Арманга киши йибориб, Парвезни келтируб подшо килдилар...»¹ Бу сатрларда Навоий тарихий маълумотларга мувофиқ Хисравнинг отаси Хурмуз билан қариндош ворислардан Баҳроми Чубина ўртасидаги муҳолифат, Хурмузнинг кўр қилиниши ва Хисрав Парвезнинг тахтга чиқишини баён этади. Навоийча, Хисрав Парвез Армандан чақирилади. Бу Ширин ва Меҳинбонунинг афсона ва ривоятлардан арманистонлик сифатида ўрин олиши, афсона ва ривоят маълумотларининг «расмий» тарих китоблари таркибига сингиб бориши оқибати бўлиши мумкин (мазкур ўзгаришлар, албатта, «Тарихи мулуки Ажам»га қадар содир бўлган).

Баҳроми Чубина фаслида Навоий Хисрав Парвез устига Баҳромнинг кўшин тортгани, Хисравнинг мағлуб бўла бошлагани, отасига мурожаат қилиб, унинг маслаҳати билан Румга бориб Қайсардан мадад олгани, Баҳромнинг енгилиб, Хоқон хизматига боргани, у ерда уни заҳарлаб ўлдиришгани баён этилади. Фаслнинг охирида: «Ва баъзи тарихда ани мулук ададига киюрмайдилар. Ва Шервон салтанатини анинг наслидин дебтурлар ва анинг нажодини баъзи Каркин Милодка ва баъзи Яздигурд бинни Баҳромга еткурубтурлар», деб манбалардаги тафовут ва зиддиятларни таъкидлайди.

Хисрав Парвез фаслида аввалги фаслнинг айрим маълумотлари такрорланади ва тафсилотлар билан тулдирилади. Шулардан бири Хурмузнинг хонлиқ билан ўлдирилиши воқеотидир.

¹ А. Навоий. Асарлар. Ҳн тўртинчи том, 227-бет.

Иккинчи бир тафсилот Хисравнинг Марямга уйла-ниши билан боғлиқдирким, бу Сурия аноним манбалари ва Хисрав ҳақидаги кўпгина ривоятлардан ҳам, ёзма адабиёт обидаларидан ҳам ўрин олган. «Чун Парвез Румга етти, – дейди Навоий, – Қайсар анга қамоҳи ҳолин билиб, яхши дилжўйлиқ қилиб, Марям отлиғ кизин анга никоҳ қилди ва қолин мадад бериб узотти...»

Шундан кейин Навоий Хисравнинг шон-шавкати, доврўти орттанини ҳикоя қилади: «Ва макнат ва шавкати бир ерга еттиким, андин бурунғи Салотинга муяссар бўлмайду эрди. Ва баъзи муаррихлар анга муяссар бўлгон нималарни ҳайрат тариқи била теъдод қилибтурлар...» Булар: жавоҳир билан зийнатланган, тўрт поясига фалак, юлдузлар ва етти иклим тасвирланган Тоқдис деб номланган олтин тахт; ҳар бири чумчуқ катталигидаги жавоҳирлар билан зийнатланган улкан гилам; Шабдиз номли машҳур от (от ўлгандан кейин қояга унинг суратини солдириб Хисрав шу билан овунар экан); Борбад номли «замонининг яғонаси бўлган муғанний»; Шопур исмли тенги йўқ наққош; Бузург Умид деган аллома вазир; яна – минг фил, ўн саккиз минг от, ўн икки минг «туркий» деб навланган оқ туя, неча минг сохибжамол канизак ва бошқа-бошқалар. Бу таъриф ва тавсиф Хисравнинг шон-шавкати ҳам, мол-дунёси ҳам эл-юртда дoston бўлиб, ҳақиқат билан муболаганинг уйғунлашиб кетганини кўрсатади. Шабдиз ва Борбад эса Хисрав ҳақидаги кўпдан-кўп афсона ва ривоятларнинг асосини ташкил этади.

Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ширинга алоҳида ўрин ва эътибор беради: «Ва Шириндек маҳбуби бор эрдиким, оламда анингдек ҳусну латофат ва жамолу малоҳат ҳеч кимда йўқ эрди...» Ширин таърифидан кейин Навоий нодир манбалардан кишини ғоятда тааж-

жублантирувчи «икки сўз» (икки маълумот) топганини кайд этади. Булардан бири Фарходга тааллуқли: «Бири улким, агарчи Шириндек оламда нодираси бор эдики, вале Фарходдек ҳам олам ажубаси ракиби бор эрдиким, ишқ ва ниёз атрофидин бовужуди Хисравдек подшоҳ кўнгли Фарходка майл қилиб, илтифот ва тараххумлар зоҳир қилди. Ва ани билиб Хисрав рашқдин макр била Фарход қатлига (таъкид бизники – Н. М.) боис бўлдиким, андин машхурроқдурким битмак ҳожат бўлғай». Фарход номи биринчи бор X аср манбаларида, жумладан «Тарихи Табарий»да зикр этилгани маълум. Фарход, бу манбанинг баёнича, Ширинни севиб қолган, унинг учун Бехустун тоғини кесиб, муъжизали ишларни бунёд этган экан. Бу, шубҳасиз, Хисрав ва Ширин тарихи ва воқеотиға қўшилиб, анъанавий сюжетни янги асар томон ривожлантирган.

Иккинчи маълумот шундаки, «Ҳазрати Рисолат» (Мухаммад пайғамбар) Хисрав Парвезга «дин ва ислом даъватиға нома битиб киши йиборди. Ва ул музахрафот гуруридин ул ҳазрат муборак номасин йиртти ва итоат қилмади». (Дарҳақиқат, сўнги сосонийлардан бўлган Хисрав Парвез исломни қабул қилиш таклифини рад этиб, зардуштийликка содиклигича қолган.) Хисрав Парвез фасли Шеруя томонидан Хисравнинг қатл қилиниши баёни билан тугалланади.

«Тарихи мулуки Ажам» Алишер Навоийнинг Хисрав Парвез тарихи билан ҳам, унинг туғрисида яратилган ривоят ва афсоналар билан ҳам яқиндан таниш бўлганини курсатади.

Шубҳасиз, ёзма манбалардан ташқари Хисрав ва Ширин (ёки Фарход ва Ширин) ҳақида халқ оғзида айтиб келинган қисса, афсона ва ривоятлар, уларнинг турли-туман намуналари ҳам бўлган. Навоий ёзма

манбалар билангина эмас, балки оғизда айтиб келинган кисса, афсона ва ривоятлар билан таниш бўлган. Бунга унинг ғазалиётидаги айрим сатрлар ҳам шаҳодат беради. Бир неча мисол келтирамиз:

Кўп ўқудим Вомиқу Фарҳоду Мажнун киссасин,
Ўз ишимдин бул ажаброк достоне топмадим.

Бодаи гулгун кетурким, шоми ҳижрон мен киби,
Юз туман Фарҳодни паст айлаган Шабдиз эрур...

Хийла ожизликдин айлар ошик, англа, эй кўнгул,
Ким забунрок ишк аро Фарҳоддин Парвез эрур.

Эрур мазлуму золим катли ишк оллида кўп осон,
Агар Фарҳод ўлди, катл топмай колдиму Парвез...¹

Бу парчаларда «Хисрав ва Ширин» ёки «Фарҳод ва Ширин» туркумига мансуб бир эмас, бир неча кисса кўзда тутилаётгани равшан. «Маҳбуб ул-қулуб»нинг иккинчи қисми 6-фаслида «Муқбил ва Мудбир» ҳикоясининг Хисрав Парвез билан боғлиқлиги ҳам шуни кўрсатади. Худди шунингдек, Навоий замондошларининг асарлари, жумладан, Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонидаги Хисрав Парвез ва балиқчи, Мавлоно Фаҳриддин Али Сафийнинг «Латифут-тавоиф» китобидаги Парвез ва мунажжим, Парвез ва кул ҳикоялари ҳамда бошқаларни кўзда тутсак, Навоий даврида Хисрав ва Ширин (ёки Фарҳод ва Ширин) ҳақида мураккаб сюжетли киссалардан ташқари, баъзан бир лавҳадан иборат ҳикоя-тамсиллар ҳам кенг тарқалгани аён бўлади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий ихтиёрида кўп ва хилма-хил манба, мазлумотлар бор эди, улар шоирни тарих сарчашмаларигагина эмас, балки халқ ижодиёти

¹ Ўша асар, 208-бет.

сарчашмалари томон ҳам элтар эди. Бундан ташкари, халқ ижодиётига хос романтика, фантазия, хаёлот, фавкуллодаллик, муболага ва бошқалар Алишер Навоийга ижодий эркинлик бериб, уни бирон (ёки бир неча) манбага боғланиб қолиш «махдуд»лигидан халос этар, халқ асарларининг ўзи бу борада сабоқ бўлар эди. Зотан, бирор манбагагина боғланиб, унинг доирасида қолиш Навоийга «Фарҳод ва Ширин»да ўз олдига қўйган улкан мақсад ва масалаларни ҳал этиш имконини бермас эди. Шоирнинг тарихга – далилларга, бадиий анъаналарга, жумладан, халқ ижодиётига муносабати шу зайлда эди.

Энди «Фарҳод ва Ширин»даги анъанавий образларга ўтайлик. Бу биринчи навбатда, Хисрав Парвез образидир. Тарихий шахс – Хисрав Парвез образининг вужудга келишида андоза бўлиб хизмат қилгани маълум. Аммо шуниси ҳам маълумки, Хисрав Парвез тарих саҳнасидан адабиёт оламига ўтиши билан тобора тарихдан йироқлашади, ўз тарихий ўзагини ўзгартириб боради. Бу Хисрав ҳақида яратилган ёзма адабиётдаги илк йирик асар Фирдавсий достонига ҳам тааллуқлидир. Унинг «шавкатли ва ошиқ Хисрав»и тарихдаги Хисрав Парвезнинг айнан ўзи эмас. Шу маънода Низомий тарихдан янада «йироқлашади», аммо у ўз даври тарихига яқинлашади. «Адолатли подшоҳ ғоясини илгари сурган улуг шоир ва мутафаккир Ширин воситасида Хисравни «кайта тарбиялаб», уни одил ва ориф шоҳ, содик ва вафодор ошиққа айлантиради. Низомий халқ орзуси ва хаёлотидagi одил подшоҳ образини яратган эди. Бу образни яратишда у анъанавий манбалар билан бирга халқ эртак ва қиссаларидаги «адолатли подшоҳлар» образидан ҳам, шубҳасиз, илҳомланган.

Навоий яна нари кетди. У мақсади, орзу-интилиш ва хаёлотини меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳод образида

мужассамлантирди. Бу Хисрав қиёфаси ва унга бўлган муносабатни батамом ўзгартириб юборди. Фарход – эзгулик оламининг, Хисрав – ёмонликнинг мужассами. Хисрав билан Фарход ўртасидаги конфликт – дostonнинг бош конфликти. Энди Шириннинг ҳам Хисравга муносабати тамомила ўзгача. У Хисравни севиш у ёқда турсин, балки бутун калби билан ундан нафратланади... Навоий дostonида Хисрав аслидан (тарихий Хисрав Парвездан) шу даражада йироклашиб кетдики, айрим деталларни (ном, Шеруя воқеаси ва бошқаларни) мустасно қилганда, гўё у билан қадимги тарихнинг барча иплари узилгандек. Навоийдаги Хисрав афсона ва ривоятлардаги анъанавий Хисрав образидан ҳам узок, узоккина эмас, ҳатто карама-қарши ҳам. Лекин у гўё халқ эртак ва қиссаларидаги «Бир бор экан, бир йўқ экан, зolim бир подшоҳ бўлар экан...» кабилидаги ўнлаб, юзлаб зolim подшоҳларнинг жамловчи образи... Демак, Навоий бир неча афсона ва ривоятлардан йироклашган бўлса-да, халқ ижоди руҳидан йироклашмади, ўз Хисравини қиссадан-қиссага ўтиб халқ қаргаб, лаънатлаб келган шоҳ тимсолида яратди, «андаза»ни халқдан олди. Навоий дostonининг гоаявий-эстетик моҳияти, йўналиши ва мақсади шуни тақозо қилар эди.

Ширин образи ҳам мураккаб тараққиёт йўлини кечиб ўтди. У халқ ижодиётидан, кейин ёзма адабиётдан кенг ўрин олди. Дастлабки афсона ва ривоятларда Ширин фаолияти, асосан, Хисрав билан боғлиқ бўлиб, у гўзал ва садоқатли аёл сифатида тасвирланади. Кейинроқ у Фарход, Шомира, Бесутун ва бошқалар билан бирга ўсиб такомиллашади. Ширин халқ ижодиётидан ёзма адабиётга ўтади.

Алишер Навоий Ширин ҳақидаги тарихий-ривоявий манба ва анъаналар билан яқиндан таниш эди.

Бунга, хусусан, «Тарихи мулуки Ажам»даги маълумотлар ёркин далил бўла олади. Навоий анъанавий маълумот, ривоят ва афсоналардан фойдаланиши билан бирга, дostonнинг янги гоъвий-эстетик мохияти, режаси, воқеа ва образлар силсиласи муносабати билан анъанавий Шириндан чекинади ҳам. Унинг Ширини ривоят ва афсоналардангина эмас, балки ҳамсалардаги анъанавий Ширин образидан ҳам катта фарк қилади. У Хисравнинг каллиғи эмас, балки меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳоднинг севикли ёри, у «сут ариғи»нинг эмас (бу Шириннинг маънавий оламини хийла чегаралаб кўйган бўлар эди), балки эл-юртга «ҳаёт» ва «нажот» бағишлаган «Наҳр ул-ҳаёт» ва «Баҳр ун-нажот»нинг ташаббускорларидан бири (Халқ афсоналарининг кўпчилиги ҳам Ширин фаолиятини сув билан, ариқ очиш билан боғлайди). Ширин халқ эпосидаги муъжизакор, жасоратли ва оқила кизларга ўхшаб кетади. Навоий Ширини билан Ориф Ардабийий дostonидаги Ширин образи бир-бирига хийла яқинроқ. Бу, Навоийнинг Ориф дostonи билан таниш бўлиш-бўлмаслигидан катъи назар, халқ ижодиётида Ширин ҳақида қадимийроқ анъанавий ривоят ва афсоналардан фарк этувчи янги асарлар ҳам вужудга келган, Навоий ҳам, Ориф ҳам шундай асарлардан илҳомланиб, улардан ижодий фойдаланган, деб фараз қилмоққа имкон беради. Ширин номи билан боғлиқ кўпгина ривоят ва афсоналар бор. Қаҳрамонни ўз эл-юрти билан боғлаб кўрсатиш халқ ижодига хос анъаналардан бири. Шу анъанага мувофиқ Ширин халқ асарларида турли эл-юртга мансуб қилиб тасвирланади, айрим кишлоклар, бинолар, сойлар, чашмалар ва бошқалар унинг номи билан аталади. Аммо шу атамалар асосида Ширин «тарихи»ни тиклашга интилиш, шубҳасиз, фойдасиз, натижасиз бўлур эди. Чунки Ширин

аллақачонлар якка шахсликдан чиқиб образга, гўзаллик, садокат, ақл-ирода тимсолига, халкнинг сув ҳақидаги ғояси ва орзуси тажассумига айланиб, ҳад-худудни кечиб ўтган эди.

Шириннинг киссага Фарҳод образини бошлаб келгани қайд килиб ўтилганидек, Фарҳодни биринчи бор Низомий Ганжавий ёзма адабиётда мукамал эпик образ сифатида ишлаб, «Хисрав ва Ширин»нинг асосий образларидан бирига айлангирди. Шундан бошлаб Фарҳод хамсачиликнинг анъанавий образи бўлиб қолди, унинг тўғрисида кўпдан-кўп асарлар, жумладан, дostonлар вужудга келди. Бошқа асарларнинг ғоявий-бадний қимматини камситмаган ҳолда, шуни дадил таъкидлаш лозимки, Навоийнинг Фарҳоди бу образ таракқиётининг юксак чўккисидир.

Фарҳодни тарихий шахс деб тасдиқловчи ёки бундай мулоҳазани узил-кесил рад этувчи ҳужжатларга эга эмасмиз. Фарҳод номи дастлаб бирор аниқ шахс – тош йўнувчи, уста билан боғлиқдир. Эҳтимол, у Бехустун билан алоқадор бўлиб, бу қоя билан боғлиқ бирор ишни бажо келтиргандир. Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Хисрав Парвез ҳақида сўзлаб, Ширин ва Фарҳод воқеотига ўтиш олдидан «Ва Кисро токин дебтурларким ёримчук эрди, ул тугатти», дейди. Фарҳод Доро замонида эмас, Хисрав Парвез даврида ўтиб, чала қолган «Кисро токи» ишларини тугаллашда иштирок этган бўлиши, тарихий замин ҳақиқат бўлиши мумкин. Ривоятларга кўра, Фарҳод қояга Ширин, Хисрав ва Шабдиз тасвирини ишлаган экан.

Аммо ортик даражада фаразга берилиш, Фарҳод номи ва шахсини қандай бўлмасин тарихга боғлашга интилиш сунъий ва фойдасиз бўлиши мумкин. Чунки Фарҳод тарихга эмас, балки адабиётга мансубдир,

яни Фарҳод деганда биз мураккаб тарихий тараққиёт босқичларини кечиб ўтган бадий образни кўзда тутамиз. Унинг бадий образ сифатида шаклланиши ва тараққиёт этишида, кўпчилик тадқиқотчилар айтганидек, халқ ижодиёти, мифология, бадий фантазия замин бўлган эди¹. Фарҳод мўъжизакор афсонавий қаҳрамон. У тоғ суради, қоя кўпоради, йўл солади, ариқ очади, қаср куради; у хормас пахлавон, ҳеч ким, ҳатто дев ва аждар ҳам у билан тенглаша олмайди... Шу жиҳатлари билан Фарҳод Хоразмдаги «Дев Қалъа» қаҳрамонига ҳам, бошқа кўп қаҳрамонларга ҳам ўхшаб кетади. Аммо Фарҳодни алоҳида олинган битта асар билангина боғлаш ва, айниқса, чегаралаб қўйиш мумкин эмас. Фарҳод – катта бадий ижодиётнинг маҳсули, у жамловчи образ, орзу ва ҳаёлдаги қаҳрамон. Навоийнинг қаҳрамони ҳам ана шундай. У «Фарҳод ва Ширин»даги бошқа образларга караганда янада халқ ижодига, халқ қаҳрамонларига яқин. У жуда мураккаб ва ҳалокатли саргузаштларни бошидан кечиради, денгиз тўфони ва қароқчилар ҳамласини даф этади, дев ва аждарни маҳв қилади, Искандар тилсимини очади, Жамшид жоми ва Сулаймон узугини қўлга киритади, йиллар давомида минглаб кишилар қилолмаган ишларни бажариб, тоғ кесиб мўъжизалар кўрсатади ва ҳоказо. Хуллас, Навоий Фарҳодни ҳам бевосита, ҳам билвосита халқ ижодиёти билан, фольклор билан боғланади. У ҳам Ширин каби бир эмас, бир неча халқнинг қаҳрамонига айланиб кетган, турли географик атамалар унинг номи билан аталади².

¹ Бу ҳақида С.Эркиновнинг юқорида зикр этилган асарларига қаралсин.

² Фарҳоднинг Чин фарзанди сифатида тасвирланиши, назари-мизда унинг наққошлиги билан, машҳур наққош Моний аъёнлари билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ширин образи киссага Меҳинбонуни ҳам олиб кирди. Меҳинбону ҳақидаги афсоналар Мидия-Сурия заминида вужудга келди, у Мидия-Сурия афсоналарида Семирамида деб номланган. Семирамида Суриянинг афсонавий шоҳи. Юнон ёзувчиси Ктесийнинг (эрамизгача бўлган V асрнинг охири IV асрнинг бошлари) тасвирича, Семирамида маъбуд Астартанинг кизи, ёшлиги камбағалликда ўтган, гўзаллиги туфайли бир амалдорга эрга чикиб, бахти очилган экан. Семирамида Бактрия билан Сурия жангида Сурия шоҳи Нинга ақлли бир маслаҳат бериб, шу билан шоҳнинг диққат-эътиборини қозонган, шоҳ Нин унга уйланган экан. Нин вафотидан кейин Семирамида Сурия тахтига чикиб ҳукмронлик қилади. У Миср, Эфиопия, Ҳиндистон ва бошқа жойларга юришлар уюштиради, Бобилда «осма боғлар», Мидияда «Семирамида боғлари» барпо этиб, шон-шавкатда яшайди. Семирамида ўз ўғли Ниний томонидан ўлдирилади. Ривоятлардаги Семирамида шундай бўлган экан. Бу образнинг тарихий прототипи ўғли Ададнерари III (809–782)нинг болалик чоғида эрамизгача 809–806 йилларда ҳукмронлик қилган Сурия ҳукмдори Шаммурамаддир. Семирамида антик адабиётдан (жумладан, Овидий ижодиётидан) ўрин олган бўлиб, у давлатманд ва улутвор, лекин баттарин давлат бошлиги сифатида тасвирланади. Қадимги арман афсоналарида Семирамида Шамирам номи билан тилга олинади.

Шундай қилиб, Меҳинбону образининг излари қадимги Сурия тарихи, Сурия-Мидия афсоналарига бориб такалади, у қадимги арман афсоналаридан Шамирам номи билан ўрин олади. Бу ҳолат Шамирамнинг фақат арман фольклоридагина эмас, балки бошқа Кавказ халқлари фольклорида ҳам кенг тарқалишига замин бўлади. Шамирам фольклордан ёзма адабиётга ўтади,

Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достони билан хамсачиликнинг анъанавий образига айланади. Низомий ва унинг салафлари дostonларида у Шомира-Мехинбону (улуғ соҳиба) деб номланади, адолатли, тадбирли, эл-юрт учун фидокор ҳукмдор сифатида тасвирланади. Навоий достонида у фаолияти ва сифати — хислати билан Хисравга қарама-қарши қўйилади.

Хисрав ва Ширин (кейинчалик Фарҳод ва Ширин) ҳақидаги бадий асарларнинг пайдо бўлиш илдизи тарихга, Сосоний шоҳларидан Хисрав Парвез ва унинг хотини Ширинга бориб такалади, Хисрав ва Ширин тарихдан халқ афсонаси ва ривоятларига ўтиб, севги ва садоқатнинг ўлмас образларига айланади, ривоят-афсоналар қадимги мифология ва кейинги янги афсона-ривоятлар билан қўшилиб, мураккаб сюжет ва композицияга, катта образлар мажмуасига эга йирик киссалар вужудга келади, булар ёзма адабиётда «Хисрав ва Ширин» (ёки «Фарҳод ва Ширин») ҳақида катта асарларнинг вужудга келишига замин тайёрлади, Низомий достони билан у хамсачиликнинг анъанавий асарига айланди, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и эса кўп асрлик адабий тажриба ва анъаналар такомиллида янги, йирик ҳодиса бўлди.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган энг гамгин киссалардан биридир. Бу киссани «Ромео ва Жульетта» билан қиёс қилар экан, машҳур арабшунос, академик И.Ю.Крачковский, жумладан, бундай деган эди: «Ғарб сюжети Шекспир томонидан абадийлаштирилган «Ромео ва Жульетта» киссасидан кўра жаҳонда аламлироқ кисса йўқ, деб аллақачонлар айтган эди.

Шарк, албатта, Ромео ва Жульеттани билмаган ва улар билан факат XIX асрдагина танишган эди, аммо унинг узоқ асрлар давомида яшаб келаётган ўз ғамгин киссаси, Лайли ва Мажнун киссаси бор... бу кисса ўнлаб улуғ шоирларни романтик дostonлар яратишга илҳомлантирди ва у ҳозирги кунга қадар Яқин Шарқнинг турли халқлари шоирларининг ҳам, драматургларининг ҳам, мусиқачиларининг ҳам ижодида ўз аксини топиб келмоқда. Ғарбдаги Ромео ва Жульеттанинг шуҳрати билан қисс этганда, Шарқда Мажнун ва Лайли янада машҳурроқдир...»¹.

«Лайли ва Мажнун» кўп асрли мураккаб тарихга эга. Киссанинг вужудга келиш тарихини биринчи манбалар асосида синчковлик билан текширган И.Ю.Крачковскийнинг фикрича, унинг куртаклари VII асрнинг иккинчи ярмига бориб тақалади. Айрим араб манбаларининг маълумотига кўра, Мажнун тарихий шахс, у Бани Омир қабиласидан чиққан, унинг асл номи Қайс ибн Мулаввах (ёки Қайс ибн Муод) бўлган. У ўз қабилadoши Лайли деган қизни севган, ўз севгиси ва ҳижрон аламлари ҳақида мунгли шеърлар битган². Бундай маълумот, жумладан, ибн Кутайба (889 йилда вафот этган)нинг «Китоб уш-шеър ва шуаро» асарида ҳам келтирилади. Лекин бошқа бир қатор манбалар бу маълумотларни рад этади. Масалан, 764 йилда

¹ «Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе». Сб «Алишер Навои», М., - Л., 1946 стр.31.

² Баъзи маълумотларга қараганда, Лайли тарихий шахсдир. Мшхур тожик шоири ва мутафаккири Носир Хисрав (XI аср) «Сафарнома» асарида ҳикоя қилишча, у Арабистонда бўлган чоғида, Тоиф яқинида кишилар унга Лайли яшаган кўрғоннинг хробаларини кўрсатган эканлар. (Носир-и Хисрав. Сафарнома. Китобга путешествия. Перевод и вступительная статья Е.Э.Бертельса. М. - Л. 1939. Стр. 173.)

вафот этган араб олими Авон ибн Ҳаким ал-Қалбий ҳам, 819 йилда вафот этган араб тарихчиси Ҳишом ал-Қалбий ҳам Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозийдир, шеърлар эса ўз яқин қариндошларидан бирининг қизига ошиқ бўлган умавийлар хонадонига мансуб йиғитнинг шеърлари, у ўз номини ошқор этмаслик учун Мажнун тахаллусини қўллаган, дейишади. Шундай қилиб, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиб қолади. Лекин шуниси равшанки, VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ араб шеърлятида Мажнун тахаллуси зикр этилган кўпгина мунгли шеърлар вужудга келади, бу шеърларнинг миқдори кўпайиб боради, тўпламларга киритилади. Аммо Мажнун номи зикр этилган шеърларнинг барчаси ҳам ёлғиз бир кишиники эмас. Араб олимлари ал-Жоҳиз (IX аср) ва 908 йилда вафот этган Ибн ал-Муътазнинг айтишича, кишилар Лайли номи билан боғлиқ барча шеърларни Мажнун номига нисбат бераверганлар. XII асрда Абу Бакр ал-Волибий деган киши Мажнун номига нисбат берилган шеърлардан девон тузади, уларга шарҳлар бериб, шеърларни Мажнун ҳақидаги ривоятларнинг сюжетида киритади.

Демак, Мажнуннинг тарихий шахслиги билан бирга Мажнун номига нисбат берилган шеърларнинг муаллифи масаласи ҳам мунозаралидир. Бирок, шуниси аниқки, мана шу шеърлар заминида Мажнун ҳақида ривоятлар пайдо бўла бошлаган эди. Агар VIII аср бошларида Мажнун ҳақидаги айрим ривоятлар пайдо бўлган ва улар ҳали у қадар кенг тарқалмаган бўлса, IX асрга келиб бундай ривоятлар кўпаяди, X асрда эса Мажнун номи, Мажнун шеърлари ва ривоятлари фақат Арабистондагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқнинг бошқа ўлкаларида ҳам кенг тарқалади. Ривоятлар турли китоблардан ўрин олади. Мажнун номи шоирларнинг

шеърларида тез-тез зикр этилади. Мажнун хақида биз-гача сақланиб қолган ривоятлар, Е.Э.Бертельс таъкидлаганидек, тарқоқ эпизодлардан иборат бўлиб, изчил, мукамал сюжет ва композицияга эга эмас эди.

Агар Мажнун номига нисбат берилган шеърлар турли ривоятларнинг вужудга келишига асос бўлган бўлса, ривоятлар ёзма адабиётда Лайли ва Мажнун хақида йирик обидаларнинг юзага келишига замин тайёрлади. Лайли ва Мажнун хақида биринчи марта 1188 йилда Низомий Ганжавий дoston яратди. Низомий қалами билан «Лайли ва Мажнун» киссаси гоъвий-бадий юксак ва мукамал бир бадий асар даражасига кўтарилди, хамсачиликнинг анъанавий дostonига айланди. «Лайли ва Мажнун»нинг тадрижий такомилида Навоий дostonи янги ва улкан воқеа бўлди¹.

Навоийга қадар «Лайли ва Мажнун», бир томондан, халқ ривоят ва киссаларида, иккинчи томондан, ёзма адабиётда қайта-қайта ишланиб, қатта йўл кечган ва маълум анъаналарни вужудга келтирган. Навоий китоблардан ўрин олган ривоятлар билан ҳам, ўз салафлари дostonлари билан ҳам яқиндан таниш бўлган. Шу билан бирга халқ оғзида, ровийлар хикоеътида айтилиб юрган афсона ва ривоятлар ҳам кўп бўлиб, Навоий улардан хабардор бўлган.

Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг халқ ижодиёти заминиде пайдо бўлгани оддий халқ ва ровийлар оғиздан-оғизга ўтқариб хикоя қилиб келганини таъкидлайди².

¹ Навоийнинг бу асари жуда кўп илмий, илмий-оммабоп асарлар ва ўқув қўлланмаларда тадқиқ этилди, ёритилди. Яқинда бу асар хақида ёш олим Т.Аҳмедовнинг махсус монографик тадқиқоти босилиб чиқди: Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи. Тошкент. «Фан», 1970.

² Уша бетда.

Навой «Лайли ва Мажнун» достонини яратишга кпришар экан, маълум адабий анъаналардан воз кечолмасди, албатта, унинг олдида мана шу адабий анъаналардан ижодий фойдаланиш ва шу асосда даврининг янги ва мухим талаб-эhtiёжларига жавоб бериш вази-фаси турар эди.

Мен хастаки бу ракамни чектим,
Тахрири учун қаламни чектим.
Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди рух майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу ракамға келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун...
Ғар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу жонни тутти¹.
Чун форсий эрди нукта шавки,
Озрок эди анда турк завки...
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани хикоят.
Ким шухрати жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай...²

Бу парчада Навой икки масалага, биринчидан, «афсона» ва «мазмун»га, яъни асарнинг қобиғи ва мағзи, ички моҳияти масаласига, иккинчидан, тил масаласига эътибор қилади.

Навой ўз достонида Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлардан фойдаланади. Бирок, унинг асл мақсади «афсона» сўзлаш эмас, балки «мазмун» байн этишдир. «Афсона» асарнинг «мавзун либоси»

¹ Бу ўринда сўз ҳамсанавис – Низомий ва Хисрав Дехлавий ҳақида борветир.

² «Хамса», 454-бет.

булса, хаёт, Навоий яшаган мухит масалалари асарнинг мазмуни, мохиятидир. Сиртдан караганда, дoston-даги воқеалар қачонлардир араб саҳроларида бўлиб ўтгандек туюлади. Бу адабий анъаналар заминиди ва-жудга келган ва асарнинг романтик ҳикоячиликни кучайтирувчи шартли белгилардир. Моҳият эътибори билан эса Лайли ва Мажнун ҳам, уларнинг аламли, фожиали саргузаштлари ҳам мавжуд ижтимоий мухит билан, Навоий яшаган замин ва замон билан узвий боғлиқ. Шоир Лайли ва Мажнуннинг фожиаси билан яшаган мухитнинг даҳшатли қонун-қоидаларига, урф-одатларига қарши исён кўтаради. Шу билан бирга, бу дoston инсонни, унинг ҳақ-ҳуқуқини, самимий севгисини ҳимоя қилишга, кишиларнинг шахсий ва оилавий бахт-саодати учун курашга чакирувчи кучли садо эди. Бундан ташқари, Навоий биринчи бўлиб ўзбек тилида ва умуман туркий тилларда буюк салафлари асарлари билан басма-бас келувчи «Лайли ва Мажнун» дostonини, Лайли ва Мажнунларнинг муқаммал эпик образини яратди.

Навоий дostonи келиб чиқиши, ўз илдизи билан-гина эмас, балки сюжет ва композиция, услуб ва усул жиҳатдан ҳам халқ ижодиётига яқин туради. Унинг образлари кўпгина халқ қисса ва ривоятларидаги образларга ўхшаб кетади. Бу биринчи навбатда дostonнинг бош қаҳрамони Мажнун образига тааллуқлидир. Лайли Навоий дostonида фольклор асарларидаги жасоратли хотин-қизлар қаби хийла фаоллаштирилган (унинг Ибн Саломга қарши заҳарли ханжар тайёрлаб қўйиши ва қаҳрамони тутиб беҳуш ётган куёв – Ибн Саломни қолдириб, Мажнун билан учрашиш ҳаёлида биёбонга йўл олиши лавҳасини эсланг), Навфал эса халқ асарларидаги ожизларга мадақдор, дардмондаларга мушфиқ, адолат-

пеша, олижаноб инсон ва пахлавонларга ўхшаб кетади. Буларнинг барчаси Алишер Навоийнинг халқ ва халқ ижодиётига эътиборини, фольклор аъёнalarидан илҳомланиши ва ижодий фойдаланишини яна бир бор таъкидлайди.

«Лайли ва Мажнун» дostonидан ташкари, Лайли ва Мажнун образлари Навоийнинг лирикаси, бошқа дostonлари ҳамда фалсафий-таълимий асарларидан ўрин олган. Ишқ куйчиси Навоий лирикасида тез-тез Лайли ва Мажнунларга мурожаат этади, уларнинг севгиси ва фожиасини эслатади, Лайлини гўзаллик ва покликнинг, Мажнунни ошиқлик ва фидокорликнинг рамзи сифатида қўллайди. Бир неча мисол келтирамиз:

Кўп сўз ясоди Лайли Мажнун сўзида халқ,
Эрмас начукки хуснунгу ишқим афсонаси.

Чу Лайли қилди Мажнун кўнглининг сарманзилин хилват,
На суд ар кўймаса хай гирдида они араб ҳаргиз.

Зиндадил Мажнуннинг ўлмиш кўнгли чун Лайлига хай,
Бас не осиг ани ҳайдин қовламоғлик, эй араб.

Биринчи байтда шоир Лайли ва Мажнун «сўзи» (дарди, фожиаси) ҳақида халқнинг сўзи (афсона ва ривоятлари) кўплиги таъкидланса, кейинги икки байтда Мажнуннинг хўрланиши, таҳқирланиши таъкидланади.

Навоий ўзга асарларида бу қаҳрамонлар ҳақида кўпинча бир лавҳадан иборат кичик хикоялар келтиради. Жумладан, «Садди Искандарий»да «Мажнун хикоятиким, киш кунининг узун қоронғу туни Лайли зулфининг мушқин исин ел қорвонидин истишмом қилиб, гом урар эрдиким, бахт машшотаси ул сарриштаи муродин илгига берди» (XXXIII боб), «Мажнун хикоятиким, фироқ тоғи огирлигидин ўзни тоғдин таш-

ламок тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосиди камарин тутуб ташламоққа қўймади (LXVI)» ҳикоялари бор. Бу ҳар иккала ҳикоя ҳам «Эшитгимки...» сўзи билан бошланади, бу ҳам уларнинг халққа, халқ ижодиётига тааллуқлигига бир далилдир. «Лисон ут-тайр»да ҳам «Лайли ва Мажнун» билан боғлиқ икки ҳикоя бор. Аммо бу ҳикоялар мистик моҳиятга эга бўлиб, Мажнун ишқи – ишқи илоҳий тарзида таъриф қилинади. «Махбуб ул-қулуб»нинг иккинчи қисмидаги 10-фаслда берилган ҳикоя ўз ҳаётийлиги билан «Лисон ут-тайр» ҳикояларидан фарқ қилади. Унда ҳикоя қилинишича, бемор ётган Мажнун Лайли йўллаган мактубни қайта-қайта ўқийди, шу билан таскин ва шифо топиб, тузалиб туради¹.

Навоий келтирган ҳикояларга монанд ҳикоялар хийла кенг тарқалган бўлиб, улар турли тўплам ва тазкиралардан, тарих китоблари ва мемуарлар ҳамда илмий-бадий асарлардан ўрин олган. Навоий замондошлари мусаннифотида ҳам улар кўп учрайди. Бу Лайли ва Мажнун ҳикоятларининг кенг тарқалгани, эл орасида латифа бўлганини яна бир бор тасдиқлайди.

«САБЪАИ САЙЁР»

«Сабъаи сайёр» ишқий-саргузашт достони ўз композицияси билан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. Достон Баҳром ва Дилором ҳақидаги қолипловчи ҳикоя ва шу ҳикоянинг композицион силсиласига боғланган етти мустақил ҳикоядан иборат.

Достоннинг бош қахрамони Баҳром анъанавий образдир. Унинг замири, бир томондан, қадим-қадим замонларга, мифологияга бориб тақалса, иккинчи томондан, тарихга, сосонийлар салтанатига бориб тақалади.

¹ «Махбуб ул-қулуб», 96-97 бетлар.

Навойи «Ўзининг бу достониға Шарк халқлари орасида машхур Баҳром Гўр афсонасини асос қилиб олган»¹. Сосонийлар сулоласида Варахран V (418–488) деган бир подшоҳ ўтган эди. («Варахран» дарий тилида «Баҳром» шаклида қўлланилган). Ривоятларга кўра, у гўр қулони (ёввойи эшак) овига ўчлиги учун Баҳром Гўр номи билан шуҳрат топган экан. Баҳром Гўр хақида Эронда ҳам, у билан қўшни ўлкаларда ҳам турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, у шон-шавкатли подшоҳ, моҳир овчи ва ишратпараст киши сифатида тасвир этилади. Тарихий Баҳром билан афсона ва ривоятлардаги Баҳром уйғунлашиб, сосонийларнинг солномаси «Худойномак»дан ўрин олади. Академик И.Орбелининг фикрича, Баҳромнинг бадиий образ сифатида кенг шуҳрат топиши сабабларидан бири Баҳром – Варахран сўзининг момақалдирик ва жанг маъбуди Вертрагна (И.Орбелида «Вертрагна»)га ҳамоҳанглигидир. Қадимий ривоят ва афсоналарда Варахран билан Вертрагна қўшилиб, мужассамлашиб кетган. Вертрагна И.Орбели ва Е.Э.Бертельс таъкидлаганидек, Кавказ халқлари орасида ҳам кенг тарқалган. «Космик Вертрагнанинг энг ёркин, энг ҳаётий жиҳатлари, – дейди И.Орбели, – соф ер юзи мавжудотлари билан боғланиши керак эди. Грузия, ва эҳтимолки, Албания, бу жиҳатларни Вахтанг Гургасал (форсчада Гургсар-Бўрибош – Н.М.) билан боғладилар. Арманистонда улар шахзода Вахагна киёфасига қўшилиб кетди, Эронда эса уларни Баҳром Гўр ўзига қабул қилди»². Баҳром Гўр хақида турли-туман ҳикоя, афсона ва ривоятлар вужудга келади.

¹ Олим Шарафиддинов. Баҳром Гўр образи ва «Сабъи сайёр» тўғрисида. Алишер Навоий. Танланган асарлар, II том, Ҳамса, VI Китоб. Сабъи сайёр. Ўздавнашр, Тошкент. 1948. 5-бет.

² Зикр этилган асар, 12-13-бетлар.

Афсона ва ривоятлардан ҳамда ёзма манбалардан ижодий фойдаланган Абулкосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Баҳром Гур хақида дoston яратди. Бу ёзма адабиётда Баҳром хақида яратилмиш биринчи дoston эди. Фирдавсий ўз дostonида Баҳромнинг шоҳлиги тарихи шу ва унинг номи билан боғлиқ бир катор афсона ва ривоятларни хикоя қилади. Фирдавсий Баҳромни, бир томондан, шавкатли, адолатли подшоҳ, ватанпарвар баҳодир, паҳлавон ва моҳир овчи сифатида, иккинчи томондан, айш-ишратга, эҳтиросга берилиб кетган худбин ва қаҳр-ғазаби каттик даҳшатли киши сифатида тасвирлайди. Дostonда Баҳромнинг саргузаштларини хикоя қилувчи қолипловчи хикоянинг ва шу хикояга киритилган бошқа хикояларнинг ҳам бош қаҳрамони Баҳромнинг ўзидир. У «Шоҳнома»нинг тарихий қисмининг энг севиқли қаҳрамони¹. «Шоҳнома»дан кейин бу образ янада машҳурлашиб, ёзма адабиётдан кенг ва мустаҳкам ўрин олади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») дostonидан бошлаб Баҳром ҳамсачилиқнинг анъанавий бир образига айланиб қолади. «Ҳафт пайкар» дostonи Баҳром ва Фитна (Фирдавсийда Озода) хақидаги қолипловчи хикоя, етти гўзал хикояси ва етти маҳбус саргузаштидан иборат. Низомий Баҳром ва Фитна хикоясини яратишда Фирдавсий дostonидан ижодий баҳраманд бўлди. Бирок, Низомий ўз олдига янги ижодий-эстетик вазиқалар қўйган ва бошқа манбалардан, хусусан, озарбайжон фольклоридан кенг ва ижодий фойдаланди.

Низомийдан кейин Хисрав Дехлавий Баҳром Гур хақида «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») дostonини яратди. Хисрав Дехлавий «Баҳром ва Дилором» қолипловчи хикояси билан етти малиқанинг хикоясини қў-

¹ И. Орбели, 5-бет.

шиб, достонига «Ҳашт биҳишт» номини берган эди. Достон муаллифи қолипловчи ҳикояни Баҳромнинг тахта чиқишидан бошлайди, унғача бўлган воқеаларни гушариб қолдиради. Навоийга қадар ҳамсанавис Ашраф ҳам ушбу мавзуда «Ҳафт пайкар» достонини яратган. Навоий Ашраф ва унинг достони ҳақида «Сабъаи сайёр»-нинг муқаддимасида, жумладан, бундай дейди:

Гарчи бир нуктагӯй Ашраф ӯлуб,
Ҷзи тақдирига мушарраф ӯлуб.
Яхши ёхуд ёмон деди, ғам эмас,
Яхши ғар бўлмаса, ёмон ҳам эмас.

Шундай қилиб, Навоийгача бадий адабиётда Баҳром Гур буйича катта ижодий тажриба тўпланган, адабий анъана вужудга келган ва у маълум такомил босқичларни кечиб ўтган эди. Навоий буларни мукаммал ўрганиб чиқди, салафларининг ютуқлари ва айрим камчиликларини аниқлаб, ўз достонининг янги вазифа ва режаларини белгилаб олди.

...Бу сабабдин бу хушфасона аро,
Балки бу хушнаво тарона аро.
Йўқ эди ҳеч чорау талбир,
Ким бирор ерда бўлмағай тағйир, —

деган Навоий янги ва оригинал достон яратишга муваффақ бўлди. У Баҳром ва Дилором ҳикоясини деярли янғича тарзда қайтадан ишлаб чиқди, Баҳромнинг саргузаштларини асарнинг марказий мавзуи — севги муаммосига тўла мувофиқлаштирди, образларни янғича талкин қилди, достонга расом Моний ва Чин савдогари (у Дилоромни асраб олган ота) образларини киритди, халқ ижоди намуналари асосида тамомила янги етти ҳикоя яратди.

Фирдавсий, Низомий, Дехлавий ва Навоий дostonлараридаги фарқ-тафовут хар бир шоирнинг ижодий-эстетик режаси ва мақсади билан боғлиқ бўлишидан ташқари, Баҳром хикоясининг халқ орасида тарқалган вариантлари кўплигини ҳам кўрсатади. Бу хикоялар турли хил китоблардан ўрин олган эди. Жумладан, Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъ ул-хикоёт ва лавомеъ ур-ривоёт» асарида Баҳром Гўр ҳақида кўпгина хикоялар бор. Масалан, Низомий дostonидаги Баҳромнинг журъат билан икки шер ўртасидан тожни олиши, вазир Ростравшаннинг хиёнати, чўпон ва ит каби лавҳалар, Хисрав Дехлавий дostonида баён этилганидек, Баҳромнинг қудуқка тушиб ғойиб бўлиши лавҳаси ва бошқалар «Жавомеъ ул-хикоёт»да алоҳида хикоялар сифатида берилган. Бундай хикоялар Навоий даврида ҳам кенг тарқалган, турли характердаги китоблардан, бадиий асарлардан ўрин олган.

Баҳром ҳақидаги мўъжаз хикоялар Навоийнинг ўзга асарларида ҳам бор. «Хайрат ул-аброр»нинг XIX мақолотида Баҳром ҳақида жуда ибратли бир хикоя келтирилган. Овга чиққан Баҳром Гўр бир хароба кишлокка келиб қолиб дехқон кулбасига меҳмон бўлиб тушади. Баҳромнинг бу харобаликнинг сабаби ҳақидаги сўроғига дехқоннинг жавоб сўзлари унинг кўзини очади, маст-аластликдан, айш-ишратдан воз кечади, адолат билан мамлакат ишларини бошқара бошлайди. «Садди Искандарий»да эса бошқа бир хикоя келтирилади (IV боб). Баҳром овда бир қулон изидан қувлайди, адашиб, ҳамроҳларидан йироқлашиб, охири бир жойга етиб қолади. У ерда учта олачуқ ва ўртада бир дарахт бор экан. Баҳром дарахт соясига ўтириб, олачуқ эгаларидаң меҳмон қилишни сўрайди:

Деди ул халойикка тушган замон
Ки: «Сизга зрурмен бу дам меҳмон.

Бўлунг моҳазир бирла меҳмоннавоз
Ки андин наво топкай аҳли ниёз».
Ул уч уй элидин бири дун эди,
Агарчи тамавулда Қорун эди.
Нским шах деди, килмади илтифот,
Яна бирга исроф эрди сифот.
Қозон остуруб, килди қўйлар катил
Ки молин зифатка килгай сабил.
Солиб жуъ меҳмон димогига дуд,
Анинг ошиким, тонгла пишгай не суд?
Ва лекин бири эрди аҳли хирад,
Хушо улки топкай хираддин мадад.
Ани уйга келтурди тортиб инон,
Равон моҳазир чекти жуғроту нон.
Кетиб шоҳдин ранжу фарсудалик,
Ебон моҳазир топти осудалик.
Анга берди беҳадду андоза мол,
Ҳамул дунга андозасиз гўшмол.
Қилиб таъна мусрифка беинтихо,
Нским зойиъ эттанга берди баҳо...

Навой Баҳром ҳақидаги анъанавий тарихни «Тарихи мулуки Ажам»да, Яздижурд ва Баҳром ҳақидаги фаслларда баён этади.

Демак, Баҳром образи, бир томондан, кадимги мифологияга, иккинчи томондан, тарихга бориб такалади, шулар заминиди халқ ҳикояти, афсона ва ривоятлари, ёзма обидалари вужудга келади. Баҳром образи шаклланиши тарихи билангина эмас, балки саргузашти ва киефаси билан ҳам халқ ижодиётига яқиндир. У Фирдавсий достонида кўпроқ паҳлавон ва баҳодир, Низомий, Деҳлавий ва Навоийда, бир томондан, ошиқ ҳамда халқ орзусидаги адолатли подшоҳ, иккинчи томондан, халқ қарғишига йўликқан золим шоҳ ва айш-ишратга берилган худбин сифатида гавдаланади, Низомий дос-

тонида у кулонни кувиб, ғорга кириб ғойиб бўлади, Дехлавий достонида чоҳга тушиб кетиб, беному нишон йўқолади, Навоий достонида уни ер ютади. Уч ҳолатда ҳам Баҳромнинг тақдири фольклорга хос ечим билан ҳал этилади. Яздижурд, Баҳром ва Нуъмон воқеоти (такрор бўлмаслиги учун Навоий бу воқеотни достонининг муқаддимасида ниҳоятда қисқа баён этади), Хаварнак қасри, Баҳром билан Монийнинг учрашуви, Дилоромнинг келтирилиши, ғазабланган худбин Баҳромнинг Дилоромни чўли-биёбон қаърига ташлаб кетиши, Хоразмга йўл олган Чин савдогарининг иттифоқо чўлда Дилоромни топиб олиши, етти қаср, етти мусофирдан етти хикоя тинглаши ва бошқалар, кўпдан-кўп эпизод ва деталлар «Сабъаи сайёр»ни, унинг қаҳрамонларини фольклорга яқинлаштиради. Навоий «Сабъаи сайёр»да фольклордан янада кўпроқ илҳомланди ва ундан ижодий фойдаланди, десак муболаға бўлмайди. Бу қолипловчи хикоянинг иккинчи қаҳрамони Дилором образига ҳам тааллуқлидирким, бу образнинг илдиэлари, бундан аввалги бўлимда айтганимиздек, қадимги мифологияга, Зухра ҳақидаги Шарқ космогоник мифологиясига бориб тақалади.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

«Садди Искандарий» («Искандар девори») қаҳрамонлик эпопеяси Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларининг ёркин бир кўзгуси, унда адолатли ва маърифатпарвар подшоҳ бошчилигида марказлашган давлат учун кураш ғояси илгари сурилади. Бу ғоя Искандар шахси ва унинг фаолиятида мужассамлантирилади.

Искандар номи остида, одатда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Искандари Зулқарнайн, Искандари

Румий ёки Искандар Мақдон деб юритилган Александр
Македонский тасаввур қилинади¹.

Александр Македонский (356–323 йиллар) қадимги
дунёнинг машҳур лашкарбошиси ва давлат арбобидир.
Унинг вафотидан кейин кўп ўтмай ҳаёти ва ҳарбий
юртлари ҳақида Клитарх ва Онескрит бир асар ярат-
ганлар. Бу асар юнон ёзувчиси Плутарх (46–126)нинг
Александр Македонский қадимги йирик биографик
асарига бир асос бўлди. Тарихий-биографик асарлар
билан деярли бир вақтда турли афсона ва ривоятлар пайдо
бўла бошлади. Афтидан, Е. Бертельс таъкидлаганидек,
заълабқи афсона ва ривоятлар унинг юришларида
қатнашган аскарлари томонидан яратилган бўлса керак.
Юнон тарихчиси Аррианнинг (95 – 175) маълумотига
қўра, Александр Македонский аскарларининг маълум
қисмини ватанига қайтариб юбораётганида, уларга:
«Борингиз, форслар ва мидиёнларни, бактрияликлар
ва шақларни енгган, Каспий денгизига қадар (бўлган
худудда) яшовчи парфиёнларни, хоразмийларни ва
журжонларни бўйсундирган... шохингиз ҳақида ҳикоя
қилингиз», деган экан. Бирок, ҳикоячилар тарихий
далиллардан қўра кўпроқ фантазияга, уйдирмага
берилиб кетиб, турли афсона ва ривоятлар тўқиганлар.

Эрамининг I асри арафасида Александр Маке-
донский ҳақида унинг тарихий қиёфасини батамом

¹ Александр номи Шарқда шунга монандроқ бўлган «Искандар»
сўзи билан юритилган, «Румий» ва «Мақдон» Искандарнинг
ватанини ифодаласа, «Зулқарнайн» (икки шохли) Искандарни ило-
ҳийлаштириш заминидан унга нисбат берилган сифатдир. Шох жуда
қадим замонларда Яқин Шарқда илоҳий қудратнинг рамзи бўлиб,
худолар (ёки шохлар) шохли қилиб тасаввур этилган. «Зулқарнайн»
сўзининг Искандарга нисбат берилиши ҳақида ёзма ёдгорликларда
ва халқ ижодида турлича талқин ҳамда ривоят ва афсоналар бор.
Искандар образининг вужудга келиши ва такомилли Е.Э.Бертельснинг
«Роман об Александре» (М., –Л., 1948) асарида батафсил ёритилган.

Ўзгартириб юборган бир роман вужудга келади. Бу романни Александрнинг сарой табиби ва тарихчиси Каллисфен (370 – 324) яратиб қолдирган деган мулоҳаза мавжуд бўлган. Бирок, олимлар бу мулоҳазанинг асоссизлигини исбот этганлар, шунинг учун муаллиф «Псевдо Каллисфен» («Сохта Каллисфен») номи билан юритилган. «Псевдо Каллисфен»да Александр Филиппнинг ўғли эмас, балки бир Миср қоҳинининг фарзанди қилиб берилади. Эмиш фиръавнлар авлодидан чиққан бир қоҳин Мисрдан Македонияга қочиб борган, Филиппнинг хотини Олимпияни сеҳрлаб ўзига мойил қилган, Олимпия қоҳиндан бир ўғил (Александр) кўрган эмиш. Ун қисмдан иборат бу романда Александрнинг туғилиши, унинг Африка (Миср), Сурия, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларни забт этиши, брахманлар (Ҳиндистондаги олий каста намояндалари) билан суҳбати, амазонкалар (жанговар суворий аёллар) юртига юриш ва ниҳоят, Вавилонда вафот этиши ҳикоя қилинади. Шундай қилиб, Александр насл-насаби билан қоҳинларга, фиръавнларга боғлаб берилади, унинг Мисрни эгаллаб олиши қонуний қилиб кўрсатилади. Шу анъанага кўра мазкур роман аввал Мисрда пайдо бўлган, кейин юнонийларга ўтиб, юнон романига айланиб қолган, деб фараз қилиш мумкин. «Псевдо Каллисфен» қадим замонлардаёқ пахлавий, сурия, арман, лотин ва бошқа тилларга таржима қилинган, лотинча таржимаси асосида унинг инглизча, французча, немисча нусхалари вужудга келган, таржималарда унга турли-туман ўзгариш ва янгиликлар киритилган.

Маълумки, македониялик Александр аҳмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини емириб ташлаган, зардуштийлик динига қарши шиддатли кураш олиб борган эди. Бинобарин, у Эрон, айниқса, зардуштий қоҳинларининг

хотирасида жуда ёмон из қолдирди. Улар Александрни ёмонликнинг, коронгиликнинг тимсоли Аҳриман билан боғлаб тасвир эта бошлайдилар. Тарих китобларида ҳам у боскинчи подшо сифатида берилади. Бирок, македониялик Александр шахсига бундай муносабатни давом эттириш юкори табақаларнинг сиёсий эътиқодига мувофиқ келмас эди. Уларнинг талқинига кўра, фақат Эрон шаҳаншоҳлари насл-насабидан бўлган кишигина Эрон тахтига чиқа олади, бу «фарр» – «илоҳий эҳсон»нинг қудратидир, унга ҳеч қандай қуч раҳна сололмайди. Александрни чет эллик боскинчи сифатида тасвирлаш бу эътиқодга зид келар эди. Бинобарин, бу зиддиятни бартараф этиш зарур эди. «Псевдо Каллисфен»да Александрни мисрлик деб тасвирлаш, афтидан, бу зиддиятни бартараф этишга маълум бир йўлланма бўлиб хизмат қилган. Сарой тарихчилари Александрни асли эронлик деб, уни Доро II нинг ўғли қилиб кўрсата бошладилар. «Худойномак»дан ксйин бу анъана мустаҳкамланади, расмий тус олади. Мана шу заминда Доро II нинг ўғли Искандар – Александр ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, афсона ва ривоятлар тарихий асарлар ва ёзма адабиётга кириб боради.

IX аср араб тарихчиси Диноварийнинг «Ал-ахбор ат-тиғол» асарида ҳикоя қилинишича, Филипп Доро II дан енгилиб, унга хирож тўлаш ва кизини хотинликка беришга мажбур бўлади. Бирок, орадан кўп ўтмай Доро жисмоний айби (бадан сассиги) учун хотинини хайдаб юборади. Филипп ор-номус туфайли болани ўз ўғли қилиб кўрсатади. Филипп ўлади. Искандар тахтга чиқади. У Доро III га қарши уруш қилади, уни енгиб тахтга чиқади. Шундай қилиб, Искандар босқинчи подшоҳ сифатида эмас, балки «Қонуний ворис» сифатида Эрон тахтига чиқади¹.

¹ Ўша асар, 13-бет.

Искандарнинг афсонавий тарихи, хусусан, 923 йилда вафот этган тарихчи Ат-Табарийнинг «Тарих ар-русул ва-л-мулук» («Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи») асарида тўлароқ баён этилади. Табарийнинг хикоя қилишича, Филипп Дорога бож тўлар экан. Филиппнинг вафотидан кейин тахтга чиққан Искандар Дорога бож тўламай кўйибди. У Доронинг элчиларига «олтин байза» («олтин тухум») қилувчи товукларни сўйиб еганман, энди «олтин байза» тўлай олмайман, дебди. Ғазабланган Доро Искандарга «гўй» билан «чавгон» (тўп билан таёк) ва кунжит юборибди. Бу билан у «сен боласан, гўй билан чавгонни олиб ўйна, лекин билгинки, менинг аскарларим кунжит доналаридек ҳисобсиздир», демокчи бўлибди. Искандар «совға»нинг сирини тушунса ҳам, унга бошқача талқин бериб, «тўп юмалоқдир, Доро менинг тўпдай юмалоқ ер юзини эгаллаб олишимни эътироф қилибди, аскарларнинг кунжитдан кўплиги ҳеч гап эмас» деб уларни паррандалар олдига сочган экан, бир зумда еб битиришибди». Икки орада бир йил уруш бўлибди, охири Доронинг икки амалдори суиқасд уюштириб, Дорони ўлдиршибди. Шу асарда бу воқеанинг иккинчи варианты ҳам хикоя қилинади: Искандар амалдорларининг суиқасди билан оғир ярадор бўлиб, ўлим олдида ётган Доронинг олдига борибди. Доро унга суиқасд қилганларни жазолаш, қизи Равшанакка уйланиш ва қариндош-уруғларига азият етказмасликни васият қилибди. Искандар буларни бажо келтирибди.

Доро II нинг Филипп қизидан туғилган ўгли Искандар Эрон тахтига чиқибди. Искандар Эронга китобларни, айниқса, фалсафа ва астрономияга доир асарларни юнон тилига таржима қилдириб, Румга юборибди. У кўп шаҳарларни вайрон этибди, зардуштий

оминларни қагл қилибди. Кейин Ҳиндистонга юриш бошлаб, Ҳиндистон, Хитой, Тибет ва бошқа ўлкаларни жағлаб олибди. Искандар обихаёт излаб 18 кун зулматда йўл босибди, бироқ обихаёт тополмабди, қайтишда Шахризулда вафот этибди. Уни ўзи бино қилган Искандарияда дафн этибдилар. Ўгли Искандарус эса подшоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлибди.

Бу лавҳалар кейинги тарих китоблари ва бадий асарларнинг кўпчилигида ҳам ҳикоя қилинади. Табарий китобини форсчага таржима қилган Балъамий Искандарнинг афсонавий тарихига «Қуръон» ривоятларини ҳам қлова қилиб, уни исломнинг ҳомийси, сад барпо этиб, муслмонларни ваҳший яъжуж ва маъжужлар ҳужумидан қутқарган киши сифатида тасвирлайди.¹

Искандарнинг яраш тарихий, ярим афсонавий саргузаштларини ҳикоя қилувчи ривоятлар билан бирга Искандар ҳақида кичик-кичик ибратли ҳикоялар ҳам шуғулда келади. Бундай ҳикоялар мажмуа, тарих ва бадий асарлар саҳифасидан ўрин олади, йирик асарлар таркибига киришиб кетади. Кўпчилик ҳикояларда Искандар Арастунинг маслаҳати билан иш тутган донишманд, халқпарвар, олижаноб бир киши сифатида тасвирланади. Бундай ҳикоялардан баъзи бирлари, масалан, «Искандар ва девона», «Искандар на хокон» ва бошқалар, Искандар образи яратилган дostonларда ҳам келтирилади. Искандар образи лирик асарларда ҳам ўз ифодасини топа бошлайди.

Туркий халқларда ҳам қадим замонлардан бошлаб Искандар ҳақида турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўла боради. Машҳур олим Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону лутотинг турк» асаридаги айрим қайд ва изоҳлар шундан далолат беради. Маҳмуд Кошғарий халқ этимологиясига

¹ Е.Э. Бергсдаль, «Роман об Александре» 16–18-бетлар.

асосланиб, айрим географик номлар ва сўзларнинг келиб чиқишини Искандар билан боғлаб изоҳлайди, унинг тўғрисида яратилган баъзи бир афсона ва ривоятларнинг (ёки парчаларнинг) қисқача мазмунини баён этади.

Масалан, у «Олтин қон» тоғи номининг келиб чиқиши ҳақида сўзлар экан, Искандарга қарши жангда турк аскарари Искандарнинг бир аскарини қилич билан чунон чоғиб ташлаганки, у киндигигача иккига ажралиб кетган, қилич олтин ҳамённи ҳам кесиб юборган, олтин қонга бўялган экан. Шу воқеа рўй берган жойдаги токка «Олтин қон» («Қонли олтин») деб ном берган эмишлар. Худди шунингдек, у «уйғур», «чигил» ва «тутмоқ» сўзларининг келиб чиқишини, шунингдек, «туркман» сўзининг келиб чиқишини ҳам Искандар Зулқарнайн воқеалари билан боғлаб изоҳлайди¹.

Турк шоҳи билан сулҳ тузган Искандар турк аскарларининг мерганлигига қойил қолибди. Улар ўқни олдинга қараб қандай отсалар, орқа томонга ўгирилиб ҳам тез отар эканлар. Искандар уларни «Инон худ хуранд» (булар ўзи тоғиб егувчилардир, яъни улардан ов қочиб қутулолмайди) деган экан. Шундан кейин уларнинг вилояти «Худхўр» деб аталади, «Худхўр» сўзи ўзгариб бориб, «уйғур»га айланибди.

Баҳорда каттик лойгарчиликни кўрган Искандар кишилардан: «Ин чигил аст?» («бу қандай лойгарчилик?») деб сўраган экан, шу сўздан «Чигил» (чигил) сўзи пайдо бўлиб, жой ва аҳоли чигил сўзи билан номланибди.

Зулматда обихаёт излаган Искандарга унинг ҳамроҳлари озик-овқатнинг тугаб боришидан ваҳимага тушиб, Искандарга «тутма оч» деган эканлар. Искандар олимларнинг маслаҳати билан бир хил овқат тайёрлатибди, у кишига куч-қувват берар, рангига ранг кири-

¹ Шу том, 419-423-бетлар.

тар, киши узок вақт очикмас экан. Бу овқатни «тутма оя» сўздан олиб, «тутмоч» деб номлаган эканлар.

Ғуё туркманларни кўрган Искандар уларнинг кимлигини суриштирмасданок уларни «Туркмонанд» деб айтган экан, шундан «туркмон» сўзи келиб чиккан эмиш.

Афтидан, «Олтин қон», «уйғур», «чигил», «тутмоч» ва «туркман» сўзларининг этимологик изоҳи афсона ва ривоятлар заминида ёки улар билан биргаликда пайдо бўлган. Лекин шунга қарамай, бу этимологик маълумотлар туркий қабила ва элатлар ўртасида Искандар номининг кенг тарқалгани, туркий афсона ва ривоятларнинг қадимийлигини кўрсатади. (Уларнинг айрим излари, масалан, зулмат эпизоди ва Искандарни шаҳарлар бунёд қилган киши сифатида тасвирлаш аънаси бошқа халқларда бўлса-да, қолганлари янги, оригиналдир.¹)

Эрон, араб ва бошқа манбаларда Искандар доимо голиб сифатида тасвирланади. Маҳмуд Қошғарий баён этган афсона ва ривоятлар (ёки уларнинг парчалари) Искандарни турклардан енгилиб, сулх тузишга мажбур бўлган ҳукмдор сифатида гаудалантиради. Миср, Эрон ва бошқа манбаларда Искандарни ўз мамлакат ва халқлари билан боғлаш бир аънага айланган эди, туркий афсона ва ривоятларда эса, бу аънага давом эттирилмайди (зотан унга эҳтиёж ҳам йўқ эди). «Худхўр», «Чигил» қаби форсий сўзлар, афтидан, Искандарни Эрон шаҳаншоҳи деб тасаввур этиш заминида пайдо бўлган.

Ўзбек халқи орасида ҳам бошқа халқларда бўлгани қаби, Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Уларда Искандар золим ёки одил

¹ Маҳмуд Қошғарий «Уйғур» сўзи изоҳида Искандарни Сулми, Қую, Жонбалик, Бешбалик ва Янгибалик шаҳарларини бино қилган киши сифатида тасвирлайди.

подшоҳ сифатида тасвирланади. Масалан, Хоразм халқ эртаги «Искандар Зулқарнайн»да у одил подшоҳ ва лашкарбоши сифатида берилиб, унинг Дорой (Доро) га қарши жанги ва ғалабаси хикоя қилинади. «Шохли Искандар» халқ эртагида¹ эса, у золим ва котил сифатида тасвирланади. Бирок, бу эртақларнинг қачон пайдо бўлгани, улардан қайси бири Навоийга таниш бўлганини билмаймиз. Лекин шуниси маълумки, халқ ижодига катта эътибор билан қараган Навоий оғзаки адабиётдаги Искандар билан яқиндан таниш эди.

Шундай қилиб, замонлар ўтиши билан Искандар ҳақида турли-туман асарлар яратилиб, Искандар тарихий заминдан тобора узоклашади, бадий тўқима бир образга айланади. Искандарни ё одил, ёки олим подшоҳ образи сифатида тасвирлаш, уни жаҳонгир, файласуф ва пайғамбар сифатида талкин этиш бир адабий анъана тусини олади.

Низомийнинг «Искандарнома»си билан Искандар образи Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида янги тараққиёт поғонасига кўтарилади ва хамсачиликнинг анъанавий бир образи бўлиб қолади. Низомий Искандар образида адолатли идеал подшо қиёфасини мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди. У тарихий-хроникал асарлардан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади. Фантастик саргузаштларни камайтириб, Искандарнинг фаолиятини ва Искандар образининг ички моҳиятини туларок ва мукаммалроқ ёритишга интилади, Искандар образини, тўғрироғи, бу образдан кутилган максадни ўз замонаси ва замини билан боглайди.

Амир Хисрав Дехлавий «Ойинан Искандарий» дostonида «Искандарнома» материалларидан хийла эркин фойдаланиб, бир катор янги хикоя ва тимсоллар киритди.

¹ «Ўзбек халқ эртақлари», Ўз адабий нашр, Тошкент, 1953, 249-252-бетлар.

У дoston композицияснни хийла мукаммаллаштирди.
Бу дostonнинг яна бошка фазилатлари бор. Бирок,
шуларга карамай, Хисрав Дехлавий кўп жихатдан
Низомий даражасига етолмади, у Искандар образини,
дostonнинг гоъвий мотивларини янги тараққиёт пого-
насига кўтаролмади. Бу шоирнинг ижтимоий мавқеи,
иқтимоий-сиёсий эътиқоди билан боғлиқдир.

Низомий ва Дехлавий «Хамса»ларидан кейин
Искандар хамсачиликнинг анъанавий бир образи бўлиб
қолган эди. Бу анъанани XV аср хамсалари, жумладан,
Навий ва Жомий эътиборга олмай қололмас эдилар.

Навий Искандар образини яратишга киришар экан,
жуда кўп манбаларни, тарих китоблари ва ривоятларни,
афсона ва бадий асарларни, хамсанавис салафларининг
дostonларини синчковлик билан ўрганиб чиқади, мате-
риал тўплайди. У «Садди Искандарий» муқаддимасида
бу ҳақда айтади:

...Йунуб хома, қоғаз нигорниш қилай,
Ҳамул дostonни гузориш қилай.
Искандар жаҳондори кишварситон,
Ишидин чу назм ўлса бир дoston...
Ки фарзоналар деб кўп афсона ҳам,
Сўзин назм эътибдур бу фарзона ҳам...

Кўп эттим таворих ўқур сори майл,
Ҳамопоки бор эдилар тўрт хайл,
Ки тарих таҳририн этган ракам,
Битибдур аларни «Мулуки Ажам»...
Вале улча бергайлар андин хабар,
«Низом ут- таворих» эрур муътабар.
Қилиб ўзгалар бирла татбиҳ ҳам,
Бу сарнома фикрстин эттим ракам...!

¹ «Хамса», 646-бет. «Низом ут-таворих» – Носириддин Байзавий (XIII аср) асари.

Навой танишган манбаларда тарих маълумотлари билан афсона ва ривоятлар бир-бирига киришиб, чатишиб кетган эди. Уларнинг муштарак жиҳатлари ҳам, фарқ-тафовут ва ихтилофлари ҳам кўп эди. «Искандар нисбатида ихтилоф кўптур», деган Навоий «Тарихи мулуки Ажам» ҳамда Искандар шахсига доир бир неча ривоят ва афсоналарни баён этади. Шулардан бири «Дороб» фаслида ҳикоя қилинади.

«Дороб чун Ҳумой ўрнига тахтқа ўлтурди, адл ва дод пеша қилди. Ва ул хирадманд ва паҳлавон ва хўп сурат подшоҳ эрди. Кўпрак мулк салотини анга инкиёд қилдилар. Ва Рум Қайсариким, замонида Фаляқус эрди, саркашлик қилди эрса, сипоҳ тортиб Румға юруб, Қайсарни тутди ва банд қилди. Чун Румни қаёсирадин ўзга киши забт қила олмас эрди ҳам ани ўқ тарбият қилиб, минг байза олтунким, ҳар бири вазнға кирк мисқол бўлғай, хирож тайин қилиб, Қайсарнинг қизини (хотин) кулуб, Румдин ёнди. Ул қиздин нохуш ис фаҳм қилиб, таъби мутанаффир бўлуб, отаси кошига қайтариб йиборди. Баъзи дебтурларким, ул қиз Искандарга ҳомила эрди. Қайсар ўз қизин ақдига кижоруб, ўгли мутаваллид бўлгондин сўнгра Дороб ўглидур демакка номусланиб, ўз ўғлумдур деб Искандарни ўғулчилай асраб, валиаҳд қилди...»

«Доро ибн Дороб» фасли гуё аввалги фаслнинг узвий давоми бўлиб, унда «олтин байза» можароси, Доро ва Искандар уруши, Дорога қарши икки ноибнинг суикасд қилиши, Доронинг Искандарга уч васияти ҳикоя қилинади. «...Чун Искандар хирож йибормади, Доро киши йибориб, минг олтун байзани тилатти. Искандар жавоб бердиким, ул юмурталарни кўяр куш учти, Доро дағи кўнглидин бу тамаъни чиқарсун. Дорога бу сўздин ғзаб муставлий бўлиб, устига черик

тортиб, масофнинг икки сафи тузалганда, Доронинг икки ноибиким, анинг зулмидин ториқиб эрдилар, ани ҳалок қилдилар. Баъзи дебетурларким, ики ҳамадонлиғ киши фидойилиғ дастури била бу ишни қилдилар. Баъзи дебетурларким, аларни Искандар йибориб эрди, бу ишни буюрди. Аввалғи қавл саҳиҳроқдур. Чун ул сипох орасида йиқилди, Искандар келиб, анинг бошин ўз тиззи устига қўюб, онт ичтиким, бу иш менинг қошимдин эмас эрди. Доро Искандарға уч васият қилди. Бир улким, Равшанакниким, анинг кизи эрди, (ўзиға хотин) кулғай. Бир улким, анинг котилларин ўлтурғай. Бир улким, анинг атбоиким, Фурс мулуки наслидин эрдилар, қатл қилмағай, дағи ривоят қилғай. Искандар барчани қабул қилди. Доро охир дамда Искандардек муставлий адувсидин хушнуд ўтти»¹. Бу можаро ва ҳодисалар деярли айнан «Садди Искандарий»да ҳам тасвир этилган, буни Навоийнинг ўзи таъкидлаб ва бу дostonни фақир «Садди Искандарий»даким, «Хамса»нинг бешинчи китобидур, машруҳ адо қилибтурмен», дейди. Зотан, юқоридаги лавҳалар Искандар ва Доро ҳақида яратилган афсона ва ривоятлардан кенгрок ўрин олган.

Тарихчи Банокатийнинг маълумотича, Искандар Бозур бинни Албон ўғлидир – «яна ҳам Банокатий-дадурким, анинг отаси Бозур бинни Албон эрди...»² Навоий Искандарнинг туғилиши ва шахсига доир яна бир афсонани ҳикоя қиладиким, унинг айрим ўринлари Искандарнинг Доробдан пайдо бўлиши афсонасига ўхшаб кетади. Бозур билан Афлююн бир-бирига муҳолиф шоҳлар экан. Улар мамлакат осойишталиги учун ярашиб, аҳил бўлишибди. Бозур Афлююннинг қизини олиб, юртига қайтади. Аммо «Бозурнинг эли бир қайд билан андоқ

¹ Уша том, 200-201-бетлар.

² Уша том, 201-бет.

қилдиларки, Бозур ул кизни кўздин солиб, отасига
йиборди ва киз Бозурдин хомила эрди. йўлда андоқ
ҳаводис юзландиким, ул киз бир энага билан ва бир атқа
ва бир хожасарой била қолди. Иттифок, бир чоҳ бошида
вазъ ҳамл қилдиким, махуф манзил эрди. Ва анда
қароқчи кўп элни ҳалок қилур эрди. Бу ҳолда йироқтин
қалин қаро пайдо бўлди. Алар ваҳмдин ул тифлни бир
қиймат нимага чирмаб, ул чоҳ бошида қўюб қочтилар.
Кўринган қаро худ дашт баҳойими эрмиш. Бори таоло
бир сутлук ўчку йибориб, амр қилдиким, ҳар кун келиб,
ул тифлға сут берур эрди. Ва ул тифл Искандар эрди.
Ва ул ўчки бир қари хотуннинг эрди, бир кун ўчкуси
гойиб бўлгон жиҳатдин ани тилай, ул чоҳ бошига
келиб, ул ғариб ҳолға мутталиъ бўлуб, тахайюр юзидан
Искандарни олиб, ўғулчилай улғайтиб, подшоҳ ўғли
дабиристонида дабирға топшурди. Искандар оз вақтда
жамий фазойил ва камолотни касб қилиб, сипоҳинг
русуми баҳодирлук фушунда ҳам ягона бўлди. Чун
подшо золим ва нодон эрди, Искандарға ҳикмат ва ақл
анда турмоқни руҳсат бермади. Ул диёрдин хазинат
қилди. Йўлда чокари от ва силоҳин, ани юклатиб, олиб
қочти. Ул яёқ бир шаҳарчаға бордиким, иттифоко,
Афлююннинг шаҳри эрди. Онаси қаср томида дашт сорн
тамошо қилур эрдиким, Искандарнинг қаросини кўруб,
меҳри ҳаракатқа келиб, эмчокига сут келди. Тахайюр
қилиб, ани тилаб, аҳволин тафоххус қилди эрса, ўғли
эқанин билди. Афлююнга изҳор қилгач, анинг ўғли пук
эрди ва улғайиб эрди, мулкни набираси Искандарға
топшуруб, ўзи ибодатқа машғул эрди. Искандар черик
тортиб, отаси мулкини олди ва макнати азм бўлуб,
Дорого хуруж қилиб, ани ҳам юкори ўтқандек ародин
кўтариб, жаҳон мулкни олди...»

Фаслнинг охирида Навоий Искандарнинг шон-шав-
қати, «Арастудек вазир!» бўлгани, «Оламнинг барру

бахрини олиб, ҳайвон сути таманноси била зулумотка» китрани, вафотини сўзлайди ва «анинг осоридин Ёъжуж Саддидур ва Марв ва Ҳирот ва Самарқанд ва Исфохонни ҳам дебтурларким, ул бино қилди», дейди.

Навой Искандарнинг умри ва ҳукмронлик саналарини деярли тарихий ҳақиқатга мувофиқ беради. «Аксар таворихда аниг умрин ўтуз олти йил ва салотинин ўн уч йил битибтурлар». Бошқа айрим фактлар ҳам тарихий ҳақиқатга мувофиқ келади. Аммо шунга карамай «Тарихи мулуки Ажам» Искандар тарихидан кўра, кўпроқ Искандар ҳақидаги ривоятларни ҳикоя қилувчи бир асар сифатида характерлидир. Бу ҳолат яна бир бор Искандарнинг афсонавий шахсга айланиб кетгани, тарих заминидан фантазия оламига ўтиб кетганини кўрсатади.

«Садди Искандарий» бадиий-фангастик асар. Навой Искандарнинг тарихи билан қанчалик таниш бўлишидан қатъи назар, Искандар сиймосида орзудаги адолатли подшоҳ образини ярата олмас эди. Чунки Искандаргина эмас, балки бошқа бирон подшоҳ ҳам Навой орзуларига мувофиқ келмас ва келолмас эди. Навой ўз олдига қўйган вазифани ҳал этишида тарихий шахслар ёки тарихий фактлар эмас, балки бадиий фантазиянинг қуч-қудрагигина кенг имкон берар эди. Бу борада эса (жумладан, Искандар сиймосида мълум адабий тажриба ва анъана вужудга келган эди. Хамсанавислар, айниқса, Низомий Ганжавий, шундай бир образ яратишда қатта муваффақиятларга эришган эдилар. Навой эса янги тарихий шароитда яшаган, ўз олдига янги ғоявий-эстетик вазифалар қўйганлиги учун мавжуд адабий тажриба ва анъаналар доирасида қолиб кетолмас эди. Бор материалларни танлаш, саралаш ва уларни қайта ижодий ишлаб олиш, янги материаллар киритиш, Искандар образини, аниқроғи, бу образдан

кузатилган амалий мақсадни XV аср ҳаётига яқинлаштириш, подшоҳ ва халқ, подшоҳ ва сарой аҳли, подшоҳ ва қўшин, подшоҳ ва илм-маърифат ахллари каби масалаларни ёритиш, хулоса қилиб айтганда, Искандар образини янги таракқиёт поғонасига кўтариш керак эди. Навоий мана шундай катта ва масъулиятли ишга киришди ва уни муваффақият билан адо этди.

«Яна қиссасига тааққул қилиб
Таворихига кўп тааммул қилиб»¹,—

деган Навоий, Искандарнинг ўнлаб ўлкаларга юриш қилишини, афсонавий саргузаштларини, денгиз саёҳати ва обихаёт излашини дostonнинг XXIII бобида ярим тарихий — ярим афсонавий манбалар ҳамда бадний ёдгорликлар асосида санаб ўтса ҳам, Искандарнинг ҳаёти ва фаолияти силсиласини бир неча йирик лавҳа шаклида тузади. Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, Искандарнинг барча «саргузашт»ларини баён қилиш учун «Шоҳнома»дек катта бир асар ҳам кифоя қилмас эди.

Искандарнинг туғилиши, ёшлик йиллари, таълим-тарбия, Файлакуснинг вафоти ва Искандарнинг тахтга чиқиши, Искандарнинг Доро билан тўқнашуви, Эронни эгаллаб олиши, Кашмирга юриш қилиб зolim Маллуни енгиши, Ҳинд шоҳи ва Чин хокони билан дўстона бўтишуви², Магрибда ваҳшийларга қарши жанги, Қирғон ўлкасида сад барпо этиши ҳамда денгиз саёҳати Искандар саргузаштларининг асосини ташкил этади. Бу лавҳалар тасвирида Навоий тарихий ривоятлар, маълумотларга, халқ афсона ва ҳикояларига мурожаат

¹ «Хамса», 668-бет.

² Асли тарихда Панжобнинг Таксил вилояти хокими Алксандр Македонияликнинг Ҳиндистонга юришига қадар, у билан аҳиллашиб, харбий ёрдам, жумладан 25 жанговар фил берган экан. (А. Б. Ранович, зикр этилган асир, 69-бет).

килади. Искандар образини халққа, халқ ривоятларига яқинлаштиради. Навоий достонида ҳам Искандар, Низомийнинг «Искандарнома»сида бўлганидек, Фалякуснинг асранди ўгли бўлиб, бефарзанд Фалякус овдан қайтиб келаётганида бир вайронада ўлиб ётган онаси бағридан топиб олган бўлади («Тарихи мулуки Ажам»да баён этилган афсоналарни эсланг).

Навоий «Садди Искандарий»да реал ҳаёт лавҳаларини, табиат манзараларини қанчалик моҳирлик билан тасвирласа, фантастик манзараларни, афсонавий махлуқларни, ғаройиб воқеаларни ҳам шунчалик катта санъаткорлик билан чизиб беради. Мағриб ва Қирвон тасвири, у ердаги воқеалар, денгиз сафари ва ажойиботлари шулар жумласидандир. Бундай тасвирий ўринларда, шубҳасиз, Навоий халқ ижодидан, айниқса, эртаклардан илҳомланган. «Садди Искандарий»да реал тасвир билан бадий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб, бирикиб боради, шонр романтик тасвирдан ҳаққоний хулоса чиқаради. Масалан, яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан ҳаққоний хулоса чиқариб, агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлишса, зулм ва зулмат йўлларини ўтиб бўлмас ғов билан тўсиши мумкин, деган фикрга келади. Ёки денгиз тасвирини олайлик. Бу тасвир қанчалик фантастик бўлмасин, унинг моҳиятида: инсоннинг ақл-заковати табиат сирларини кашф қилишга қодирдир, деган реал мақсад ва ишонч бор.

«Садди Искандарий», XV аср муҳити заминидан тўғилган ғоявий зиддиятларига қарамай, ўз моҳияти билан халқчил асардир, чунки унинг замирида халқнинг бахт-саодати, осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш ғояси ётади. Муаллифнинг халқ оғзаки ижодидан илҳомланиши, унинг бойликларидан ижодий фойдалани-

ши эса дostonнинг халқчиллик моҳиятини янада оширади. Фантастик тасвирий ўринларда халқ ижоди услубидан баҳраманд бўлган Навоий дostonнинг бобларидаги «Искандар ва гадо ҳикояти», «Мажнун ҳикояти», «Икки рафиқ ҳикояти», «Булбул ҳикояти». «Кабутар ҳикояти» ва бошқаларни халқ ижоди (ёки халқ ижоди асосида яратилган ёзма адабиёт) материалларидан фойдаланиб бунёд этади. Шу билан бирга, Навоий халқ кўшиқларидан, халқ мақол ва таъбирларидан ҳам унумли фойдаланади. Буларнинг барчаси «Садди Искандарий» дostonининг, биринчи навбатда, унинг бош қаҳрамони Искандарнинг халқ ижодиёти билан яқиндан боғлиқ эканини кўрсатади.

Алишер Навоий Искандар ҳақидаги халқ афсонаси ва ҳикояларидан «Садди Искандарий»дагина эмас, балки бошқа дostonлари, насрий асарларида ҳам фойдаланган. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да Искандарнинг васияти ҳикояси (XLIX – «Искандарнинг етти иқлим мамоликин панжаи тасарруфига киюрғони ва холи илик била оламдин рихлат маркабин сурғони»), «Фарҳод ва Ширин»да «Ойинаи Искандарий» (XIX боб), «Искандар тилсими» (XXV боб), «Лайли ва Мажнун»да «Ойинаи Искандарий» (XXXVI боб) лавҳалари, «Лисон ут-тайр»даги «Искандар – элчи», «Арасту ва Скандар» ҳикоялари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Навоий лирикасида ҳам Искандарга анъанавий бир образ сифатида мурожаат этади, мисраларнинг моҳиятига Искандарнинг таърифи-тавсифи, унинг мўъжизаларини сингдиради.

«Зулфунг овора кўнгуллардин эзур,
Юз Искандарни итурган зулмат»¹,

¹ «Навоийи ул-кибар», 93-бет.

«Лабингдур жомн Жамшиду юзунг миръоти Искандар,
Мусалламдур санга хусну жамол ахлига султонлиг¹,

каби байтлар шундан далолат беради².

Хулоса килиб шунн айтиш керакки, Алишер Навоий «Хамса»сининг вужудга келишида халк оғзаки ижодиёти – фольклор муҳим бир адабий омил, ғоявий-бадний манба сифатида хизмат қилади. Халқ оғзаки ижоди Навоий «Хамса»сининг ғоявий-бадний кимматиға киммат қўшди, унинг кенг оммалашуви ва халққа манзур бўлишида муҳим омил бўлди.

«Хамса» қаҳрамонларининг вужудга келиши ва такомилли, бир томондан, кўхна тарихга, иккинчи томондан, халқ ижодиёти бисотиға боғланади. Хисрав, Ширин, Қайс, Баҳром ва Искандар каби образлар аслида тарихий прототиплар асосида вужудга келган бўлса-да, улар халқ фантазияси, бадний ижодкорлиги билан йўғрилиб, фольклор қаҳрамонлари сирасидан ўрин олди, кейин ёзма адабиёт асарларига айланди, камолот чўққисига кўтарилди. «Хамса» бадний ижодиётнинг икки тури – фольклор ва ёзма адабиётнинг узвий алоқаси ва ўзаро таъсирининг мислсиз тажассумидир.

НАВОИЙ ХИКОЯЛАРИ ВА УЛАРИНИНГ ФОЛЬКЛОР БИЛАН БОГЛАНИШИ

Алишер Навоий ижодиётининг муҳим хусусиятларидан бири унинг тур ва жанр бойлиги, хилма-хиллигидир. Навоий Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида мавжуд ва машхур жанрларда асарлар битди. Унинг «Ҳазойин ул-маоний» лирик куллиётининг ўзи

¹ «Балойи ул-васат», 320-бет.

² Хожанин «Мифтоҳ ул-вадл» (XVI аср) асарига ҳам Искандар хақида бир неча хикоя бор. Улар Навоий хикояларига яқиндир.

16 жанрдаги (газал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий, қасида, сокийнома, китъа, рубоий, туюк, муаммо, чистон, фард) шеърлардан ташкил топган. У эпик турнинг хилма-хил жанрларида (достон, қисса, ҳикоя, масал, латифа ва бошқалар) асарлар яратди, етакчи шеърӣ формадан ташқари, нисбатан камроқ ривожланган насрдан ҳам кенг фойдаланди, сўз санъатининг турли-туман «услуг» ва «қоида»ларидан баҳраманд бўлди. Шунинг учун ҳам у «Мезон ул-авзон»да ҳақли равишда «...ажам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили билан қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абқорига зийнат ва оройиш қургузуб эрдилар, чигатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидир, ҳеч нозимга бу даст бермайдур»,— деган эди.

Ҳикоя Навоӣ ижодиётида салмоқли ўрин тутган. У махсус ҳикоялар тўплами тузган, фақат ҳикоялардангина иборат асар ёзган эмас. Аммо шунга қарамай, буюк соҳибқаламнинг меросини ҳикояларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Унинг достонларида, хусусан, «Хайрат ул-аброр», «Сабъан сайёр», «Садди Искандарий» ва «Лисон ут-тайр» достонларида, «Маҳбуб ул-қулуб» фалсафӣ-таълимий асарида, «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Насоим ул-муҳаббат» ва бошқаларда икки юздан зиёд ҳикоя бор. Бу ҳикоялар Навоӣ ижодиётида гоъвий-бадиӣй жиҳатдан салмоқли ўрин тутди.

Навоӣ ҳикояларининг бир қисми (асосан «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» бўйича) маълум даражада тадқиқ этилган бўлса-да, эпик турнинг кичик жанри — ҳикоеъ ҳамон навоӣшуносликнинг нисбатан камроқ ўрганилган

ва ёритилган баҳси бўлиб келмоқда. Мазкур баҳс шоир ҳикояларини тасниф этиш, уларнинг манба ва илдизини аниқлаш, цикл ҳамда вариантларини қиёсий ўрганиш, гоёвий-бадий такомил тарихини ёритиш, образлар тузилмаси, анъаналари ва бошқаларни тадқиқ этишни тақозо қилади. Ҳикоялари ва уларнинг фольклор билан боғлиқлиги масаласи ҳам ушбу баҳснинг узвий ҳалқаларидан биридир.

Навой ҳикоялари мавзуи, гоёвий мазмуни, образлари ва бадий услуби жиҳатидан хилма-хилдир. Уларнинг кўпчилиги ахлоқ-одоб, илм-маърифат, инсоф-адолат, севги ва садоқат, меҳнат ва меҳмондўстлик каби масалаларга бағишланган дунёвий ҳикоялардир (Бундай ҳикоялар «Насоим ул-муҳаббат», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» каби асарлар сирасидан ҳам сезиларли ўрин олган). Навой ҳикояларининг қаҳрамонлари тарихий, ярим афсонавий шахсларнинг номи билан номланади, уларнинг орасида «соф» тўқима образлар ҳам анчагина. Қадимги шохлар, юнон олимлари, Фаҳриддин Розий, Ҳоғами Той, Иброҳим Адҳам, Хожа Муҳаммад Порсо, Боёзид Бистомий ва бошқалар – Навой ҳикояларининг қаҳрамони. Аммо ҳикоялардаги қаҳрамонлар айнан тарихий шахсларнинг образи бўлмай, балки, айрим жиҳатларини сақлаб қолишига қарамай, бадий фантазия, ижодий тўқима билан йўғрилиб, аллақачонлар анъанавий адабий образларга айланиб кетган эди: Ануширвон, Жамшид, Искандар ва бошқалар – адолат, шон-шавкат; Арасту, Афлотун, Лукмон, Фаҳриддин Розий ва бошқалар – ақл ва донолик; Ҳоғами Той – саховат рамзи ва ҳоказо; Мажнун, Шайх Санъон, Вомиқ ва Узро, Хисрав ва Ширин – анъанавий ошиқ-маъшуклар. Бу анъанавий образлар билан бирга, биз Навойнинг айрим ҳикояларида унинг замондошларини

хам кўрамиз. Масалан, «Хайрат ул-аброр»даги «Шоҳ Ғозий» ҳикоясида Хусайн Бойқаро, шу дostonдаги «Икки вафоли ёр» ҳикоясида Амир Темур образлари берилган, «Садди Искандарий»даги бир ҳикояда Абусанд Мирзо ғожиаси баён этилган. «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида, «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саид-ҳасан Ардашер» каби адабий биографик асарларда Навоий ўзига замондош шахсларнинг ҳаёти, фаолияти ва хислатларига тааллуқли воқеий ҳикоя, латифа ва нақлларни келтиради. Демак, шоир ҳикоялари мавзу жиҳатидан ҳам, образлар тизими жиҳатидан ҳам хилма-хилдир.

«Хамса» ва «Лисон ут-тайр» таркибидаги ҳикоялар шеърӣ бўлса, бошқа асарлардаги ҳикоялар ўша асарларнинг нутқ турига мувофиқ насрийдир. Ҳикояларнинг бир қисми ҳажвий-сатирик ва юмористикдир (юмористик ҳикоялар кўпинча ҳазил-мутойиба номи билан номланган). Булар Навоий ҳикояларининг жанр хусусиятлари доирасини янада кенгайтиради.

Навоий «ҳикоя» терминини муайян бир адабий шаклга нисбатан қўллаш билан бирга, уни жамловчи тушунча сифатида ҳам ишлатган. У кўпинча умуман ривоявий асарларни «ҳикоя» ёки «ҳикоят» деб атаган. Бу термин кичик эпик тур – ҳикоя (новелла), масал, нақл, латифа ва бошқаларга ҳамда ўрта эпик тур – қиссага нисбат берилган. Масалан, «Хайрат ул-аброр»да «Ҳотами Тойи ҳикоятиким...», «Садди Искандарий»да «Искандар ул гадолиғ ихтиёр этган подшоҳ, бапки филҳақиқат подшоҳликка етган гадо ҳикоятиким...», «Маҳмуд ҳикоятиким...» деб ҳикоя термини ҳикоя – новеллага нисбатан ишлатилса, «Садди Искандарий»даги Булбул билан Зоғ масалига «Булбул ҳикоятиким...», Кибутар масалига «ул кабутар

хикоятиким...» деб хикоя термини қўлланади. Худди шунингдек, шоир «Сабъаи сайёр»даги урта эпик ривояти – қиссани ҳам хикоя деб номлайди:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо етти хикоятдур.

Аммо, шу билан бирга, Навоий турли ривоявий асарларни бир-биридан ажратиб, уларни жанр хусусиятларига мувофиқ «хикоя», «латифа», «қисса» каби терминлар билан атайди. Агар хикоя матн орасида келиб, бирон мақсад-муддаони ифодалаш учун ибрат-намуна вазифасини ўтаса, кўпинча унга нисбатан «тамсил» термини ишлатилган. Зикр этилган терминларни аниқ ва жамловчи маънода қўллаш шоир замондошларига (умуман ўтмиш адабиётчиларга) ҳам хосдир.

Анъанавий хикоялар ёзма манбалар ва оғзаки тарзда Навоийга қадар етиб келган. Манбаларни «ёзма» ва «оғзаки» деб бўлиш хийла шартли. Чунки ёзма манбалардан ўрин олган хикояларнинг кўпи соф китобий хикоялар бўлмай, балки фольклорда шаклланган ёки фольклор материалларидан фойдаланиб яратилган хикоялар сирасига кирали. Уларнинг гоёвий-бадний хусусияти (халқчиллиги, образлар системаси, сюжет ва композицияси, услуби) шундан далолат беради. Шубҳасиз, бундай хикоялар аввал бошлаб бирон киши томонидан яратилади, кейин оғиздан-оғизга (ёки китобдан-китобга) ўтиб сайқаллаштирилади, натижада муаллиф номи унутилиб, фольклор асарига айланади, фольклор бисотига қўшилади. Китоблардан ўрин олган хикоялар эса маълум бир муаллифнинг номи билан боғланиб қолади. Шу билан бирга, кўпинча муаллифлар халқ хикоялари тахлитида хикоя ижод этиб, уни ўз асарлари таркибига киритадилар. Мана шу мураккаб ва хилма-хил жараён

окибагида ундай ҳикояларнинг турли намуналари вужудга келади. Худди шунингдек, дастлаб китобий асар сифатида вужудга келган ҳикоя ёзма манбалар оркали эмас, балки оғзаки ҳикоят қилиш оркали шуҳрат топиши мумкин. Шундай қилиб, анъанавий ҳикоялар ёзма манбалар оркали етиб келганми ёки оғзаки тарзда, бундан қатъи назар, фольклор билан, халқ ҳикоячилиги билан боғлиқдир.

Маълумки, Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти фақат ўзбек адабиёти ва маданиятидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти ва маданиятида катта ҳодиса бўлган эди. Шоирнинг ижодиёти, жумладан, унинг ҳикоялари Яқин ва Ўрта Шарқ адабий анъаналари билан яқиндан алоқададир. Салафларининг ҳикоячилик санъатидан баҳраманд бўлган Навоий Шарқ ҳикоячилигида чуқур из ҳам қолдирди.

Ҳикоя Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган жанрлардан биридир. Ҳикоя – ёзма адабиёт билан оғзаки ижодиётни бир-бирига боғлаган муҳим омили. Халқ ҳикоялари билан китобий ҳикоялар ўзаро чунон яқинки, уларни қатъий чегаралаш кўпинча амримаҳолдир. Чунки ҳикоя халқ ривоятидан китобга, китобдан халқ ҳикоячилигига ўтиб борган. Шу билан бирга, маълум бир халқнинг адабиёти (ёки фольклори) заминида вужудга келган ҳикоя иккинчи бир халқ томонидан қайта ишланиб, «ўзлашиб», унинг висотига қўшилиб кетар эди. Бинобарин, сюжет ва композиция, образлар тизими жиҳатидан бир-бирига монанд ҳикоялар, бир томондан, ижтимоий ҳаёт, тарихий шароитнинг ўхшашлиги натижасида бир-бирдан мустасно ҳолатда вужудга келса, иккинчи томондан, адабий алоқаларнинг маҳсули сифатида пайдо бўлади.

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ҳикоячилигида бир қатор анъанавий образлар бор. Хотами Той, Талҳак, Афанди ва

бошқалар шулар жумласидандир. Бу қахрамонлар маълум бир халқнинг, унинг бадий ижодиётининг қахрамони сифатида вужудга келган. Масалан, Ҳотами Той араб заминида, Талҳак – форсий ва Афанди – туркий заминда. Аммо бу қахрамонлар Ўз замини билан чегараланиб қолмай, бошқа ўлка ва халқларга ҳам манзур бўлиб, уларнинг Ўз қахрамонлари қаторидан ўрин олади, янги-янги ҳикояларнинг пайдо бўлишига тўртки сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, масалан, Ҳотами Тойнинг номи билан боғлиқ барча ҳикояларни ҳам араб заминида вужудга келган деб айтолмаймиз. Чунки Ҳотами Той образи билан таниш бўлган Ўзга халқлар ҳам сахийлик мавзуидаги ҳикояларида Ҳотами Тойни бош қахрамон қилиб олиб, уни идеал сахий сифатида таъриф-таъсиф этганлар. Талҳак, Афанди ва бошқалар борасида ҳам шуни айтмоқ керак. Баъзан айнан бир ҳикоянинг бир неча қахрамонлар (масалан, Талҳак – Афанди, кейинроқ Мушфиқий ёки Машраб) номи билан айтилиши ҳам шунинг оқибатидир.

Яқин ва Ўрта Шарқ заминида юзага келган ҳикоя ва анъанавий образлар билан бирга, биз Искандар, Арасту, Сукрот, Афлотун ва Лукмон каби антик дунё қадимги Юнонистонга мансуб тарихий шахслар номи билан боғлиқ ҳикояларнинг Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида кенг тарқалгани, уларнинг маҳаллий қахрамонлар қаторидан ўрин олгани, ҳатто «ўзлашиб» кетганини ҳам кўраемиз. Бу юнон олимлари асарларининг ўрта асрлар бошида (VIII–XII асрларгача) араб тилига таржима қилиниши, ўрганилиши оқибатида содир бўлган эди.

Яқин ва Ўрта Шарқда «Минг бир кеча» (араб эртаклари), «Қалила ва Димна» (Ҳинд масаллари – «Панчатантра»), «Жавоме ул-хикоеъ ва лавоме ул-ривоъет» (ҳикоя ва ривоятлар китоби – Муҳаммад Авфий асарлари) каби асарлар жуда кенг шуҳрат топган. Булар

оқибатида ундай ҳикояларнинг турли намуналари вужудга келади. Худди шунингдек, дастлаб китобий асар сифатида вужудга келган ҳикоя ёзма манбалар орқали эмас, балки оғзаки ҳикоят қилиш орқали шухрат топиши мумкин. Шундай қилиб, анъанавий ҳикоялар ёзма манбалар орқали етиб келганми ёки оғзаки тарзда, бундан катъи назар, фольклор билан, халқ ҳикоячилиги билан боғлиқдир.

Маълумки, Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти фақат Ўзбек адабиёти ва маданиятидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти ва маданиятида катта ҳодиса бўлган эди. Шоирнинг ижодиёти, жумладан, унинг ҳикоялари Яқин ва Ўрта Шарқ адабий анъаналари билан яқиндан алоқадир. Салафларининг ҳикоячилик санъатидан бахраманд бўлган Навоий Шарқ ҳикоячилигида чуқур из ҳам қолдирди.

Ҳикоя Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган жанрлардан биридир. Ҳикоя – ёзма адабиёт билан оғзаки ижодиётни бир-бирига боғлаган муҳим омили. Халқ ҳикоялари билан китобий ҳикоялар ўзаро чунон яқинки, уларни катъий чегаралаш қўпинча амримаҳолдир. Чунки ҳикоя халқ ривоятидан китобга, китобдан халқ ҳикоячилигига ўтиб борган. Шу билан бирга, маълум бир халқнинг адабиёти (ёки фольклори) заминида вужудга келган ҳикоя иккинчи бир халқ томонидан қайта ишланиб, «Ўзлашиб», унинг бисотиغا қўшилиб кетар эди. Бинобарин, сюжет ва композиция, образлар тизими жиҳатидан бир-бирига монанд ҳикоялар, бир томондан, ижтимоий ҳаёт, тарихий шароитнинг ўхшашлиги натижасида бир-бирдан мустасно ҳолатда вужудга келса, иккинчи томондан, адабий алоқаларнинг маҳсули сифатида пайдо бўлади.

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ҳикоячилигида бир қатор анъанавий образлар бор. Хотами Той, Талҳақ, Афанди ва

бошқалар шулар жумласидандир. Бу қахрамонлар маълум бир халқнинг, унинг бадий ижодиётининг қахрамони сифатида вужудга келган. Масалан, Ҳотами Той араб заминиди, Талҳак – форсий ва Афанди – туркий заминда. Аммо бу қахрамонлар ўз замини билан чегараланиб қолмай, бошқа ўлка ва халқларга ҳам манзур бўлиб, уларнинг ўз қахрамонлари каторидан ўрин олади, янги хикояларнинг пайдо бўлишига туртки сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, масалан, Ҳотами Тойнинг номи билан боғлиқ барча хикояларни ҳам араб заминиди вужудга келган деб айтолмаймиз. Чунки Ҳотами Той образи билан таниш бўлган ўзга халқлар ҳам сахийлик мавзуидаги хикояларида Ҳотами Тойни бош қахрамон қилиб олиб, уни идеал сахий сифатида таъриф-тавсиф этганлар. Талҳак, Афанди ва бошқалар борасида ҳам шуни айтмоқ керак. Баъзан айнан бир хикоянинг бир неча қахрамонлар (масалан, Талҳак – Афанди, кейинроқ Мушфикий ёки Машраб) номи билан айтилиши ҳам шунинг оқибатидир.

Якин ва Ўрта Шарқ заминиди юзага келган хикоя ва анъанавий образлар билан бирга, биз Искандар, Арасту, Сукрот, Афлотун ва Лукмон каби антик дунё қадимги Юнонистонга мансуб тарихий шахслар номи билан боғлиқ хикояларнинг Якин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида кенг тарқалгани, уларнинг маҳаллий қахрамонлар каторидан ўрин олгани, хатто «ўзлашиб» кетганини ҳам кўраимиз. Бу юнон олимлари асарларининг ўрта асрлар бошида (VIII–XII асрларгача) араб тилига таржима қилиниши, ўрганилиши оқибатида содир бўлган эди.

Якин ва Ўрта Шарқда «Минг бир кеча» (араб эртаклари), «Қалила ва Димна» (Ҳинд масаллари – «Панчатантра»), «Жавоме ул-хикоёт ва лавоме ул-ривоёт» (хикоя ва ривоятлар китоби – Муҳаммад Авфий асарлари) каби асарлар жуда кенг шухрат топган. Булар

Шу ўринда «Жавоме ул-хикоёт ва лавоме ул-ривоёт» хақида бир оз маълумот беришни лозим топамиз.

Хикоя ва ривоятлар китобини асли бухоролик Муҳаммад Авфий ҳижрий 630 (милодий 1232/33) йилда Ҳиндистонда яратди. Бу асарини яратишда у форс-тожик ва араб тилидаги юзга яқин манбадан фойдаланган, ҳинд адабиётидан бахраманд бўлган. Манбалар орасида Абу Райҳон Берунийнинг «Ал-осор ал-бокия ани-л-курун ал-холия», «Китоб ул-хинд» асарларини, «Дастур ул-вузаро» (Муҳаммад Авфий бу асарни 1059–1099 йилларда ҳукмронлик қилган Султон Розияддин Иброҳим бин Масъуд бинни Маҳмуд Ғазнавий – Захир уд-Давлага нисбат беради), «Тарихи Туркистон», «Хавосси ашъ», «Тарихи Табарий» («Тарих ур-русул ва-л-мулук» – Абуҷаъфар бинни Жарир ат-Табарий), «Тарихи Носирий» (Абулфазл Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Байҳакий), «Сиёсатнома» (Абуали Ҳасан бинни Али Низомулмулк), «Қобуснома» (Қайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вашм-гир) каби асарларни кўриш мумкин. Юзга яқин манбалардан ижодий фойдаланиш асосида яратилган «Жавоме ул-хикоёт» кейинги муаллифлар учун хикоя ва ривоятларнинг беқиёс бой манбаи сифатида хизмат қилади. Ундан Муҳаммад Авфийнинг замондоши Абу Умар Минҳожиддин бинни Сирожиддин Журжоний «Табакоти Носирий» (1260 йил), Закариё Қазвиний «Ажойиб ул-маҳлуқот» (1263–1276 йиллар ораси), Ҳамдуллох Муставфий Қазвиний «Нузҳат ул-кулуб» (1340 йил), Сайфиддин Ҳожи бинни Низол ал-Оқиллий «Осор ул-вузаро» (1478 йил), Мирхонд «Равзат ус-сафо», Хондамир «Ҳабиб ус-сигар», Сайфитдин Али «Латоиф ут-тавоиф» (1532–1533 йиллар), Қози Аҳмад Қазвиний «Тарихи Нигористон» (1552 йил), Муҳаммад Қосим бинни Ҳиндушохи Астрободий (тахаллуси –

Фаришта) «Тарихи фаришта» (1606–1607 йиллар) асариди фойдаланганлар, яна бошка куп муаллифлар ҳам ундан бахраманд булганлар.

«Жавоме ул-хикоёт» тўрт қисмдан ташкил топган, бу қисмлардан ҳар бири 25 бобдан иборат. Боблар бир неча хикояни, асарнинг ўзи икки мингдан зиёд хикояни камраб олган. Биринчи қисм «Дар маърифати офаридгоҳи таоло ва такаддус ва зикри анбиё ва авлиё ва таворих ва маосири мулук» («Энг юксак ва муқаддас яратувчининг маърифати ва пайғамбарлар ва авлиёлар зикри ва подшоҳлар тарихи ва уларнинг макбул ишлари») деб номланган, унда пайғамбарлар ва авлиёларга доир афсона-ривоятлардан ташқари, Ажам шоҳлари тарихи, адолат фазилати, ҳокимлар, мунажжимлар, шоирлар, муганнийлар ва бошқалар ҳақида кизиқарли, марокли хикоялар бор. Шунингдек, «Жавоме ул-хикоёт»нинг биринчи қисмида ҳам дунёвий тамойил етакчидир. Китобнинг иккинчи қисми «Дар баёни ахлоқи ҳамида ва сияри марзийя» («Мактовли хулқлар ва ёқимли хислатлар баёнида») деб номланади ва унда ҳаё, тавозуъ, одоб, шафқат, саховат, қарам, шижоат, сабр-матонат ва бошқаларга доир ўғит бериллади, хикоялар баён этилади. Учинчи қисм «Дар баёни ахлоқи мазмума» («Ярамас хулқлар баёнида») деб номланиб, унда жоҳиллик, ҳасад, тамаъгирлик, бахиллик, ҳасидлик, ҳиснат, алдамчилик, кўзбўямачилик каби қабих хислатлар фош этилади. Ниҳоят, китобнинг тўртинчи қисми «Дар баёни аҳволи содир ва ажойиб бихор ва билод ва табоси ҳайвонот» («Содир бўлган аҳвол ва денгиз ва шаҳарлар ажойибликлари ва ҳайвонлар табияти баёнида») деб номланади. Бу қисм хилма-хил мавзудаги ажойиб ва ғаройиб хикояларни камраб олган.

Яздижурд, Баҳром, Хисрав Парвез, Ануширвон каби Ажам шоҳлари, Афлотун, Арасту, Сукрот каби

юнон ҳакимлари, Искандар, Ҳотами Той ва Мажнун каби ўнлаб анъанавий образлар Муҳаммад Авфий ҳикояларининг бош қаҳрамонларидир. Шу билан бирга, уларда турли ҳайвонлар, кушлар ва жониворларнинг мажозий образи яратилган. «Жавоме ул-ҳикоёт»даги айрим ҳикоялар Навоий асарларида ҳам бор. Баҳроми Гур, Искандар ва Ҳотами Той ҳақидаги баъзи ҳикоялар шулар жумласидандир. Булар «Жавоме ул-ҳикоёт» ва бошқа манбалар орқали Навоий даврига қадар етиб келган. Бундан ташқари, Навоий ва Муҳаммад Авфий ҳикояларида ғоявий мотивлари ва сюжет жиҳатидан бир-бирига монанд ҳикоялар ҳам учрайди. Бунга, жумладан, «Сабъаи сайёр»даги иккинчи иқлимдан келган мусофирнинг заргар Зайд Заҳҳоб ҳақидаги ҳикояси билан Авфийнинг «Заргар ва Наҳжор» ҳикояси мисол бўла олади. Бу ҳолат бир-бирига яқин мавзу ва сюжетда хилма-хил ҳикоялар яратилгани ва улар қайта ишланиб, турли манбалардан ўрин олганини кўрсатади.

Яқин ва Ўрта Шарк халқларининг ахлокий-таълимий асарларини, тарих китоблари ва эпик адабиётини ҳикояларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Уларнинг деярлик ҳаммасида ибратомуз ҳикоя, тамсил ва масаллар, латифа ва афсоналар бор. Кўпинча бир эпизоддан иборат бўлган қисқа сюжетли мустақил асар йирик полотнонинг таркибига узвий равишда киришиб боради, маълум бир муддаони асослашга хизмат қилади, баёни жонлантиради, китобхонга завқ ва мароқ бағишлайди. Шундай қилиб, қатта асарлар таркибига кирган «қистирма» ҳикоя ҳам ғоявий, ҳам бадиний жиҳатдан муҳим аҳамият қасб этади. Зотан, Жалолиддин Румий «Маснавий»сининг, Шайх Савдий «Гулистон»и ва «Бўстон»ининг, Абдурахмон Жомий «Баҳористон»ининг кенг шуҳрати ва мангулиги биринчи навбатда бу асарлардаги ажойиб

ва гаройиб ҳикоялар билан, уларнинг ўттиз бериши ва
обратомузлнги билан боғлиқдир.

Алишер Навоий асарларидаги кўпчилик ҳикоялар,
улар қайси манба асосида ишланган бўлишига қарамай,
говий-бадий хусусиятлари билан халқ ҳикояларига
уйғунлашиб кетади. Бу Навоий ҳикояларидаги қахра-
монлар образи, уларнинг маънавий кифоати, ҳикоялар-
нинг ўткир зиддият, юмшок юмори, анъанавий бош-
ланмаси, фавқулодда тугуни, ўзига хос хотимаси,
муъжазлнги, содда баёни каби хусусиятларига таал-
луқлидир.

Энди шу мулоҳазалар заминида бир неча ҳикоя
кўрайлик.

Ҳотами Той – идеал сахий образи. Унинг номи билан
боғлиқ кўпдан-кўп ҳикоялар бор. Алишер Навоий
Ҳотами Тойга бот-бот мурожаат этади. «Хайрат ул-
аброр»нинг бешинчи мақолати қарамга бағишланган.
Ушбу мақолатда Навоий сахийлик билан бахилликни
бир-бирига қарама-қарши қўяди, улардан ҳар бирининг
моҳиятини очиб беради. Саховат инсоннинг энг ях-
ши сифати ва фазилатидир. Бирок саховатнинг ҳам ўз
шартлари бор. Сахий киши эҳтиёжмандларга кўмак-
лашиши, саховат бегараз, беминнат бўлиши керак. Сахий-
ман деб тўқиш-сочиш ҳам яхши эмас, бу исрофдир:

Нақдни доғи гулдек совурмагил,
Гунча киби доғи гирих урмагил¹.

Кишиларнинг саховатига кўз тикишдан кўра ўз кўл
кучи билан кун кўриш улуғроқ ва олижаноброқ ишдир.
Навоий бу фикрини тўлароқ ифодалаш учун «Ҳотами
Той» ҳикоясини келтиради. Ҳотамдан: сен ўзингдек

¹ «Ҳамса», 69-бет.

оошқа бирор химматли кишини кўрганмисан?—деб сўраганларида, у бундай ҳикоя қилади: кунлардан бирида катта зиёфат олдидан далага чиқиб айланиб юрганымда чўп-хас йиғиб бозорга бораётган комати букчайган бир мўйсафидни кўрдим. Унга Ҳотами Тойнинг уйига бориб, нози-неъматидан бахраманд бўлсангиз, бўлмайдими, бу машаққатли меҳнатни сизга ким қўйибди десам, мўйсафид бундай жавоб қилди:

...Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.

Бир дирам олмок чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки биров берса ганж.¹

Ҳотам ҳикоясини:

Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендин анинг химмати афзун эди,²

деб тугатади.

Ҳотами Той ҳақидаги кўпчилик ҳикояларда (жумладан, Низомийнинг «Махзан ул-асрор» достони, Саъдийнинг «Гулистон»и ва бошқаларда) меҳнат тамаъгирликка карама-қарши қўйилади, идеал саҳий Ҳотам кўл меҳнати билан кун кўраётган заҳматкашларни ўзидан кўра ҳам химматлироқ кишилар деб шарафлайди.

Навоий қаноатни хомтамаъликка, ҳалолликни эгриликка карама-қарши қўйиб бир неча ҳикоя яратган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг еттинчи мақолатида қаноатни таъриф-таъсиф қилган шоир «Қоний ва Томий» ҳақида ҳикоя келтиради. Икки киши ҳамроҳ бўлиб, Форсдан Чинга йўл олади. Булардан бири «қоний» (қаноатли),

¹ «Ҳамса», 70-бет.

² «Ҳамса», 71-бет.

накинчиси «томиъ» (тамаъгир) эди. Улар йўлда бир тошга дуч келадилар, унда бундай ёзилган экан:

«Ким киши гар эмгак ўтин куйдурур,
Тошни яна юзиға айландурур.
Анда битиклик дурур афсонае,
Ким бу навохий аро вайронае
Борки, остида эрур турфа ганж,
Олгай ани ҳар киши кўрса бу ранж.
Ҳар киши бу ранждин ўлса йпрок,
Сабру каноат боридин яхширок»¹.

Кониъ эътибор бермай йўлини давом эттиради. У бир шаҳарга келади, шаҳар дарвозасига етиб келиши билан кишилар унинг истикболига чиқиб, шох кўтардилар. Шаҳарнинг шоҳи ўлган экан. Элининг одатича, шаҳарга биринчи бўлиб кириб келган мусофир шох кўтарилар экан. Томиъ эса кўп меҳнат-машаққат чекиб, «Хомтамаъ даҳрда ранжур эрур» ёзувидан бошқа бирон нарса тополмайди. (Шунга монанд ҳикоя «Садди Искандарий» да ҳам бор)².

Ҳикояда бир-бирига карама-карши икки характер яратилган, «кониъ»лик билан «томиъ»лик ўртасидаги кураш – ҳикоянинг конфликти бўлиб, унинг тугуни фавқуллодда, ечими оптимистик руҳда ва ибратли. (Бу ҳикоянинг сюжетиға яқин ҳикоя Хожанинг «Гулзор» тўпламида ҳам бор). Бир-бирига карама-карши икки характер «Сабъан сайёр»нинг олтинчи ҳикоясида ҳам яратилган бўлиб, калби соф, тўғри, садоқатли ва хушфёъл Мукбил бахтиёр бўлади, каллоб, эгри, иродасиз Мудбир халқнинг «ёлғон гапирган ёрилиб ўлсин» қаргиши қабилда ёрилиб ўлади. Воқеаларни ривожлантириш, образ яратиш ва хусусан бадий

¹ «Хамса», 79-бет.

² «Хамса», 814-815-бетлар.

тасвир (орол, чашма, денгиз ва бошкалар) усулларида Навоий халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган (Мукбил ва Мудбир образи, бир-бирига тамомила қарама-қарши хислатли кишилар образи «Лисон ут-тайр» ва «Махбуб ул-кулуб»да ҳам берилган. Бу асарлардаги ҳикояларда одатдагидек Мукбил бахтиёр бўлади, Мудбир – бадбахт).

Шарқ халқлари китобий адабиёти ва фольклорида жуда кенг тарқалган анъанавий образлардан бири Нўширвон (Ануширавон)дир¹. Нўширвон (531–589) сосоний шоҳларидан бўлиб, шон-шавкати билан шухрат қозонган эди. Аммо тарих заминидан адабиёт оламига ўтган Нўширвон ярим тарихий – ярим афсонавий қахрамон тусини олиб, одилликнинг рамзи сифатида талкин этилади. Нўширвон адолатли идеал подшоҳ образи бўлиб қолади. Шарқнинг кўпдан-кўп шоирлари унинг номини одиллик рамзи каби зикр этадилар. Нўширвон ҳақида ижод этилган ҳикоялар қайта-қайта ишланиб, тилдан-тилга, китобдан-китобга ўтади. Нўширвон образи Навоий ижодиётидан ҳам маълум ўрин олган. Навоий Нўширвон номини одиллик рамзи сифатида бот-бот зикр этиш ва тавсифлаш билан бирга, унинг тўғрисида бир неча ҳикоя ҳам келтиради. Бу ҳикоялар «Ҳайрат ул-аброр» ва «Тарихи мулуки Ажам» дан ўрин олган.

«Тарихи мулуки Ажам»да «Нўширвон – одил биннул Кубод» фасли бўлиб, бошқа фаслларда бўлгани каби, унда ҳам тарих билан ривоят уйғунлашиб, чапишиб кетади. «Тарихи мулуки Ажам»даги биринчи ҳикоя:

«Дебтурларким, анинг даврида биров яна бировдин бир боғ сотқун олди. Ва ул боғда кироманд дафина топти. Боғнинг бурунги эгасига айттиким, келиб

¹ Бу ном Нўширавон, Ануширавон тарзида ҳам қўлланилади.

боғидаги топилган мадфунни олгилким, мен сендин боғ соткун олибмен, йўқки ўзга нима олгоним (Бу ном Нўширавон, Ануширавон тарзида ҳам қўлланилади.) йўқ. Ул айттиким, мен санга боғни ҳар не билаки анга дохилдур сотибмен. Баъзи дедиларким, бу нима байтул-мол дохилидур, подшоҳқа тааллуқ тутар. Ҳар тақдир била можаро Нўширавонга етишти. Нўширавон сўрдиким, ўтул-қизингиз борму? Ҳамоноки бор эрди, буюрдиким, ул бирининг кизини ул бирининг ўғлига бердилар. Ул дафинани ул ики янги кадхудой бўлгонларга мусаллам туттилар»¹. Муъжаз, аммо ниҳоятда ибратли ҳикоя. «Можаро»ни Нўширавоннинг одилона ҳукми бар-тараф этиб, топилган «дафина» гўё боғ сотган ва боғ сотиб олганларнинг фарзандлари тўйига тўёна бўлади. Мазкур ҳикоя сюжети жуда кенг тарқалган. Унинг мотивлари қадимги Шарқ ва Ғарб адабиётида (масалан, Рим комедиянависи Тит Макк Плавтнинг «Хумча» асарида бор. Муҳаммад Авфий «Жавомеъ ул-ҳикоеъ»да бу мавзу ва сюжетни ҳинд манбаи асосида баён этганини таъкидлаб, «Дар кутуби ҳиндувон оварда-аст, ки...» («Ҳинд китобларида келтирилганки...») деб сўз бошлайди. Унда можаро Ҳинд Ройи (шохи)нинг одилона ҳукми билан ҳал этилади². Мазкур сюжет Нўширвон номи билан бошқа муаллифларда, жумладан, XVI аср ўзбек ҳикоянависи Хожада ҳам баён этилган.

Яна бир ҳикоя. Нўширвон «Бир кун бир йўлда тушуб, кабоб буюрди. Туз йўқ эрди. Яқинроқ бир кент қурунди. Биров бордиким туз кетургай. Нўширавон муболага қилдиким, тузни соткун ол! Мажлис хуззори айттилар: бу тузга не миқдор баҳо бўлғайки, соткун олғайлар? Дедиким, мунча бемикдор нима учун, подшоҳ нечук

¹ Ун тўртинчи том, 224-бет.

² Муҳаммад Авфий. «Гулчини чавомеъ-ул ҳикоеъ», 38-бет.

тасвир (орол, чашма, денгиз ва бошқалар) усулларида Навоий халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган (Мукбил ва Мудбир образи, бир-бирига тамомила карама-карши хислатли кишилар образи «Лисон ут-тайр» ва «Махбуб ул-кулуб»да ҳам берилган. Бу асарлардаги хикояларда одатдагидек Мукбил бахтиёр бўлади, Мудбир – бадбахт).

Шарқ халқлари китобий адабиёти ва фольклорида жуда кенг тарқалган анъанавий образлардан бири Нўширвон (Ануширавон)дир¹. Нўширвон (531–589) сосоний шоҳларидан бўлиб, шон-шавкати билан шухрат қозонган эди. Аммо тарих заминидан адабиёт олампга ўтган Нўширвон ярим тарихий – ярим афсонавий қахрамон тусини олиб, одилликнинг рамзи сифатида талқин этилади. Нўширвон адолатли идеал подшоҳ образи бўлиб қолади. Шарқнинг кўпдан-кўп шоирлари унинг номини одиллик рамзи каби зикр этадилар, Нўширвон ҳақида ижод этилган хикоялар қайта-қайта ишланиб, тилдан-тилга, китобдан-китобга ўтади. Нўширвон образи Навоий ижодиётидан ҳам маълум ўрин олган. Навоий Нўширвон номини одиллик рамзи сифатида бот-бот зикр этиш ва тавсифлаш билан бирга, унинг тўғрисида бир неча хикоя ҳам келтиради. Бу хикоялар «Ҳайрат ул-аброр» ва «Тарихи мулуки Ажам» дан ўрин олган.

«Тарихи мулуки Ажам»да «Нўширвон – одил биннул Кубод» фасли бўлиб, бошқа фаслларда бўлгани каби, унда ҳам тарих билан ривоят уйғунлашиб, чатишиб кетади. «Тарихи мулуки Ажам»даги биринчи хикоя:

«Дебтурларким, анинг даврида биров яна бировдин бир боғ сотқун олди. Ва ул боғда кироманд дафина топти. Боғнинг бурунги эгасига айттиким, келиб

¹ Бу ном Нўширавон, Ануширавон тарзида ҳам қўлланилади.

боғидаги топилган мадфунни олғилким, мен сендин
боғ сотқун олибмен, йўқки ўзга нима олғоним (Бу ном
Нўширавон, Ануширавон тарзида ҳам қўлланилади.)
йўқ. Ул айттиким, мен санга боғни ҳар не билаки
мага дохилдур сотибмен. Баъзи дедиларким, бу нима
байгуз-мол дохилидур, подшоҳқа тааллуқ тутар. Ҳар
тақдир била можаро Нўширавонга етишти. Нўширавон
сўрдиким, ўтул-қизингиз борму? Ҳамоноки бор эрди,
сўрдиким, ул бирининг кизини ул бирининг ўғлига
бердилар. Ул дафинани ул ики янги калхудой бўлгонларга
хусаллам тутдилар¹. Мўъжаз, аммо ниҳоятда ибратли
хикоя. «Можаро»ни Нўширавоннинг одилона ҳукми бар-
гараф этиб, топилган «дафина» гўё боғ сотган ва боғ
сотиб олганларнинг фарзандлари тўйига тўёна бўлади.
Мазкур хикоя сюжети жуда кенг тарқалган. Унинг
мотивлари қадимги Шарқ ва Ғарб адабиётида (масалан,
Рим комедиянависи Тит Макк Плавтнинг «Хумча»
асарида бор. Мухаммад Авфий «Жавомеъ ул-хикоёт»да
бу мавзу ва сюжетни хинд манбаи асосида баён
этганини таъкидлаб, «Дар кутуби хиндувон оварда-аст,
ки...» («Хинд китобларида келтирилганки...») деб сўз
бошлайди. Унда можаро Хинд Ройи (шоҳи)нинг одилона
ҳукми билан ҳал этилади². Мазкур сюжет Нўширавон
номи билан бошқа муаллифларда, жумладан, XVI аср
ўзбек хикоянависи Хожада ҳам баён этилган.

Яна бир хикоя. Нўширавон «Бир кун бир йўлда тушуб,
кабоб буюрди. Туз йўқ эрди. Яқинрок бир кент кўрунди.
Биров бордиким туз кетургай. Нўширавон муболага
килдиким, тузни сотқун ол! Мажлис хуззори айтдилар:
бу тузга не миқдор баҳо бўлгайки, сотқун олгайлар?
Дедиким, мунча бемикдор нима учун, подшоҳ нечук

¹ Ун тўртинчи том, 224-бет.

² Мухаммад Авфий. «Гулчини чаповеъ-ул хикоёт», 38-бет.

ёмон расм кўйгай, ёмон русум жузвий бўлса, ҳар киши бир нима ортуруб, ани куллий қилурлар. Бадномлик ани бунёд қилганга бўлур¹».

Бу ҳикояда ҳам Нўширавон инсоф ва адолатнинг ҳомийси ва посбони сифатида гавдаланади. У ўрта аср муҳитида эл-юрт орзу қилган подшоҳ, фантазия билан йўғрилган ҳукмдор. Нўширавонни инсоф ва адолат ҳомийси сифатида таъриф-тавсиф этган Навоий фаслни Нўширавоннинг васиятномаси ва тахтининг поясига битилган сўзлар билан тугатади. «Ва анинг, – дейди Навоий, – сойир султонлар учун васиятномаси борким, не дастур била салтанат қилгайларким, бу мухтасарда ул кунжойиш йўқтурким, барчасин битилгай, икки-уч калима била ихтисор қилилди. Ва ул булардурким адл бир кўрғондурким, сув солиб йиқилмас ва ўт била куймас, манжаник била бузулмас. Ва адл ганжидурким, кўпрак олгон сайин кўпрак бўлур ва озрок, харж қилсанг, озрок бўлур²». Бу сўзлар келтирилган ҳикояларга жўр бўлиб кетади.

Нўширавон ахлоқ-одоб ва донишмандлик бобида ҳам бекиёс кишилардан бири сифатида таъриф-тавсиф қилинар эди. Навоий ҳам Нўширавон анъанавий образининг бу жиҳатини эътибордан четда қолдирмай, «Тарихи мулуки Ажам»да унинг сўзларидан келтирса, «Ҳайрат ул-аброр»да ниҳоятда ибратли, ўғит бўрувчи бир ҳикояни баён этади. «Тарихи мулуки Ажам»дан: «Ва хирадманд улдурким, махфий андоқ иш қилмагайким, ошқора они қила олмагай ва биров айбида андоқ, сўз демагайким, юзида дей олмагай. Урушта душман оз деб гофил бўлмамоқ ксракким, кўп ўтинни оз куйдурур.

¹ Ўн тўртинчи том, 224-225-бетлар.

² Уша ўрилла, 226-бет.

Тахтнинг тўрт поясида тўрт сўз битилиб эрдиким — хар кимда подшоҳлик йўк — комкорлик йўк. Хар кимда хотун йўк — гамтусорлик йўк, хар кимда фарзанд йўк — дўстдорлик йўк, хар кимда булар ҳеч қойси йўк — беморлик йўк».¹ Бу подшоҳ одил, ориф ва донишманд бўлиши лозим деган ўй ва орзунинг бир ифодасидир.

«Хайрат ул-аброр»нинг олтинчи мақолатини одоб-тавозуъ масалаларига бағишлаб, кимматли фикр ва мулохазаларни, ҳикматларини баён этган Навоий Нўширавон ҳақида ҳикоя келтиради. Нўширавон подшоҳ бўлишига қадар кунлардан бирида ёри билан чашма хилватида ўтириб, унга қўл узатаётганида кўзи нарғис гулига тушиб, қўлини тортиб олади. Чунки нарғис кўзини эслатади, кўз (бирова) олдида ёрга қўл узатмоқ одобдан эмас:

Айш, Навоий, неча дилкаш дурур,
Лек адаб бирла ҳаё куш дурур².

Бу ҳикоялар (шунга монанд ўзга ҳикоялар ҳам) китобни манбаларда баён этилишига қарамай, кўпдан-кўп халқ эртақларидаги «Бир бор экан, бир йўк экан, қадим замонда, бир одил подшо бўлар экан...» дсб бошланувчи анъанавий сюжет ва образларни эслатади, гоёвий-бадий хусусиятлари билан фольклор илдизига боғланади.

Навоий «Лисон ут-тайр» достонида ҳам халқ ижодиётидан илҳомланади, халқ асарларининг сюжети, услуби, халқ таъбирлари, юмори ва бошқалардан ижодий фойдаланади. Шу жиҳатдан қараганда, даставвал бу дostonдаги ҳикоялар эътиборни ўзига жалб этади.

¹ Ўша жойда.

² «Хамса», 75-бет.

«Лисон ут-тайр»да жамъи 63 ҳикоя бор. Буларнинг баъзиларида тарихий ёки афсонавий шайхлар ва авлиёларнинг «саргузашти» ҳикоя қилинади (масалан, Нажмиддин Кубро ҳикояси, Шайх Санъон ҳикояси ва бошқалар), баъзилари эса таркидунё қилиш ва тоатибодат каби масалаларга бағишланади (масалан, тупрокни олтинга «айлантирувчи» пир ҳикояси, Мукбил ва Мудбир ҳикояси ва бошқалар). «Лисон ут-тайр»да реалистик мазмундаги реал ҳаёт масалаларини, турли хил кишиларни, уларнинг фаолияти ва феъл-атворини тасвир этувчи ҳикоялар ҳам бор. Уларда Навоий бадбинлик ва таркидунёчиликни, айёрлик ва фирибгарликни, тамаъгирлик ва текинхўрликни, нодонлик ва жоҳилликни, хуллас, яшаган муҳитининг бир катор иллатларини аччиқ танқид қилади, сатира ва юмордан фойдаланади. Гузал подшоҳ, ахлоқсиз ва хаёлпараст каландар, қаллоб заргар, укувсиз боғбон, тўймас полвон ва бошқалар ҳақидаги ҳикоялар шулар жумласидандир. Навоий бу ҳикоялари билан кичик эпик жанрда ҳам катта бадий маҳорат қозонади. Унинг кўпчилик ҳикоялари сюжет ва композицияси, конфликт ва ечими, юмористик услуби билан халқ ҳикояларига ўхшаб кетади. Шу жиҳатдан қараганда, «Лисон ут-тайр» даги халқ латифаси асосида яратилган «Мажнун алҳак» ҳикояси жуда характерлидир.

Ҳикоя қилинишича, ўзини худо йўлига бағишлаган бир девона булар экан. Кишилар уни Мажнун алҳак (худо йўлидаги дсвона) деб атаган эканлар. У бир баҳор фасли ўз масканини ўзгартирмоқчи бўлиб йўлга чиқибди. Логар эшагида бирмунча йўл босган экан, кеч кириб, бирдан каттиқ ёмғир ёғибди. Мажнун бир вайронага кириб паноҳ топибди. Аммо эшаги очик ҳавода қолибди. Ҳориб ухлаб ётган Мажнуннинг устига чакки ўтиб уйғонибди.

Ёмгир тингандан кейин Мажнун ташқарига чиқса,
жааги йўқ. Шунда у ғазабланиб:

Ким, санга маркабни топшурдум бу дам,
Яхши асродинг, карам килдинг, карам!..
Асрамогдин маркабим ор айладинг!
Тиғра тунда нопадидор айладинг! ¹

дебди. Шундан сўнг чакмоқ чакнаб, атроф ёришибди.
Мажнун эшагининг ўтлаб юрганини кўриб, хижолат
бўлибди ва худога бундай дебди:

– К-эй, менинг жисмим аро жоним худо,
Балки юз жоним санга бўлсун фидо!
Гарчи ул дам маркабимга боқмадинг,
Ғойиб айлаб, буйнига йип токмадинг,
Менга юзланди бу дам ошуфталик,
Қаҳрдин қилдим санга олуфталик.
Чун эшакни топшуруб эрдим санга,
Они топшурмоқ керак эрдинг манга.
Асрамоқда чунки таксир айладинг,
Тунд кўргач, манга тадбир айладинг.
Чора айлаб, чакмогингни чокибон,
Кўз ёритур машъалингни ёкибон,
Кўзума они намудор айладинг,
Дар маҳал бу лутф изҳор айладинг.
Ким бу диккат айлабон зохир манга,
Ғойибимни айладинг ҳозир манга.
Дегонимдин бемалдор эттинг мани,
Қилгонимдин шармисор эттинг мани.
Сен килдинг – унуттум мен тамом,
Сен ҳам ўтконни унут, лутф айла ом².

Бу юмористик парчада Мажнун ал-ҳақ худога қар-
ши қаратилган дашноми учун осий бўлган киши

¹ Ўн биринчи том, 152-бет.

² Ўша том, 153-бет.

сифатида эмас, балки худо билан басма-бас келган бир шаккок табиат киши сифатида (халк қаҳрамони афанди йўсинида) гавдаланади. Шоир Манжун ал-ҳакни қора-ламайди, балки:

Телба рози гарчи номаъкул эди,
Чун мухаббатдин эди, мақбул эди¹, –

деб уни ёклайди. Бу ҳикояга асос бўлган сюжетнинг бошқача варианты шу кунга қадар ҳам халқ латиғаси сифатида яшаб келмоқда.

Навойи ҳикояларининг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқлиги ҳақида сўз борар экан, Лукмон образи, Лукмон ҳикоялари ҳақида гапирмай бўлмайди. Лукмон кўндан-кўп ҳикояларнинг қаҳрамони, у асрдан-асрга, огиздан-огизга, китобдан-китобга ўтиб келмоқда. Лукмон деганда эг мураккаб мушкилотларни ҳам ўткир акли ва тадбири билан ҳал этувчи донишманд, сўзамол ва ҳозиржавоб қаҳрамон кўз ўнгимизда гавдаланади. Лукмон саргузаштлари ва Лукмон номи билан айтиладиган ҳикоя, масал ва ҳикмат иелида қадим замонларга бориб тақалади. Қизиги шундаки, «Лукмон саргузашти» ва айрим ҳикоя, масал ва ҳикматлар Европада Эзоп номи билан шухрат қозонган шахсни эслатади.²

¹ Ушбу том, 154-бет.

² Бу масалага илк бор марҳум адабиётшунос Рустам Комиллов жамоатчилик эътиборини жалб қилган эди. (Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар, Ғи бешинчи том, 231-бет, саҳифа дошниси.) Аммо Лукмон шахси ва номи масаласида мунозирали фикрлар давом этиб келмоқда. Қаранг: Зарифа Эгамбердиева, Зикрилла Эгамбердиев – «Лукмонни ҳақимни излаб» (Тошкент оқшоми, 10 июль, 1970), Ш.Зуннун – «Лукмон ҳақим бўлганми?» («Гулистон», №10, 1970.). Қизиги шундаки, ном (Лукмон ва Эзоп) бир-биридан тамомила узок бўлинишга қарамай, «Таржиман ҳол», масал ва ҳикоялар бир-биринга ниҳоятда монанд ва ҳатто баъзан вийнан бир. Бу икки шахс ва ном масаласи маҳсус изланиш ва тадқиқотни талаб этади.

Эзоп тарихий шахсми – йўқми, маълум эмас. Унинг номи Юнонистонда эрамизгача V асрда тузилган масаллар тўплами билан боғлиқдир. Эзоп ва унинг номи билан боғлиқ масаллар ҳақида «Юнон адабиёти тарихи» китобининг I томида бундай дейилади:

«Юнон истилочилари бевосита тўқнаш келиб, эрамизгача бўлган иккинчи минг йилликнинг охири ва биринчи минг йилликнинг бошида кира бошлаган Кичик Осиё мамлакатлари ҳам, шубҳасиз, масаллар сюжетининг манбаи бўлган. Бу сюжетлар, жумладан, юнон мифологиясида муҳим роль ўйнаган Фригиядан олиб келинган бўлиши мумкин. Эхтимол, шу ходиса эрамизгача бўлган V асрда Юнонистонда тузилган, ва юқорида кайд этиб ўтилганидек, кейинчалик синфий жамият шароитида қайта ишланган масаллар тўпламини фригиялик қандайдир Эзоп деган кулга нисбат берилишига асос бўлгандир. Унинг тўғрисида энг қадимги маълумот Геродотда (II, 134) берилган, унинг яшаган даврини Геродот VI асрнинг ўрталари деб кўрсатади. Бизгача етиб келган «Эзопнинг ҳаёти баёни» эса анча кейин яратилган бўлиб, унга бир тарихий манба сифатида муносабатда бўлолмаймиз, шунга карамай, умуман (гарчи кўпчилик ҳақиқатдан йирик деб ҳисобласалар-да) Эзопнинг тарихий шахс бўлган бўлиши ҳам эхтимолдан холи эмас¹, ҳар ҳолда унинг номи билан боғлиқ тўплам турли даврларга

¹ Бир қатор кейинги муаллифлар (Каллимах, Апполоний Софист, Свида ва бишқалар) Эзопнинг Сардада Крез саройида бўлганини айтадилар. Эзопни «етти донишманд» каторига қўйиш эрамизгача бўлган IV асрда бир ваънага айланган, ўрта еттик қомик шоир Алексиднинг лавҳаси шундан далолат беради, унда Эзоп Солоп билан суҳбатлашади; шунингдек, Плутархнинг «Етти донишманднинг суҳбати»ни (4р. 150) кўрсатиш. Бу эрда Эзоп Крезнинг Коринф ва Дельфалдаги элчиси.

мансуб қисми жуда қадимда пайдо бўлган, адабий қайта ишланган улкан фольклор материални тўплаб тартибга солиш маҳсулидир...»¹

Эзоп шахси ва ҳаётига доир маълумотлар билан Лукмон ҳақидаги Шарқ маълумотлари деярли айнан бир хилдадир. Шарқнинг кўпдан-кўп тарих китобларида, ривоявий ва бадий асарларида Лукмоннинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Лукмон ҳақида Навоий ва унинг замондошлари, Хондамир, Али Сафий ва бошқалар ҳам маълумот берадилар, ҳикоя келтирадилар. Хондамир «Равзат ус-сафо»да «Зикри аҳволи Лукмони ҳаким» деган фасл очиб, унда Лукмоннинг ҳаёти – саргузаштини баён қилади, бир неча ҳикоя ва Лукмоннинг насиҳати ва ҳикматларидан намуналар келтиради². Хондамир, ўзи таъкидлаганидек, Имом Муҳаммад бин Маҳмуд Шаҳразурийнинг «Тарихи хукамо» асарига таянади, шу асарда айтилишича, Лукмон қора танли бўлган, у қадимги арабларга қарам бўлган Жаша вилоятининг Навба диёридан бўлиб, Шомда таҳсил кўриб, Фаластиннинг Рамла шаҳрида дафн этилган. Хондамир Лукмоннинг хожасини мағлубиятдан қутқариб, шунинг эвазига қулликдан озод бўлиши ҳақидаги машҳур ривоятни баён этади.

Навоий ҳам «Тарихи анбиё ва хукамо»да Лукмоннинг «саргузашти»ни ҳикоя қилади. Навоий ҳикояси хийла муъжаз бўлса-да, асосий маълумот ва таъриф-тавсифда у билан Хондамир ўртасида ортиқча фарқтафовут йўқ. Бу Лукмон «саргузашти»нинг хийла барқарор бўлганини кўрсатади. «Тарих аҳлидин баъзи, – дейди Навоий, – ани хукамо силкида мазкур қилибтурлар. Ва кўпрак эл ани пайғамбар дебтурлар.

¹ История греческой литературы, том I, М., Л., 1946, стр. 65-66.

² «Равзат ус-сафо», 131-134-бетлар.

Ва баъзи ривоятда мундоқдурки, тенгри таоло нубувват ва ҳикмат орасида мухбир килди. Ҳар тақдир била «Ва зақад отайна Лукмонал-ҳикмата» анинг шаънидадир... ранги қаро эрқандур. Довуд алайҳис-салом суҳбатига мушарраф бўлур эрди. Ва андин кўп ғаройибқа муҷуд тутар эрди. Баъзи дебтурларки, кул эрди ва озод бўлғонида мухталиф ривоят бор. Бири буки, хожаси бир руд кирғоғинда биров била нард ўйнади, бу шарт билаки, мағлуб бўлғон бу руд суйин тамом ичгай ё молин бергай. Ва Лукмон хожаси уткузди. Ҳариф рудхона суйин тутатмақ таклиф килди. Ва ул мутаҳаййир бўлди. Лукмон дедиким, шарт киладурғон вақтдаги сувни ҳозир кил ё ғаразинг бу ҳозир сув бўлғон бўлса, руднинг бу кирғоғидаги сувни ичкунча нари кирғоғиндаги сувни тургуз! Ҳариф бу ишдин ожиз бўлди. Хожаси халос топиб, Лукмонни озод килди»¹. Мана шу воқеа Лукмон «саргузашти»нинг энг муҳим халқаси бўлиб, у «Эзопнинг ҳаёти баёни»да ҳам деярли айнан келтирилган.²

Навой «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Лукмон ҳақида яна иккита муъжаз ҳикоя келтирадиким, бу ҳикоялар ҳам кўп муаллифларнинг қалами билан хилма-хил китоблардан ўрин олган. «Яна бири буқим, – деб янги ҳикоясини бошлайди Навой, – хожаси анга буюрдиким, кўй ўлтуруб, яхшироқ узвини пишуриб келтур! Ул юрокини тили била пишуруб, келтурди. Яна бир қотла дедиким, кўй ўлтуруб ямонроқ узвини пишуруб келтур! Ҳамул ики узвин келтурди. Хожа нуктасин сўрди эрса,

¹ Ун бешинчи том, 231-бет.

² Эзоп ҳақидаги фильм сюжетининг асосини ҳам шу воқеа ташкил этади. Лекин ном масаласида «Эзоп» сўзи билан «Лукмон» бир-биридан тамомила йиқок, уларда ҳарфий ҳеч қандай яқинлик йўқ. Бу ҳолат мазкур масала ҳақида махсус тадқиқот олиб бориш заруриятини яна бир бор таъкидлайди.

дедиким, кўнгул ношойиста афъолдин ва тил нобойиста акволдин бери бўлса, алардин яхшироқ узв йўқтур ва агар бўлмаса, алардин ёмонроқ узв йўқтур»¹. Бу ибратли ҳикоя Шаркнинг жуда кўп муаллифлари асарларидан, жумладан Хондамир, Али Сафий ва Хожа каби Навоийнинг замондошлари ва издошлари асарларидан ҳам ўрин олган. Хожасини шармандали мағлубиятдан кутқариб, шунинг эвазига Лукмоннинг кулликдан озод бўлгани ҳикояси каби бу ҳикоя ҳам Ғарб манбаларида Эзопага нисбат берилади.

Навоий кўп асарлардан, жумладан «Қиссан Рабғузий»дан ўрин олган Лукмон ҳақидаги яна бир ҳикояни баён этади: «Яна бири буким хожаси анга буюрдиким, кунжут эк! Ул арпа экти. Хожа сўрдиким, арпа экиб бар кунжут начук топарсен? Дедиким, чун ови ношойист иш килиб, тенгри таолодин раҳмат ва жаннат тамаъ килурсен, мен ҳам дедимким, шоядким, арпа эксам, кунжут бар топқаймен. Хожа мутанқабих бўлуб, ани озод қилди»². Бу ҳикояда Лукмон зулм-зўрлик устидан қаҳқаҳа билан кулган голиб қахрамон, халқ қахрамони – Афанди каби кўз ўнгимизда намоён бўлади. Навоий бу асарида Лукмоннинг номига нисбат берилган ҳикматли сўзларга ҳам эътиборни жалб этиб, «анинг сўзларидиндурким, тўрт минг сўз йиғибтурлар ва сўз била ихтисор қилибтур»³ дейди. Навоийнинг замондоши Хондамир ҳам Лукмоннинг ҳикматларига алоҳида эътибор бериб, Лукмон фаслининг охирида «Зикри мавъиз ва ҳикмати ҳазрати Лукмон» («Ҳазрат Лукмоннинг ваъз ва ҳикматлари зикри») сарлавҳаси остида унга нисбат берилган ўғит ва ҳикматли сўзларни келтиради⁴.

¹ Ўн бешинчи том, 231-бет.

² Ўша жойда, 231-232-бетлар.

³ Ўша ўринда, 232-бет.

⁴ Хондамир Лукмоннинг угли ҳақида ҳам бир ҳикоя баён этади.

Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо»дан таш-
қари ўзга асарларида ҳам Лукмон ҳикояларини баёини
ва номини зикр этади. Жумладан, «Садди Искандарий»да
ишқи ҳикоя берилган. Улардан бири «Лукмон ҳикоятиким,
жаҳон мутааллақотидин ганждек бир бузугни ихтиёр
этти ва минг йилдан сўнг сипехр аждаҳосидин анга
ҳам осилиб етти» (78-боб) деб номланади. Унда ҳикоя
қилинишича, Лукмон бир вайронанинг кунжида яшар
экан. Бундан таажжубланган бир шахс Лукмонга:

Ки ёрутуб ер юзин донишинг,
Недин йўк жаҳон айши бирла ишинг?
Ватан айламай турфа қошонае,
Қилиб сан макон кунжи вайронае?» –

деб берган саволига Лукмон тубандагича жавоб қайта-
рибди:

Жавоб айтти пирин омузгор:
«Ки вайрона ичра узун рўзгор.
Бу ким чугз янглиғ басар айладим,
Согиндимки, дафъи зарар айладим,
Ки чун қилмадим майл оламга ҳеч,
Мени ул доғи солмағай ғамга ҳеч.
Муни кўрки даврондин элтур чоғи
Олур мендин ушбу бузугни доғи...
Чу охир адам сори кўйғум кадам,
Манга бордур ортук бу вайрона ҳам.
Жаҳондин неча эл харосон эрур,
Ашинг ранжидин махлас осон эрур»¹.

Бу ҳикояда Лукмон дунёнинг ноз-неъматидан воз
кечган киши сифатидагина эмас, балки, шу билан бирга,
мол-дунё тўплашни ҳаётнинг бош макседи қилиб олган

¹ «Ҳамса», 826–827-бетлар.

шахсларга қарши нафратланган киши сифатида ҳам мужассамланади. Аммо бу нафрат бирмунча рамз ва киноя либосида берилган. «Садди Искандарий»даги иккинчи ҳикоя жуда ибратли ва ўтиглидир. Бу ҳикоя «Бир соил саволи Лукмондин ул бобдаким, мунча илмингта боис ким эркин ва бизга андин хабар бергин ва анинг жаҳл аҳлига ишорати ва аксин тутур башорати» сарлавҳаси остида берилган бўлиб, шу сарлавҳанинг ўзида ҳам ҳикоянинг қисқача мазмуни ифодаланган. Бировнинг бунча билиму маърифат, файзу фазилатни кимдан ўргандинг деб берган саволига Лукмон жавоб қайтариб айтган:

Деди: «Дониш аҳлига айланмадим,
Билимни билур элдин ўрганмадим;
Жаҳон илми буқим манга ёд эрур,
Анга барча жаҳл аҳли устод эрур;
Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон:
Тутуб акси, топтим ёмондин омон.
Жаҳон аҳлига чун шиор ўлди жаҳл,
Эрур борчанинг аксини тутқон аҳл»¹.

Лукмоннинг жавоби ҳозир ҳам кенг қўлланилиб келаётган «одобни одобсиздин ўргандим» маталини ифодалайди. Навоий Лукмонни ниҳоятда доно киши сифатида таърифлайди, унинг ҳар бир сўзини ҳикмат деб атайди. (Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да «Хукамо зикри»ни Лукмон сўзлари билан бошлайди²). Тожиклардаги «Сухан аз даҳони Лукмон хуш» матали каби ўзбек халқида ҳам «Ҳикмат айтишга Лукмон яхши» кабилида ибора бор. Шундан фойдаланиш Навоий «Сабъаи сайёр»да Саъд тилидан (III ҳикоя) донишманд мўйсафид (Пайлакус ҳаким) га айтади:

¹ «Хамса», 827-бет.

² Ўн бешинчи том, 238-бет.

Ер ўпуб деди дардманди замон;
«Ҳикмат айтурга яхшироқ Лукмон»¹.

Шундай килиб, Навоий гарчи «Тарихи анбиё ва ҳукамо» да Лукмонни одатда пайғамбар ва ҳаким сифатида таърифлайдилар, деб аъъанавий маълумотни таъкид-ласа-да, ўзи Лукмони ҳаким ва донишманд сифатида гавдалантиради. Умуман, Шарқда Лукмонни одатан «Лукмони ҳаким» деб «ҳаким» сўзи билан бирга тилга оладилар. «Ҳаким»ни табиб ва донишманд маъносида қўллайдилар.

Ўзбек халқ ҳикоя ва эртақларида ҳам Лукмон табиб ва донишманд сифатида гавдаланади. У халққа шу даражада эл бўлиб кетган қаҳрамонки, халқ кўпинча ўз билими, тажрибаси ва тадбирларини Лукмон киёфасида мужассамлантиради. Масалан, «Лукмон ҳаким» эрта-гида² халқ тиббиётидаги табобат усуллари ва дори-дармонлар Лукмон билан боғлаб берилади. Эртақда Лукмон Искандарга замондош киши сифатида тасвир-ланади. Искандар Зулқарнайн «Одами оби» («Сув одами»)ни билмокчи бўлиб, вазирларининг маслаҳати билан зиндондаги бандилардан бирини шишадан ясалган уйга солиб, «Шўр дарё»га туширибди, у «одами оби»ларни кўриб, подшоҳнинг тобе бўлиш таклифини айтган экан, улар бир коса ун бериб, подшоҳнинг шу ундан нон килиб есин, косани олтин билан тўлдирсин, агар коса тўлса биз тобе бўламиз, дейишибди. Ғазначи танга-олтин тўккан билан косани ҳеч тўлдиролмапти. «Фолчилар ва курандозлар» косага тупроқ солган эканлар, олтинлар кўришиб коса тўлибди. (Денгиз тубига тушиш ва косанинг олтин билан тўлмай,

¹ «Ҳамса», 538-бет.

² «Ўзбек халқ эртақлари», 2-том, 437—447-бетлар.

тупроқ билан тўлиши мотиви кўп эртақ ва ҳикояларда қайта ишланган ҳолда бошқача кўринишда «Саҳди Искандарий»да ҳам бор). Подшоҳнинг хотини ундан хамир килиб, нон ёпаман деса, нон оқаверибди. У бошқа ундан нон ёпиб берибди, подшоҳ нонни еб «ҳеч асорат, фойдали нарса йўқ» дебди. Подшоҳнинг хотини тиланиб келган девонага ёпилмай қолган нонни хайр килибди. Девона ариқ бўйида тол соясида нонни ивитиб еб кетаётганида тол тилга кириб, ўз хосиятини айтиб, «сил касалига» дармонлигини айтибди. Шундан кейин бошқа дарахтлар, гиёҳлар ҳам тилга кириб, ў «сир-асрор»ларини, «шифобахш»ликларини айтишибди. Девона катта ҳақим бўлиб қолибди. Бу Лукмони ҳақим экан. Эртақнинг давомида Искандарнинг Лукмони ҳақимга зулми, ўглига Искандар ўглидек либос тикиб бергани учун, ўзини ҳам, ўглини ҳам тириклайин кўмдиргани, аммо буларнинг ўлмай омон қолиши, Искандар ўлиб, ўрнига ўгли подшоҳ бўлгани, унинг томоғига суяк тикилиб қолгани, Лукмонни келтиришгани, Лукмон унинг жаҳлини чиқаргани, шоҳнинг қазаби билан бирга суякнинг отилиб чиққани ҳикоя қилинади. Эртақнинг охирида бетоб бўлиб ётган Лукмоннинг ҳикматли сўз ва дори-дармонлар ҳақида кишиларга сўзлаб бергани (бу Лукмоннинг васияти эди) айтилади.

«—Қиш чилласида оқиб турган совуқ сувга чўмилган кишининг ариқ лабида ўлмай қолганига ҳайрон қолдим. Иссик сув билан ўлган ўликни ювган вақтда тирилиб кетмаганига ҳайрон қолдим. Тоби йўқ одам ҳаммомга тушиб, ҳаммомдан чиққан вақтда учиб кетмаганига ҳайрон қолдим.

Ҳар қандай одам ялпизнинг томирини қовлаб олиб, сувга солиб, ювиб офтобда қуритиб, сутга солиб, шуни қайнатиб ичса, одамнинг ичида тоши бўлса, шул тошни

эритиб юбореди. Иккинчи ҳалил оии занги деган гиёҳ бўлади, уни олиб, кўвачага солиб, туйиб, талкон килич, кап отиб юрса, ҳар кандай одамни қувватлик, кучлик қилади. Ҳар кандай одам йўтал бўлса, шундай дардга беҳи олса, беҳининг ичидаги уругини олиб, уруғ ўрнига думба ёх солса, сўнг пишириб еса, йўтал бўлган одам тузалади, яна ҳар одам ҳар ҳафтада ҳаммомга тушиб турса, соғлом-бакувват бўлиб юради, деб, – сизларга гапим, қилган нафим шу, – деб сўзини тамом қилган.

Келган ошна-оғайнилар, кавм-қариндошлар бу сўзларни эшитиб, ўз уйларига кетган эканлар, Лукмон ҳақим бир-икки кундан сўнг ўз касали билан ўлган экан»¹. Лукмоннинг «васияти» да халқ табобатчилигида учрайдиган айрим усул ва дори-дармонлар ўз ифодасини топган. Лукмон асрдан-асрга ўтиб, халқ уни ўз замонасига «мослаштириб» олган. Табобати, донишмандлиги ва бошқаларни Лукмон сиймосида ифодалаган. Унинг туғрисида кичик-кичик ҳикоя ва латифалар тўқилган.

Ғарбда (Эзоп) асосан донишманд ва масалчи сифатида тасвирланади (таъкидлаб ўтилганидек, катта масаллар тўплами унинг номига нисбат берилади). Эзоп масалнавис сифатида жуда кенг шухрат қозонган ва масалчилик тараққиётида чуқур из қолдирган. Бабрий (II аср), Авиан (IV аср) ва бошқалар Эзоп масалларини қайта ишлаганлар) масалларнинг лотинча насрий баёни ўрта асрда кенг тарқалиб, турли тилларга таржима қилинган. Француз ёзувчиси Жан Лафонтендан (1621–1695) кейин Эзоп масалларидан Хемницер, Измайлов ва Крилов каби рус масалчилари ҳам фойдаланиб, янги-янги масаллар яратдилар².

¹ Юкоридаги асар, 447-бст.

² Каранг: История греческой литературы, том I. 65-бст.

Шарқ ва Ғарбдаги ўзига хос анъана ва фарқ-тафовутларга қарамай, Лукмон ва Эзоп «сарғузашт» лари, унинг номи билан боғлиқ ҳикоялар ёки унга нисбат берилган масаллар даставвал фольклор билан, халқ ижодкорлиги билан боғлиқдир. Навоийнинг Лукмонга тааллуқли ҳикоялари ҳам, уларнинг қандай манба орқали Навоийга етиб келган бўлишидан қатъи назар, ўз замири ила халқ ижодиётига бориб тақалади.

Навоийнинг ҳикоялари каби унинг масаллари ҳам ё бевосита, ёки бавосита халқ ижодиёти билан боғланади. «Ҳайрат ул-аброр»даги «Шер билан Дуррож» масали¹, «Садди Искандарий»даги «Кабутар ҳикояси»² масали ва бошқалар, «Лисон ут-тайр» масаллари сюжети ва композицияси, образлари ва услуби жихатидан халқ ижодиётига, халқ масалларига монанддир.

Демак, Навоий ҳикояларининг кўпи ё бевосита, ёки бавосита халқ ижодиёти билан боғланади. Навоий халқ ҳикояларининг сюжети ва композициясидан, образлари ва бадий услубидан ижодий фойдаланади ва халқ ижодиётига, халқ ҳикоячилигига хос бир қатор хусусиятларни сақлаб қолади. Халқ ҳикояларидан ижодий фойдаланиш тажрибаси ва анъаналари Навоийдан кейинги ёзувчилар учун, хусусан машҳур ўзбек ҳикоянависи Хожа ва буюк масалчи Гулханий учун бир катта мактаб бўлди.

БАДИЙ ТАСВИР ВА ТИЛДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Алишер Навоий ҳам халқ ижодиётидан мавзу ва ғоявий мазмун, сюжет ва образлар «олиб» қолмасдан,

¹ «Хамса», 92-93-бетлар. («Садди Искандарий»да шу мазмунда ва шу мавзуда ҳикоя бор, «Хамса», 761-762-бетлар.

² «Хамса», 809-бет.

балки шу билан бирга, «қандай сўзлаш» ва «қандай яратиш»ни ҳам ўрганган сўз санъаткоридир. Бу Навоий ижодиётининг барча жиҳатларига, биринчи навбатда образлар оламига тааллуқлидир.

Биз аввалги бўлимларда «Ҳайрат ул-аброр»да фольклор аънаналари ҳақида қисман фикр юритган эдик. Бу ўринда тавсифий образлар аспектида Навоий бадий тасвирининг фольклорга яқинлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Икки ҳажвий тавсифий образ билан қисқача танишув кифоя қилади деб ўйлаймиз.

Навоий ўн олтинчи мақолатда мутақаббир ва золим амалдор образини тасвирлаб, унинг портрети ва характерини тиликлаштиради, шакл-шамойили, кийим-кечаги, юриш-туриши, фикр-ўйи, феъл-атвори ва бошқа жиҳатларини тасвирлайди, сатира ва юмордан кенг фойдаланади.

Амалдор ўзини ботир, отини Рустамнинг афсонавий оти Рахш, Рахшгина эмас, балки яшин деб билади, Рустамни ҳам назар-писанд қилмайди. Гуё унинг боши кўндан тўртгэллик куйи, холос. Аслида узулмда йўлбарсдек йирткичдир. У ўзини қоплон деб билади ва ит эти билан тамадди қилади, кибр-ҳаво унинг қоши устида ажинлар пайдо қилган... Бўйнида тавқи бор, хатто кучадаги дайди ит ҳам унга, бўйнингта занжир тушибди-ку, деб таъна қилади, чунки унинг бўйнидаги тавқ лаънат тавкидир. Зулмдан у Заҳҳокдир, икки илони ҳалқа бўлиб ётибди... мўйлови икки томонга шохлаб чиққан тузоқдир, бу тузоқ нафсу ҳаво қушларини ўз домига туширади. Оғзидан битта ҳам бамаъни сўз чикмайди, чакаги эса лоф уришдан чарчамайди... Жигасининг патини бойкушнинг бошидан юлиб олгану, унга товуснинг тожи деб ном қўйган... Бўркининг учини ичига буккан, бу гуё хирсу ҳавас қушларига бир ошён бўлган. Агар

туни ипакдан бўлмаса, кўнгли ҳазин бўлади, ипак бўлиб, Чин ипаги бўлмаса, у ҳолда кошлари устида чин (ажин) пайдо бўлади...

Бу образ кўпроқ халқ ижодида яратилган салбий образларга эш бўлиб кетади. Биз бу образни яратишда Навоийнинг аниқ қайси халқ асари образидан илҳомланганини айта олмаймиз. Зотан у бир асар ва образдан эмас, балки кўплаб асар ва образлардан илҳомланган. Шу билан бирга, у фольклордан «тайёр андоза» олмай, балки фольклор образларига, уларнинг тасвирий ва тавсифий жиҳатларига ижодий ёндошган. Мухими шундаки, Навоий халқ ижодига хос тасвир воситаларини фантастик-романтик образлар яратишдагина эмас, балки аниқ, реалистик образлар яратишда ҳам ижодий қўллай билган, халқ ижодиётига, кўпинча эртақларга хос тасвир воситаларини уларга моҳирлик билан сингдириб берган. Зотан юқорида зикр этилган амалдор образи муҳитдаги бекларнинг, амалдорларнинг реалистик, бадий умуллаштирилган образи десак, хато бўлмайди.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн бешинчи маколотида майхўрликнинг зарари ва бемаънилигини ҳар томонлама фош этиб, майхўрлик балосига мубтало бўлган кишининг ҳам қулгили, ҳам жирканч киефасини тасвирлайди. У билан танишар эканмиз, халқ асарларини тинглаганда ёки ўқиганда бўлганидек, қулиб туриб газабланамиз, газабланиб туриб қуламиз. Чунки уларда заҳарханда билан юмор узвий бириккан бўлади. Аммо заҳарханда ҳам, юмор ҳам фош этишга хизмат қилади, шоирнинг ҳужуми, ҳамласи асос – етакчи бўлиб қолади.

Мана шу аянч киефа ва жирканч ҳолат тасвирининг қисқача баёни – шоир майхўрга қарата айтади: қачонгача жаҳолат жомини нҳасан, гурурланасан, фисқ-фужур

киласан, ўлимни, паймонанг тўлишини ўйламайсан... Кўчада бир телбадек кўринишинг билан болалар бошингга тош ёғдиради, манглайинг деворга тегиб ёрилади, саллангнинг печи бузилади, кишиларга қопоғон итдек ҳамла қиласан... Гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, тўғри келган жойга оёқ ташлайсан... Қусуғинг соқолингни булғайди... Ит келиб ялаб уни пок қилади. Мастлигинг тарқалгач, яна бода ича бошлайсан. Бошингдаги дасторингни, белингдаги ақчангни тополмайсан. Ўликдан кафан тама килувчи ўғрилар тўнингни ечиб олган бўлади... Қини қолиб, пичоғингни йўқотасан. Этагинг лой, олдинг шилта, кўлмак... уйингни излайсану узун, бепоён кўчадан ўзгани тополмайсан. Аъзойи баданинг қакшаб титрайди, оғзинг бемаза там беради... бошинг айланган, хушинг йўқолган...

Бундай кулгили тасвирни халқ дostonлари ва эртақларида кўп учратамиз. Ундаги аския ва чандишга хос сўз ва иборалар фольклор аъаналарини янада бurtтириброк кўрсатади.

Навойи дostonларида халқ ижодиётида, кўпгина дoston ва эртақларда булганидек, воқса қахрамоннинг тугилиши билан бошланиб, аксар унинг фаолияти, умрининг адоси билан тугайди. Бу «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий»га ҳам хосдир.

Одатан халқ асарларида подшоҳ (орзу, хаёлда одил подшоҳ), лашкар боши ёки баҳодирнинг фарзанди булмайди. Бу ҳолат қахрамонни эзади, ўртайди, кексалик кулфати билан авжига чиқади. Ниҳоят, бахти кулиб, фарзанд кўради, орзулари ушалади. Бундай мотив ҳамма халқларнинг қадимги эпоси ва ўрта асрлар поэзиясига хосдир. «Бамси-Байракнинг шаҳодат беришича, – деб таъкидлайди В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифов. – бундай бошланманинг (фарзандсизлик мотиви кўзда тутилади –

Н.М.) мумтоз формаси Ўрта Осиёда ўгуз эпосининг шаклланиши даврида, яъни X–XI асрларда вужудга келган эди¹». Бу мотив «Алпомиш» қахрамонлик эпосига, «Гўрўғли» циклидаги кўп дostonлар ва халқ эртақларига хосдир. Бундай мотив асарнинг ҳикоявий колоритини, унинг романтик ифодасини оширади, тингловчининг диққат-эътиборини бўлажак қахрамонга жалб этади, тингловчи доимо у билан «бирга» бўлади, «бирга» нафас олади, шодлиги, зафари ва бахти билан қувониб, кулфати ва мағлубиятидан алам-изтироб чекади.

Навий яратган Фарход, Қайс – Мажнун ва Искандар ҳам шундай образлардир. Чин хоконининг мол-мулкда, обрў-иззатда камчилиги йўқ. Аммо фарзандсизлиги, ўлса ўрнига валиаҳд йўклиги қаттиқ эзади. Чунки:

...Шажарким жуз латофат шеvasи йўқ,
Ўтун ўрнидадур гар меваси йўқ...
Ўғулсизлиғдин ўлди бу шиканжим,
Ки ҳақ дафъ айлагай бу дарду ранжим...²

Хокон фарзанд кўради. Бу Фарход эди. Китобхон Фарход билан ҳамроҳ бўлади, «бирга» катта ва мураккаб кураш ва саргузашт йўлига тушади.

Шунингдек, «Лайли ва Мажнун»да тасвирланишича, Қайс қабиласининг бошлиғи «тилаб-тилаб» фарзанд кўради. Шу тарика Қайс – Мажнуннинг ҳаёти ва фожиаси бошланади. «Садди Искандарий»даги шох Фалякус ҳам бефарзанд эди. У муродини бир вайрона гўшасидан топиб олади. Иттифоқо вайронага кирган Фалякус янги туғилган гўдак ва мурда онани кўради. Гўдакни ўзига фарзанд килади, бутун меҳр-муҳаббати, умид-орзусини унга бағишлайди. Бу Искандар эди...

¹ «Ўзбекский народный героический эпос», стр. 319.

² «Хамса», 171-172-бетлар.

Шундай қилиб, Навоий дostonларининг уч асосий бош қахрамони — Фарход, Мажнун ва Искандар ўз таваллули билан халқ эртаклари ва дostonларидаги кўп қахрамонларга ўхшаб кетади.

Навоий қахрамонлари гўдаклик чоғидан бошлаб мислсиз куч-қувват, ақл ва билим ҳамда фахм-фаросатга эга бўлиб, халқ асарлари қахрамонларига йўлдош бўлиб кетадилар. Кўпчилик ўзбек эртаклари ва дostonларидаги қахрамонлар шу зайлда (Алпомиш ёки Гурўгли ва унинг йигитларини эсланг). Бу барча халқларнинг эпосига хос хусусиятдир. Ёш Зигфрид («Нибелунглар») аждарни ўлдиради, Рустам («Шохнома») кутурган филни ҳалок этади, ўн беш ёшли Мгер («Сосунлик Довуд») қўли билан шерни ёриб ташлайди ва ҳоказо¹. Бундай қахрамонлик, фавкулудда мардлик фантастик хаёлгина бўлиб қолмасдан, инсоннинг, халқнинг ўзига, ўз куч-қудратига ишончи ифодаси ҳам эди. Халқ мана шундай баҳодир қахрамонларни орзу қилар, фарзандларига ибрат қилиб, уларни шу руҳда тарбиялар, ёмонлик ва ёвузлик устидан қачон бўлмасин голиб келишига ишонар эди. Фарход, Искандар ҳамда «Сабъан сайёр» ҳикояларида бир қатор қахрамонлар шу хилдаги қахрамонлардир.

Фарходни эслайлик. У халқ афсонавий қахрамонларидек ою кун сайин ўсиб боради, камол топади, ақлу заковати ва куч-қуввати билан ҳаммани ҳайратга солади. Зўр хавас билан ўқийди, табиёт, математика, логика ва бошқа фанларни ўрганади, қобилият ва салоҳияти мавж уради. Жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам шуғулланади. Сузиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулотли бўлиб

¹ Каранг: В.М.Жирмунский. Ҳ.Т.Зарифов. Ўша асар, 320 ва кейинги бетлар.

«Олади. Шу билан бирга у ниҳоятда камтар, хоксор ва кишиларга мушфиқ:

... Ўзин абжад ўкур элдин тутуб кам,
Дема донишки, зўри даст ила ҳам.
Бўлуб шоҳлар эшигининг гадойи,
Ва лекин у гадолар хокпояи.
Анга тенг подшоҳлиғ, ё гадолиғ,
Гадоликка тенг этмай подшоҳлиғ.
Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок...¹
Бировким зор йиглаб, йиглаб ул зор.
Топиб кўнгли эл озоридин озор...
Бўлиб эл андухидин кўнгли ғамнок,
Яко чокни кўриб, кўксин қилиб чок...²

Фарҳод учун қасрлар қурилиши ҳам, отанинг тож-тахтини фарзандига таклиф этиши мотиви ҳам кўп халқ эртаги ва дostonларида учрайди. Шунингдек, Фарҳоднинг хазинада Ойнаи жаҳоннамони кўриши, сафардаги саргузаштлари, Фарҳод билан Шопурнинг биродарлиги (Алпомиш ва Қоражон биродарлигини эсланг) ва бошқалар халқ қаҳрамонлик эпосига, халқ романларига хос мотивлардир.

Искандар ҳам, Навоийнинг бошқа ижобий қаҳрамонлари ҳам ўз сифат ва фазилатлари билан Фарҳод каторидан ўрин оладилар.

Халқ ижодиётида, кўпинча эртак ва дostonларда сюжет ва композицияни ривожлантириш, қаҳрамоннинг саргузашти ва характерини яратишда «туш» бир усул, восита сифатида хизмат қилади. Бу усул деярли барча халқларнинг сўз санъатига, фольклори ва адабиётига

¹ «Хамса», 175-бет.

² «Хамса», 189-бет.

хосдир. Антик тарихчилардан Харес Митиленалик (эраминдан аввалги IV аср) Мидия ва қадим Ўрта Осиё тарихини баён этар экан, бир-бирини туш кўриб севиб қолишган «Зариадр ва Одатида» қиссасини ҳикоя қилиб қолдирган¹. Ўзбек халқ ижодиётида, хусусан романтик дostonларда ҳам «туш»нинг ўрни катта. В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифов «туш» масаласини Гуруғли ва Машриқа, Авазхон ва Интизор, Кунтуғмиш ва Холбека, Орзингул ва Сувон каби қаҳрамонлар мисолида ёритдилар². «Туш» ўзбек ёзма адабиётига, хусусан фольклор аънаналари намоён бўлган асарларга ҳам хосдир. Ўзбек мумтоз адабиётининг «Юсуф ва Зулайхо», «Гул ва Наврўз», «Қиссаи Сайфулмулк» каби асарлари бунга далил бўла олади.

Навоий «туш» усули (ёки мотиви)дан ўринли ва унумли фойдаланган. «Туш» Навоий асарларида муқаддима ёки воқеа тугуни ўрнига келади, гоъвий-эстетик муддаони ёритишга, қаҳрамонлар характерини такомиллаштириш ва ҳикоявий-романтик тасвири кучайтиришга хизмат қилади. «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Сабъаи сайёр»да «туш» воқеа баёнига ўтиш учун бир муқаддима ёки «сабаби таълиф» вазифасини ўтайди. «Лайли ва Мажнун»нинг «Ул тун маҳобати таърифидаким...» дeб бошланган бобда шоир «хотиф»³ тилидан ўзига қаратиб айтади:

«Чун қиссани англадинг равон бўл,
Сунгил вараку қалам сори равон бўл.
Сендин рақам айламак ҳикоят,
Биздин сенга сўз сори ҳидоят...»

¹ Бу ҳақда қаринг: Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, биринчи китоб. 56-бет.

² «Ўзбекский народный героический эпос». Стр. 333-334.

³ Хотиф – гойибдан овоз берувчи.

Ул навъи хотиф этти иршод,
Мен ҳам килдим фасона бунёд...!

«Сабъаи сайёр»нинг мукаддимасида шоир тушида етти гумбаз кўргани, етти гумбазда етти хикоя эшитгани ва шулар дostonга асос бўлганини романтик пафос билан ифодалайди¹.

«Туш» воқеани ривожлантириш воситаси ҳам бўлиб келади. Шопур Фарҳоднинг Хисравга банди бўлганини туш кўради ва уни кутқаришга отланади. Навфалдан енгилса, отаси Лайлини ўлдирмокчи бўлган эди. Буни «туш»ида билиб олган Қайс Навфалдан жангги тўхтатишни илтимос килади. Қайс ота-онаси вафотини ҳам туш кўради, кабристонга йўл олади... Бу эпизодлар Қайснинг рухий ҳолатини, унинг психологик дунёсини жуда таъсирли қилиб ёритиб беради.

Халқ асарларида бўлганидек, ёзма адабиётда ҳам баъзан «туш»нинг моҳияти ва функцияси бошқа восита-усулларга ўтиб боради. «Сурат», «манзара», «фантастик тасаввур», «хаёлот» ва бошқалар шулар жумласидандир. Фарҳод, кўп халқ асарларида бўлганидек, ёрнини туш кўриб эмас, балки сурати-тимсолини кўриб севиб қолади. Баҳром ҳам Дилоромнинг Моний ишлаган суратини кўриб ошики бекарор бўлади. Навоий «Хамса»ни «хаёлот» хотимаси билан тугаллайди. Хаёлот уни шоирлар даврасига элтади, бир кўлидан Хисрав Дехлавий, иккинчи кўлидан Абдурахмон Жомий тутиб, Низомий ёнига ўтқизадилар.

Халқ ижодиётида сюжет ва композиция кўп ҳолларда фавкулудда воқеа ва ҳодиса, тугун ва тугунлар халқаси билан ривожланади. Қаҳрамон мушкул саргузаштларни бошидан кечиради, огир синовларга бардош беради, «бажариб бўлмас» шартларни адо этади. «Бахтли

¹ «Хамса», 358-бст.

² «Хамса», 474-475-бетлар.

кал», «Камбағал киз», «Камбағал йигит» каби ўнлаб эртакларда, «Алпомиш» ва бошқа дostonларда ижобий қахрамонлар «бажариб бўлмас» шартларни адо этиб, мурад максадига эришади.

«Шарт» мотиви ва усули ёзма адабиётда ҳам кенг қўлланилади. Буни жумладан, Алишер Навоий дostonларидан кўриш мумкин. Фарход Искандар тилсимини очиб хавфли шартларини бажариб, ниҳоятда Ширин тилсимини кўзгуда кўришга муяссар бўлади. Бу билан у Шахрисабз шоҳи кизига уйланибгина қолмайди, балки шоҳнинг қотиллигига, шартни бажаролмаган йигитларнинг қирлиб кетишига хотима қўяди.

Халқ асарларида қахрамон табиатга, ҳайвонот оламига янада яқин бўлади. У табиатдан, ҳайвонот оламидан меҳр-вафо ва яхшилик кўради, улар билан дўст тутинади. Табиат ва жониворлар қахрамон билан тиллашадилар, уни ўз ҳимояларига оладилар. Шундай ўринларда табиат ва жониворлар золим ва мунофиқ кишиларга, худбин ва хийлакор шахсларга қарши қўйлади. Бундай хусусият Навоий шеърисига ҳам хос. Халқ асарларида бўлгани каби Навоий қахрамонлари ҳам от, ит, кийик ва бошқа ҳайвонларга меҳр қўядилар, ёлғизлик чоғларида улар билан ҳамдам, «хамсухбат» бўладилар, керак бўлса мадад оладилар. Бу жиҳатдан, хусусан «Қайс ва табиат» диққатга сазовор. Ҳақсизлик ва шафқатсизликдан ғазабланган Қайс кишилардан йироклашиб, табиат оғушида, ҳайвонлар ҳузурини таскин топади. Буни Навоий «Мажнуннинг ваҳшатлиғ элдин улфат риштасин узғони ва биёбон ваҳшийлари билан унс навосин тузғони...» деган сарлавҳа билан таърифлайди. Қайс дашт-биёбонда кезади, унга беозор кийикдан тортиб ҳатто йирткич ҳайвонларга қадар ҳаммаси ром, дўст бўлади¹. Қайс-

¹ «Хамса», 394-бет.

нинг куй териси ёпиниб, Лайли кабиласи томон йул олиши, унинг Лайлилар кучиб кетган кўрғонда қолиб кетган кўтир итни меҳр билан парвариш қилиб, у билан юпаниши, жайрон билан суҳбати ва бошқалар психологик-романтик тасвир кучли бўлган «Лайли ва Мажнун»да хийла кўп учрайди. Бирок, назаримизда, қаҳрамон ва табиат тасвири жиҳатидан Қайс билан Лайлининг охириги учрашув тунни янада мароқли ва таъсирлидир. «Куёв»ни қолдириб йўлга тушган Лайли билан «келин»ни қолдириб келган Қайс саҳрода учрашадилар. Бу охириги учрашув. Қоронғи, зулмат тун. Бироқ севишганларнинг қалби чароғон. Бутун қониёт Қайс билан Лайлини олқишлайди, уларни кўриқлайди. Қанча-қанча машаққатлардан кейин бир неча соатлик висол бахтига муяссар бўлган Лайли билан Қайсга халақит бермаслик учун бутун борлик хомуш туради:

Бир лаҳза сипеҳр ўлуб мулоқим,
Фитна кўзин этти поча пойим...
Ёр эрди сипеҳру давр-ёвар,
Ақл айламайин бу ишни бовар.
Ҳар неки хисоби офаринини,
Айлаб ул икковга васл хохиш...
Осуда чарандаву парранда,
Уйқуда газандаву дарранда...
Не гард кўпуб, не ел равона,
Сув сокину чекмай ўт забона...¹

Лайли ва Мажнун ўлади. Аммо ўлим ҳам уларни (худди «Тоҳир ва Зухра»да бўлганидек) бир-биридан жудо қилолмайди:

Бир наънка солдилар иқовни,
Жонсиз келину ўлук куёвни.

¹ «Хамса», 429-430-бетлар.

Кирди икки жисм бир кафанга,
Йук, йук, ики рух бир баданга¹.

Қаҳрамонларнинг ҳалокатига қарамай Навоий достонлари оптимистик руҳда хотималанади. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром Шопур билан биргаликда Шеруяни енгиб, Арманияда адолат ўрнатади, Лайли ва Мажнун ўладилар, аммо муҳитнинг зулми-зўрига итоат қилмай, маънавий жихатдан ундан устун келадилар. Баҳром ва Дилором ҳикояси ҳам фожиавий хотимасига қарамай, ғоявий оптимистик руҳдадир. Чунки унда Баҳромнинг худбинлиги, айш-ишратга берилиши каттик кораланиб, шу билан замон ҳукмдорлари огоҳлантирилади. (Навоийнинг Баҳромни туш кўриши эпизодини эсланг). «Сабъаи сайёр»даги етти ҳикоя – қисса эса, халқ асарларида бўлганидек, қаҳрамонларнинг ғалабаси, мурод-мақсадга етиши билан тугалланади. Ниҳоят, Искандарга келсак, унинг ўлими табиий ўлим эди, у барча орзу-истакларини, ер юзида адолат барқарор этиш мақсадини амалга оширган эди. Буларнинг барчаси халқчиллик ва халқ ижодиётининг Алишер Навоий асарларига умидворлик руҳи – оптимизм руҳи бағишлаганини яна бир бор кўрсатади.

Халқ асарларида бўлганидек, Навоий қаҳрамонлари энг хавфли-хатарли дамларда «пир», «донишманд»дан мадад оладилар (Фарҳоднинг Сухайло ва Сукрот ҳаким билан учрашувини эсланг), «Сулаймон узуги», «Жоми Жамшид» каби «сеҳрли» асбоблар ёрдамга келади, қаҳрамон дев, аждар, ялмоғиз ва бошқаларни енгади, ажойиб-ғаройиб ўлкаларда бўлади, денгизда сузади, сув тубига тушади ва хоказо.

Алишер Навоий халқ ижодиётидан «қолиплаш» усулини ҳам олди. У «Сабъаи сайёр» даги «Баҳром ва

¹ «Ҳамса», 446-бет.

Дилором» хикоясининг композицион ҳалқасига «эртак ичиди эртақ» тарзида етти хикоя – қиссани жойлаштирди. Навоий дostonларида, хикоя ва масалларида, айрим эпизодлар ибтидосида халқ эртакларига хос «бошланма» усулини қўллайди. Бир-икки мисол:

Анинг хороға мундоғ ков-кови,
Бу сўзни бўйла такрор этти ровн...

(«Фарҳод ва Ширин»дан)¹

Мундоқ деди нокили маони,
Қилгач бу бадий сўз баёни.

* * *

Булди анга иш чу бўйла мушқил,
Бу навъ ривоят этти кокил.

(«Лайли ва Мажнун»дан)²

Шоир баъзан бундан «бошланма» усулини моҳирлик билан лирикага ҳам сингдирган. Бир мисол:

Белу огзидин, дедиларким, дегил афсона,
Бошладим филҳолким, «Бир бор эди, бир йук эди»³.

Навоий насрий асарларида, «Махбуб ул-кулуб», «Вақфия», «Муншаот» ва бошқаларда, дostonларидаги бобларнинг насрий сарлавҳаларида халқнинг қофияли наср-сажъ ва мусажжаъ санъатини, уларнинг турларини ишлатади, бу санъатнинг ёзма адабиётдан кенгрок ўрин олиши ва тақомилига катта ҳисса қўшади. Шу билан бирга у лирикада ҳам «мусажжаъ» ни қўллаб, «қофияйи мусажжаъ» нинг намуналарини яратган.

¹ «Хамса», 245-бет.

² «Хамса», 389–438-бетлар.

³ «Фавойид ул-кибар», 755-бет.

Ухшатиш, муболага, истиора каби бадий тасвир воситаларида Навоий халк ижодиётидан илхомланиб, «фольклорона» тасвир воситаларини яратади. Масалан, Хисравнинг Арманияга ҳадду-хисобсиз қушин тортиб келишини муболагали ифодалаб айтади:

Сипохи ер юзида кум хисоби,
Не кум, гардун уза анжум хисоби¹.

Қайсининг тоғу саҳрода қаровсиз қолиб кетишини тасвирлаб, унинг сочлари гўё қуш уясига айланиб кетган эди дейди:

Фарқингки эмиш қуш ошёни,
Ким уркуту эркин андин они?²

Хулоса қилиб айтганда, Навоийнинг бадий тасвири фольклор аънаналари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, халк ижодиётидан илхомланган шоир ўз навбатида бадий тасвирда фольклорда ҳам ўз изини қолдирди. (Буни хусусан Навоий дostonлари асосида вужудга келган «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» нинг халк вариантларида кўриш мумкин).

Ўзбек адабий тили XV асрда янги таракқиёт поғонасига кўтарилди. Бу тилнинг таракқий этишида, айникса, бадий адабиёт етакчи роль ўйнай бошлади. Сакқоқий, Хайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоий ва ниҳоят Лутфий каби истеъдодли шоирлар ўзбек дунёвий адабиётини раванак топтириш билан бирга, ўзбек адабий тилининг таракқиётига катта ҳисса

¹ «Ҳамса», 171-бет.

² «Ҳамса», 410-бет.

қўшдилар. Бирок хали ҳам ўзбек китобхонлари ғоявий-бадий юксак асарларга жуда ташна эдилар, форс-тожик тилидаги адабиётнинг буюк намояндаларига басма-бас келувчи ёзувчилар ниҳоятда оз эди. Шунинг учун ҳам Навоий «Муҳокамаат ул-луғатайн» да бундай деган эди:

«То мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларга интикол топти, Хулогухон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳруҳ Султоннинг замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар. Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлалари борким, таъб аҳли қошида ўқуса бўлур...»¹

Ёзувчилар ҳали ўзбек тилининг бойликлари ва унинг имкониятларидан кенг ва мукаммал фойдалана олмаган эдилар, бу тилнинг хазиналари яширин қолиб келмоқда эди. «Бу алфоз ва иборатда, – дейди Навоий, – бу навъ дақойик кўпдурким, бу кунга дегунча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмагон жихатдин бу яшурун қолибдур... Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусҳат топилур, керакким мунда хар навъ суҳангузорлиғ ва фасихғуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур»². Бирок бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан фойдаланиш қаттиқ заҳмат чекишни, тажриба тўплаб бориб, мушуқларни енгишни талаб қилар эди. Гуё бу тил бир хазина бўлса Навоий таъбири билан айтганда, унинг атрофида «илон»лар ва «тикон»лар бор эди. Ёзувчилар мана шу «илон» ва «тикан» заҳмидан чўчиб,

¹ Ун тўртинчи том, 128-бет.

² Шу том, 118-бет.

хазинага кирмас эдилар. Навоий ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини мукаммал билиш ва эгаллашга, унинг хазиналарини очиш ва бадий асарда мохирлик билан мужассамлантиришга чакирар, уларга хар томонлама ёрдам, маслаҳат ва йўл-йўриқлар берар эди. Ўзбек адабий тилининг тараккиёти учун курашган Навоий бошқа тилларни жумладан, форс-тожик тилини камситмайди, ўзи бу тилда ҳам ажойиб асарлар яратади. Навоий ўз она тилини менсимаган ёзувчиларни, ўзбек тили «дагал» тил, бу тилда нафис бадий асарлар яратиб бўлмайди деб даъво қилган кишиларни шафқатсиз қош юлди. У ўзбек адабий тилининг равнаки учун курашни даврининг, жамиятнинг, халкнинг иши деб ҳисоблади.

Ўзбек адабий тилининг яловбардори бўлган Навоий бу тилнинг «хазиналари»ни очиб, бу тилнинг ҳам бадий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва тўла имкониятларга эга эканини намойиш қилиб, бадий адабиётнинг ўз даврида мавжуд бўлган деярли барча тур ва жанрларида, лирикада фарддан тортиб касидагача, эпосда фалсафий-таълимий дostonдан қахрамонлик дostonига қадар, поэзия ва у даврда жуда кам ривожланган прозада ҳамда илм-фаннинг тарихшунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик соҳасида ўз асарларини ўзбек тилида яратди. Шунинг учун ҳам у фахр билан «Лисон ут-тайр»да бундай деган эди:

Турк назмида чу мен тортиб алам, ё
Айладим ул мамлакатни яққалам.
Тўрт девон бирла назми панж ганж,
Даст берди чекмайин андуху ранж.
Назму насрим котиби тахминшунос,
Ёзса, юз минг байт этар эрди киёс...¹

¹ Ун биринчи том, 239-бет.

Навойй асарларида ўзбек тилининг лексик бойликларидан, синоним ва омонимларидан, халқ таъбири ва маталларидан, фразеологик, идеоматик бирикмаларидан, жумла тузилишидан кенг фойдаланди, буларни маълум қоидага, системага солишга интилди. Шунинг учун ҳам Навойй эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди, устоз сифатида ўзбек ёзувчиларига халқ тили бойликларидан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб берди.

Навойй яшаган даврда арлот, барлос, тархон, сулдуз, киёт, кўнғирот, жалойир ва яна бир қатор бошқа ўзбек қабил ва уруғлари бўлиб, буларнинг тиллари бир-биридан озми-кўпми фарқ қилар, ҳудудий диалектлар мавжуд эди. Шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги зиддият, давлат ҳокимиятининг парчаланиши ва бошқалар диалект ва шева-лаҳжалар ўртасидаги фарқ-тафовутларни тугатишга тўсқинлик қилар эди. Адабий тил учун кураш ўз навбатида мана шу диалект ва шева-лаҳжаларни бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилиши лозим эди. Навойй худди шу йўлдан борди. Бинобарин у «Фарход ва Ширин» да:

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур¹, —

деган эди.

Шу билан бирга Навойй бошқа туркий тиллардан ҳам қисман баҳраманд бўлди. Бир-икки мисол:

Навойй туркларнинг тарки тутса, айб қилмантким,
Анга бир туркмон махваш ғами махкам дўлошибдур².

¹ «Хамса», 335-бет.

² «Бадойи ул-васат». 148-бет.

Бу байтта «туркман махваш» билан биргаликда туркманча «дўлошибдур» сўзи ҳам келган.

Ул париваш хурнинг мен телбадек шайдоси чўх,
Не ажаб, гар бўлса олам мулкида гавғоси чўх¹.

Бу байтда озарбайжонча «чўх» сўзи ишлатилган.

Алишер Навоий халқ тили, унинг бойликлари ва гўзалликлари тўлароқ мужассамланган фольклор тилидан, унинг анъаналаридан кенгроқ бахраманд бўлди. Бу Навоийнинг сўз бойлигига, ибора ва гап тузилиши хусусиятларига ҳам, халқ мақоллари ва таъбирларидан бахраманд бўлишига ҳам тааллуқлидир. Биз Навоий асарларини ўрганар эканмиз, мингдан зиёд мақол ва хикматли сўзларни рўйхатга олдик. Булар Навоийнинг шеърий ва насрий, бадиий, тарихий ва илмий асарлари ҳамда мактубларидан ўрин олган. Улар мавзу ва мазмун жиҳатидан кенг ва хилма-хил бўлиб, «халқ донолиги»нинг гоаявий-эстетик моҳиятини ҳам, тил кўркини ҳам мужассамлантиради. Навоий халқ мақолларини айнан келтиради ёки уларга айрим ўзгаришлар киритади. Бу ўзгаришлар баъзан маъно ёки формага, баъзан эса ҳар иккаласига ҳам тааллуқлидир (форма ўзгариши шеърий асарнинг поэтик талабларига мувофиқ кўпинча шеърий асарларга хосдир). Навоий айрим мақолларнинг бир эмас, бир неча вариантини қўллайди. Туркий тиллардаги мақоллар билан бирга форс-тожик ва араб тилидаги мақолларни ҳам келтиради. Афтидан, баъзан, уларни таржима қилиб олади. Шу билан бирга, Навоий халқ мақоллари руҳида кўп хикматли сўзлар ҳам яратган. Улар кейинчалик кенг ўзлашиб, халқ мақоллари каторидан ўрин олган.

¹ «Фавоийд ул-кибар», 115-бет.

Навоийнинг асарларидаги айрим мақоллар ҳозирги кунда ҳам деярли айнан сақланиб, ишлатилиб келади. Бунга «Махбуб ул-қулуб»даги «Сувнинг мазаси муз била, ошнинг таъми туз била» (бу мақол «Девону луғотит турк»да ҳам келтирилган). «Ўт иши ковормок ва ел иши совурмок», «Сихат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема», «Кўп деган кўп енгилур, кўп еган кўп йикилур», «Вафосизда ҳаё йўк, ҳаёсизда вафо йўк, «Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз», «Оз-оз ўрганиб доно бўлур, катра-катра йиғилиб дарё бўлур», «Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт» каби мақоллар шулар жумласидандир. Шунингдек:

«Ишқ истар эмиш сени адам мисри сари¹,
Боргилки, эрур эл тилаган ерда азиз»

байтидаги «Эл тилаган ерда азиз»,

«Етти жон оғзимгаким чикмас уиндин ул хур,
Чикмагон жонга умид – ушбу масалдур машхур».²

байтидаги «Чикмагон жонга умид»,

«Хизрваш хат бирла чул хуснунг самандин сургасен,
Юз Скандарни суға элтиб сусиз келтургасен».³

байтидаги «Суға элтиб, сусиз келтургасен» мақоли,

«Хублар тийги етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишким, бўлса кўп қассоб, кўй мурдор ўлар».⁴

¹ «Ғаройиб ус-сиғар», 752-бет.

² «Наводир уш-шабоб», 146-бет.

³ «Бадойи ул-васат», 449-бет.

⁴ «Фавоид ул-кибар», 178-бет.

байтидаги «бўлса кўп кассоб, кўй мурдор ўлар» («Кўй-чивон кўп бўлса кўй ҳаром ўлади») мақоли ва яна кўп мақоллар, айрим элементларни ҳисобга олмасак, айнан сакланиб келмокда.

Навой юкорида таъкидлаганимиздек, мақолларни айнан ёки мисраларнинг поэтик талаби билан айрим ўзгариншлар билан кўллайди ёки мақол моҳиятини мисраларга сингдиради (у ҳам замондошлари ва кейинги муаллифлардек мақолга нисбатан «масал» терминини кўллайди.) Бир неча мисол:

Мутриб била не кўнгли очилсун Навойнинг,
Ким мен фироқдин десам, ул дер «йироқдин».¹

Бу байтда «Мен фироқдин десам, ул йироқдин» мақоли («мен боғдан келсам, ул тоғдан келади» каби вариантлари ҳам бор) лирик қаҳрамоннинг оғир руҳий ҳолатини ифодалашга мос тушган. (Шоир «Ироқ» сўзида сўз ўйини килиб, «узок» маъноси билан бирга «Ироқ» куйини ҳам ифодалайди.)

«Эгма кошин кўргузуб айлар манга манъи жунун,
Янги ой бирла керак соғ этса бу девонани»²,

байтига «Девонадан ой боши сўрама» мақолини,

«Бўлди аёғин аро зийнату пироядин,
Уйлаки бўлтой каро шамъ туби соядин».³

байтига «Чирок туби коронги» мақолини (бу мақол Мавлоно Лутфийда ҳам бор),

¹ «Ғаройиб ус-сигар», 489-бет.

² «Ғаройиб ус-сигар», 619-бет.

³ «Навоиир уш-шабоб», 493-бет.

Ишқинг ўтинки ёшурдим эл аро ёйди ракиб,
Ким иситмани нихон тутса қилур марг аён»¹.

байтига «Касални яширсанг, иситмаси ошқор қилади»
мақолини,

«Зулфи васлин истасам рухсори меҳрафрузидин,
Йук ажаб чун йил келиши билгурур наврўзидин»².

байтига «Йил келиши наврўзидан маълум» мақолини,

Май батининг кўр нишот афзолигин ҳузн аҳлига,
Ким куяр ўлу қуруғ чун найситонга тушди ўт»³.

байтига «Тўкайга ўт тушса, ҳўл-қурук баробар ёнади»
мақолини,

Тўқуб май мухтасиб, мен йиғладим лекин ул усрукка:
Су келтирмок ҳамону кўза синдирмок ҳамон эрмиш»⁴.

байтига «Сув келтирган хору кўза синдирган азиз»
мақолини,

«Бориб аҳбобу мен гафлат асири бўлмоғум,
Уйладурким ит уюб қолдию кўчти қорвон»⁵.

байтига «Ўт ҳуради, қарвон ўтади» мақолини сингдириб
юборади.

Алишер Навоий факат ўзбек (ёки умуман «туркий») мақоллар билан чекланиб қолмай, форс-тожик ва араб тилларидаги мақоллардан ҳам кенг фойдаланган. У «Девони Фоний», «Ситтаи зарурия», «Фусули арбаа»

¹ «Ғаройиб ус-сигар», 492-бет.

² «Ғаройиб ус-сигар», 676-бет.

³ «Ғаройиб ус-сигар», 103-бет.

⁴ «Бадойи ул-васат», 268-бет.

⁵ «Фавоид ул-кибар», 496-бет.

асарларида форс-тожик тилида (баъзан араб тилида) кўп мақол ва халқ ибораларини қўллаш билан бирга, баъзан ўзбек тилидаги асарларида ҳам улардан айнан, кўпинча ўзлаштира ҳолатда фойдаланилади.

Бир неча мисол:

Эи дил бишуд хираду сабру хушу ишкат монд,
Чунон, ки монд ба манзил эи карвон оташ.

(Кучтан карвон манзилида ўт колганидек, дилимдан ақл, сабр ва ҳуш йўқолди-ю, ишқинг қолди).¹

Ба азми тавба набояд эи шайхам истимдод,
Ва кори хайр чи ҳожат, ки истихора кунам.

(Мен тавбага қараб юриш учун шайхдан ёрдам сўрашим лозим эмас – кори хайр учун қуръа ташлашнинг нима ҳожати бор).²

Бо даҳони хушуку чашми тар қаноат кун аз он-ки,
Ҳарки қонёъ иуд ба хушуку тар шаҳи баҳру бар аст.

(Қақраган оғиз билан нам кўзга қаноат қил, чунки ҳўлу курукка қаноат қилган киши, денгизу курукликнинг подшоҳидур).³

Ҳалол гашт ба чашми ту хуни ман, гарчи
Ҳануз аз даҳанат бўйи шир меояд.

(Эй нозанин, ҳали оғзингдан она сути ҳиди келиб турган бўлса-да, кўзингга менинг қонимни тўкиш ҳалолдир).⁴

¹ Асарлар, 5-том, I китоб, 460-461-бетлар.

² Асарлар, 5 том, II китоб, 160-161-бетлар. Бу байтдаги мақол Гулҳанийнинг «Зарбулмасал»ида ҳам бор.

³ Асарлар, 5 том, II китоб, 346-347-бетлар.

⁴ Асарлар, 5 том, II китоб, 260-261-бетлар.

... Ба таърифи мазкур ин шахсро,
Тавон гуфт камхаржи болонишин¹.

(Бу шахс таърифи зикрида кам харажат килиб, тўрға чикувчи деса бўлади). Навоий-Фоний шунингдек, «Мургони ҳавою моҳиёни дарё», «Шутур маст» каби-лидаги халқ ибораларини ҳам шеърятти моҳиятига сингдириб юборган.

Назаримизда, Алишер Навоий баъзан бошқа бир тилдаги мақолнинг моҳиятидан фойдаланиб, уни ўзбек тилидаги шеърятти таркибига моҳирлик билан киритиб юборган. Масалан, ўзбек тилидаги

«Ор этар пашминадин аблаҳ тилаб зар риштани,
Ким эшак ҳалвони андоқким сомон кўрмас лазиз»²,

байтига форс-тожик тилидаги «Хар чи донад кадри халвоу навог, як тўрва қаху кунжи равот» мақоллини асос қилиб олган.

Навоийнинг халқ мақоли ва ибораларидан ижодий фойдаланиши унинг шеърятти шухратини янада орттириб, буюк фозилларнинг таҳсинига сазовор бўлган эди. Унинг ўзи «Ҳолоти Сайишхасан Ардашер»да қайд этиб, Ардашер кўйидаги байтнинг такрор-такрор ўқур эрди дейди:

Лабинг кўргач илгим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, *тушмай бати бармоқ ялайдурман*³.

Шубҳасиз, Навоийнинг кўпгина хикматли сўзлари беш аср мобайнида халқ орасида кенг ёйилиб, «фольклорлашиб» халқ мақолига айланиб кетган. Бу ҳозир ҳам давом этмоқда. Навоийнинг:

¹ Асарлар, 5 том, II- китоб, 398 бет.

² «Ғаройиб ус-сигар», 147-бет.

³ Асарлар, XIV том, 79-бет. Байтга «бол тутган бармоғин ялар» мақоли ақси сингдириб юборилган.

«Эр кишига зебу зийнат хикмат ва донишдур»,

«Билмаганин сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамаган
ўзига золим»,

«Чин сўзни ёлгонга чулгама, чин айта олур тилни ёлгонга
булгама»,

«Карам ва мурувват ато ва анодурлар, вафо ва ҳаё икки
хамзот фарзанд» хикматлари, ҳатто шеърӣ:

«Ҳақ йўлида ким сенга бир харф ўкутмиш ранж ила,
Айламак булмас адо анинг ҳақкин юз ганж ила», —

каби байтлари деярли халк мақолига айланиб кетди¹.

Навой халк ибораси, олқиши ва қарғишидан ҳам
маҳорат билан фойдаланган. Мисоллар:

Кўзум тортар ҳамоно ёр келгай,
Солур қўнглум магар дилдор келгай.²

Оқу каро мадҳида ҳар неки дедим, ёкмас,
Эмди бу мазаллатдин оқ тавба каро тавба.³

Дер эмиш: «зарк айлайдур,
Кўрунг мен кайда, ул кайда?»⁴

Эй Навой, олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,
Мен эдим сенинг каби, мен янглиг ўлғунг сен доғи.⁵

Ҳар қуруғ шох ўлди дашт узра сабодин ҳуллапуш,
Тинмағур жисмим жунун водийсида урён ҳануз.⁶

Кўзунг шамойилини нарғиз ар кўра олмас,
Санга не фикр кўзи чиксун, улки булди ҳасуд.⁷

¹ Мисоллар «Махбуб ул-қулуб»дан олинди.

² «Ғаройиб ус-сигар», 661-бет.

³ «Бадойи ул-васат», 708-бет.

⁴ «Ғаройиб ус-сигар», 547-бет.

⁵ «Наводир уш-шабоб», 593-бет.

⁶ «Ғаройиб ус-сигар», 225-бет.

⁷ «Наводир уш-шабоб», 126-бет.

Панд эшитмай, кўруб они, юз балога учрадим,
Кўзларим чиқсунки, юз мунча сазо камдур манго!

Буларнинг барчаси Навоий ижодиётининг гоявий-бадий қимматига қиммат кўшади, унинг тилини янада бойроқ ва кўрклироқ қилиб, халққа, унинг дили ва тилига яқинлаштиради.

III. НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИНИНГ ХАЛҚ ВАРИАНТЛАРИ

Деганимни улуска марғуб эт!
Ўзганимни кўнгулга маҳбуб эт!..
Халққа зеби торак айла ани!
Ўқугонга муборак айла ани!
(«Сабъаи-сайёр»дан)

Алишер Навоий мангуликка мушарраф бўлган сўз санъаткоридир. Унинг обидалари асрлар давомида «улуска марғуб», «кўнгулга маҳбуб», «халққа зеби торак» – бош зийнати, яъни халқ маънавиятининг бир қурки бўлиб келмоқда.

Навоий каби буюк санъаткорларнинг обидаларидан маҳрум ҳам этолмади. Халқ Навоий меросини кўз қорачигидай саклади, ундан маънавий-бадий озик олди, Навоий даҳосини қалбига жо қилди, уни эъзозлади.

Кенг халқ оммаси Навоий асарлари билан бево-сита (уларнинг асл матни) ва бавосита: а) Навоий асарларининг халқ китоби тарзидаги баёни; б) Навоий асарлари мотивлари асосида вужудга келган халқ эртаклари ва халқ достонлари орқали танишиб борди. Зотан, бундай эртақ ва достонларнинг ижодкори ва сайқалчиси ҳам шунинг ўзи эди.

¹ «Бадойи ул-васат», 18-бет.

² «Хамса», 615-бет.

Ўзбек халқининг бир қатор ўзига хос адабий анъаналари бор. Шу анъаналардан бири узок тарихга эга бўлган ва кенг ёйилган навоийхонлик анъанасидир. Маълумки, Навоий асарлари Мовароуннахр ва Хурсонда, Яқин ва Урта Шарқнинг бошқа кўп ўлкаларида мохир хаттотлар ва оддий котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилди. Навоий асарларининг, хусусан «Ҳазойинкул-маоний»нинг кўпгина компилятив вариант ва нусхалари вужудга келди. XIX асрнинг охирида Туркистонда литография пайдо бўлди, Навоий асарлари Хива, Тошкент ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилди¹. Кўлёзма нусхалар ёки литографик нашрлар, турли-туман нуксонларга карамай, қатга маданий-адабий аҳамиятга эга бўлиб, Навоий ижодиёти билан тобора кўпроқ кишиларнинг танишиб боришига имкон туғдирар эди. Мана шу кўлёзма китоблар, кейинчалик литографик нашрлар навоийхонлик давраларини вужудга келтирди. Кишилар дўкон, устахона, чойхона, меҳмонхона ёки бошқа жойларда йиғилиб навоийхонлик қилишган. Навоийхонлар давраси, «одатан, бир-икки саводли ва кўпгина саводсиз кишилардан ташкил топар эди. (Навоийхон хушовоз ва хушхон бўлса, давранда кенгаярди, баъзан навоийхонлар даврасида хофизлар ҳам иштирок этган). Навоийхонлар даврасида кўпгина «Ҳамса» ёки «Чор девон» ўқилар, ўқилган шеър навоийхон ёки бошқа киши томонидан шарҳланар, баъзан шарҳ мунозарага айланиб кетар эди. Навоийхонлар даврасида қатнашган кишилар Навоий асарларининг ўзига хос тарғиботчиси бўлиб қолардилар. Шу билан бирга, Навоий шеърлари куйга солиниб, тўй-тамошоларда эл-юртга завқ-шавқ бағишлар эди. Куй Навоий шеърларининг кенгрок

¹ Р. Махмудова. «Литографированные произведения и их значение в истории узбекской литературы. (конца XIX начало XX века)». Автореферат канд. дис. Ташкент. 1971.

тарқалишига хизмат қилар, куй туфайли саводсиз кишилар ҳам матнни ёд олиб айтиб юрар, мушоира қилишар эди. Булар Навоий асарларининг халқ орасида кенг тарқалиши, оммалашувининг асосий турлари эди.

Навоий асарларининг кенгрок оммалашувида халқ китобларининг ҳам ўрни, ҳам роли каттадир. Маълумки, Навоий асарларини мутолаа этиш учун фақат саводли бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, балки адабиёт буйича маълум даражада билимга эга бўлиш, қисман бўлсада, форс ва араб тилларидан хабардор бўлиш керак. Бунинг устига адабий тилда ҳам маълум ўзгаришлар вужудга келиб, кейинги асарларининг тили Навоий тилидан бирмунча узоклашиб фаркланиб боради. Буларнинг барчаси Навоий асарларини қайта баён этиш асосида китобхонларга етказиш эҳтиёжини тугдиради. Бир неча асрли тажриба ва ўзинга хос анъаналарга эга бўлган халқ китоблари бу борада қўл келиб, Навоий дostonларининг халқ китоби вариантлари вужудга келади. Навоий халқ ижодиёти воситасида кенг тарғиб этилди, оммалаштирилди.

ХАЛҚ КИТОБЛАРИ

Ўзбек адабиёти хазинасида «халқ китоблари» ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бундай китоблар фольклор ва ёзма адабиёт асарларини ижодий қайта ишлаш асосида вужудга келди. Фольклор асари ижодий қайта ишланиб китобат қилинар экан, унга ёзма адабиётнинг айрим тенденция ва хусусиятлари сингиб боради, худди шунингдек, ёзма адабиёт асари ҳам фольклорга хос хусусиятларга эга бўлиб, «халқ китоби» тусини олади. Бинобарин, «халқ китоблари», «оғзаки адабиёт билан ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи» асарлар

¹ В. Абдуллаев. «Ўзбек адабиёти тарихи». Иккинчи китоб, Тошкент. «Ўқитувчи», 1964. 32-бет.

циклини ташкил этади, улар фольклористиканинг ҳам, адабиётшуносликнинг ҳам объектидир.

Маълумки, ўзбек халқи асрлар давомида бир қатор халқлар билан маданий алоқада бўлиб келди. Бу алоқа «халқ китоблари» циклида ҳам ўз изини қолдирди. Ўзбек тилидаги «халқ китоблари» сирасида биз бевосита маҳаллий-миллий адабиёт материаллари, шунингдек, ҳинд, форс-тожик, араб ва бошқа адабиёт материаллари асосида яратилган асарларни ҳам кўрамиз. Бунга, жумладан, «Қалила ва Димна», «Тутинома», «Китоби Жамшид», «Рустами Достон» каби асарлар мисол бўла олади.

Айрим дастлабки изланиш ва уринишларни ҳисобга олмаганда, ўзбек халқ китоблари ўрганилмаган катта қўрик бўлиб келмоқда. Илк одимлар халқ китобларини тўплаш, уларни текстологик ва филологик жиҳатдан тадқиқ этиш ва кенг китобхонлар жамоатчилигига тақдим этиш заруриятини яна бир бор таъкидламоқда¹. Одатан «кисса» деб юритилган халқ китоблари тарих, этнография, санъатшунослик каби фанлар учун ҳам қимматли манбадир. Афсуски, бу манба шу соҳаларнинг мутахассислари эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Шубҳасиз, махсус тадқиқотларсиз, «халқ китоби» циклининг энг характерли асарлари таҳлилисиз ўзбек халқ китоблари ҳақида умумлаштирувчи назарий хулосаларга келиб бўлмайди. Лекин шуни таъкидлаш керакки, умуман «халқ китоби»га хос асосий хусусиятлар ўзбек халқ китобларига ҳам хосдир. Ф.Энгельснинг бу мулоҳазаларини ўзбек «халқ китоблари»га ҳам татбиқ

¹ Халқ китобларини Ризонийнинг «Хуршид ва Маликаи Дилором» асари асосида ўрганишга бағишланган Р.Мижидовнинг тадқиқотида диккатга сазовор айрим кузатиш ва хулосалар бор. (Рауф Мажидов. Ўзбекские народные книги и произведения Ризои «Хуршид и Маликаи Дилором», Автореферат, канд. дис., Самарканд, 1971.)

этиш мумкин. Ўзбек «халқ китоблари» ўз мазмуни билан ҳам, бадий услуби ва формаси билан ҳам халқчил асарлардир. У мавжуд ижтимоий муҳитнинг айрим иллатларини фош этади, китобхон (ёки тингловчи)ни у орзу қилган ҳаёт оламига, романтика ва ҳаёлот оламига элтади, «димоғини чоғ қилади», «ҳордигини чиқариб, қайтадан куч-ғайрат бағишлайди»... Халқ китобларида романтизм тенденциялари етакчилик қилади. Бундай асарлар сермуъжиза ва фавкулудда воқеа-ҳодисаларга бой бўлади. Уларда шартлилик меъеридан ортади, беҳад мураккаб тугун кўпинча «сехрли ечим» билан ечилади, муаммолар ҳал бўлади; бадий тил воситалари ҳам шуларга мувофиқлашади ва хоказо. Лекин буларнинг ҳеч қайси бири унинг ҳаётий заминдан, халқнинг орзу-армонлари оламидан йироқлаштирмайди. Халқ китоблари оммавийлигининг сири ҳам шунда.

Ўзбек халқ китоблари жавонида Алишер Навоий дostonлари асосида яратилган асарлар ҳам муътабар ўрин эгаллайди. Навоий дostonларини халқ киссалари – «халқ китоби» тарзида ишлаш, уларни хийла оммафаҳм тил ва услубда баён этиб, китобхонларга тақдим этиш улуғ шоир мутафаккирни халқ оммасига янада яқинлаштирди, унинг асарларини оммалаштирди. Мир Махдум томонидан китобат қилиб нашрга тайёрланган «Насри Хамсаи беназир»¹, Махзун яратган «Қиссаи шахзода Фарход ва Ширин»² ҳамда Умар Боқий ишлаган «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»³ шундай асарлардир.

¹ «Насри Хамсаи беназир». Тошкент, 1908.

² Бу асар ҳам нашр этилган: Киссаи шахзода Фарходу Ширин, Тошкент, 1908.

³ «Фарход ва Ширин», «Фарход Ширин» ёки «Куллиёти Фарходу Ширин» номи билан 1908, 1910, 1912 ва 1915 йилларда, «Лайли ва Мажнун» эса «Китоби Мажнун ва Лайли» номи билан 1909 йилда Тошкентда нашр этилган.

«КИССАИ ФАРХОДУ ШИРИН»

Умар Бокий XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган санъаткордир. Унинг ижодий фаолияти махсус тадқиқот объекти бўлган эмас. Бизга унинг Навоий дostonлари асосида ишланган халқ китоби тарзидаги «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» асарлари маълум. Бу асарлар Алишер Навоий ҳақидаги айрим илмий ва илмий-оммабоп асарларда зикр этиб утилади. «Фарход ва Ширин» парчалари Олим Шарафуддинов тузган «Ўзбек адабиёти тарихи» хрестоматиясининг II томига¹ киритилган ҳамда тўрт томлик (кейин беш том бўлиб кетган) «Ўзбек адабиёти тарихи» нинг учинчи томидан ўрин олган².

Олим Шарафуддинов хрестоматиясида «Умар Бокийнинг таржимаи ҳолига оид маълумот йўқ. Ўзи томонидан ёзилган «Фарход ва Ширин»дан унинг Хоразм хонларидан Муҳаммад Амин Иноқ (1791) ва Авазбий Иноқ (1792–1804)лар замонида яшагани англашилади.

Бу замонларда Хоразмда Навоий асарларини ўрганишга қизиқиш анча кучли эди. Унинг асарларига лугатлар ёзилди. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Фарход ва Ширин» номли асарлари халқ дostonлари формасида ишланди. Умар Бокий ҳам Навоийнинг «Фарход-Ширин» дostonини насрга айлантириб ишлаб чиқади. Унинг хизмати халқимизнинг дохий шоирга бўлган ҳурмат ва қизиқишини сезиб, унинг энг бадиий ишланган дostonларидан бирини халқ оммасига яқин содда бир тилда ифодалаб беришдир»³, дейилади.

¹ Ўздавнашр, Тошкент, 1945.

² Ўзбекистон Давлат Бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1959, 411-бет.

³ Ўша хрестоматия, 159-бет.

Олим Шарафуддинов «Фарход ва Ширин»нинг икки муҳим бобини – «Фарходни арик казмок била бало тошини бошига ёғдурғони хикояси» ва «Фарходни ул хайл Хусрав қошига еткурғони ва Хусрав Фарходни бошидан аёғигача салосил ва ағлол ҳукмин сурғони...» бобларини китобхонларга – олий ўқув юрти талабаларига тақдим қилади¹.

«Ўзбек адабиёти тарихи» учинчи томида Умар Боқийнинг ижодий фаолияти ҳақида бундай дейилади:

«Умар Боқий Навоийнинг «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларини анча содда тилда насрда ифода қилган.

Умар Боқий томонидан насрда ёзилган «Фарход ва Ширин» Навоий матнига жуда яқин, аммо «Лайли ва Мажнун» да бир оз четга чиқиб бор. Масалан, Умар Боқийда Лайлининг отаси олим, мактабдор деб кўрсатилади.

Ўзининг бу иши билан Умар Боқий Навоий асарларини оммага етказишга ва насрда адабий тилининг ривожига хизмат қилган.

Умар Боқийнинг ҳар икки асари ҳам («Фарход ва Ширин» – 1909, «Лайли ва Мажнун», – 1910) Тошкентда тошбосмада нашр этилган, шу ходисанинг ўзи унинг иши самарали бўлганидан, шундай бир асарга катта эҳтиёж бўлганидан дарак беради². Мазкур томда ҳам Олим Шарафуддинов хрестоматиясида берилган икки боб китобхонларга тақдим этилади³. Абзацга бўлиб беришни ҳисобга олмаганда, матнда деярли фарк йўқ⁴.

Умар Боқий ва унинг фаолияти ҳақида деярли бошқа маълумот йўқ. О.Шарафуддинов таъкидлаб ўтганидек, унинг «Фарход ва Ширин» мукаддимасида

¹ Ўша китобда, 160–174-бетлар.

² Ўша китоб, 411-бет.

³ Ўша китоб, 412-бет.

⁴ Матн «Фарход ва Ширин»нинг 1909 йил нашридан олинган.

даври ва ўзи хакида қисқача бўлса ҳам, айрим муҳим маълумотлар бор. Биз, бир томондан, китобхонларни шу маълумот билан таништириш ва иккинчи томондан айрим адабиётшуносларда содир бўлаётган бир чалкашликни баргараф этиш мақсадида «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»га ёзган муқаддимот сўзларини келтиришни мувофиқ кўрамиз:

«...Низоми мамлакат ва ижрои аҳкоми шарнатки, подшоҳ ва умаро ва вазирларнинг салтанат ва сиёсатлари билан зеб ва оройиш топар, анинг учун худованди олам буларни салтанатга лойик қилиб, барчадин баланд халқ қилибдур, барчани аларнинг фармонида тутубдур. Бу жиҳатдан барча аларнинг хизматларини орзу қилурлар, лекин муяссар бўлмас. Чароки ҳар кимда уч фазилатнинг бири бўлмаса, улугларга мулоқот бўлмоқ ниҳоятда мушқулдур.

Бу уч фазилатнинг бири улқи, илмда беназир бўлғай. Булар бирла соҳиби иззат ва лойиқи суҳбат бўлуб, улугларини суҳбатига мушарраф бўлғай. Бу сабабдин асолат гавҳарининг тождори, умаро хайлининг шохвори, адолат гулшанининг гули ва зарофат дарёсининг дурри ноёби, саховатпеша, мукаввийи уламо ва мураббийи фукароу агниё, амири аъзам ҳазрат Авазбек хулди олло мулки ва абад давлатининг вақтларида факиру алҳакири бибизоат Умар Боқий «Фарходу Ширин»ни неча ҳикоялар бирла тартиб бериб, равшан иборатга келтурди ва илалмувафқак. Назм:

Се чиз мусаллам омад назди султон:

Хунар ё илм ё марли суҳандон.

Ман аз илму хунар чизе надорам,

Яке фазли суҳан дорам – биёрам¹.

¹ «Қиссаи Фарходу Ширин», 2-бет. Шеърнинг мазмуни: султонлар қошида уч нарса эътирозсиз тан олинди: хунар ё илм ёки сўзамол киши. Менинг илму хунардан арзигулик ҳеч нарсам йўқ, бир фазилатим – сўз фазилатим бор, уни султонга бағишлайман.

Бу парчани, назаримизда, бир оз шархлаш зарурга ўхшайди:

1. Умар Бокий ўша мухитда яшаган суз санъаткори сифатида мамлакат идораси ва тартибини подшоҳ, амир ва вазирлар фаолиятига боғлайди, унингча мамлакатнинг «зеб» ва «оройиш» топиши шуларнинг «салтанати» ва «сиёсати» га боғлиқ. Гарчи Навоий билан Умар Бокий замонасини уч асрдан зиёд давр ажратсада, Умар Бокий мухити учун ҳам марказлашган ҳокимият, маърифатпарвар ҳукмдор учун кураш унинг маълум ижобий-прогрессив қимматини саклаб келмоқда эди. Зотан узоқ давом этган тож-тахт талашлари, харобалик урушларидан кейин Хива хонлигида Муҳаммад Амин Иноқдан кейин Аваз Инок Қўнғирот сулоласини вужудга келтириш учун курашиб, нисбатан йирикроқ ва қудратлироқ Хива хонлиги ҳокимиятини барпо этувчилардан бири бўлган эди. Ундан кейин ҳукмронлик қилган Элтузархон (1804—1806) Қўнғирот сулоласининг расмий хони бўлди;

2. «...анинг учун худованди олам буларни салтанатга лойиқ қилиб, барчадин баланд халқ қилибдур, барчани аларнинг фармонида тутубдур» жумласида Умар Бокий ошкор равишда идеаллаштиради, уларнинг фармонидаги тобеъликни табиий бир ходиса деб ҳисоблайди. Бу Умар Бокий дунёкарашининг тарихий чеклангани ва зиддиятларини яна бир бор таъкидлайди;

3. Умар Бокий анъанавий таъриф ва тавсиф билан Авазбий Иноқни идеаллаштиради ва унинг даргоҳига «фазли сухан» билан йўл топганини таъкидлайди. Бу Умар Бокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилиш учун аҳамиятлидир. Умар Бокий «Фарход ва Ширин» ни неча ҳикоялар бирла, яъни бир неча бобда ҳикоя шаклида тартиб берган, уни «равшан

иборатга» келтирган, яъни содда, равон тил ва услуб билан баён этган.

Умар Бокий Авазбий (Авазбек) Инок замонасида «Лайли ва Мажнун»нинг ҳам насрий баёнини – «халқ китоби» вариантини ишлаб чиқди. У анъанавий ҳамду сано ва мадҳиядан сўнг мукаддимотнинг давомида «... хазрати Авазбек... вақтларида фақири ал-хақир Умар Бокийи бебизоат Лайли била Мажнундин неча хикояларни тартиб бирла зохири иборатга келтурди...»¹, дейди.

Алишер Навоий меросини ўрганиш ва уни оммафаҳм услубда қисқа вариантда халққа тақдим қилишда Умар Бокийнинг хизмати катта. Биз, ҳозирча, Умар Бокийнинг бутун фаолияти ва меросини билмаймиз, лекин «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»нинг ўзиёқ уни ўтмиш ўзбек маданияти ва адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири сифатида баҳолашга асос бўлади.

Умар Бокийнинг «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» асарларини нашрга тайёрлаш, оммалаштириш ва тарғиб этишда шоир Хислат (1880–1945) – Сайид Ҳайбатуллаҳужа Сайид Орифхужа Тошкандийнинг хизмати бениҳоя каттадир. Хислат ўзбек мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирган ғазалнавис, янги тузум ва янги кишиларни ардоқлаган янги типдаги шоир, шу билан бирга, фозил, донишманд, таржимон ва ноширдир. У Сидкий Хондайликий билан ҳамкорликда «Армуғони Хислат», «Савғоти Хислат», «Тухфаи Хислат» каби баёзларни тайёрлаган, ўзбек, форс-тожик мумтозларини тарғиб этган адабиёт фидойиларидан бўлган. Хислат Умар Бокийнинг «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»ини кўпгина

¹ «Китоби Мажнуну Лайли». Тошкент, Порцев босмаҳонаси, 1909, 3-бет.

асарлар (Навоий дostonларининг насрий вариантлари) орасидан «интихоблаб» – «сайлаб» нашрга тайёрлаган. У бу асарларни нашрга тайёрлар экан, уларни синчковлик билан ўрганиб чиққан, афтидан, маълум даражада таҳрир қилган¹, расмлар билан безаттирган. Бинобарин, «Фарҳод ва Ширин»нинг титул саҳифасида «Фарҳод ва Ширин» ҳикоясини интихоблаб, тасвирилик қилиб, эҳтимом кўргизгучи Мулла Сайид Ҳайбатуллаҳўжа мутахаллус ба Хислат бинни Сайид Орифхўжа эшон дар вилояти Тошканд» сўзлари илова қилинган. Китоб «Фарҳод ва Ширин» сюжетиға мувофиқ 13-расм – миниатюра билан безатилган. Миниатюралар Шавкат Искандарий томонидан чизилган. Худди шунга монанд ҳолат «Лайли ва Мажнун»га ҳам хосдир. «Лайли ва Мажнун»нинг титулида «Китоби Мажнуну Лайли» ҳикоясини интихоблаб, тасвирилик қилиб итмом қилгучи Сайид Ҳайбатуллаҳўжа ба мутахаллус Хислат бинни Сайид Орифхўжа эшон Тошкандий» деб ёзиб қўйилган. Бу нашр ҳам Шавкатнинг 11 миниатюраси билан зийнатланган. Демак, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»нинг мазкур насрий – «халқ китоби» вариантларини нашр этишда Хислат шоир ва Шавкат Искандарийнинг хизмати катта. Ҳар икки китобнинг биринчи саҳифасидаёқ бу асарлар Умар Боқий каламиға мансуб экани, яъни Алишер Навоий асарлари унинг ижодий меҳнати билан «халқ китоби» тарзига келгани ойдинлашади. Афтидан, титул саҳифадаги «интихоблаб» (сайлаб), «эҳтимом қилгучи» (ниҳоясига етказувчи) ибораларини бир томонлама тушуниш, ёки титул саҳифанинг ўзи билан кифояланиш

¹ Хислатнинг таҳрири ҳақида асарнинг кўлезма нусха ва нашрларини киёсий ўрганиш, тадқиқ қилишдан кейингина аниқ сўзлаш мумкин.

оқибати бўлса керак, айрим адабиётшунослар бу икки асар ҳам Хислат қаламига мансуб деган хулосага келганлар. Бу, жумладан, Абдухамид Жалоловнинг «Устоздан ўрганиб» мақоласига ҳам хосдир. Мақола муаллифи «Тошкентнинг донг таратган ношир-шоирларидан Сайид Ҳайбатуллаҳўжа Саид Орифхўжа ўғли Хислат (1880–1945) Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонини 1326 йил хижрийда (1906 й.) кискартириб насрий йўл билан қайта ишлаб чиқди ва ўзи чоп эттирди», «Алишер Навоий асарлари» нинг мафтунни бўлган Хислат яна 1328 йил хижрийда (1008 й.) улуг мураббийнинг «Лайли ва Мажнун» асарини кискартириб насрда қайта ишлаб, ўзи чоп эттирди. Бу тўтрида шоир ёзади:

«Лайли ва Мажнун» ҳикоясин интихоблаб, тасвирлик килиб эҳтимом қилғучи... Хислат Тошкандий¹. А.Жалолов ўз фикрини қувватлаш учун «Армуғони Хислат» дан куйидаги мисраларни ҳам келтиради:

... Яна қиссан «Фарходу Ширин»,
Ҳаммага маълум шуҳратидур чин.
...Анинг орқасидан бас, «Лайли-Мажнун»
Ки, қилдим қиссасин чоп, ютуб хун².

Титул саҳифадаги сўзлар ҳам, «Армуғони Хислат» мисралари ҳам «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» насрий вариантларини Хислат ишлаб чиққан – яратган деган мазмунни ифодаламайди. Шубҳасиз, ўзбек шеърини, маърифати ва китоб нашр этиш соҳасида катта хизмат қилган Хислат Умар Боқийнинг бу икки асарини нашрга тайёрлаш ва чоп этишда анча меҳнат қилган, турли машаққат ва монеликларга дуч келиб, «хун

¹ Ўзбек тили ва адабиёти, № 6, 1970, 41-бет.

² Ўша уринда.

ютган». Унинг хизматини зинҳор инкор этиб бўлмайди. Ҳатто муболағасиз айтиш мумкинки, Хислатнинг бу ташаббуси ва хизматисиз эҳтимол «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»нинг Умар Боқий ишлаган вариантлари ўша йилларда чоп бўлмас, омма орасида кенг шухрат қозонолмас эди. «Фарҳод ва Ширин»нинг бир неча бор нашр этилиши китобхонларнинг кизикиши ва катта эҳтиёжини кўрсатади.¹

Умар Боқий қалами билан ишланган «Фарҳод ва Ширин» ҳақида фикр юритар эканмиз, унга, асосан, икки жиҳатдан ёндашувимиз ва баҳолашимиз лозим:

1. Умар Боқий Алишер Навоий достонининг ғоявий-бадиий кимматини қанчалик тушунган ва сақлаб қола билган?

2. Муаллиф «Фарҳод ва Ширин» нинг қисқа насрий вариантини ишлар экан, уни қанчалик халқ қиссалари – «Халқ китоби»га яқинлаштириб, оммафаҳм ва оммабоп қила олган?

Шубҳасиз, бу иккала масала ҳам, бир томондан, яна қатор масалаларни ўз ичига олади ва уларнинг ҳар бири умумий ҳулоса чиқаришда маълум ўрин эгаллайди, иккинчи томондан, Навоий достони билан Умар Боқий (ёки бошқа муаллиф) таснифини қиёс этар эканмиз, бу қиёс ҳам, шу қиёс асосидаги ҳулоса ва баҳо ҳам маълум шартлилик моҳиятига эгадир. Зотан, Навоий қалами билан бино бўлган «Фарҳод ва Ширин»га бирор бошқа асарни тенг-баробар қўйиб бўлмайди. «Фарҳод ва Ширин»га, агар шундай демок мумкин бўлса, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ининг ўзи тенг ва айнидир. Демак, Навоий достони билан Умар

¹ Буни шу маълумот ҳам кўрсатадики, «Фарҳод ва Ширин»нинг хижрий 1334 (милодий 1916) нашри китоб билан савдо қилувчи Мирза Аҳмад Мирзо Карим «фармойиши билан» босилган.

Боқий қаламида халқ китоби шаклини олган «Фарҳод ва Ширин» ҳақида «мутлакият» тушунчаси эмас, балки «нисбийлик» тушунчаси асос бўла олади ва бизнинг мулоҳазаларимиз ҳам шу «нисбийлик» доирасида бўлади.

Аввало шунитаъкидлаш лозимки, Умар Боқий Алишер Навоий ва унинг ўлмас меросини тўла эътироф этади, унинг даҳоси ва буюк обидалари билан фахрланади, бу обидаларнинг замонлар ва авлодларга мансублигини идрок этади, уларнинг ўз даври учун муҳим бадиий-эстетик қимматга молик эканини тушунади; Навоий ва Навоий каби устодлар меросини мутолаа қилиш билан адабиётга иштиёқи тугилган муаллиф Навоийнинг янада ажиброқ бўлган дostonларидан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»ларни халқ киссалари услубида қиска насрий баён этишни мувофиқ кўради. Умумий мулоҳаза ва хусусий масалаларга ўтмай, шунитаъкидлаш лозимки, Умар Боқий бу сермеҳнат ва ўта масъулиятли ишнинг уддасидан чиқа олган. Хислатнинг Умар Боқий қаламига мансуб киссаларни танлаб олиб нашр этиш, «Фарҳод ва Ширин»нинг бир неча бор босилиб чиқиши ҳам шунитаъкидлади.

Биз одатда, «Фарҳод ва Ширин»ни севги ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик дostonи сифатида таърифлаймиз, баҳо берамиз. Умар Боқий насрий ишлаган вариант ҳам худди шундай таъриф ва баҳога мувофиқдир. Умар Боқий Навоий дostonининг гоъвий моҳиятини саклаб қолиш, воқеалар мазмуни ва силсиласини, образлар характери ва хислатини мумкин қадар оригиналга мувофиқроқ беришга интиланган ва бунга эришган ҳам. Муқаддима ва хотима билан бирга Навоий дostonи жами 54 бобдан ташкил топиб, ҳар бир боб махсус сарлавҳалар билан номланган. Табиийки, қиска насрий баёнда барча бобларни, уларнинг номи

билан бирга саклаб қолиш мушкул ва зотан, бунинг хожати ҳам йўқ. Умар Бокий муқаддима (жами 11 боб) ва хотима (2 боб)ни қолдириб, воқеани Фарҳоднинг туғилиши билан бошлаб, Навоий достонининг сюжети нима билан хотималанган бўлса, ўша воқеа билан асарни тугатади¹: халқ қиссалари ҳам одатда, қупинча қиска «бошланма» (зачин)дан кейин тўппа-тўғри воқеанинг ўзига ўтади. Бу, шубҳасиз, Умар Бокийнинг Навоий «Муқаддимоти» ва «Хотима»сига бефарқ қараши эмас, балки жанрнинг ўзига хос талаби, баён усули ва услуби ифодасидир. Навоий «Муқаддимоти» ва «Хотима»си эса, шубҳасиз, Умар Бокийга ҳам қатта маърифат, маънавий-эстетик озиқ берган, унга ижодий илҳом бағишлаган.

Достондаги воқеаларни Умар Бокий 6 қисм – бобга бўлиб баён этади, Фарҳоднинг туғилиши, болалиги билан боғлиқ ҳодисалар «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осори қисса-у достони қухан ва хўшачинони хирмани суҳан...»¹ анъанавий бошланмаси билан ибтидо топиб, бу қисмга – бобга сарлавҳа қўйилмаган. Кейинги воқеа-ҳодисалар эса беш бобга бўлиниб, уларга тубандагича сарлавҳа қўйилган: «Шахзода Фарҳодни Ойинаи Искандарга боқғони ҳикояси», «Шахзода Фарҳод Ойинаи Искандарни тамошо қилиб, оташи ишққа гирифтор бўлғони», «Фарҳодни ариқ қозмоқ била бало тошини бошига ёғдурғони ҳикояси», «Фарҳодни ул хайлнинг Хисравга етқурғони ва Хисрав

¹ Умар Бокийда ўзига хос муқаддима бўлиб, унда муаллиф ўзи, замонаси ва асарнинг яратилиши ҳақида сўз юритгани аввалги саҳифаларда таъкидланган эди. Қиссани 40 содиқ кишининг Фарҳод, Ширин, Мехнубону ва бошқаларни туш кўриши баёни билан тугатиб, «илоҳи ул содиқ кишилар хурматидин биз осийларни ҳам гайрдин бегона қилиб, ўз муҳаббатингга ошно қилиб, дийдорингга мушарраф қилгайсен» дейди.

бошидан оёғигача салосил ва ғулол хукмин сўргони ва Бузургуммид хикмат бирла ул бандға мукайяд бўлғони ва девона думоғига дафъ дору килиб хушка кетурғони ва мухаббат юзидан анга сўз котғони ва Хисравнинг саволи шишалари жавоб хоралари бирла ушотқони. Фарходнинг бу навъ каттик сангборонидин Хисравнинг кўнглидаги саволлари шишадек синиб, анинг катлиға жозим бўлғони, ул мухлик сўзлари била катлдин кутулғони» ва ниҳоят «Фарходнинг жонни жаҳонофаринга топшурғони баёнигур». Бу сарлавхалардан тўрттаси хийла мўъжаз, лекин бешинчи қисм сарлавҳаси (сирада тўртинчи сарлавҳа бўлиб келган) хийла узун бўлиб, у гўё бутун бобнинг қиска баёни – аннотацион изохи тарзида келган. Одатан қисса – халқ китобларининг сарлавҳаси қиска-мўъжаз бўлади. «Қиссаи Фарход ва Ширин» сарлавҳалари ҳам асосан шундай. Узайиб кетган тўртинчи сарлавҳада эса, назаримизда, Умар Боқий Навоий усулини сақлаб, сарлавҳа биланок бобнинг мазмунидан китобхонни воқиф этиш мақсадини кўзда тутган (бу бобда воқеалар кўп ва мураккаброк). Навоий бобларга сарлавҳа кўяр экан, гўё шу сарлавҳа билан китобхонни бобнинг мазмун-моҳияти билан олдиндан таништиради. Бир-икки мисол келтирамиз: «Фарходнинг Шопур дашт паймолиғи, балки раҳнамолиғи билан Яман мулкидин Арман кишварига азимат қилғони ва Арманнинг Ирам осо сабза ва раҳнинидин гунчадек кўнгли гул-гул очилғони ва Армания тоғи камарида хоро козодургон эл ажзин кўруб ул иш кайфиятин сўруб хоро козорга камар чуст этгани ва бу хабарнинг чусту Ширин Меҳинбону била Ширинга етгани» (XXX боб), «Хисрав Фарходнинг каттиғ тошидин пажмурда ва каттик сўзидин озурда келиб, Бузургуммид била улуг чора умидинга сўзлашиб, лутф омиз алфозга қаҳр ва шахд ангиз каломга захр котқони

ва бу умид ва бийм мактубин расулдин Меҳинбону сори узотқони ва элчининг шахдлик захри шишаси қалъанинг хорасидин ушолғони яъни Меҳинбонунинг хорадек маҳкам жавобларидин ожиз қолғони, доғи Хисрав Армания Ҳисорин муҳосара қилғони ва қалъа дарвозалари боғланиб, хусумат эшиклари очилғони» (XXXIX боб).

Умар Боқий Навоий достонидаги энг асосий воқеа ва эпизодларни саклаб қолиб, Фарҳод ва Шириннинг мураккаб ва тўлкинли саргузашти билан китобхонларни таништиришни мақсад қилиб олади. Шу мақсадда у мазмунан бир-бирига яқин бобларни бир сарлавҳа остига бирлаштиради. Муаллиф Навоий достонининг сюжети ва композицияси асосларидан йироқлашиб кетмайди, уларнинг моҳиятига хилоф келадиган ортиқча чекинишларга йўл қўймайди.

Муаллиф қаҳрамонлар характерининг асосий моҳиятини ҳам саклаб қолишга интиланган ва бунга эришилган. Хусусан, Фарҳод ўз саргузашти, мақсад ва хислатлари билан баркамол бир образ сифатида гавдэланади. Муаллиф уни ошиқ ва содиқ, меҳнатқаш ва ижодкор, баҳодир ва фидойи сифатида тасвирлашга муваффақ бўлган. Мана, Фарҳоднинг ариқ қазувчи заҳматқашларга бош бўлиб, мўъжизалар кўрсатганини тасвирловчи эпизод сатрлари: «Аммо аҳли таҳқиқлар андоғ дебдурларки, Фарҳоднинг дарду сўзи Шофурга таъсир қилиб, ёғдек эриб сув бўлди ва ман ул вилоятқа бошлаб борсам мақсудга етгайсен, деб Шахзодани бошлаб Арман тарафига равон бўлди...

Хунарни асраб на қилай охир, тупроқга олиб борурманму, деб барча табару тешаларни йиғдурди. Темурчиларни келтурдилар. Ул табару тешаларнинг уч-тўртини бир қилдурди. Қорундан ўрганган тариқаси

бирла ёшурун сув бериб, табар бирла тешани рост килдилар. Эртаси ишга мукайяд бўлдилар. Тоғлар ларзага келди, каттиг тошлар мумдек эриди. Шаҳзода ҳар табар солгонда учкуни кўз стар ерга борур эрди. Ҳамма халойик хайрон бўлуб, бисёр шукру сано айтиб, офарин килдилар. Булар уч йил козгон ариқдин ортуғрок ва кенгрок козди...

...Кеча-кундуз асло ором олмай иш килур эрди. Бот фурсатда ариқни тамом қилиб еткурди. Ул ариқнинг бир учи ул париваш ётодургон ўрданинг олдиға борур эрди ва яна ул ерда тошин ковлаб бир катта ҳавз килди. У ҳавзнинг атрофида сайр килғудек ер ясоди ва яна ул ерда улўғ тош бор эрди, анинг баландлиги икки терак бўйи бор эрди, анинг тепасини ковлаб бир равок ясади ва анча покиза хужралар килди. Ул равок бирла хужраларнинг тағларини тош бирла ораста килди. Шофур анинг атрофиға нақшу нигорлар килди ва яна барча пари пайкар канизлар суратини тортти, аларнинг аёғида ажзу нигунсорлик бирла Фарходнинг суратини тортти. Мундоғ ораста килиб тамом килдилар. Эrsa Фарход Айнулхаёт чашмасиға сув очкали равона бўлди, тамоми вилоятнинг халки тамошо қилғали келдилар. Гўё ер юзини тамоми одам пур тутти...»¹.

Фарход камтар, оқил, фозил, захматқаш, ижодкор, иродали, садокатли, мушфик, ботир ва фидойи шахс. У шу фазилат ва хислатлари билан кишиларнинг ишонч-эътибори, меҳр-муҳаббати ва иззат-икромини қозонди. Муаллиф Фарходнинг фазилат ва хислатларига, бошқа персонажларнинг унга муносабатиға катта эътибор бериб, Навоийнинг шу образдан кузатган мақсад ва ниятини китобхонга етказишға интилади. Ширин, Шопур, Меҳинбону каби ижобий образ ва персонажларға

¹ 20-25-бетлар.

сизларнинг олдингизларда бисёр хижил ва шарманда турман, мандан рози бўлунглар; андин осмонга хитоб қилиб айдик, эй оҳим дудидин қаройғон ва сиришким конидин кизорғон ва чехрам аксидин сорғорғон, мандан рози бўлунглар, Андин хитоб қилиб айдик, эй ашким суйида тўла бўлғон ва эй мандек мажнунга куйлар бўлғон, мандин рози бўлунглар. Андин жонворларга хитоб қилиб айдик, эй ғам даштида мунис бўлғон ва хижрон ғамида унс бўлғон ва ғариблик водийсида рафик бўлғон ва бекаслик биёбонида шафик бўлғон, фирок кунжида мехрибонлик кўргузғон ва хижрон бурчида ҳамзабонлик шевасин тузғон, мандин рози бўлунглар, деб барча жонворлар бирла розилик тилашти. Аммо барча жонворлар зор-зор йиғлаштилар ва зорийлариға осмон бирла замин ларзаға келди. Ва яна боду сабоға хитоб қилиб айдик, эй сабо, ночор гузоринг Хитой мулкиға тушса, хоконға бу бағри пора фарзандининг бошиға келғон ишларини бир-бир баён қилғил ва яна улким, Хисрав хийла бирла мундоғ жабру жафолар еткурди. Агар ростлик бирла бўлса эрди, юз онча кишиға жавоб берур эрдим. Бу сўзларни айғил ва яна Бахром деган бир қариндошим ва мунисим бор эрди. Чериклар йиғиб келиб Хисравдин қонимни олсун. Ва яна улким, хокон бу оворасини мундоғ бўлғонини билса, яқиндурки, тахту бахти, барча хонумонларидин кечиб ҳаммасини тарк қилгай. Аммо сан манъ қилиб, таскин берғилки, тақдирда манга шундоғ ғариблик бирла оворалик ёзилғон экан, тақдирға ҳеч чора йўқдур, алар ҳам казоға ризо бўлсунлар, мандек овора қулдан рози бўлсунлар. Ва яна онам эшитиб, сочини ёйиб, «кўзум» деб нолау афғон қилғонда анга ҳам таскин бериб айғилки, рози бўлсун. Ва яна Мулкороға мандин дуо дегил ва яна Моний бирла Қорунға ҳам салом

дегил ва барча ғариблигда бошимга келгонларини бир-бир баён қилғил, хаммалари мандин рози бўлсунлар, деб боду сабога тамоm сузларини айтиб кўзини юмди. Шириннинг ёди бирла жон ба ҳақ таслим қилди»¹.

Умар Боқий Навоий достонининг сюжети ва композицияси ҳамда образлари моҳиятини туларок сақлаб қолтиришга интилади, Навоий достонидан деярлик йироқлашмайди. Бир-икки ўринни мустасно қилганда, унинг жузъий ўзгариш ёки чекинишлари Навоий достонининг моҳиятига хилоф келмайди. Бир неча мисол келтирамиз. Тогда ариқ очаетган Фарҳод тамошога келган Ширинни кўриб беҳуш бўлиб йиқилади. Уни маҳд (кажава)га ёлтириб, саройга олиб борадилар. Умар Боқий маҳдни «сандик»қа алмаштиради: «...улар ҳам Фарҳоднинг мундоғ ҳолига паришон бўлуб, Фарҳодни сандикқа солдилар ва отқа юқладилар...»² Навоий достонида Фарҳоднинг жасадини аморига – маҳдга солиб, уни «бўйин»ларига қўйиб, шаҳарга – қасрга олиб келадилар:

...Муборак жисми нур ичра топиб,
Ҳариру хулла бирла они ёпиб,
Қилиб шоҳона бори эҳтиромин,
Париваш маҳдида айлаб мақомин...
Аморини қўюб бўйнига бори,
Кишидин поялар топиб амори.
Фигон бирла видоъ айлаб даду дом,
Ҳамул ер теграсида топиб ором»³.

Бу мисралар Умар Боқий кассасида бирмунча ўзгаришлар: «Фарҳоднинг танига ҳарир хуллалар ёпиб, гулоб септилар, хушбўй нимарсаларни туташтилар, сандикқа

¹ 37–39-бетлар.

² 23-бет.

³ «Ҳамса», 323-бет.

солиб тевага ортгилар, устига зитчайи кирмоний ётиб, Шофур теваши етаклаб, Ширин тарафига равона бўлдилар...»¹

Эпизод мохият эътибори билан сакланиб қолган. Бирок деталларда айрим ўзгаришлар бор, «махд» бу эпизодда ҳам «сандик» билан алмаштирилган; Навоийда махдни кишилар кўтариб боришса, Умар Бокийда сандикни туяга юклайдилар, уни Шопур етаклаб боради. Назарнимизда, Умар Бокий эпизодни ўз даври китобхонларига янада яқинлаштириб бериш мақсадида деталларга ўзгаришлар киритган. У «махд» ўрнига ҳаммага янада танишроқ «сандик» ишлатади, сандикни туяга юклайдилар... Бу эпизод Қоракум саҳросида кўч ёки карвон кўчиши манзарасини кўз олдимизга келтиради. Бундан ташқари, халқ асарларида, масалан «Тохир ва Зухра»да, қахрамонни «сандикка солиш» воқеалари кўп учрайди. Туяни Шопурнинг етаклаши орқали эса, Умар Бокий унинг Фарҳодга бўлган меҳр-муҳаббати ҳамда садокатини яна бир бор таъкидлаб кўрсатади.

Айрим қўшимча деталлар ҳам Навоий дostonи мохиятига хилоф келмайди. Масалан, Навоий дostonида олим Сухайлонинг ўлими ва дафни баёнида

«Алар юб ашк суғидин танини,
Ҳам ул масканда айлаб мадфанини»².

дейилган бўлса, Умар Бокий «булар зор-зор йиғлаб, ёшлари дарё бўлди, бу дарё суғида юб ва таҳорат қилдуруб, намозини ўтаб, Сухайлони ул горда дафн қилдилар»³, деб «таҳорат ва намоз» ни қўшган. Фарҳод аждарни ўлдириб, горга қиради, горнинг марказига

¹ 43-бет.

² «Ҳамса», 204-бет.

³ 10-бет.

кўмилган тошни топиб, атрофини қилич билан ўйиб
ағдаради. Навоий шу тош таърифида:

Кўмуқлук ерга тошидур шабахгун,
Ки бор вазн ичра минг ботмондин афзун,¹ –

деган бўлса, Умар Бокий «Мунда минг ботмондин
огиррок тош бордур, Рустамнинг сокасидин юмалоқ...»²
деб «Рустам сокаси»ни қистириб ўтади.

Бундай жузъий ўзгариш ёки янги деталлар анчагина
бор. Булар Навоий дostonининг моҳиятига путур етказ-
майди, балки, кўпинча, маълум бир воқеани, эпизодни
соддарок ва китобхонга танишрок тахлитда баён этишга
хизмат қилади.

Аmmo Умар Бокий киссасидаги барча чекиниш ёки
«янгилик»лар хақида шундай фикр юритиб бўлмайди.
Чунки айрим чекиниш ёки «янгилик»лар муваффақиятли
чикмаган, баъзан, ҳатто дostonнинг моҳиятига қисман
бўлса-да, путур етказган. Мисол учун Фарход шарафига
Меҳинбону саройида зиёфат берилиши эпизодини олай-
лик. Умар Бокий бу эпизодга бир неча шеърий парча
киритган. «...Навбат Фарходга етти, эрса ул ўн қиз Фарход
бирла Шириннинг бошларидан жавохирлар сочтилар. Бу
тариқада ўлтуруб юз минг нозу карашма бирла Фарходга
оғ тутуб, олдида ўлтуруб, Ширин бу байтни ўкиди:

Ки эй зору балокаш ошиким, мансиз печукдурсан,
Ки бу жавру ситамга лоийким, мансиз нечукдурсан, –

деб пиёлани қўлига олиб, «санинг ёдинг била нўш
килай» деб нўш қилди. Фарход филдек маст бўлуб, бу
байтни ўкиди ва таъзим бажо келтурди:

¹ «Хамса», 206-бет.

² 12-бет.

Эй сокийи гулузори махваш,
Жону жигаримга тушти оташ,
Тутғил манга лаб-балаб куюб жом,
Бу ташналигимдин ўлсун ором...¹

Бу мисралар мушоира килиш ва алёр айтишни эслатади, шу билан эпизод бирмунча жонланади, хатк қиссаларига яқинлашади. Аммо шу эпизоднинг аввалроғида ўн киз тилидан айтилган мисралар эпизоднинг мантикий мохиятига, Фарходга хос бўлган камтарлик, поклик, фидойилик каби сифатларга мос тушмайди. Мана ўша парча:

«Бу кизлар бу байтни ўкуб, Фарход бирла Шофурга аёк тутар эрдилар. Назм:

Юзунгни хуни жигар бирла шусту шўй килиб,
Наззора килғил ўшал юзга чашми пок била.
Жаҳонга берма кўнгул, эй гурусна рўйи харис,
Кўзунгни тўйдурур айём мушти хок била.
Карашма бирла ҳалок айлади мани ул шўх,
Яна не шеваларинг бор экин ҳалок била...²

Умар Бокий киритган бу мисралар бадий жихатдан бирмунча бўш (учинчи байт мантикан аввалги байтларга боғланмаган) ҳамда эпизоддан кузатилган гоёвий мақсадга ҳилофдир.

Яна бир мисол. Фарходнинг ўлимини эшитган Хисравнинг ички кечинмаларини тасвирлаб Навоий бундай дейди:

Маколотин килиб Хисрав тааккул,
Тафаккур бирла кўп айлаб тааммул;
Неча кун кайгудин кулгуси келмай,
Неча тун ваҳмидин уйкуси келмай,

¹ 28-бет.

² Ўша ерда.

Агарчи бу умид айлаб ани шод,
Ки Шириндур анинг, чун берди Фарход.
Вале бу ваҳмдин хар лахза ғамгин,
Ки нетгай кинига, чарх айласа кин?¹

Бу мураккаб кайфият Умар Бокий киссасида жунгина «... бу воқеа Хисравга эшитилди, Хисрав ҳам мундоғ ишни эшитмаб эрдим, беурун иш бўлубдур, деб паришон бўлди»² дейилади. Умар Бокий баёнида Хисравдаги кин-қасос ваҳимаси, қилмишига яраша жазога гирифтор бўлиш ваҳимаси йўқ. Образни характерлаш ва воқеалар ривожини жиҳатидан бу анча муҳимдир. Лекин бундай нуқсонлар кўп эмас. Улар Умар Бокийнинг ижодий изланиши йўлида содир бўлган жузъий нуқсонлардир.

Шундай қилиб, Умар Бокийнинг «Қиссаи Фарходу Ширин»и гоёвий мазмуни, сюжети ва композицияси, образлар моҳияти жиҳатидан аслига — Навоийнинг дostonига мувофиқдир. Бу Умар Бокийнинг катта ижодий ютуғи. Қисса муаллифи иккинчи вазифани — дostonни халқ киссалари — «халқ китоби» га яқинлаштириб, уни оммабоп услубда баён этиш вазифасини ҳам яхши ўтай олган. Қисса халқ эртаги, халқ дostonи каби равон ўқилади, китобхонни мафтун этади.

Умар Бокий «Қиссаи Фарходу Ширин»да фольклор ва халқ китоби тажрибаси ҳамда анъаналаридан кенг баҳраманд бўлган. У воқеаларни эртаси ёки дostonнинг насрий қисми тахлитидан баён этади, баъзан шеърини парчалар келтириб, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини тўла-роқ очади³, сўзни «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осори

¹ «Хамса», 315-бет.

² 40-бет.

³ Жами 152 мисра шеър бўлиб, бундан 132 мисра Навоий шеърдир (Фарход ва Хисрав мунозараси эпизоди 106 мисра).

киссаи достони куҳан ва хушачинони хиркани суҳан андоқ айтибдурларким...»¹, «Аҳли таҳқиқлар андоқ баён қилибдурларки, кунлардин бир кун...» каби халқ китобларига хос анъанавий бошланма билан бошланди, «эрса», «алқисса» каби сўзлар билан эпизодларни бири-бирига улайди, воқеадан воқеага ўтади. Фарҳоднинг туғилиши (кўп эртақларда подшоҳнинг ўғли бўлмади, тилаб-тилаб ўғил кўради), унинг куч-қуввати, турлитуман воқеа-ходисаларга дуч келиши, воқеалар туғунининг фавқулодда мураккаблашиб бориши, мўжизалар ва бошқа-бошқалар халқ эртақларидек янграйди. Муаллиф халққа хос таъбир, мақол, матал ва бошқалардан кенг фойдаланади, баёни мазмунли ва рангдор қилишга муваффақ бўлади. «Йтоатидаги шаҳарларнинг ҳар қайсидин тариг олса, бир тўлум тўлар эди», «Ул қасрда гуломони зарринкамар ва қанизони парипайкарларни муҳайё қилиб...», «Охируламр ё хайён, ё маннон, ё далили дармондагон, ё дастгирн бечорагон» деб...», «аждарнинг тоғдек бадани гордек шинкоф бўлди», «...Сунбулмўйи офати замон ва яғонаи даврон, назокат гулшанининг гунчан наврастаси ва тароват сабзасининг гулдастаси, хижрон гамининг жавҳарию фироқ оламининг гавҳари, офтоб талъат. Муштарий саодат...», «Охируламр тоғдек жисми наълдек, филдек қуввати пашшадек бўлди. Офтобдек жамоли ҳазондек сўлди...», «тақдири раббоний ва казойи осмоний бисёр дабдаба бирла рустухезлик қилиб, андоқ боди муҳолиф пайдо бўлдики, майманаш майсарага чоқтилар...», «...зарринкамарлар олдида ер

¹ Қисс эдинг: «Аммо ровиёши дафтари ноқилони киссаи Ширин харфи мўтабар андоқ келтурубдурларким...» (Хомушийнинг «Шоҳнома» таржимасидан). Ўзбек адабиёти, тўртинчи том, иккинчи китоб, Тошкент. 1960, 275 бет.

ўларлар», «...тўрт-беш юз парирую сунбулмўй, симин-базан кизлар», «кабкдек хиром қилиб, товусдек жилва кўргузуб, офтобдек тулў килиб, камардек сайрга кириб...», «Аммо такдирга тадбир килғали бўлмас», «... ул ҳаромзоданинг бошига чунон урдик, мияси катигдек тўкулди», «шамшер бирла отасининг гарданига андоғ урдик, боши сабчадек узулуб ерға тушти», «тири ишки синасидин паррон ўтти» «...зор-зор чун абри навбахор йиғлади» каби ибора ва бадий тил воситалари асарни янада халқчил қилган, фольклор обидаларига яқинлаштирган.

Маълумки, ўзбек насрида сажъ катта ўрин тутади. Халқ эртаклари, дostonларнинг насрий қисми ҳамда ёзма насрда мусажжаъ усули кенг қўлланилади. Бу асарга маълум оҳанг, мусикийлик бағишлайди, жило беради ҳамда эшитилган (ёки ўқилган)ни ёдда саклаб қолишни енгиллаштиради. Умар Бокий ҳам «Қиссан Фарход Ширин» да сажъ формасидан фойдаланган, насрий жумла (ёки жумла бўлаклари) ни шеърий мисраларга яқинлаштириб берган. У бешинчи боб сарлавҳасини ҳам сажъ усулида ифодалаган: Фарходни ул хайлнинг Хисравга еткурғони ва Хисрав «Фарходни бошидин оёғига салосил ва гулол хукмин сўрғони ва Бузургумид хикмат бирла ул бандга мукайяд бўлғони ва девона думоғига дафъи дору қилиб хушқа кетурғони ва муҳаббат юзидин анга сўз котғони ва Хисравнинг савол шишаларин жавоб хоралари бирла ушотқони...».

Ўрни келганда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Алишер Навоий халқ насрининг сажъ усулига катта эътибор бериб, ўз асарларида уни қўллаган эди. «Махбуб ул-қулуб», «Муншаот» каби асарлар ўзбек насри ва айни замонда сажънинг ҳам гўзал намуналаридир. Шеърий асарларида, жумладан «Фарход ва Ширин»

достонида улуғ шоир ушбу усулдан фойдаланиб насрий сарлавҳаларни кўпинча сажъ билан мурагтаб этган.

Умар Боқийнинг «Қиссаи Фарҳоду Ширин»и ўзбек бадий насрининг ёдгорлиги сифатида кимматлидир.

«КИТОБИ МАЖНУНУ ЛАЙЛИ»

«Фарҳод ва Ширин» киссасини китобхонларга манзур этган Умар Боқий фожиавий севги киссаси «Лайли ва Мажнун» нинг қисқа насрий вариантини ҳам муваффақият билан яратди. У «Китоби Мажнуну Лайли»да¹ Навоий достонининг моҳиятини сақлаб қола олди. Китобнинг сюжет ва композицияси, образлар системаси ва уларнинг қиёфаси Навоий достонига мувофиқ ишланди. «Китоби Мажнуну Лайли» ошк-маъшукнинг севги саргузашти ва фожиали қисматини халқ китоблари услубида хикоя қилади, муҳитнинг киши эркини поймол этган одатларига, шафқатсизлик ва зўравонликка қарши нафрат уйғотади.

Китоб «Мажнуннинг Навфалга учрошкони хикояси», «Мажнунга Навфалнинг кизини сўз солдуруб тўй қилғони», «Мажнун била Лайлининг фирок меҳнатига бир-бирларига жон нисор қилғонлари» сарлавҳалари билан бир неча бўлимга бўлинган. Муаллиф, фожиали севги киссасини хикоя қилар экан, конфликт ва қаҳрамонларнинг рухий ҳолати тасвирига алоҳида эътибор беради. Хусусан, Лайли ва Мажнуннинг бир-бирига йўллаган мактуби, Ибн Саломни қолдириб даштга йўл олган Лайли билан Навфал кизини қолдириб келган Мажнуннинг учрашуви, Мажнуннинг туши, Лайлининг онаси билан видолашиб, васият қилиши каби эпизодлар ҳароратли, таъсирли чиққан. Мисол тарзида

¹ «Китоби Мажнуну Лайли». О.А. Порцев босмаҳонаси. Тошкент.

Лайли мактубидан ҳамда Лайли билан Мажнуннинг даштда учрашуви эпизодидан парча келтирамиз: «Бу шикаста хол, парешон ахвол фироқингда заиф бўлгон бечора ва бенаводин ул ишқ даштида макон туткон ва манинг фуркатимда кон ютгон, висол давлатидин махрум бўлгон, ҳижрон аламиндин мамнун бўлгон мубталога салому пайғомлар адосидин сунгра мафхум улким, сенинг фироқингда ўлар ҳолатда эрдим. Зайд саломатлигингни еткурди. Гуё янги боштин жон топтим.»

«...Лайли ўз фироқида ялғуз қолди. Лайли вақтни ганимат топиб, ёнида бир дашт бор эрди, кўпуб бир тевага савора бўлуб, ул даштга равон бўлди. Неча фарсанг йўл бориб эрди, бир овоз эшитилдиким, Лайли мутахаййир бўлуб қулқ солди. Бисёр дарду сўз бирла тазарруъ қилодур. Мажнуннинг ўзига ўхшатиб якин борди. Ногоҳ Мажнун Навфалнинг қизи қошидин чиқиб, бу даштга келмиш эрди. Мажнунга якин бориб, охе тортиб, аёғига йиқилди. Мажнун ҳам Лайли эканини билди, Лайлини кучоғига олиб бир охе тортти. Бу ҳам беҳуш бўлиб йиқилди. Бир соатдин, кейин яна хушларига келдилар, анча рози дил эшиттилар...»

Умар Боқий Навоий достонидан фарқли ўларок «Лайли ва Мажнун»га баъзи жузъий ўзгариш ёки янгиликлар киритган. Маълумки, Навоий достонда Лайлининг отаси қабила бошлиғи сифатида берилган. Боқий уни қабила бошлиғи эмас, балки давлат олим ва муаллим сифатида тасвирлайди. Унинг отаси Лайлик мактаб бўлмагани учун отаси Қайси мактабига беради, Қайси мактаб. «...эрсә мактабга бор, булди. У лойик мактаб йўқ эрди. Ҳаларда сарҳисоб бориб жусту эрдил. қабилада бир асолатлик қиза о.

Бу важҳдин ўз маҳалласидаги болаларни ҳам ўқутур эрди. Қайсни ул олимға супориш килдилар. Ул олим ҳам муфридлик бирла таълим берур эрди. Аммо Қайс бисёр хушфаҳм ва зийрак эрди. Оз фурсатда тўларок фазилагат ҳосил килди. Бу аснода ул олимнинг Лайли деб бир кизи бор эди. Хусну малоҳатда беназир эрди...» Навоий Лайли отасини «Ул турфа қабиллада сарафроз, ҳар ишта ҳай аҳлига навосоз» деб ижобий жиҳатларини тасвирласа-да, аммо асосан салбий образ – «Қаҳр этса дами самум янглиғ...» шафқатсиз, каттиққўл киши сифатида тасвирлайдиким, Лайли ва Мажнун фожиасининг бош сабаби ҳам унинг қаҳр-ғазаби, ва баландпарвозлиги билан изоҳланади. Афтидан, Умар Бокий Лайли отаси шаънига айтилган ижобий сифатларни кучайтириш мақсадида уни мактабдор муаллим сифатида тасвирлашни мувофиқ кўрган. Навоий дostonидагидек Лайлининг отаси Қайсга ачинса-да, унинг ўз кизига ошиқ эканини билгач, дарғазаб бўлиб, Қайснинг отаси ва хатто бутун бир қабиллага даҳшат солмоқчи бўлади. Шундай қилиб, айрим чекинишларига қарамай, бу образ воқеанинг ривожини, бош қаҳрамонларнинг тақдирида салбий роль ўйнайди.

«Фарҳод ва Ширин» дан фарқли ўларок «Лайли ва Мажнун»да Умар Бокий Навоий шеърий мисраларини камрок келтириб, кўпроқ ўз шеърий мисраларини лирик чекиниш («Қистирма») сифатида ишлатади. Маълумки, Навоий ҳар бир дostonида бошдан охир фақат бир вазни қўллаган. «Лайли ва Мажнун» «Ҳазажи мусаддаси аҳраби макбузи макфуф» (мафъулу мафонлун фаўлун) вазнида битилган. Умар Бокий киритган шеърий парчалар вазни турлича. Бу ҳолат насрий битилган «Лайли ва Мажнун» халқ китоби моҳиятига шикаст бермайди, балки хатто унга маълум оҳангдорлик, муסיқийлик ҳам бағишлайди.

Айрим шеърний парчалар воқеалар моҳиятини тўларок ва жонлироқ ёритишга хизмат қилган. Навфал кўшини ва Лайли қабиласи жангини «...Чунон мукотила бўлдики, кишидин пушта кўпорилди» деб кўпгина халк кўпоблари ва қиссаларига хос иборани қўллаган Умар Бокий даҳшатли жанг тасвирини куйидаги мисраларда янада бўрттириб беришга муваффақ бўлади:

«Гурухо гурух жилва айлаб сипох,
Икки лашкар эмас, икки хашргох.

Тарако туруки амуди гарон,
Жаҳон бўлди бозори оҳангарон.

Ўлуқдин кўтарилди кўп пушталар,
Ёторди неча қонга оғишталар».¹

Бу мисраларни Хомушийнинг «Шоҳнома»сидаги ушбу парчаларга қиёс этинг:

Окиб қон, бўлуб ер юзи лоларанг,
Киши англамай, кўрмайин ўйла жанг...
Тарако туруки амуди гарон,
Жаҳон бўлди бозори оҳангарон.²
Икки лашкар эмас, икки хашргох,
Гурухо гурух жилва айлаб сипох.
Тарако турук амуди гарон,
Жаҳон бўлди гўеки оҳангарон.³

«Ончунон ўлжа ғаниматларни олиб, куштадин пушталар кўпориб, қон бирла ариқ окиздилар»⁴.

Бу ўхшашликлар адабиётда маълум ҳолат ёки ҳодисани баён этишда анъанавий тасвир вужудга келгани.

¹ Уша китоб, 19-бет.

² «Шоҳномаи Фирдавсий Тусий (Хомуший таржимасида)». Тошкент, 1908. 170-бет.

³ Шу асар, 290-бет.

⁴ 273-бет.

баъзан деярлик ўзгаринсиз китобдан-китобга ўлиб бурганини кўрсатади. Шунингдек, Қайснинг хабристонда ота-онаси қабри устида нола ва зори қилиб айтган шеъри, Лайлининг онасига васият қилиб айтган микралари (булар «Лайли ва Мажнун»нинг анъанавий вазнида битилган) тасвирни кучайтириш, унинг эмоционаллигини оширишга хизмат қилган. Шу бизнинг бирга, бу шеърий парчалар Умар Боқийнинг оригинал, соҳибкалам шоирлигидан дарак беради.

«Лайли ва Мажнун» тил ва услуб жиҳатидан «Фарҳод ва Ширин» тахлитидадир. Бу асарда ҳам Умар Боқий воқеани соддарок баён этишга, халқ асарлари услубини қўллаш, халқ ибораларидан кенгрок фойдаланиш интиланган, баъзан сажъ усулини қўллаган. «Лайли ва Мажнун» да ҳам, «Фарҳод ва Ширин» да ҳам Хоразм шеваисига хос хусусиятлар равшан кўринади.

Маълумки, «халқ китоби», қайси манба асосида бўмасин, билимли, маълумотли киши томонидан яратилган, саводхон китобхонга мўлжалланади. Бинобарин, халқ китобларида, фольклор асарларидан фарқли ўларок, форс-тожик ва араб тили элементлари кўпроқдир. Бу хусусида Умар Боқий асарларига ҳам хосдир. Форс-тожик ва араб тили элементларининг нисбатан кўпроқ бўлиши халқ китобларининг оммабоплигини инкор этмайди. Одатан давраларда асар ўқилганда изоҳланган, шарҳланган, шу зайлда нотаниш сўз ва иборалар турли савиядаги кишиларга англашилари бўлган.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, халқ китоби ёки насрий баён Алишер Навоий меросини оммалаштириш, улғур шоир ва мутафаккирнинг фикр-қарашларини тарғиб этишда муҳим бир восита бўлиб хизмат этди, айни чоғда ўзбек бадий насрини такомиллаштирди. Бу соҳада Навоийнинг икки достонини «Фарҳод ва Ширин» китоби

тарзда қайта ишлаган Умар Боқий янада мумтоз бир ўзини иштол этади.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ХАЛҚ АФСОНАСИ ВА ЭРТАКЛАРИДА

Халқ ижодиётидан кенг бахраманд бўлган Алишер Навоий мана шу халқ ижодиётда чуқур из ҳам қолдирди. Буни, жумладан, Навоий достонлари, ала-лусус, «Фарҳод ва Ширин» мисолида равшан кўриш мумкин. «Фарҳод ва Ширин» халқ орасида янада кенгрок тарқалган, шуҳрат топган мумтоз асардир. Унинг афсона ва ривоят, эртақ ва достон вариантлари бор. Булар сюжетини ва композицияси, образлар системаси жиҳатидан бир-бирдан фарқ қилади, лекин ғоявий мазмуни, мақсади жиҳатидан жуда яқин туради. Қакраган асрий қўлларга сув чиқариб ҳаёт бағишлаш, севги ва садоқат, оқ-ва фаровонлиги учун кураш, севги ва Ширин» ва-жаноб инсоний фазилатлар «Фарҳод ва Ширин» вариантларининг асосий моҳиятини ташкил этади. Уларнинг кўпчилигида меҳнатқаш ва ижодкор Фарҳод золим ва айёр Хисравга қарама-қарши кўйилади. «Фарҳод ва Ширин» достонининг сюжети, — деб таъкидлашли бу достоннинг халқ вариантларини таъкидлаган халқ фольклорист М. Афзалов, — бир неча асрлар давомида халқ оғзида севиб қўйилган. Чунки у халқнинг таъкидлаган бу орзу-умиди — эркин ҳаёт, тинч меҳнат, бахтиёрлик, сув учун кураш, Ватан муҳофаази кабиларни қўйлаб келган. Шунинг учун бу достон халқ ижодиётларининг репертуаридан ҳам мустақкам ўрин олган. «Фарҳод ва Ширин»нинг қайси қачон вужудга келганини ҳар доим

«Фарҳод ва Ширин», — сент. «Фа- шдан».

Бирок шуниси аниқки, «Фарход ва Ширин» кўп асрлар мобайнида яшаб келган, такомиллашган асарлардандир. Унинг халқ орасида кенг тарқалгани ва шуҳрат қозонганини айрим географик номлар ҳам равшан кўрсатади. Бекобод туманида Ширинсой, Фарходтоғ, Хисрав кудути, Шеробод туманида Ширин дахмаси, Бойсун туманида Биби Ширин кишлоғи, Хоразмда Фарход тоғи бор ва бошқалар. Шуларнинг ҳар бири билан боғлиқ бўлган турли бадий асарлар – афсона, ривоят ва эртаклар бор. Уларда ё Сирдарё, ёки Амударё сувларини чўлга чиқариш учун кураш ҳикоя қилинади.

Афсуски, ўтмишда халқ ижодиётининг нодир асарларини ёзиб олиш, тадқиқ этиш яхши ривожланмаган. Бинобарин, уларнинг бир қанчаси беному нишон кетган. «XIX аср охири ва XX аср бошларида айрим рус олимлари – тарихчилар, археологлар, шарқшунослар, этнографлар, географлар ўз илмий ишларига киришганларида, йўл-йўлакай ўзбек халқ эртаклари, афсоналарини ва улар ҳақидаги маълумотларни тўплаганлар. Лекин ҳеч бир олим, ёзувчи, муаллим ўша даврда систематик равишда бу соҳада иш олиб бормаган»¹.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида «Фарход ва Ширин» нинг бир неча халқ вариантлари ёзиб олинди, рус тилига таржима қилинди ва қайта ишланди. Биринчи борда таъкидлаб ўтганимиздек, «Фарход ва Ширин»нинг турли вариантлари Назармат Эгамназаров (1939), М. Афзалов (1944), М. Алавия (1943) ва бошқалар томонидан ёзиб олинган, ўзбек эртаклари тўпламларига киритилган, рус ва бошқа тилларга таржима қилинган.

Шу эртакларнинг айримлари билан танишиб, уларнинг ўзинга хос ва муштарак хусусиятларини кўрайлик.

¹ М.Н.Афзалов. «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида». Тошкент. «Фан», 1964. 14-бет.

Ўзбек халқ эртакларидан бирида ҳикоя қилинишича, Фарҳод бир камбағалнинг ўғли экан. Отаси ўлиб, унга бир кетмон, бир сандиқ мерос қолибди. Фарҳод сандиқни очиб қараса, унда бир кўзгу бор экан. Кўзгуга қараб ажойиб бир гўзал қизни кўрибди ва беҳуш бўлиб йиқилибди. Ўртоғи Шопур келиб, уни ўзига келтирибди. Фарҳод билан Шопур бу гўзал қизни излаб йўлга тушибди, улар жуда кўп юриб, охири Бекободга келибдилар. Бекобод хароб бир жой экан, у ернинг аҳолиси машаққат чекиб, тоғ-тош кезиб, Сирдарё сувини чўлга оқишиш тараддудида экан. Фарҳод отасидан қолган кетмон билан ишга тушиб, мўъжизалар кўрсатибди. Фарҳоднинг овозаси Бекобод ҳукмдори Гулчехра ва унинг жияни Ширинга бориб етибди. Фарҳод кўзгуда кўрган гўзални ўнгида кўрибди. Фарҳод шарафига зиёфат берибдилар.

Шириннинг ҳусн-жамолини эшитган Эрон шоҳи Хисрав совчи юборибди. Гулчехра Ширин хали ёш деб рад жавобини берган экан, Хисрав ғазабланиб. Бекободга қўшин тортибди. Бирок Фарҳоднинг тоғдан қулатган тошлари Хисрав қўшинини тўзғитиб юбориб, қатта шикаст етказибди. Шунда Хисрав вазирининг маслаҳати билан ҳийла йўлига ўтибди. Мирзачўлга қим сув чиқарса, Ширин ўшанга тегсин, дебди. Фарҳод зўр бериб ишини давом эттирибди. Хисрав Мирзачўлга бўйра ёздирпти. Бўйралар товланиб сувдек мавж берибди. Ширин ноилж Хисравнинг таклифига кўнибди. Лекин тоғ отгандан кейин алданганини билган Ширин кўз ёши тўкиб Фарҳод томон йўл олибди. Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ҳам Шириннинг қошига жўнабди. Ўртада Сирдарё оқиб ётган экан. Ошиқ-маъшук икки томонда қолибди. Шунда Фарҳод қўлини чўзган экан, у тоққа айланиб қолибди. Ширин кўз ёши тўқа бериб,

сойга айланибди. Ушандан бери кишилар тоғни Фарход тоғ, сойни Ширин сой деб атар эканлар¹.

Кўриниб турибдики, мазкур эртақда сув бош масаладир. Меҳнатқаш, ижодкор ва фидокор Фарход кўпнинг оғирини енгиллаштириб мардона ишга киришади, шу иши, мўъжизаси билан Шириннинг муҳаббатини қозонади. Бироқ худбин ва хийлакор Хисрав Фарход ишининг ниҳоясига етишига кўймайди, чўл ташналигича қолади, лекин на Фарход ва на Ширин Хисравга маҳв бўлади.

Яна бир неча эртақ ўз мазмуни билан шу эртаққа яқин туради. Бироқ уларнинг хотимасида Хисравнинг хийласини эшитган Фарход ўзини ҳалок қилади, Фарходнинг ўлимига чидай олмаган Ширин ҳам ўзини ўлдиради.

Айрим эртақларда Фарход ва Ширин мурод-мақсадга егиб, эл-юртга «тўй-томоша» берадилар. Шундай эртақлардан бири «Ўзбек халқ эртақлари»да хикоя қилинади. Бу эртақда Ширин бир подшоҳнинг кизи, Фарход эса кун чикардаги бошқа бир подшоҳнинг ўғли сифатида тасвирланади. Фарход бир устадан тош йўнишни ўрганади, отасининг хазинасига кириб тош сандикни очиб, ойнаи жаҳоннамода аввал «Гулқаҳқаҳ пари»ни, «Кунботар томонда аргимчок учиб турган» Ширин кизни кўриб, ошиқ бўлади. Фарход йўлда «бир дарахтнинг соясида бир йигитнинг ухлаб ётганини кўрибди. Дарахт тепасидан бир илон тушиб йигитга захар солай деб турганида, Фарход югуриб келиб ханжар билан илонни ўлдирибди». У шу йигит билан дўстлашиб, бирга Ширин юртига етиб келибди. Шириннинг «Шу тоққа сув чикарган йигитга тегаман» деган шартини бажариб, Шириннинг севгисига сазовор бўлибди. Бу эртақда уч

¹ Бу эртақ рус тилига ҳам таржима қилинган: Узбекские народные сказки. Фархад и Ширин. Ташкент. 1967.

асосий образ: Ширин, Фарход ва унинг дўсти образи бор. Унда ҳам севги билан бирга тоғ кесиб, чўлга сув чиқариш асосий мавзу. Воқеа, кўпчилик халқ асарларида бўлганидек, кўтаринки руҳдаги хотима билан якунланади. Эртак воқеалари кучли тўқнашувлар билан бирга ривожланмайди, унда қахрамонларнинг ички кечинма ва интилишлари маълум вазият ва воқеани тугдиради. Айрим халқларда шундай усул ҳам бор. Бирок, назаримизда, эртакнинг нашр этилган вариантыда айрим мантикий парокандалик ва номукаммаллик бор. Шулардан икки жиҳатга эътиборни жалб этмоқчимиз.

Эртакда «Бир кун канизлардан бири»: «Ҳеч нарсадан камчилигингиз бўлмаса, нима учун доимо хафа кўринасиз», – деб сўрабди. Шунда Ширин: «Мен ўйнаб, даврон суриб юрсам, бошқалар қайғу ғамда бўлса, унда нима фойда» деган жавобни кайтарибди, дейилади. Шириннинг бу сўзлари уни «бошқаларни қайғу-ғам» дан кутқаришга сафарбар этиши, халқпарвар сифатида иш кўришга йўллаши керак. Гарчи у «стокка сув чиқарган йигитга тегаман» деган, Фарход «чўлни сувга сероб» қилган бўлса ҳам Ширин образи номукаммал чиққан, «мантик чизиги» узилиб қолган.

Иккинчи бир лавҳа ҳам мантиқан асарнинг умуман моҳиятига боғланмай охирига етказилмаган.

«Бир кун Ширин дарё бўйида сочини ювиб ўтирган экан, унинг қошига бир кампир келиб: «Қизим, кани сенинг бу бўйингга муносиб йигит бўлса» дебди. Ширин: «Мен ҳам ўша сиз айтган йигитни истар эдим», – дебди. Бу сўзни эшитган кампир: «Ана сен истаган йигит дарёда оқиб келаёғир», деб айтибди. Ширин дарёга қарайман деганда бошидаги тилла тароғи сувга тушиб кетибди.

Иккинчи бир мамлакат подшоҳининг ўғли дарёда чўмилаётган экан. Тилла тароқини тутиб олиб, «Шу

тарокнинг эгаси ким бўлса, ўшани оламан», деб аҳд килибди. Элда юриб суриштира бошлабди. Бир кампир бу тарокнинг эгаси Ширин эканлигини айтибди. Йигит кизни ахтариб йўлга чиқибди». Лекин, воқеалар давомида тарок ҳам, тарокни ушлаб олган шахзода ҳам унутилади. Халқ ижодиётида бундай бўлиши мумкин эмас. Назаримизда, ёзиб олинган вариант халқ эртагининг номукаммал варианты, хийла кусурли варианты бўлиши керак. Кенг китобхонлар жамоатчилигига тақдим этилган вариант мукаммал бўлиши лозим. Афсуски, «Фарҳод ва Ширин» эртагининг ғоявий-бадий жихатдан тугалроқ, мукаммалроқ ва пишиқроқ вариантлари қолиб кетиб, «Ўзбек халқ эртаклари» тўпламидан эртакнинг юқорида қайд этилган номукаммал ва жуда кусурли варианты ўрин олган.

«Фарҳод ва Ширин» эртаги тожик халқи орасида ҳам кенг тарқалган¹. Унинг вариантларидан бири «Тожик халқ афсоналари» китобидан ўрин олган. Бу эртак ҳам мазмун, ғоявий йўналиши жихатидан ўзбек халқ эртаклари билан муштаракдир. Эртакда хикоя қилинишича, қадим замонда Ҳисор тизма тоғлари ёнбағрида, Қоратоғ қишлоғи яқинида Ширин деган гўзал яшар экан. Унинг хусни, латофати овозаси яқин ва узоқ жойларга тарқалиб, кўп шахзодалар ва зодагонлар унинг висолига эришмоқчи бўлиб, совчи қўйишибди. Лекин Ширин ҳаммага рад жавобини берибди. Ниҳоят, ота-онасининг қистови билан Ширин: кимки бир кечада дарёдан қалъага ариқ очиб сув келтирса, ўшанга тегаман, дебди. Кўнлар бу ишни уддалай олишга кўзи етмай, Шириндан воз кечишибди. Лекин пода боқиб юрганида Ширинни кўриб уни севиб қолган чўпон Фарҳод

¹ Афсонаҳои халқи тоҷики, Нашриёти Давлати Тоҷикистон. 1957. «Фарҳод ва Ширин» («Фарҳоду Ширин») эртагини Р.Амонов адабий жихатдан ишлаб, таҳрир қилган.

бу мушкул ишни бажаришга аҳд қилиб, афсонавий кетмон ва метинини олиб ишга тушибди. Буни эшитган шахзода Хисрав ҳасад қилиб, қалъага яқинроқ жойдан ариқ казмокчи бўлиб, ишга тушган экан, тезда чарчаб қолибди. У меҳнат билан эмас, макр-ҳийла билан Шириннинг висолига эришмокчи бўлибди. Қалъага томон бўйра ёзибди. Ялмоғизни чакириб, Ширинга ариқ очилганини айт, Ширин висолига етишганимни Фарходга хабар қил, дебди. Ой ёруғида тобланган бўйраларни кўриб, Ширин ишониб, Хисравга турмушга чиқишга розилик берибди. Ялмоғизнинг шум хабарини эшитган Фарход кетмони билан уриб ўзини ҳалок қилибди. Тонг отганда Ширин алданганини билибди, қахрамон Фарход ариқ очаётган жойга бориб, унинг қонга беланиб ётганини кўриб, нола-фарёд кўтарибди, ҳаммадан воз кечибди.

Бу эртақда ҳам биз адолат билан адолатсизлик, ҳалоллик билан макр-ҳийла курашини, эл-юртнин сув билан маъмур этиш ғоясини кўраминз.

«Фарход ва Ширин» эртақ вариантлари ичида XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ёзиб олиниб, рус тилига таржима қилинган (ёки қайта ишланган) вариантлар ҳам диққатга сазовордир. Шулардан бири А.А.Кушакевичнинг «Сведения о Ходжендском уезде» очеркида келтирилган эртақдир¹. Очерк «Граница уезда. Орошение», «Орфографический очерк», «Петрографический очерк», «Очерк путей сообщения...», «Населения уезда», «Очерк занятий и промыслов населения», «Промысл и ремесла» бўлимларидан иборат бўлиб,

¹ Записки Императорскаго Русскаго Географическаго общества. По общей географии. Том четвертый, СПб, 1871, стр. 173-265.

«Орфографический очерк» бўлимида Ширин-Фарход тепа ҳақида сўзлаб, хошияда Фарход ва Ширин ҳақидаги эртақлардан бирини хикоя қилади. Муаллиф Оксув ва Босмондисув оралиғидаги тепаликни тасвирлаб, бу тепалик Бекободнинг ғарбидаги бошқа бир тепаликка қадар чўзилган, Бекобод яқинидаги тепаликнинг тик кўтарилган шаркий буруни – киргоги «Ширин-Фарход» деб номланади¹, у Шимолий Сирдарё водийсининг серунум ва серсув қисми билан туташади, бу жой қадим замонлардаёқ ўзининг ҳосилдорлиги ва аҳолисининг зичлиги билан шуҳрат қозонган эди, у «Бахтли Фарғона» деб аталар эди, дейди². Мана шу Фарход тепалиги ҳақида диққатга сазовор афсона яратилган бўлиб, биз уни вариантларидан бири бўйича маълум қиламиз» деб афсонани баён этади. Бу афсонанинг қисқача мазмуни шундай:

Бир кўчманчи бадавлат ўзбекнинг Ширин деган гўзал кизи бўлар экан. Ширинга кўп йигитлар ошик бўлибди, булар орасида Фарход ва Хисрав ҳам бор экан. Фарход Бекобод яқинидан бўлиб, жуда кучли, баходир ва гўзал экан. Хисрав Хўжанддан бўлиб, ўқимишли, фаросатли ва чиройли йигит экан. Фарход ўзбек, Хисрав тожик экан³. Буларнинг ҳар иккисига ҳам меҳр-мухаббат билан қараган Ширин: «Кимки Курқатдан Бекобод ва Уч тепага қадар бўлган ерларга сув чиқариб сугорса, ихтиёримни ўшанга бағишлайман», деган экан. Фарход тезда ишга киришибди, дарёни буга бошлабди. Шаҳарлик нозик йигит Хисрав бу ишга ожизлик қилибди, аммо сир бой бермабди. Ниҳоят у бир ялмоғизга маслаҳат солиб, унинг айтганидек чўлга бўйра ёйдирибди.

¹ А. Кушакевич «Ширинъ-Ферхатъ» деб ёзган.

² А. Кушакевич «Счастливая Ферхана» деб ёзган. 187-188-бетлар.

³ А. Кушакевич Хисравни «Хорсо» тарзида ёзган.

Тонг отар пайтида чўлнинг мавж ураётганини кўрган Ширин, шартга мувофиқ, никоҳга розилик берибди, буни эшитган меҳнаткаш Фарход кетмонини юқорига отиб, бўйинини тутиб турибди, кетмоннинг ўткир тиғи унинг бошини узиб ташлабди. Фарходнинг фожиасини эшитган Ширин чўлга караб йўл олибди, у Хисравнинг бўйра ёзиб ҳийла ишлатганини кўриб дарғазаб бўлибди, ўша ердаёқ кўксига пичок уриб йикилибди. Замонлар ўтибди, на Хисравдан, на унинг бўйраларидан ному нишон қолибди. Лекин Фарход номи боқий бўлибди. Халқ Хўжанддан деярлик Кўштегирмонга қадар чўзилган дарё бўсағасини Фарходнинг меҳнати деб унинг хотирасини эъозлар ҳамда Фарход дарё ўзанини жанубга томон бурганда Жиззахдан Чинозга қадар чўзилган бутун Мирзачўл сувга маъмур бўларди, деб афсусланар экан.

А.Кушакевич баён этган эртак гўё аниқ содир бўлган воқеадек аниқ жой, табиий шароит ва географик атамалар билан боғланган. Бу эртакнинг худди шу жойларнинг ўзида туғилгани ёки эртакнинг мавзуи ва мазмуни аниқ жой, демакки, шу жойнинг аҳолиси, унинг ҳаёт шароити, орзу-интилиши ва бошқалар билан боғланиб, маҳаллий колорит билан мужассамланганини кўрсатади. А.Кушакевичнинг айрим жой ва географик номларга берган изоҳлари ҳам худди шундай хулоса чиқаришга хизмат қилади. Бирок шуни таъкидлаш лозимки, А.Кушакевич эртакнинг бадий қимматини сақлаб қолиш вазифасини ўз олдига қўймаган. Бинобарин изоҳ ва қайдлар баён орасига киритилган, ягона услуб сакланмаган. Зотан, очерк характеридаги асардан буни талаб этиб бўлмайди ҳам. Муаллиф эртакка йўл-йўлакай мурожаат қилиб, уни хошияда баён этади. Лекин шунга қарамай,

А.Кушакевич маълумоти «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ орасида кенг тарқалгани, сув масаласи унинг бош мавзуи бўлиб қолгани, қаҳрамонлар ҳам, уларнинг фаолияти ҳам қадимги афсона ва ривоятлардан, ёзма адабиёт асарларидан фарқли ўларок ўз «географик харита»сини ўзгартирганини кўрсатади. Сув ташналиги ва бу ташналикни бартараф этиш орзуси «Фарҳод ва Ширин»га янги умр бағишлаб, унинг янги ва маҳаллий вариантларини туғдирди.

Н.Волинский қайта ишлаб шеър билан битган Бекобод эртаги ҳам шундан далолат беради. А.Кушакевич илмий очеркда эртакка қўшимча бир материал сифатида мурожат қилиб, ундан фойдаланган бўлса, Н. Волинский халқ ривояти асосида шеърин эртак битади¹. У эртакка «Сладкая царевна» («Чучук малика») деб ном беради. Муаллиф эртакка уч эпиграф ибтидо этади:

1. «Саҳрода ташна кишига берилган бир томчи сув юз йиллик гуноҳни ювади... Ҳаётсиз ерни сугорган киши гўё ўликка жон киритади. Кўкараётган экинзор Оллоҳдан уни экиб кўкартирган киши гуноҳини афв этишини тилаб, тиловат қилади (туркман, курд ва араблар эътиқодидан)».

2. «Мен дарёларни ўзим хоҳлаган томон оқишга мажбур этдим, мен уларнинг фойдали бўлган жойларгагина оқишини истардим. Мен ҳосилсиз ерни дарёларим суви билан сугориб, серҳосил қилдим (Малика Семирамида замонидаги ёзувдан)».

3. «L'Orient attend un homme... Il ne se fait rien de grand, que dans L'Orient» – «Шарқ бир инсонни кутяпти...

¹ Адабиётшунос Н.Кременцов 1957 йилда жамоатчилик эътиборини қайтадан ушбу эртакка жалб этган эди. Қаранг: «Забывтый вариант сказания о Фархадe и Ширин», газ. «Правда Востока», 1957, 23 марта.

Барча буюклик Шарқда содир бўлади (Император Наполеон I сўзи)»¹.

Шеърин эртак 7 бўлимдан иборат бўлиб, улардан ҳар бири махсус ном билан номланган. «Царевна Ширин» («Малика Ширин») деб аталган биринчи бўлимда ҳикоя қилинишича, қадим замонда Бекобод саройида Ширин деган малика бўлар экан, ҳусну латофати, ақлу фазилати оламга дoston бўлиб, кўп шахзодалар, амир-амалдорлар, баҳодир йигитлар унинг висолини орзу қилар экан. Уларнинг орасида Хисрав деган бухоролик соҳибжамол, Фарҳод деган хивалик баҳодир ҳам бор экан. Ширин куёв танлашга ошиқмабди, у йиғилган мулозим ва меҳмонларга қарата сўз сўзлабди. Шириннинг сўзи «Дела добра» («Яхшилиқнинг иши») ва «Дар Даръи» («Дарёнинг армуғони») бўлимларида баён этилади. Ширин яхшилиқ чўлу саҳрога сув чиқариб, у ерларни обод қилишга қодир, донишманд Зардушт, Хурмуз шуни таъқидлаганлар, мен ҳаётимни чўлу саҳрога сув чиқариб, у ерларни обод этиб, Аҳриманни мағлуб этиб, эл-юртга хизмат қилишга бағишлайман, шу йўлда менга ким ҳамроҳ бўлса, мўъжизалар яратса, ихтиёримни унга бағишлайман, дебди. Фарҳод шиддат билан ишга киришиб, мўъжизалар кўрсатибди. Хисрав эса жодугарнинг маслаҳати билан чўлга бўйра ёздириб, хийла ишлатибди. Ширин алданибди, бу шум хабарни эшитган Фарҳод ўзини ҳалок этибди.

Бу воқеалар «Фархат и Хосров» («Фарҳод ва Хисрав») деб номланган тўртинчи бўлимда ҳикоя қилинади. Бешинчи бўлим «Ширин и Фархат» («Ширин ва Фарҳод») деб номланади. Фарҳоднинг ҳалокатини эшитган Ширин дарғазаб бўлиб Хисравни саройдан қувлайди, Фарҳод

¹ Туркестанский литературный сборник... С.Петербург, 1900, стр. 57.

томон йўл олиб, унинг жасади устида ўзини шаҳид қилади. «Бу ҳодисадан, – дейди муаллиф, – етти минг йил кечди, Хисравдан ному нишон колмади, лекин эл-юрт Фарҳод ва Ширинларни унутмайди, у (Фарҳод) дарёнинг йўлини чўлга буради, какраб ётган ерни сугориб, ўлкага жон бағишлайди». «Степной караван» («Чўл карвони») деб номланган олтинчи бўлимда сувсиз чўлда карвонларнинг кечирган азоб-машаққати, сув келиб ҳаёт ва шоду хуррамлик ато этгани, Фарҳод ва Ширин руҳи шодлангани айтилади.

Шундай қилиб, Н.Волинский «Фарҳод ва Ширин»-нинг халқ орасида кенг тарқалган ва сюжети анъанага айланган вариантларидан бирини танлаб олиб, уни қайта ишлаб, китобхонга «Фарҳод ва Ширин» шеърини эртагини тақдим этади. Н.Волинский вариантыда ҳам бош мавзу чўлга сув чиқариш бўлиб, Фарҳод ва Ширин ижобий қаҳрамон, Хисрав салбий образ сифатида талқин этилади, бош қаҳрамонларнинг ҳалокатига қарамай, эртақ кўтаринки руҳ билан, асрий орзуларининг рўёбга чиқиши билан хотималанади. Н.Волинский танлаган вариант Бекобод атрофида пайдо бўлган, гарчи эртақда Хоразм ва Бухоро тилга олиниб, Хисрав Бухородан, Фарҳод Хивадан деб берилса-да, асосий воқеа Бекобод атрофида, Мирзачўл саҳроларида, Ширин юртида содир бўлади:

В пустынных степях Хорезмийской страны,
У мрачных порогов ворот Ферганы,
Где вечно бушует Дарья водопад,
Жила дочь царя во дворце Беговад...¹

Муаллиф халқ эртагининг сюжет ва композициясини, образлар системаси ва ғоявий моҳиятини саклаб қолган.

¹ Ўша ерда. 59-бет.

Аммо у эртакка айрим кушимча ва кистирмалар киритган. Булар, баъзи мустаснолардан қатъи назар, эртакнинг ғоявий мазмунини тўлдириш, хикоявий колоритини оширишга ёрдам берган. Иккинчи бўлимдаги Шириннинг чўлга сув чиқариш тилагини қадимги асотирлар билан боғлаб баён этиш худди шу зайлдадир.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да меҳнат, деҳқончилик мадҳ этилади, меҳнат билан, деҳқончилик билан Аҳриманни — ёмонлик ва қоронғилик қучларини маҳв этиш мумкин деб таълим берилади. Шириннинг сўзлари зардуштийлик ва «Авесто»нинг шу жиҳатлари билан боғлиқ. Ширин қовжираган чўлга сув чиқариб, уни обод этмокчи бўлди. У ўзига монанд диловар йигит, фидойи заҳматқашга ихтиёрини топширмокчи:

Тому я, князья¹ свое сердце отдам,
Кто ключ от Дарьи мне положит к ногам,
Кто жажду безводных степей утолит,
И спящие земли водой оросит².

Шундай диловар ва фидойи киши Фарход бўлиб чиқди. У ҳалоллик билан ишга киришди. Хисрав эса макр-хийла йўлига ўтиб олди. У номардлик билан Ширинга эришиб, Фарходнинг шижоатли меҳнатини барбод қилмокчи бўлади. Фарход билан Хисравнинг тўқнашуви, иккинчи сўз билан айтганда ҳалоллик, заҳматқашлик, фидойилик билан маккорлик, худбинлик ва айёрлик ўртасидаги тўқнашув эртакнинг асосини ташкил этади. Ширин, Фарход яхшилик ва ёруғлик кучини — «Хурмуз

¹ Муаллиф «князья», «бояре» каби рус жамиятига хос атама ва унвоиларни ишлатган. Бу унинг эртакни рус тилида битиб, рус китобхонага тақдим этиши билан изоҳланади.

² Уша ерда. 60-бст.

кудрати»ни намойиш этса, Хисрав ва ялмоғиз ёмонлик ва қоронғиликни – «Ахриман қабоҳати»ни намойиш этади. Гарчи Хисрав қабоҳати туфайли Фарҳод бошлаган иш охирига етмай қолса-да, лекин яхшилик ва ёруғлик кучлари мавжуд экан, қачон бўлмасин чўлга сув келади, эл мурод-мақсадига етади. Халққа, халқ ижодийетига ҳос бу ишонч ва эътиқод «Чўл қарвони» бўлимида яхши ифодаланган. Лирик характердаги бу бўлимда чўл ва қарвоннинг икки ҳолати контраст берилган:

I. Идет караван по горячим пескам,
По голым, безводным, сыпучим тропам.
Устал, истомился степной караван,
И страхом объята сердца мусульман¹!

II. Идет караван по холодным пескам,
По сочным, пушистым цветущим тропам,
Вздохнул, осветился степной караван,
И радостны, светлы слова мусульман.

Қарвон бўлими эртакни сюжет жиҳатидан ҳам, гоёвий-бадиий жиҳатдан ҳам яқунлашга мувофиқ ишланган муаллифнинг ижодий ютуғидир.

Эртак катъий бир режа билан битилган. Унинг етти бўлими бор, ҳар бир бўлим етти банддан ташкил топган (жами 49 банд). Бандлар тўрт мисрадан иборат (жами 196 мисра), бутун асар жуфт қофия системасида бўлиб, мисралар ўн бир ҳижоли силлаботоник вазндадир.

Н.Ляпунова ёзиб олган вариант ҳам А.Кушакевич ва П.Волинский вариантларига ўхшаб кетади. Аммо Н.Ляпунова ёзиб олган вариантда Фарҳод ва Шириннинг такдири бирмунча бошқачароқ ҳикоя қилинади. Хисравга айданганини билган Ширин унга тегишдан қура ўлимини

¹ Ўша ерда, ўша саҳифада.

афзал кўриб, бир ғорга кириб, ўша ерда «гойиб» бўлади. Шириндан ажралганини эшитган Фарҳод ўзини сувга ташлаб ҳалок бўлади.

Шундай қилиб, «Фарҳод ва Ширин» халқ орасида кенг тарқалган эртақлардан бири бўлиб, бу эртақларнинг турли-турли вариантлари бор. Вариантлар сюжет, композиция, образлар системаси ва бошқа жиҳатлардан бир-бирдан фарқ қилади, улар гоҳ Амударё, гоҳ Сирдарё, баъзан эса умуман «дарё» атрофида содир бўлган воқеаларни хикоя қилади. Лекин шу фарқ-тафовутига қарамай, улар моҳият эътибори билан муштаракдирлар. Сув мавзуси, чулға ҳаёт бағишлаш учун кураш, Фарҳод ва Ширин образлари бу муштаракликни вужудга келтирувчи манбадир. Ширин Шох хотиннинг жияни, Ширин малика, Ширин бой кизи ва ҳоказо. Фарҳод ҳам – шахзода, бойнинг ўғли, камбағалнинг фарзанди ва ҳоказо. Лекин шу фарқ-тафовутига қарамай Ширин ҳам, Фарҳод ҳам бири-бирига навбатда комил инсон, халқ фарзанди, халқ орзу-умидлари йўлидаги фидойи кишилар сифатида гавдаланадилар. Уларни насаб ва мансаб эмас, балки сув учун кураш, арик очиш, харобаларни обод этиш маслағи бир-бири билан яқинлаштиради. Воқеалар ўз анъанавий «географик харита»сини ўзгартириб, образлар ҳам «анъанавий макони»ни ўзгартириб боради. Бу анъаналардан чекинмишдир. Лекин эртақ ижодкорлари анъаналардан чекинган бўлсалар-да, улар ҳаётнинг эҳтисожи ва талабидан чекинмадилар, балки унга яқинлашиб бордилар. Бинобарин, «Фарҳод ва Ширин»га ўз замон ва замонларнинг руҳини киритдилар. Бу «Фарҳод ва Ширин»нинг янада кенг тарқалишига, халқнинг қундалик ҳаёти билан яшашига хизмат қилди¹.

¹ Озарбайжон халқида ҳам «Фарҳод ва Ширин»нинг эртақ вариантлари бор. Қирани: Низами эсэрларининг эл вариантлари. 1941.

Маълумки, Алишер Навоий ҳамсачилик анъанасидан мустаҳкам ўрин олган «Хисрав ва Ширин» ўрнига янги мазмун ва ғоялар, янги образ ва характерларнинг тажассуми бўлган «Фарход ва Ширин» дostonини яратди. Навоий қалами билан анъанавий «Хисрав ва Ширин», «Фарход ва Ширин» томон такмил топиб барқарор бўлди. Ўрта Осиёда тарқалган шу мавзудаги эртақларнинг ҳам кўпчилиги «Фарход ва Ширин» деб номланади, уларнинг бош қаҳрамони – ижобий образлари Фарход билан Ширин, Хисрав салбий образ сифатида талқин этилади. Таъкидланганидек, бу эртақларнинг шаклланиши хронологиясини катъий аниқлаш мумкин бўлмаса-да, шуни дадил айтиш мумкинки, уларнинг кўпчилигида Навоий дostonи излари равшан кўринади. «Фарход ва Ширин» ҳақида турли воситалар орқали маълум тасаввурга эга бўлган, Навоий даҳосидан илҳомланган халқ ижодкорлари ўз муҳитига яқинлаштириб «Фарход ва Ширин»нинг эртақ вариантларини яратганлар.

Навоий асарларининг «халқ китоби» туркумидан ўрин олиши, дostonларининг эртақ ва афсона вариантларининг вужудга келиши «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби халқ дostonларининг пайдо бўлишига замин тайёрлади.

«ФАРХОД ВА ШИРИН» ҲАМДА «ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»НИНГ ХАЛҚ ДОСТОНИ ВАРИАНТЛАРИ

Ўзбек халқ шоирлари репертуари халқ оғзаки ижоди асарлари билан бирга, келиб чиқиши жиҳатидан адабиётга тааллуқли бўлиб, фольклор асарлари сифатида қайта ишланган кўпгина дostonни, ўзбек мумтоз шеърлятига хос асарларини ҳам қамраб олади. Фольклор билан ёзма адабиётнинг бир-бирига таъсир оғзаки шеърлят билан

бирга китобий адабиётнинг юксак мумтоз намуналарини яратган барча маданий халқларда одатдаги ходисадир. Бу таъсир ҳар икки йўналишда намоён бўлади: ёзма мумтоз шеърят тараққиёти чўққисида ҳам халқ санъатидан ажралиб қолмайди ва халқ ижоди анъаналаридан илҳомланади; ўз навбатида, халқ адабиёти тараққиётининг маълум босқичида мумтоз адабиётнинг таъсирида бойиб боради¹. Бу алоқалар «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби асарлар мисолида ҳам ёрқин намоён бўлади. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби дostonларни яратишда халқ ижодиёти муҳим манба сифатида хизмат қилган бўлса, ўз навбатида шу дostonларнинг халқ вариантларининг пайдо бўлишида Навоий мероси сарчашма бўлди.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» халқ дostonларининг шаклланиши тарихи, уларни ижод қилган ва биринчи бўлиб айтиб юрган бахшиларнинг номи маълум эмас. Бу икки дoston 30-йилларнинг охирида машҳур халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган². Фозил шоир бу дostonларни устози Йўлдош шоирдан ўрганган экан³. Аммо Фозил Йўлдошдан ёзиб олинганидан ташқари бу дostonларнинг бошқа вариантлари бизга маълум эмас. Бундан ташқари, халқ дostonлари бевосита Навоий асарлари асосида вужудга келмай, балки халқ китоби, эртақ ва кассалар воситасида пайдо бўлган. «...Бу дostonнинг, — дейди М.Афзалов «Фарҳод ва Ширин»га ёзган «Сўзбоши»си-

¹ В.М.Жирмунский. Х.Т.Зарифов. «Узбекский народный героический эпос». Москва. 1947. Стр 279-280.

² «Фарҳод ва Ширин» Б.Каримов, «Лайли ва Мажнун» М.Афзалов томонидан ёзиб олинган, ҳар икки дoston ҳам М.Афзалов томонидан нашрга тайёрланган.

³ «Фарҳод ва Ширин». Тошкент. «Фан», 1966. 3-бет (М.Афзалов — «Сўзбоши»).

да, — халқ шоирлари репертуарига ўтиши ва мустақил равишда куйланиши, Алишер Навоийнинг шу номдаги асари, шунингдек, халқ орасида кенг тарқалган Фарход ва Ширин номи билан боғланган афсоналар, халқ китоблари, қиссалар таъсири натижасида юзага келган бўлса керак»¹. В. Жирмунский ва Ҳ.Зарифов фикрича, халқ достони билан Навоий асари оралиғида маълум манба бўлиб, бу манба халқ китобидир. Халқ китоби тили ва услуби матни мураккаброк бўлган Навоий дostonлари матнига нисбатан халқ шоирга яқинроқ ва манзурроқдир. Шундай қилиб, фольклоршунослар Навоий дostonлари билан халқ дostonлари орасида маълум бир восита — манба мавжуд деб хисоблайдилар. Аммо бу восита — манба аниқ эмас. Лекин шундай бўлса-да, В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифов таъкидлаганидек, Фозил шоир репертуаридаги дostonлар билан Навоий асарларини киёсий ўрганиш катта илмий-назарий аҳамиятга моликдир. Чунки:

а) киёсий ўрганиш халқнинг, халқ ижодкорларининг Навоийга ва унинг меросига муносабатини белгилашга ёрдам беради;

б) киёсий ўрганиш халқ ижодкорларининг Навоий дostonларининг гоёвий-бадний қимматини англаш даражаси ва унинг асосларини сақлаб қолишини аниқлашга;

в) ёзма адабиёт билан фольклор аъёналарининг узвий боғланиши ва бирга мужассам бўлишини ёритишга хизмат қилади.

Мана шу нуқтаи назардан «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари хақида мулоҳаза юртайлик.

¹ Уша асар.

«ФАРХОД ВА ШИРИН» ДОСТОНИ

«Фарход ва Ширин»да икки манба – ёзма адабиёт ва фольклордан ижодий фойдаланилган. Халк шоирлари дostonнинг сюжети, композицияси, образлар системаси ва ғоявий мазмунида «Фарход ва Ширин» (кисман «Хисрав ва Ширин») аъналарига таянган бўлсалар, баён усули ва услубида, тил ва поэтикада фольклор аъналарини давом эттирадилар. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Фарход ва Ширин» қайси бир восита билан бўлмасин, ёзма адабиётдан Алишер Навоий дostonига, айрим ўринлари билан Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин»ига яқин келади. Бу хусусан дostonнинг сюжети ва композициясида равшанроқ кўзга ташланади.

Фозил шоир дostonидаги Чин ҳокони таърифи ва тавсифи, Фарходнинг тутилиши, унинг тош йўнишни ўрганиши, хазинада Шириннинг тасвирини кўриб, ошиқ бўлиши, Искандар тилсими, Ҳаким ва Бобо билан учрашув (Навоийда Сухайло ва Сукрот), Фарходнинг дев билан жанги, ҳоконнинг ўз тахтини Фарходга таклиф этиши, денгиз сафари ва унинг оқибати, Фарходнинг ўз меҳнати ва шижоати билан Шириннинг меҳр-муҳаббатини қозониши, Хисравнинг Фарход ва Ширин севгисига ғов бўлиши, ялмоғиз хийласи, тоғда қаср қуриш, ариқ очиш ва бошқа эпизодлар, айрим жузъий чеккиниш ва ўзгаришларни ҳисобга олмаганда, Навоий дostonига мувофиқ ишланган. Шубҳасиз, бу «мувофиқлик»ни Умар Бокий халқ китоби тарзида ишлаган «Фарход ва Ширин» билан Навоий дostonи ўртасидаги «мувофиқликка тенглаштириб бўлмайди. Зотан, Умар Бокий вазифаси ўзга, халқ шоирининг вазифаси ўзга бўлган. Умар Бокий Навоий дostonини қисқа настрий баёнда

китобхонларга тақдим этиш вазифини ўз остида қўйган. У Навоий достонидан четта чикмасликка интилган ва бунга эришган ҳам. Бундай вазифани амалга ошириш учун Умар Бокийнинг имконият доираси кенг бўлиб, унинг қўл остида Навоий достони матни мавжуд эди, у чучур ва атрофлича китобий билимга эга эди, Шарҳ мумтоз адабиётидан мукаммал таълим олган эди. Шу билан бирга, у халқ ижоди, халқ китоблари таърибаси билан яқиндан таниш эди. Бинобарин у Навоий достонини мазмунан оригиналга максимум мувофиқ тарзда, лекин халқ китоби услубида муваффақият билан баён эта билди. Фозил шоир (унинг устози йўлдаш шоир ҳам) халқ ижоди мактабидан таълим олган, у халқ ижоди анъаналари билан камол топган эди. У мумтоз адабиёт билан, жумладан Навоий ижодиёти билан бевосита эмас, балки бавосита таниш эди. Шу билан бирга, у «Фарход ва Ширин»ни қуйлар экан, ўзига халқ ижодида шаклланган дoston анъаналарига рноя қилар, бадиха йўли билан халқ ижодкорлиги сарҳадларига парвоз этар, ўз ижодкорлик ва ижрочилик санъатини ишга солар эди. Фозил шоирдан ёзиб олинган «Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» ҳақида фикр юритиб, В. Жирмунский ва Ҳ. Зарифов тубандагиларни кайд этган эдилар: «Саводи бўлмаган Фозил бу сюжетларни китоблардан эмас, балки ўз эпик мактабининг оғзаки анъаналаридан, китобий адабиётнинг бу асарлари ўзбек фольклори оғзаки анъаналарига мувофиқ қандай ўзига хос хусусиятлар билан шаклланган бўлса, ўшандайинча олди»¹.

Навоий достонидаги Фарход шарафига қасрлар қурилиши, Фарходнинг тош йўниш ва сурат солиш санъатини

¹ Ушма асир, 50-бет.

ўргангани, хазинада сеҳрли сандикни кўриб, кизикиши эпизодлари Фозил шоир достонида тубандагича ифода-ланган:

«...Хокони Чин мамлакатидаги тош кесадиған, тошга нақшин гуллар ўтқизадиған усталарни йиғиб, шуларни кўриб вақти ҳуш бўлсин, деб бир томошахона солдирди. Фарход *таблада от билан* (таъкид бизники – Н.М.), пошхолик ишлари билан ҳам иши бўлмади, кеча-кундуз шу усталарнинг қошида бўлди. Тош кесиб, нақш қиладиган анжомларни билиб, кўнгли шуни ўрганмоқда бўлди. Ўғлининг бу юришини кўриб, подшоҳ номус қилди...

Кунлардан бир кун Хокони Чин ўғлининг қўлидан ушлаб, «Шу қасбни кўярми, дунёга кизикарми?» – деб газнахонага¹ олиб кирди. Газнахонада тилла, гавхар, лъли, ёкут, зумрад, шамшир, пўлатларни кўрсатди. Фарход буларнинг ҳеч қайсисини ихтиёр қилмади. Шундан сўнг у яна бир газнахонага олиб кирди. Бу газнахонада Фарход бир қутини кўрди. Қутининг шуъласи ҳар ёкка уриб, газна уй ёруғ бўлиб турар эди. Фарход шу қутига қўл узатди. Шунда отаси: «Ота-бобомиз ҳам қутини туттигани йўқ», – деб насихат қилиб, ўғлига бир-икки оғир сўз айтиб турган экан:

Жоним болам, мени хафа қилмагин,
Қўл узатиб бу қутини олмагин.
Бобо-бобокалонимиз тутган йўқ,
Бу қутига сен ихтиёр қилмагин.
Бу қути қўхна замондан қолган,
Бу қутининг шуъласи ёлгон,
Сен қутига қўл узатма Фарходжон!
Қараган одамлар қўп халок бўлган...
Ўғли Фарход билганидан қолмабди.

¹ Халқ талаффузида «хазина»дан кўра кўпроқ «газна» ишлатилади.

Шу замон кутини кўлига олиб,
Шуъласи турибди дунёга уриб,
Бир очиб кўрмакка интизор бўлиб.

Бу кути подшоҳ Искандардан колган ойна экан. Фарход айтди: «Бунинг калити кани? Бир очиб кўрайин, бунинг сирти шундай, ичи кандай экан?» Отаси кўрсатганига пушаймон қилиб, Чинмочин мамлакатида бу нима воқеа деб, мунажжимларни йиғиб сўради. Улар ҳам билмади. Фарход: «Кутининг калитини топиб бер», – деб чаток қияпти. Шунда йиғилган кишилар, мунажжимлар айтди: «Бунинг калитини бир Лукмон ҳаким, кўҳна замондан колган киши бор, шу билмаса, биз билмай-миз». Фарход айтди: «У киши каерда бўлади?». Одамлар айтди: «Бизнинг Хитой давлатида, Ҳокони Чин мамлакатида йўқ. Магар бўлса шаҳри Юнонда бўлади. Улмаган бўлса, шаҳри Юнондан топилади», – деди.¹

Бу парча зикр этилган эпизодлар мазмуни Навоий достонига мувофиқ тарзда асосан сақланиб колган, ифода эса анъанавий халқ достонларига хос эканини равшан кўрсатади. Қасрни «томошахона» деб олинини, «Фарход таблада от билан... иши бўлмади», «Бунинг калитини бир Лукмон ҳаким... билмаса» каби жузъий ўзгаришлар эпизодларнинг асосий моҳиятига халақит бермайди. Навоий достонига «мувофиқ» келадиган бошқа эпизодлар ҳам деярли шу зайлдадир. Навоий достони анъаналари Фозил Нўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Фарход ва Ширин» сюжети ва композициясида етакчидир.

Халқ достони учун ёзма адабиётдан Навоийнинг «Фарход ва Ширин»идан кейин иккинчи манба бўлиб хизмат қилган асар улуг озарбайжон шоғри ва «Фарход ва Ширин». Тошкент. Фан, 1966. 13–15-бетлар. Бундан кейин шу асарнинг фақат саҳифаларини кўрсатамиз.

мутафаккири Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» дostonидир. Маълумки, Низомий асарлари ўзбек халқига аслида ва таржимада асарлар мобайнида кўндан таниш ва манзур бўлиб келади. Шубҳасиз, халқ шоирлари ҳам бавосита бўлса-да, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомий каби форс-тожик тилида ижод этган буюк сўз санъаткорлари ҳақида халқ тасаввурга эга бўлганлар, улардан баҳраманд бўлганлар. Халқ шоирлари зинҳор саводхонлар даврасидан ташқарида бўлган эмаслар, бахшилар билан шоирлар ўртасида кўпчилик алоқа ва ҳамкорлик бўлган, шоир халқ бахшиси билан мушоира қилган, бири иккинчи бирининг «адабий маърака»сида иштирок этган. «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантини яратган ижодкорларнинг ҳамсахонлар даврасида катнашиб, Низомий дostonини, унинг таржимаси ва шарҳини тинглаган бўлиши ёки бошқа манба ва воситалар орқали «Хисрав ва Ширин» ҳақида маълум билим ва тасаввурга эга бўлиши мумкин. Бу ҳолат, бир томондан, ёзма адабиёт билан фольклорнинг, иккинчи томондан, ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги ўзаро алоқаларни яна бир бор таъкидлайди.

Фозил шоир дostonидаги бир неча эпизод Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»ига монанд келади. Бу эпизодлар Хисравнинг Хурмуз томонидан жазоланиши, Хисрав билан Шопурнинг дўстлиги, Хисрав билан Шириннинг бир-бирини севиши масалалари билан боғлиқдир. Бирок Фозил шоир дostonида Хурмуз ва Хисрав Жўрамиз ва унинг ўгли Шахзода (оти аталмайди) деб юритилган, унда Шахзодадан бўлак яна Хисрав образи ҳам бор. Анъанавий Хисрав образининг шахзода ва Хисрав образларига бўлиниб кетиши сабаби ва жараёни ҳақида аниқ фикр юритмоқ мушкул. Лекин шунинг таъкидлаш лозимки, анъанавий Хисрав образининг Шахзода ва Хисравга бўлиниши дostonининг

композициясида бирмунча парокандалик ва чалкашликни вужудга келтирган, Хисрав образини номукамалроқ қилиб қўйган. Эҳтимол, айни бир вақтда ҳам Низомий достонидаги Хисравни, ҳам Навоий Хисравини сақлаб қолиш тилаги шунга олиб келган бўлиши мумкин. Зотан, Низомий ва Навоий яратган Хисрав образини (келтиб чиқиши жиҳатидан бирлиги ва бир катор муштарак хусусиятларига қарамай) бир образда мужассамлаштириш мумкин эмас. Шунинг учун бўлса керак, халқ ижодчилари бирини Шаҳзода, бирини Хисрав деб олганлар.

Энди ўхшаш эпизодларга ўтайлик.

1. Низомий достонида:

Ануширвони Одилдан кейин Эрон тахтига унинг ўғли Хурмуз чиқибди. Хурмузнинг ўғли, ўлса тахтга вориси йўқ экан. Хурмуз тиловат қилиб ўғил кўрибди, унга Хисрав деб ном берибди. Хисрав жуда гўзал, ақлли, фаросатли ва ҳар томонлама комил йиғит бўлиб етишибди. Хурмуз уни жони-дилидан яхши кўрар эди.

Отаси Ануширвони Одил изидан борган Хурмуз, кимки бировга жабр-ситам қилса, экин-тикинига талафот етказса, аҳл-аёлига ёмон кўз билан караса, ким бўлишидан қатъи назар, каттиқ жазога тортилади деб фармон чиқарибди.

Бир маҳал овга чиққан Хисрав бир қишлоқ яқинига кўниб қолибди, чодир тикиб, кечгача айш-ишрат қилибди. Кеч кирибди. Шаҳзода қишлоқ хонадонларидан бириникида тунашни ихтиёр қилибди. Айш-ишрат узоқ давом этибди, май қўйилиб, чангу тарона жўр бўлибди. Шаҳзода айш-ишрат билан банд экан, оти қозикдан бўшаб, экинзорни пайхон қилибди, бир кули бокка кириб, гўра узибди...

Эрталаб Хурмузга Хисравнинг шоҳона амру фармонни бузгани, номақбул ишлар қилгани ҳақида маълумот бериб:

«Гар ин бегонае карди, на фарзанд,
Бибурди хонумонашро худованд.
Занад ба ҳар раге фасод сад неш,
Вале дасташ биларзад бар раги хеш»¹.

яъни: «Агар бу ишларни ўглинг эмас, бегона киши қилганда худованд хонумонини барбод этарди. Ҳа, табиб ўзгалар томирига юз ништар уради-ю, лекин ўз томирига келганда қўли калтирайди,» – деб таъна қиладилар.

Хурмуз ҳукм қилади:

Мулук фармуд, то ханжар кашиданд,
Таковар маркабашро пай бурданд.
Ғуломашро ба соҳиби ғўра донанд,
Ғулоберо ба хоки шўра донанд.
Дар он хонаки буд он рўз рахташ,
Ба соҳиб хона бахшиданд рахташ,
Пас онгаҳ нохуни чангий шикастанд,
Зи рўйи чангаш абрешум гусистанд...²

(Мулук буорди: отнинг пайлари ханжар билан кесиб ташлансин, қул ғўра эгасига берилсин, гулоб шўртупрокка тўқиб ташлансин, у уйга олиб борилган барча буюмлар уй эгаси ихтиёрига топширилсин. Шундан кейин чангчининг нохунини синдириб, чанги устидаги ипак жилтни йиртиб ташладилар). Ўртага обрўли-эътиборли кишилар тушгани ва кечмиши ҳодисаларга бевосита Хисравнинг ўзи айбдор эмаслиги учун отаси Хисравнинг қонидан кечади...

Фозил шоир достонида ушбу эпизод тубандагича берилган:

¹ Низомий Ганжавий. «Хисрав ва Ширин». Илмий-танкидий матн, араб ёзувида, Боку, 1960, 82-бет. Матнда «Фассод» хато билан «Фассор» бўлиб кетган.

² Зикр этилган нашр, 83-бет.

«Фарход бунда ишлаб, бу ишларни тузатиб ётсин. Энди отбоқар Шопур отни ташлаб бу шаҳардан чиқиб кетди. Фарход ҳам буни каёкка кетганини билмади. Шопур бу шаҳардан чиқиб пойи пиёда, калласи оққан ёкка кетиб бораётир эди, Меҳинбону, Ширин, Фарход ўзга хизматчилар ҳам бу отбоқарни каёкка кетганини билмади. Неча муддат йўл юриб, бир кунлари бир шаҳарга борди. Бу шаҳарнинг подшосини Жўрамиз дер экан. Ул жуда фуқаропарвар экан. Халқини чақиртириб қўйган эди. «Бир киши фуқаромга зарар етказса, қулоқ-бурнини кесиб, бу шаҳардан йўқ қилиб юбораман», — деб эди. Бу подшоҳга кўриниш берди, подшоҳ сўради:

— Нима касб киласан? Шириннинг давлатидан бориб, бунга ҳам: — Қўлимдан ҳеч нарса келмайди, бир отбоқарлик келади, — деди. Шунда бунга ҳам отбоқар бўлди.

Подшоҳнинг бир шахзода ўғли бор эди. Ўғли билан ҳамдам бўлиб от боқиб юрди. Бунинг канча канизи, тўрт юз йигити билан шахзода богда ўйини қилиб юрар эди. Бир кун томошага жўнади. Томоша қилиб тоғу тошларни, баҳорли ерларни кўриб, бир бойнинг чорбоғига кириб, тўрт юз одами билан, канча канизак хотинлар билан кўнди. Эрта билан бой чорбоғидан хабар олди. Бу ахволни кўриб подшоҳнинг қошига бориб, буларнинг устидан арз қилиб турган экан...

Бу сўзни эшитиб, подшоҳ жаллодларни чақириб, бир сўз айтиб турган экан:

Хаялламай, жаллод, шундан боринглар,
Бориб бойнинг чорбоғини кўринглар,
Ким бўлса ҳам қарамаглар бетига,
Кесиб бошинининг нобуд қилинглар!
Неча каниз бирга бўлса қошида,
Сочин кесиб одамларга беринглар!

Ҳаялламай боринг бул замон босиб,
Отларнинг барни оёгин кесиб,
Шундай килиб жазосини беринглар,
Халкка ибрат бўлсин, ондай килинглар...

Жаллодлар чорбоғ борди, борса ҳаммаси маст бўлиб ётибди: Ҳайвонлар чорбоғда харна бор ўтини еб, гулларни оёк ости килиб, ёш новдаларни синдириб юрибди. Шунда жаллодлар отларнинг оёгини кесди, канча одамларнинг қулоқ-бурнини кесди, нечаларни ўлдириб юборди, канизак хотинларнинг сочини кесиб, чаккон килиб ҳар кимга бериб юборди. Шахзодани ўлдирмай, икки қўлини орқасига боғлаб жаллодлар подшоҳнинг қошига олиб келди. Подшоҳ кўриб: «Буни нега, ўлдирмай ҳайдаб келдинглар» деди. Халкка ибрат бўлсин, деб шахзодани зиндонга солди. Шахзода бир куни зиндонда оҳу фарёд килиб ётар эди, Шопур от бокиб юриб, буни эшитиб, подшоҳнинг қошига келиб, ўглининг гуноҳини тилаб турган экан:

Жафо торғиб ширин жоним бу танда,
Бир шахзода фиғон килар зиндонда...

Бир мусофир тушиб энди орага.
Гуноҳидин ўтинг, шохим, садага.

Шопур бу сўзларни айтиб тургандан сўнг, шахзодани «Зиндондан чиқариб ол, бўлмаса»,¹ – деди.

Баъзи деталлардаги ўзгариш, халқ ижодига ҳос ўта муболага ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олмаганда, келтирилган парча ўз моҳияти билан Низомий достонидаги эпизодга мувофиқдир.

II. Низомий достонида Шопур рассом бўлиб, Шириннинг суратини ишлаб Хисравга кўрсатади, Хисрав Ши-

¹ 41–43-бетлар.

ринга ғойибона ошики бекарор бўлади; шунингдек, у Хисравнинг суратини Ширин сайр қиладиган жойга илиб кўяди, гўзал шахзода суратини кўриб Ширин ҳам уни севиб қолади...

Худди шунга монанд эпизод Фозил шоирнинг «Фарҳод ва Ширин»ида ҳам бор. Шопур бир канизагининг фирокида каттик алам-изтироб чекаётган шахзодага тасалли бериб, «Эрон мамлакатида Ширин деган бир киз бор... Осмоннинг остида, ернинг устида Шириндай сулув киз бўлмайди¹, дейди. Шопур Эронга йўл олади, Меҳинбонуга ҳам отбокар бўлиб ишга ёлланади.

«...Ширин бир кун тоққа кизлари билан, одамлари билан томошага чиқди. Ширин тушадиган ерга Шопур бир коғозга сурат тортди. Ширин олиб кўрайин деганда бир канизи ёнбошидан келиб Шириндан юлиб олиб, ўраб киссасига солиб қўйди... бу одам бир иш бошлайин, деб юрган одам экан, бировни кўрсатиб, Ширинни жўнни қилиб юрмасин, деб олиб киссасига солди, шунда томошадан кайтди...»² Шундай қилиб, Ширин билан Шахзода Шопур туфайли бир-бирини севиб қолади, Шопур бирининг таъриф-тавсифини айтса, иккинчи бирининг «суратини тортади». (Низомий достонда Шопур Хисравга Шириннинг суратини чизиб таърифлайди, Фозил шоирда эса бу сўз билан бажарилади. Низомий достондаги Хисрав Фозил шоирда бу эпизодда ҳам Жўрамиз шохнинг ўтли шахзода деб берилади.)

III. Икки достондаги муштарак эпизодлардан яна бири чашма билан боғлиқдир.

Фозил шоир достонда бир-бирини излаб Шахзода билан Ширин йўлга тушишади. Ширин «Шахзоданинг ишкибозлигида камчи урди, от бир кўтарилиб, уч ошлик

¹ 44-бет.

² 45-46-бетлар.

йўлга тушиб эди... Бир чашмани кўрди. Чашманинг буйида Ширин отдан тушиб, кун иссик, бир чўмилиб салкинлаб олай деб, шунда кийимларини кўйиб чашмага кирди. Қирк кундан бери Жўрамизнинг Шаҳзода йўлга қараб, Шопурнинг ё ўзи келмади ё хабари келмади. Бир ёлгончимикан, бу падар лаънати мани алдади, энди шу кизни ўзим бориб кўрмасам бўлмас, – деб отланиб йўлга чиқди. Бораётиб кўрди, бир чашманинг бошида бир от турибди. Бир киз ғусул қилаётибди. – Ке, бу туришда яланғоч экан, устига борсам одобдан эмас. Сувдан чикиб кийимларини кийсин ундан кейин бориб, гаплашаман-да, – деб отидан тушиб, отга суяниб, орқа бетини кизга қаратиб турди. – Сувдан чиқдимикан, – деб бир палла ўнгарилиб қараса, киз йўқ...»¹

Ҳар икки достондаги эпизод моҳияти эътибори билан бир-биридан фарқ қилмайди. Асосий фарқ шундаки, бу эпизодда ҳам Низомий достонидаги Хисрав Жўрамиз шохнинг ўгли Шаҳзода билан алмаштирилади.

Худди шунингдек, Фозил шоир достонидаги Шаҳзоданинг Румдан лашкар олиб келиб, ёвни енгиб отаси тахтини эгаллаб олиши, Рум шоҳи қизига уйланиши Низомий достонидаги Баҳроми Чубин исёни, Хисравнинг Рум қайсари қизи Марямга уйланиши эпизодига монанддир.

IV. Фарходнинг ариқ очиши, ховуз бунёд этиши эпизодида ҳам «Фарход ва Ширин» достонининг халк варианты билан Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»и ўртасида маълум муштараклик бор.

Низомий достонида ҳикоя қилинишича, тоғдаги касрида яшаган Ширин янги соғилган сут йўқлигидан каттик кийналар экан. Атрофда айиқтовонга (чиноракка) ўхшаш захарли ўтлар ўсиб, сигир боқиб бўлмас, яйлов

¹ 52–54-бетлар.

эса жуда узок экан. У бу хақда Шопур билан сўзлашган экан, Шопур яйловдан касрга қадар арик очиб, сутни шу арик орқали касрга келтириш мумкин, деб маслаҳат берибди ва тоғ-тош кесиш, арик очишда тенгсиз уста бўлган Фарходни бу мураккаб ва мушкул ишни адо этишга тавсия қилибди...

Энди «Фарход ва Ширин»дан парча келтирайлик:

«Бу шахар подшосининг оти Маҳинбону эди. Бунинг бир Ширин деган синглиси бор эди. Опасининг қизи эди. Мендан кейин подшоҳлик Ширинники, деб ўзини ҳам яхши кўрар экан. Шириннинг минг йиғити бор эди, тўрт юз канизак қизлари ҳам бор эди. Бу гулистонда ўйин қилар эди. Ширин йиғитларга қанд-новвот солиб, ҳар кун бир коса шароб берар эди. Минг йиғит, тўрт юз қиз кўлидан шароб бериб, еткизмаклик жуда мушкул бўлиб қоларди. Бир куни Ширин айтади: – Бир нш бошласак, ботмонли ер тош билан парчаланган ҳовуз бўлса, тош кесмоқни билган киши бўлса, икки тош. уч тош йўлдан тошдан нов бўлса, тоғнинг нари ёғида дарё бор, дарёдан арик олиб, шул арикка яраша сув чиқарса, тоғни кесиб, шу нов, ҳовуз битгандан кейин, икки минг, уч минг ситир бўлса, халқ соғиб, шул новдан окизиб юбора берса, канду новвотга ҳовузни ярим қилиб қўйса, сут билан сув аралашиб келиб ҳовузга, канду новвотнинг устига тушса, тош ҳовуз лаб-болаб бўлиб турса, ҳарчанд оққан билан озаймаса. У ёқдан нов билан келиб турса, йиғитларга косани тўлдириб, қизларим ўзлари ичиб юра берса...»¹

Бахтиёр ва фаровон ҳаётни орзу қилган халқ ҳаёлан бўлса ҳам сут ва шароб оқувчи арик, ҳовузларни ижод қилган эди. Низомий достонидаги эпизод ҳам, халқ достонидаги сут оққан нов, канду новвот, шароб

¹ 32-33-бетлар.

тула ховуз ҳам халқнинг ҳаёлотига асосланган. Дин, Таврот ва Куръон бундай арик ва ховузларни жаннатда ваъда қилса, кишилар уни шу мавжуд ҳаётнинг ўзида қўришни, уни яратишни орзу қилар эдилар.

Шундай қилиб, Фозил шоир дostonининг бош манбаи Навоийнинг «Фарход ва Ширин»идир, Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»идан эса халқ ижодкор бир неча эпизодни олган. Булардан Хурмуз ва унинг адолати, Шахзодага қаттиқ танбеҳ бериши орқали адолат гоёси тартиб этилиб, «адолатли подшоҳ» образи тасвир этилса, «Нов ва ховуз» воқеаси орқали халқнинг фаровон ва бахтиёр ҳаёт ҳақидаги орзуси қуйланади, «сурат тортиш» ва «чашма» каби эпизодлар севги романидаги романтикани, ҳикоявий ҳолатни қучайтиришга хизмат қилган. Лекин, такрор айтаман, дostonга ҳам Хисрав, ҳам шоҳ Жўрамизнинг ўғли Шахзода образини киритиш дostonнинг гоёвий-бадиий кимматига қатта путур етказган. Фозил шоирдаги Хисрав «Навоий Хисрави»га мувофиқ бўлса, Шахзода аслида «Низомий Хисрави»га мувофиқдир. Бу икки Хисравни бир дoston таркибига киритиш сюжет ва композицияда парокандалик тугдиргани каби, образлар талқинига ҳам салбий таъсир этган. Бир неча эпизодда қатнашган Шахзода кейин «унутилади», унинг фаолияти аро йўлда қолиб кетади, натижада бу образ нотаом қолиб кетиб, ундан қутилган гоёвий-эстетик мақсад англашилмайди. Бундан ташқари, Шахзода образи дostonнинг бошқа қаҳрамонлари талқинига ҳам салбий таъсир этган. Масалан, Ширин ва Шахзода билан боғлиқ эпизодларда, Навоий (шунингдек Низомий) дostonдан фарқли ўларок, ишқда бекарор, эҳтиросга берилиб қетган аёл киёфасини олиб қолади. Дам Фарход, дам Шахзода томонида туриб хизмат қилган Шопур образи ҳам хийла

парокандароқ ва ҳатто, бетайинрок бўлиб қолган. «Халқ дostonида аввал Фарҳодга чин дуст бўлган Шопур, кейинчалик Фарҳод бошига оғир кунлар тушганда, ўз-ўзидан ғойиб бўлиб кетади. Бу жиҳатдан, Шопур образининг мукамал ишланмаганини кўрамиз»¹.

Фарҳод ва Ширинга киритилган бир қатор ўзгаришлар бевосита фольклор замини билан, халқ ижоди руҳи унинг анъана ва тажрибалари билан боғлиқдир. «Фарҳод ва Ширин»га халқ дostonи хусусиятлари бағишланган манба мана шу фольклорнинг ўзидир.

Маълумки, умидсизлик халққа, халқ ижодиётига ёт. Халқ асарлари аксари ижобий қаҳрамонларнинг галабаси, мурод-максадига етиши билан тугалланади. Бу хусусият «Фарҳод ва Ширин» халқ дostonига ҳам хос. Алишер Навоий адолатнинг тантанасига, инсоннинг эрк топиб бахтиёр бўлишига комил ишонч билан қарар эди. Шу ишонч унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида ҳам ўз ифодасини топади. Хисравнинг жабрзулми ва макр-ҳийласи туфайли Фарҳод ва Ширин ва Меҳинбону ўладилар. Лекин дoston кўтаринки хотима билан тугалланади. Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром Арманистонга келади. Арман элига етказилган зарарзиёни отасини ўлдириб Эрон тахтини эгаллаган Шеруядан тўлаттириб олади, Арманистонда осойишталик ва адолат ўрнатиб, Меҳинбонунинг қариндошларидан оқил ва одил бир кишини тахтга кўтаради. Лекин бундай хотима ҳам халқ асари учун камлик қилади. Чунки Фарҳод ва Ширин ўлган бўлади. Халқ асарида қаҳрамонлар ўлмай омон қолиши, мурод-максадига эришиши керак. Фозил шоир дostonида худди шундай бўлади. Жанг билан ҳам Ширинни кўлга киритолмаган Хисрав макр-ҳийла йўлига ўтади, шум кампирни ишга

¹ М. Афзалов. «Сўзбоши» (Фарҳод ва Ширин, 9-бет).

солади. Ҳовуз ва ариғини битказиб, «кам-куст ишларини битириб тоғ бошида юрган» Фарҳод қошига келган Ялмоғиз:

Кўп йиғладим бунда мен ҳам доду дод,
Йиғламай қайтайин бўлди қиёмат,
Шундай Ширин болам дунёдан ўтди,
Меҳнат тортиб бунда жафолар чекдинг,
Бу меҳнатинг зое бўлди, эй Фарҳод! —

дб тоғ-дарани бошига кўтариб фарёд чекади. Халк эртақларида ялмоғиз ва дев қаби қабоҳат ва разолатнинг рамзи бўлган кучлар қаҳрамонларнинг бошига кўп кулфат ва изтироб соладилар, лекин уларни маҳв этолмайдилар, охируламр қаҳрамон ялмоғизни ҳам, девни ҳам енгади. Фарҳод ҳам шум кампирга ишонмайди. «...Фарҳод тош кесадиған олмос чўкичи билан кампирни шундай урдик, пора-пора бўлиб, айёрлиғи бошига етиб дунёдан ўтди. Шунда Фарҳод айёр кампирнинг оёғидан ушлаб тоғдан сувдағи нарсалар ҳам бир нима есин, дсб дарёга отди». Ялмоғизнинг мағлубияти Хисравнинг мағлубиятидир. Фарҳод ва Ширин турли-туман тўсиқларни енгиб, эл-юртга тўй-томоша берадилар. Шоир «Фарҳод ва Ширин»ни анъанавий хотима билан якунлаб:

... Уйинчилар карнай-сурнай кўяди,
Тўй бошладди, неча моллар сўяди,
Ширин, Фарҳод учун мунда тўй килиб,
Тўйга қолган бирчанинг кузи тўяди,
Шундай килиб максадига етали, — дейди.

Бу кўтаринки хотима дoston қаҳрамонларининг жанговарлик руҳига уйғундир. Навоий дostonида Хисрав ва унинг қўшинига қарши Фарҳод узок ва мардона қураш

олиб борса, халк достонида Меҳинбону ва Ширин, қанча лашкар ва тўрт юз каниз жангга шай, улар куч-қувватда, харбу зарбда Фарҳоддан қолишмайди.

«...Шунда Хисрав томондан майдонга тушиб айланганини кўриб, Ширин тўрт юз канизи билан от ўйнатиб майдонга кирди. «Эй ботирлар, кел майдонга» деб Ширин бу сўзларни айтарди:

Хисрав, сенам аҳмок бўлдинг,
Кўп лашкарман бунда келдинг,
Қон тўкмакни ҳавас қилдинг,
Талаб қилсанг кел майдонга,
Кечарман майдонда жондан,
Жон узилса ширин тандан,
Хаёл-кўнглинг Хисрав ташла,
Умид узгин Ширинхондан...
Жонинг бўлса талаб қилиб,
Хисрав, ўзинг кел майдонга...»

Меҳинбону, Ширин ва канизлар кўпдан-кўп халк дostonларидаги жанговар аёллар, Юнуспари, Барчиной, Қалдирғоч ва бошқалар каторидан ўрин олади. Жанг эпизоди тасвири, В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифов таъкидлаганидек, халк эпосидаги қахрамонлик саҳналари тахлитидадир.

Фозил шоир дostonининг яна муҳим бир хусусияти қахрамонларнинг демократлаштириб берилишидир. Навоий дostonида ҳам Фарҳод, Ширин ва Меҳинбону каби ижобий образларнинг мақсади ва фаолияти халк манфаатлари билан, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш билан чамбарчас боғлиқ. Халқ дostonида, шу билан бирга, ижобий образлар, масалан Фарҳод ва Шопур бевосита халқнинг энг оддий меҳнаткаш табакалари каторидан ўрин олиб, бирга яшайдилар. «Бир тахта порада ўзи қолган»

Фарход дарёдан чикиб, нотаниш жойларга келганини биллиб, молларини ўтга кўйиб ётган карвонларга дуч келади, «карвонлар ичида Шопур деган бир киши бор эди», шу билан танишади. Улар «Шу айносда юриб, бир шаҳарга етди. Бу шаҳар Эрон давлатига тобе. Шу Шириннинг шаҳри, бориб, шаҳарда у бир кун дўконда ётди. Иккови энди ўйлашиб, – нима тириклик қиламиз, – деди. Шопур айтди. – Энди нима касб қилсак? Базозлик қилгани давлатимиз бўлмаса, дўкондорчилик қилишга ҳам қувватимиз етмаса, икковимиз ҳам бир камбагал одаммиз. Энди биз бир жойни ижарага олиб, ҳар куни мардикор бозорига чикиб, мардикор ишлаймиз, – деб окшом маслаҳат қилди. Иккови мардикор ишлаб юрди...» Фарход Меҳинбону ва Шириңга тош кесувчи мардикор, Шопур эса отбокар бўлиб ишга тушади. «Мардикор», «отбокар» бўлиб ишлаш ижобий образларни халқнинг куйи меҳнаткаш табақаларига, воқеликни аниқ – тарихий шароитга, XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари – ёлланма мардикорлик кенг ёйилган даврга яқинлаштиради. Қаҳрамонларнинг бир-бирига муносабати, суҳбати ва савол-жавоби ҳам содда, оддий, халқчил ва халқбопдир. Шаҳзоданинг (у Низомийда Хисрав) отасини Жўрамиз (Низомийда Хурмуз) деб номлаш ҳам, бизнингча, халқ ижодкорларининг ошқора интилиши натижасидир. Жўрамиз одил шоҳ тарзида талқин этилади, унинг тасвирида биз, бир томондан, Низомий достонига хос аънананинг сакланганини, иккинчи томондан, Гурўгли туркумидаги адолатли подшоҳлар, халқнинг ўзи тахтга кўтарган ҳукмдорларга уйғунликни кўрамиз.

Достонни халқ достонларига яқинлаштирган муҳим омиллардан бири от образидир. Тўғри, Низомий достонида, Навоий достонида ҳам от ва от билан боғлиқ

эпизодлар бор. Лекин, Фозил шоир дostonида от кахрамонларнинг доимий хамрохи, йўлдоши сифатида тасвир этилади. Қахрамонлар отда юришади, от билан жангга киришади, от бир зумда бир неча ойлик манзилга олиб боради, от туфайли Ширин Мехинбонудан аразлайди ва ҳоказо. Хуллас, бошқа халқ дoston ва эртакларида бўлганидек, «Фарҳод ва Ширин»да ҳам воқеалар ривожи, кахрамонлар фаолияти ва тақдирида от муҳим ўрин тутган бир образдир. Бу шу дostonни яратган халқнинг турмуш шароити билан, отнинг чорвачилар ва дехконлар ҳаётида тутган ўрни билан боғлиқдир.

«Фарҳод ва Ширин»ни халқ асари сифатида мужас-самлантирувчи эпизодлар, деталлар жуда кўп. «Фарҳоднинг жасади кундан-кун етилиб, бир алп – полвон сурат бўлди. Сўнгра кам-кам подшоҳлик билан, бу шоҳлик шавкатлар билан иши бўлмайдиган бўлди. Сўнгра отланиб юз йигит ҳамро килди». (Фарҳоднинг ёшлиги), дарёда бир-бирдан айрилиб колган отанинг Фарҳод фирокида «Кўлимдан кетди қулуним, Кўзимдан айрилиб колдим, Давр олиб учди булбулим. Боламдан айрилиб қолдим» деб фарёд чекиши, Фарҳоднинг «Бундан борсанг боди сабо, Ул ёрга салом дегин», деб сабо оркали ёрига салом йўллаши, Фарҳод билан Шопурнинг оға-ини тутиниши, Ширинни Шаҳзода канизакларининг тутиб олиб уриши, Шириннинг Шаҳзодага таъна қилиши эпизоди ва бошқа-бошқалар халқ дostonларидаги эпизод ва лавҳалар тахлитидадир.

«Фарҳод ва Ширин»да романтика, фантазия жуда кучлидир. Агар ёзма адабиёт асарларида мана шундай романтика, фантазия булмаса, ундай асарларнинг халқ ижоди бисотига ўтиши, қайта ишланиб фольклор вари-антининг вужудга келиши амри маҳолдир. «Фарҳод

ва Ширин»даги халқ ижодига ҳамнафас романтика ва фантазия унинг халқ достони сифатида қайта иш-данишига жуда қўл келган эди. Халқ ижодчилари достондаги фантазия ва романтикани янада кучайтириб юбордилар.

«Фарход ва Ширин» бошка халқ достонлари каби наср билан назмнинг уйғунлигида яратилган. Унда воқеа ва ходисалар кўпинча наср билан баён этилса, лирик ўринлар: қаҳрамоннинг рухий кечинмаси, ички монолог, бахшининг воқеага муносабати, таъриф-тавсифи ва бошқалар шеър билан ифодаланади. Бошланмалар анъанавий тарзда бўлиб, воқеадан воқеага ўтиш усули ҳам кўпчилик халқ достонларига хосдир. Унда мусажжаъ ҳам бор. Шеърлар поэтика жиҳатидан хилма-хилдир. Уларда хижо вазнининг турли ўлчови қўлланилган. Қофия тизими ҳам бир-биридан фарқ қилади. Шеърларда:

«Халқ айтади «тош чопмок» деб,
Мен айтаман «гул термок» деб,
Хизмат қилай Ширинжонга,
Ёру дилдор – меҳрибонга...»¹ –

каби сайқалланган мисралар билан бирга, бўш ва ҳароратсиз мисралар ҳам бор. Достон «Баликнинг тириклиги сув билан», «Узумни е, боғини сўрама», «Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга» каби халқнинг мақол-матал ва турли-туман иборалари билан зийнатланган.

Шубҳасиз, «Фарход ва Ширин» достонининг халқ варианты асрлар давомида қайта-қайта ишланиб пардозланган, халқ ижодкорлигининг юксак чўққиси бўл-

¹ Нозим Ҳикмат. «Бир севги афсонаси». Ўздавнатир, 1953.

кўчиб бориши, Қайснинг Лайлилар манзилида қолган кўтир итни эъзозлаши, Қайснинг Новпал (Навфал) билан танишуви, Новпалнинг жанг қилиб бўлса ҳам Лайлини олиб беришга аҳд этиши, Қайснинг жангни тўхтатиши, бу билан Лайлини отасининг тифидан сақлаб қолиши, Лайлининг Ҳаким ўғлига (Навоийда Ибни Салом), Қайснинг Новпал кизига тўй қилиниши, Новпал кизининг ўз севгани борлиги, Ҳаким ўғлининг касали тупқиши, Қайснинг Новпал кизига бахт тилаб ундан йироқлашуви, Ҳаким ўғли касали тутгандан кейин ота-онаси, қариндошуруғи тўйдан ҳам, Лайлидан ҳам воз кечиб ўз масканига қайтиши, Қарвоннинг (Навоийда Зайд) ошиқ-маъшукка кўмаги, Қайснинг қўй терисини ёпиниб, Лайлилар манзилига бориши, Қайс ота-онасининг алам-ҳасратда дунёдан ўтиши ҳикоя қилинади. Ниҳоят дostonда ота-она аввалги шахди ва аҳдидан қайтиб, Лайлини Қайсга никоҳлаб берадилар, ошиқ-маъшук мурод-мақсадига етади:

... Азоб-укубати бариси кетди.

Лайли-Мажнун шуйтиб мақсадга етди.

Охири Лайлини Мажнун олибли,

Бу дунёда даврон суриб қолибди...¹

Шундай қилиб, халқ достонида Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»идаги кўпчилик эпизодлар сақланиб қолган. Мазмунан ҳам бу эпизодлар бир-бирига яқин. Шунингдек, халқ достонидаги қаҳрамонларнинг фаолияти ва маънавий киффаси, асосан, Навоий қаҳрамонларининг фаолияти ва маънавий киффасига мувофиқ келади. Ошиқ-маъшукнинг мурод-мақсадига етувчи хотимани мустасно қилганда, халқ достонидаги ўзгариш ва тафовутлар

¹ «Лайли ва Мажнун». Тошкент. «Фан», 1968. 84-бет. (Кейинги ўринларда шу нашрдан олинган мисолларнинг бетигина кўрсатиб борилади.)

жузъий характерда бўлиб, Навоий достони моҳияти ва концепциясига зид келмайди. Аслида ҳатто кўтаринки хотима ҳам Навоийнинг дostonдан кутган мақсад-муддаосига хилоф эмас. Навоий Лайли ва Мажнуннинг бахтсиз севгиси ва фожиали тақдирини тасвирлаш оркали инсоннинг эрки, унинг ҳақ-ҳуқуқини таҳқир этувчи одат ва қондаларга қарши курашади, соф ва самимий севгини, севгувчиларни ҳимоя қилади. Бу халқ достонига ҳам ҳосдир. Халқ достонида ҳам Лайли ва Мажнуннинг бахтсиз севгиси, уларнинг алам-изтироби тасвирланади. Лайли чордеворда қолиб қон ютади, Қайс тоғ-даштларда сарсон-саргардон кезади... Тингловчи Қайс билан Лайлининг аҳволига ачинади, улар билан бирга изтироб чекади, ошиқ-маъшукка шафқатсизлик қилган кишиларга, одатларга қарши нафратланади. У ошиқ-маъшукнинг мурод-мақсадга эришувини истайди. Шу истак воқеаларни бошқача яқунлаш, хотималаш заруриятини тугдиради. Навоийнинг Лайли ва Мажнунга ачиниши, уларнинг севгисини таҳқир этган кишилар ва одатларга қарши нафрати айни чоқда Лайли ва Мажнунни ҳимоя этиб, уларни бахтиёр қилиш истағи заминда туғилмаганми?! Навоий қачон бўлмасин адолатнинг, эрк ва бахтнинг тантана қилишига ишонар эди. Шундай қилиб, хотимада жуда катта фарқ-тафовут бор-у, лекин гоёвий-эстетик зиддият йўқ.

Кўтаринки хотима халқ ижодкоридан Лайли ва Мажнуннинг севгисига ҳов бўлган Лайлининг отаси образи бирмунча бошқача ривожлантириб боришни такозо қилади. Навоий достонида, Лайлининг отаси, баъзи бир ижобий жиҳатларига қарамай (унинг мактаб очиши, Лайлини ўқитиши, бошлаб Қайсга меҳр қўйиб, унга ачиниши ва бошқалар кўзда тутилади), у салбий образ, ошиқ-маъшукнинг бахтсизлиги ва фожиасининг

бош айбдори. Халқ достонида эса бошқача. Лайлининг отаси салбий жиҳатларини енгиб бориб, ижобий образ сифатида камол топади. Унинг ижобий анъаналари Новпалнинг совчилари келган эпизодда ёркинроқ намоён бўла бошлайди.

«...Шунда буларнинг қандай одам эканни билмай, отини ушлаб, отдан тушириб, макон жойга бошлаб, остига либос ташлаб, кўнглини хушлаб, дастурхон ёзиб, олдига таом ташлаб, хуш келдингиз, меҳмонлар, деб ўтирди.

Энди йўл бўлсин, – деб гап сўраганча йўқ эди, Новфалнинг ёзган хатини чиқариб Лайлининг отасига берди. Бу хатни кўриб, бу меҳмонлардан ҳам безор бўлиб қолди. Кўнглида айтди:

– «Бу Хоруни Рашид Новфални ҳоким қилибди. Биз бунинг айтганини қилиб, сеники маъкул, – деб айтганини қилсак кун кўрамиз экан. Бўлмаса, бунинг кўлида ўламиз экан. Бунинг хатига қараганда, мана кизимиз, – деб кўлидан стаклаб чиқариб берсак, кун кўрамиз экан. Бизга ўлим бор, хўрлик йўқ. Ундан кўркиб биз кизимиз тугул итимизни ҳам бермаймиз, – деди...» У халққа мурожаат қилиб: «Новфал устимизга катта ҳоким бўлиб, айтганига юрмасак, шундай лашқарни билан келиб, кизимизни олиб кета берса дурустми? Бундай бўлаверса, бизларда бўлган гап ҳам ҳаммада ҳам бўлади. Биз бунда туриб нима қиламиз», – дейди. Бу сўзлар зулм-зўрликка, адолатсизлик ва инсофсизликка қарши қаратилган адолатга ташна халқнинг сўзлари, унинг исёнкор овозидир. Халқнинг бу исёнкор овози Қайисни бахтиёр қилиш йўлида фидойилик кўрсатган олижаноб Новпалга эмас, балки шафқатсиз «ҳоким»га қарши қаратилган эди. Бинобарин, бу эпизод Новпал характерини белгиловчи статик ҳолат бўлмай, балки ўткинчидир, у Новпал образининг асосий мо-

хиятини, унинг воқеалар ривожда тутган ўрнини ор-
тикча ўзгартириб юборолмайди. Лайлининг отасидаги
салбий жиҳатлар йўқолиб, ижобий анъаналар етакчи
булади, ниҳоят у ошиқ-маъшукни тўй қилиб, оталик
ок фотиҳасини юзига тортади. Қизига доимо ҳамдард,
хамдам бўлган мушфиқ она ўзида йўқ шодланади.

Халқдostonига кирган янги эпизод Қайснинг Хорун
ар Рашид билан учрашувидир¹. «Замонида Хоруни
Рашид деган подшоҳ бор эди. Бир куни Мажнуннинг
гузари Хоруни Рашид ўтирган ердан тушди. У Лайли
деб девона бўлиб, ўз холида чинкириб, неча афсона
сўзларни айтиб ўта берди. Хоруни Рашиднинг кўзи
Мажнунга тушди. Абгор-абгашта бўлиб юрганани
кўриб, Мажнунни олдига чакириб тўхтатди. Гапга
солиб, Мажнунга қараб, унинг кўнглини сўраб, бир сўз
айтиб турган экан:

Мажнун сап ўзингни абгор қилмагин,
Лайли деб ахтариб жинни бўлмагин,
Нима фойда бундай абгор бўлмоқдан,
Беҳула сўз айтиб бундай юрмакдан?
Бўлмас ишга шундай хавас қилмоқдан,
Гулдайин танангни ўтга солмоқдан?

Лайли деган сўзинг фойда қилмайди,
Энди кўйгин, сен ҳам вақтингни хушла,

¹ Хорун ар-Рашид (763–809) Аббосийлар сулоласидан чиққан халифа бўлиб, 786–809 йилларда ҳукмронлик қилган. Унинг даврида халифалик ҳудудида дехқончилик ва хунормандчилик, ободончилик ва илм-маърифат хийла ўсади, Ғарбий Европа ва Хитой каби ўлкалар билан савдо-сотик жонланади. Бу ҳолат Хорун ар-Рашиднинг номини машҳур қилиб, бадий адабиётда, жумладан, «Минг бир кеча»да унинг идеаллаштирилган образи яратилади, Хорун ар-Рашид одил, сахий ва мушфиқ подшо сифатида талқин этилади.

Лайли деб гапирган гапингни ташла,
Менинг беш юз каниз – хизматкорим бор,
Мен берайин, яхши кўрганинг ушла...

Бу сўзни Хоруни Рашиддан эшитиб, кайтадан аламинида бўлиб: – эй, Хоруни Рашид, сен подшоҳлик давлатида юрган беш юз канизакдан биттасини сайлаб ол, – дейсан. Мен беш юз канизингни Лайлининг изига ҳам олмайман, Лайлимдан қолмайман, Лайлидан ўзгани демайман...». Мажнуннинг шу айтган сўзларининг ўзиёқ мазкур эпизоднинг моҳияти ва аҳамиятини ёритади, севги кассаси садоқат ғояси билан яна бир бор йўғрилади.¹

Халк достонидаги бошқа ўзгаришлар жузъий характердадир. Навоий достонида Навфал Қайсга Лайлини олиб беришга барча имкониятини ишга солиб, буни амалга оширолмаганидан кейин ўз кизини бериб, куёв ва фарзанд килмокчи бўлади. Фозил Йўлдошдан ёзиб олинган вариантда Новпал (Навфал) Қайсга аввал ўз кизини таклиф этади, кейин эса Лайлини олиб беришга жаҳд этади... Бу анохронизм дoston айтилаётган пайтда содир бўлган бўлиши мумкин. (Бошқа вариантлар бўлмагани учун катъий фикр юритолмаймиз.) Навоий достонида Лайли ва Мажнуннинг учрашувини хикоя килувчи ажойиб эпизод бор. Афсуски, бу эпизод халк достонида йўқ. Юкорида таъкид этилган анохронизм бу эпизодни саклаш имконини берган.

Дoston халк эртаклари тахлитида бошланиб, унинг ибтидосида айтилади: «Араб кабиласида икки уруғ бор. Олис эмас, бир-бирига яқин. Қўшни кабиладаги икки кишининг хотини хомиладор эди. Бирри киз, бирри ўғил

¹ Халк дostonларида ҳам эпизоди йўқ. Навоий дostonида отаси Лайли ишқидан нажот топсин деб тиловат учун Қайсни хажга олиб борган эди. Қайс ишқ камол топсин деб тиловат килиб кайтади.

тутди, уғилнинг отини Қайс, кизнинг отини Лайли қўйди. Эналари парвариш қилиб юрди. Булар чакалоқ вақтидин жилавук (йиғлоки) бўлди. Ҳарчанд қилса жовунмайди (овунмайди). Бир маърака бўлса, халқ йиғилса, Лайлининг ҳам онаси кўтариб келса, бу маъракада бир-бирига яқин ўтирса, чакалоқларнинг бир-бирига кўзи тушса, агар кечкачайин ўтирса ҳам йиғламайди. Иккови бир-бирдан ажралса, йиғлайдиган ҳунари бошланади.

Халқ кўриб, энаси ҳам хайрон қолиб, нима ҳикмат эканин ҳеч ким билмайди. Шундай бўлиб, булар учга, тўртта кирди. Беш ёшга борди...» Болалар билан бирга уларнинг севгиси ҳам туғилган эди, деб лоф ва муболаға куллаш Лайли ва Мажнун севгисини янада кучайтириб тасвирлашга хизмат қилган. Умуман халқ ижодиётида романтика, фантазия ва муболаға кўпинча бирга келади, бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Алишер Навоий айниқса қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини тасвирлашда фантазия ва муболағадан кенг фойдаланиб, реализм билан романтикани уйғунлаштиришга муваффақ бўлади. Кишиларнинг таъна ва маломат тошларидан қалби жароҳатланган Қайс «вахшатлик элдан улфат риштасин узиб, вахшийлар билан дўстлашади»¹, улар билан бирга яшайди. Иш шу даражага борадиким, қушлар унинг бошига ин қўядилар. (Лайлининг Қайсга ёзган мактубида:

...Фарқингки эмиш қуш ошёни,
Ким уркутур эркин андин они? –

деган сузларини эслайлик.) Буларнинг барчаси Қайснинг азоб-изтиробини кучайтириб тасвирлаш ҳамда Қайснинг хўрлаган, таҳқир этган кишиларни вахшийлардан ҳам баттар – «вахшатлик эл» деб лаънатлашга хизмат қилади. Халқ достонида эса муболагали тасвир ва тавсиф

¹ «Хамса», 392-бет.

янада орттириб берилган, қахрамоннинг рухий ҳолати янада чуқурроқ тасвир этилган. Мисол тарзида бир эпизодни қисқартиб келтирамиз:

«...эртаси Лайлининг отаси кўчди. Кун чошга халдида Мажнун каради, бир кўч кетиб боряпти... Бунинг изидан қолмайин, – деб йўлга тушиб орқама-орқа жўнаб кетди. Бир ерда Лайли кучугини: тур! – деди. Тур, деган сўз Мажнуннинг қулоғига етди. Ул итини тур, деб эди. Мажнун кўнглида: – Мени шу ерда тур, деди, деб зинкилиб йўлда тип-тикка бўлиб турди. Кўнглида: – Ахир келар-да бу ерни ўзи тайинлаб кетди. Қимирласам топмай юрар деб, неча вақтлар туриб қолди. Баҳор – кўклам вақти бўлиб, йил айланиб, Ҳиндистон кетган қушлар келиб, буниг қимирламай турганини кўриб, бошига лайлақлар уя солиб, неча марта бола очиб, учиб, чиқариб юрди. Лайлидан хабар бўлмади. Шунда лайлақларнинг бошида сайраганини эшитиб, бу сўзларни айтиб турган эди:

Учар қушлар уя солиб бошим,
Келаман, деб ҳеч келмади қошим,
Раҳм этмади, кўздан оққан ёшим,
Чўллар садо берар, чиққан товшим
Қани, Лайли, келгин, сен Мажнуннинг томошосига

Мажнун бу сўзларни ўз ҳолича айтиб ётди. Вақти бўлиб, кўч қайтди...»

Бу эпизод қахрамоннинг рухий ҳолати, севгилисига салокатини тасвирлашда романтика ва фантазия, ўта муболаға ва лоф қўлланилган. Киши Қайснинг аҳволига ачинади, алам чекади, аммо айрим ҳолат, тасвир, таъриф ва иборалар енгил қулги, табассум ҳам туғдиради. Халқ юмори севди. У қулдира туриб йиғлатгани каби, йиғлатиб қулдиради ҳам.

Халқ достонидаги айрим ўринлар, деталлар, шубҳасиз, халқ ижодкорлари томонидан улар яшаган даврга

мослаштириб берилган, айрим қистирмалар киритилган. Назаримизда, тўй, куда-анда бўлиш тартиб-қоидалари баён этилган ўринлар бунга равшанроқ мисол бўла олади. Ҳаким Лайлини ўглига сўратиб Толиб деган кишини совчи қилиб юборади. (Навоийда Ҳаким номи ҳам, Толиб ҳам йўқ. Бирок бу номларнинг киритилиши масаланинг моҳиятига ҳеч қандай таъсир этмайди). Қайсининг ишқида ўртанган Лайлининг холи-аҳволи яхши эмас. «Ота-онаси: бу кизимиз узун оғру бўлди, сира эт олмайди дер, Лайлининг кўнглидаги дарди билан ошно эмас эди». Совчининг сўзини эшитган эр хотинига «Қизга она отадан яқин бўлар деб» унга маслаҳат солади. Шунда «бу сўзни эридан эшитиб, хотини айтди: «Ҳозир кизимиз касал, хайир унга биз берамиз десак, у буни тушириб олиб кетмаса ҳам, бошини бойлаб қўяйлик, деб кичкина тўй олиб келса, унга яраша қўй олиб келса, канча мато-мол олиб келса, бу кизимиз ҳеч нимадан наф топмай, силиниб, кун-бакун сайин кетса кетди, илгари кетмайди. Агар шу касалдан тuzалса яхши, агар ўлиб кетса, бу олган молларни қайтариш лозим бўлади. Унда бу моллар бизга сингиб кетса, ҳам киздан айрилиб, ёмон айтмай, яхши йўқ деган гап бор, ҳам пешонамиздаги молдан айрилиб, халқнинг ичида армонда бўб ўтирмайик. Ўзингиз ҳам ўйланг, бу турнишда Лайлининг бошини бойламайик. Халқ ҳам маломат қилиб кулар. Молга кизикиб, касал ётган кизини сотиб еди, деб, гап қилиб юрар...». Гарчи тўй, киз узатишнинг айрим одатларида, расм-русмлари анча қадимдан давом этиб келган бўлса-да, Лайли онасининг тили билан айтилган таомил баён этилган мулоҳазалар, Фозил шоир дostonни ўрганиб олиб, ўз респертuарига киритган давр удумларига мувофиқлаштирилган. Шубҳасиз, халқ дostonидаги «Темир қозик» («Арабистоннинг Темир қозик тарафида,

бир катта тоғ кўринди») «Тайфун сой», «Чордара чўли» каби географик атамалар номи халқ шоирларига таниш бўлган жойлар ёки одатдагидек шартли – фантастик номлар бўлиб, Навоий достони билан боғланиши йўқ. «Лайли ва Мажнун» халқ шоирлари томонидан халқ дostonлари тажрибаси ва анъанаси асосида ижодий қайта ишланган. Халқ шоирлари Навоий дostonининг асосий мотивларини сақлаган ҳолда, уни оммабоп тил ва услубда баён этишга муваффақ бўла олганлар. Бошқа дostonларда бўлгани каби «Лайли ва Мажнун» да ҳам шеър билан наср бир-бирини алмашиб келади, оддий наср билан бирга баъзан «насри мусажжаъ» қўлланилади, шеърий мисралар ғоявий-бадний қиммати ва формал поэтик хусусиятлари жиҳатидан турлича бўлиб, сайқал топган мисралар ҳам, бўш мисралар ҳам бор.

Достон ва эпизодлар анъанавий бошланма билан бошланади, шеърий сатрларга ўтиш олдида кўпинча «Бир сўз айтиб турган экан» анъанавий ибораси ишлатилади. Достонда ривоя билан лиризм бир-бирига узвий боғланади, шоир ривоятни кўпинча насрда басн этиб, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати, уларнинг ички монологли каби ўринларни шеърий нутқ билан ифодалайди. Унда:

«Ойдин, равшан ики юзи,
Ҳеч кимда йўқ мунинг кўзи.
Оламни ютади сўзи,
Ширин сўзли кимнинг ёри?»

каби дostonлар таркибига кирган анъанавий кўшиқларни (бундай кўшиқлар, жумладан, «Равшан ва Зулҳумор»да бор),

«Бул сендан айлансин, гулдай танам, деб,
Ширин сўзли меннинг жоним болам, деб»

«Мен юрибман оқ сут берган болам, деб
Тоғларда очилган тола лолам деб»
«Эл ичида ғариб бўлдим,
Болам, сендан айрилгани;
Қиёматли кунлар кўрдим,
Кўзим, сендан айрилгани», –

каби таъсирчан лиро-психологик сатрларни, –

«Ёр, сансиз найлайн,
Дилдора, сансиз найлайн.
Қуралайдай кўзларинг,
Хумор, сансиз найлайн», –

каби шўх, уйноки, рубобий шеърларни ҳам учратиш мумкин. Булар воқеа, характер ва ҳолатни тўлароқ тасвирлашга хизмат этади.

Достондаги «Жарлига бола берар – ярим жони олар берар», «Кучук босмас йўлбарс, шернинг изини», «Қизи борнинг нози бор», «Қизни ким айтмайди, кимизни ким ичмайди» каби мақоллар, «Жуда нам тортдим», «Юракли, кимтиган отди, қурқоклари кейин кетди» каби иборалар уни ғоявий-бадий кимматини янада оширган.

Шубҳасиз, халқ достони ғоятда катта санъаткорлик маҳорати билан яратилган Навоий ижодиётини халқ оммаси орасида кенгроқ тарғиб этиш, шу билан бирга халқнинг бадий-эстетик эҳтиёжини кондириш, уни ғоявий-эстетик жиҳатдан парвариш қилишда «Фарход ва Ширин»нинг ҳам, «Лайли ва Мажнун»нинг аҳамияти, шубҳасиз, катта.

IV. КИТОБИЁТ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ОБРАЗИ

Бу гулшан ичра йуктур бако гулпта сабот,
Ажаб саодат эрур чикса яхшилик билта от.

Алишер Навоий

Улуғ кишилар ҳақида ривоят ва ҳикоят яратиш қадимдан одат бўлиб келган. Турли замонларда яшаган давлат арбоблари, саркару донишмандлар, олиму фозиллар, шоиру санъаткорлар ҳақида хилма-хил ривояту ҳикоятлар вужудга келган. Ривояту ҳикоятларда улуғ кишиларнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ муҳим воқеа-ҳодисалар баён этилади, уларнинг шахсий сифат, ҳислату фазилатлари таъриф-тавсиф қилинади. Реал воқелик заминда вужудга келган ривоят ва ҳикоятда тарихий ҳақиқат фантазия, ижодий тўқима билан биргаликда йўғрилади. Баъзан фантазия, ижодий тўқима тарихий ҳақиқатни бўрттириброк тасвирлашга хизмат этса, баъзан тарихий ҳақиқатни бузиб ҳам кўяди. Бундай ҳолларда тарихий шахс реал заминдан йироқлашади, адолатсиз ҳукмдорлар адолатли, виждонсиз давлат арбоблари инсофли, ҳасис давлатмандлар саховатли, жоҳил уламолар маърифатли қилиб тасвирланади, олим ва фозил кишилар нодону худбинга айланиб қолади ва ҳоказо. Бинобарин, тарихда ўтган арбоблар ҳақида фикр юритганда, ривоят ва ҳикоятлар (ёки бошқа жанрдаги асарлар)нинг ўзи билан чекланиб бўлмайди, уларни тарихий манбаларга, далилларга солиштириб ўрганиш асосидагина дадил сўзлаш, ҳукм чиқариш мумкин. Агар ривоят ва ҳикоят тарихий ҳақиқатга

мувофик бўлса, тарихий ҳақиқат мантикига мос келса, кимматли манбага айланади, тарихнинг ёзилмай қолган саҳифаларини тўлдиради. Улуғ грузин шоири Шота Руставелига доир «Шота ҳақида», «Гоциридзе ва Кахабери», «Руставели шарафига ўтказилган синов мусобақаси», «Шота Руставели ва унинг хотини» каби ривоятлар тўғрисида сўзлаб, адабиётшунос И.В.Мегрелидзе бундай деган эди: «Биз учун бу ривоятларнинг барчаси ҳам кимматлидир. Чунки Руставелининг ўз асаригаги бир неча сўз ва тарихнинг жуда кашшоқ бўлган айрим маълумотларидан ташқари, бу даҳо шоирнинг биографиясини тузиш учун бошқа ҳеч нарсага эга эмасмиз. Бинобарин, унинг тўғрисидаги ривоятлар ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Уларни танқидий ўрганиш кашшоқ биографик материални тўлдиришда сезиларли натижа бериши мумкин...

Руставели ҳақидаги ривоятлар яна шуниси билан жозибалики, уларда Руставелига нисбат берилган, аммо унинг дostonида бўлмаган шеърлар ҳам келтирилади»¹.

Ўрта Осиёнинг Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Улугбек каби буюк олимлари, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий каби даҳо санъаткорлари ҳақида ғоятда кўп ва хилма-хил ривоят, ҳикоят, латифа ва афсоналар бор. Буларнинг аксарияти ўша улуғ шахсларнинг ҳаёти чоғида вужудга келган, тарихий, биографик — хотиравий китоблардан ва бошқа манбалардан ўрин олган. Реал воқеа, улуғ кишиларнинг фаолияти ва шахсияти билан боглиқ жиҳатлар мана шу ривоят, ҳикоят, латифа ва афсоналарга замин бўлиб хизмат қилган. Уларда улуғ олим ва санъаткорлар таъриф-тавсиф этилади, донолиги, заковати, одамлилиги, ҳиммат-саховати улуғланади.

¹ И.В.Мегрелидзе. «Народные предания о Шоте Руставели». М., 1938, стр. 5-6.

Лекин холис ният билан, объектив мақсад билан яратилган асарлар билан бирга, биз улуг кишилар ҳақида тарихий ҳақиқатни бузиб тўқилган ҳикоят ва ривоятларни ҳам кўрамизки, уларда оқ қора, қора оқ қилиб тасвирланади, улуг кишиларга қарши тухмат, ғийбат тошлари ёғдирилади. Ўтмиш арбобларига нисбатан бундай икки хил муносабат, икки хил ҳикоят ва ривоят курашининг бир кўриниши. Бу кураш улуг ҳаким ва мутафаккир Абу Али ибн Сино ҳақида яратилган ҳикоят ва ривоятларда равшанроқ намоён бўлади¹.

Абу Али ибн Сино халқ орасида кенг шухрат қозонди, унинг тўғрисида кўп ҳикоялар яратилди. Булардан бир қанчаси ёзма асарларга, масалан, Зайниддин Восифийнинг (1485–1532) «Бадойъ ул-вақоъ» асарига киритилиб, қайта ишланди. Ибн Сино ҳақидаги ҳикоялар алоҳида мажмуа бўлиб, Қозон, Техрон, Истанбул, Тошкент ва бошқа жойларда китоб шаклида нашр этилди. Маъшҳур татар ёзувчиси Қаюм Носирий халқ оғзаки ижоди асосида «Абуғалисина» ҳикоялар туркумини яратди².

Ибни Сино кўпчилик ҳикояларда улуг ҳаким, олим, донишманд халқпарвар ва адолатсизликка қарши курашган довиюрак исёнкор сифатида тасвирланади, у кишиларни беморликдан, ўлимдан, харобалик ва жабрситамдан қутқариб қолади ва ҳоказо. «Ҳайвонга қалқон», «Илон қайт қилган сут», «Мен хўқизман», «Сезгирлик», «Узук», «Йигитнинг касали», «Фалаж давоси» ва бошқалар шулар жумласидандир³. Халқ томонидан

¹ Ибн Сино ҳақидаги ҳикоят ва ривоятлар А.Мирзоевнинг «Ҳикоятҳо онд ба Ибни Сино ва шахсияти ӯ» (Нашрдавтоҷик, 1953) асарида тадқиқ қилинган ва кенг ёритилган.

² Қадранг. Қаюм Насыри. «Абуғалисина». Типографикат, Қазань, 1957.

³ Зикр этилган бу ҳикоялар А.Ирисовнинг «Абу Али Ибн Сино» (Тошкент, 1960) китобида ҳам берилган.

яратилган ҳикояларда улуг олим ва ҳаким сеҳргар, жодугар, фирибгар ва айёр сифатида тасвирланади, айбланади. Буни, жумладан, Азизнинг 1873 йилда Истанбулда босилган «Муҳайёлот (Қиссаи Абу Али Сино)» ва Зиёвуддин Саидяхёнинг «Занжинаи ҳикмат (Ҳикояи Абу Али Ибн Сино)» номли авантюристтик роман тарзидаги ҳикояларида равшан кўриш мумкин. Бу тасодифий эмас. Маълумки, Ибн Синога қарши хуруж ва игволар унинг ҳаёт давридаёқ бошланган эди. Бу хуруж ва игволар кейинчалик ҳам айрим гуруҳлар томонидан давом эттирилди ва кучайтирилди. Имом Ғаззолий (1058–1111) «Таҳофат ул-фалосифа» («Фалсафий тухфалар») асарида Ибн Синога қарши кураш очиб, унинг таълимотини зарарли деб эълон қилган эди. 1160 йилда Бағдод халифасининг буйруғи билан Ибни Синонинг жуда кўп асарларининг нодир кўлёма нусхалари куйдириб ташланади. Бу борада Ғарб мутаассиблари ҳам четда қолишмади. Черков рухонийси Якоб Фридрих Рейманн 1725 йилда ёзган «Атеизм ва атеистларнинг умумий тарихи» китобида Жордано Бруно ва Коперниклар билан бирга Ибн Синони ҳам худосиз деб атади, уни таҳкир қилади.

Утмишнинг бошқа буюк арбоблари ҳам шунга монанд хуруж ва игволарга дуч келганлар.

* * *

Утмишнинг халқ оммаларига манзур бўлган ва кенг оммалашган буюк арбобларидан бири Алишер Навоий. Чунки Алишер Навоий даҳо санъаткор, истеъдодли шоир, донишманд олим, маданият ва давлатнинг тараққийпарвар арбоби, ўзбек адабий тили ва мумтоз адабиётининг муассиси, буюк инсонпарвар ва маърифатпарвардир. Унинг асарлари халқнинг ўлмас маънавий-маданий хазинасига

ликланди. Унинг асарлари халк билан бирга яшаш
афримларининг халк қариятлари вужудга келиш ва
сукукни фарзандининг бадний образини крпди хал
иждоидетидани Навоийнинг сиймоси, шoirнинг бадний
образини тарихий ҳақиқат билан халк фантазиясининг роъ
та булиши асосида вужудга келиди.

Алишер Навоий образининг вужудга келиши маъ
тавомиги давоми ва босқичлари куйидагилардан иборет

1. Алишер Навоий бадний образининг асосий э
мини ва маъбаи тарихий воқеаник, шoirнинг халк ва
фантазияни, бей ва аниқ-аниқ алабий халк кел
мерасидир. Алишер Навоийнинг сиймоси, унинг орти
ва спирати шу мерос билан Сирталида тавдальди.

2. Алишер Навоийнинг хасти ва фалоти, унинг
мижаси ва хилатлари хакида Хондамир, Давлати
Самарқандий, Заиниддин Носифий, Фахриддин Бобур,
Мирзо Хонлар, Фахриддин Али Сафий каби XV-XVI
аер муаллифларнинг аниқ ва маълумотлари, фир
мулохазалари бир. Булардан Хондамир Алишер На
воий хакида маълум асарлар ҳам яратган. Маъмур маъ
лифларнинг асарларида тарихий ҳақиқат ва маълумотлар
билан биргаликда Алишер Навоийга бевосита би
бавосита таълуқда булган ахлоқ ва ривоятлар ҳам
келтирилган ва, уларга, аъшича ҳақиқат билан икдид
тукима чатишиб, муҳасам ташиб кетган дин. Алишер
Навоий тарих таъминлаи алабийет олами а ғиб, унинг
бадний образини вужудга келти бошлаган дин. Бу, ҳусусан,
Заиниддин Носифийнинг бир қатор хикоя-латифаларини
келтир. Хондамир, Давлатишох Самарқандий ва
кавар куйроқ Навоийга влоқлар маълумотларини
этиб, бу шик хакида ул фирқ-мулохазаларини ж
бир усубда баци эҳвалар, Носифий халил-мутой
хикоя-латифалари ва ҳам брин берган.

3. Афтидан, XV асрнинг ўзидаёқ халк озгаки ижо
идетиди ҳам Алишер Навоий хакида турли хикоят ва
ривоятлар пайдо була бошлаган, улар билан китобий
хикоя ва латифалар бир-бирига жуда монанд, озгаки
ижод сифатида пайдо булган айрим хикоя ёки латифа
китобатта киргани каби, айрим китобий хикоя ёки
латифалар озгаки ижод сифатида ҳам кенг тарқала
бошлади. Масалан, Заиниддин Носифийнинг «Бадоеъ
ул-нақосеъ» асаридаги айрим хикоялар, шунингдек,
Фахриддин Али Сафийнинг «Латиф ут-тавоифидаги
баъзи хикоялар аини чоғда халк озгаки иждоидетининг
хам бисоти, уларда китобийлик билан озгаки иждоидет
кескин четараси йўқ.

Афсуски, ўзинида Алишер Навоий хакида халк
яратган асарларини етиб олиш олат бўлмаган. Навир
этилган хикоя ва латифалар эса яқин 40-50 йил ичида
этиб олинган Улар Навоий замонадошлари асарларидаги
хикоя ва латифалардан катта фарқ килади. Навоий
хакидаги кейинги озгаки ижод асарларида тарихий
далилар билан бадний тукима таъносиби ўзгариб кетган,
бадний фантазия ишбаган кенг брин берилган, айрим
тарихий далиллар эркин баён этилган ва баъзи тарихий
шахсларнинг сиймоси хийла бошқача талқин этилганни
кўрамиз. Халк ўз иждоидетиди Алишер Навоийни маъсалини
ва илсал биринчи каби муҳасамлаштириши маъсалини
ўз олдига кўяр экан, баъзи тарихий маълумотларга
эркин муносабатда булади. Гарчи бундай хоҳларда
халк хикояси тарих таъминдан бирмунча бирокласа-да,
халқнинг маъсалини мулоқ ва орзу армонлари оламга
ишда яқинлашган. Бундай ҳодиса умуман фолькл
нинг табиатида хос бир ҳусусиятдир.

Шундай қилиб, Алишер Навоий сиймоси аке эгир
ли асарларини иккига - китобий ва халк озгаки ижо.

асарларига ажратамиз. Аммо таъкидлаб ўтилганидек, китобий ҳикоя ва латифаларнинг бирмунчасида халқ оғзаки ижодига хос хусусиятлар ҳам мавжуд, уларнинг мисолида биз XV–XVI аср фольклори намуналарини ҳам кўрамиз.

4. Утган аср Алишер Навоий образи инкишофида ҳам янги ва юқори бир босқич бўлди. Алишер Навоий ҳақида турли жанрда бир қатор асарлар яратилди. Булардан «Навоий» романи (Ойбек) ва «Алишер Навоий» драмаси (Уйғун ва Иззат Султон) тарихий жанрдаги энг қимматли асарлар сирасига қўшилди. Ёзувчилар Алишер Навоий образини яратишда тарихий манбалардан, Навоий мероси ва унинг замондошлари асарлари билан бирга, фольклор материалларидан ҳам ижодий фойдаланиб, Навоий ҳақидаги халқ ҳикоят ва ривоятларига янгича умр бағишладилар.

КИТОБИЙ ҲИКОЯ ВА ЛАТИФАЛАРДА АЛИШЕР НАВОИЙ

Алишер Навоий ҳақидаги китобий ҳикоя ва латифаларни XV–XVI асрлар адабиётидаги ҳикоя ва латифаларсиз, шу жанрга хос хусусиятларсиз тўла тасаввур этиб бўлмайди. Кичик ҳикоя ёки латифа Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган ва хийла оммабоп бўлган жанрлардан. Бу жанрдаги асарлар тарихий воқеа, прототип асосида ҳам, ижодий тўқима тарзида ҳам яратилаверган. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам ҳаётийлик, турмуш тажрибаси, ўғит, панд-насихат ҳикоянинг асосини ташкил этган. Бундай асарлар одатда ҳажм жихатидан муъжаз, уларга ҳазил-мутойиба, аския ва чандиш, бадеҳа ва ҳозиржавоблик хусусиятлари ҳосдир. Бундай ҳикоялар халқ оғзаки ижодиётидан ёзма адабиётга,

китобий адабиётдан фольклорга ўтиб бораверган. Маданий донрада тукилган ҳикояларда ҳам халқ оғзаки ижодига хос хусусиятлар сингиб кетган, шунинг учун ҳам улар оғиздан-оғизга ўтиб таркалган, аноним (муаллифи номаълум) асарлар сирасига кирган. Шундай ҳикоя ва латифалардан иборат махсус китоблар ҳам вужудга келган. Мухаммад Авфийнинг «Жавомеъ ул-хикоеъ», Убайди Зоконийнинг «Дилкушо», Фахриддин Али Сафийнинг «Латоиф ут-тавоиф» каби асарлари шулар жумласидандир. Ҳикоя ва латифалар адабий, тарихий, саргузашт ва бошқа типдаги асарларда, ҳатто илмий китобларда кенг фойдаланилган. Ибратомуз ҳикоя ёки ҳазиломуз латифа асарнинг мазмунини бойитган, завқ-шавқ бағишлаган. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» каби асарлари ибратомуз ҳикоя ва ҳазиломуз латифалар асосида вужудга келди. Ҳикоя ва латифа ўзбек мумтоз адабиётида ҳам кенг ўрин тутган. Рабғузийнинг «Қиссас ул-анбиё», Хожанинг «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» каби китоблари, Навоий ҳикоялари, Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» асарлари таржималари ва бошқалар шуни кўрсатади.

Ҳикоя ва латифа Алишер Навоий яшаган XV асрда ҳам кенг таркалган, ҳаммабоп, ҳозиржавоб жанрлардан бири бўлган. Турли донра ва тоифадаги кишилар мавжуд ҳикоя ва латифалардан фойдаланганлар, уларни пардозлаганлар, бир қисмини қайта ишлаганлар. Шу билан бирга, XV асрнинг ҳикоя ва латифалари пайдо бўлган, уларнинг анча-мунчаси муайян воқеалар ва прототиплар асосида яратилган. Ҳикоя ва латифа суҳбату йиғинга доимо ҳамроҳ бўлиб, кўрк бағишлаган, кишилар зарофат, сўзамоллик, бадеҳа ҳамда ҳозиржавоблик кўникмаларини эгаллаганлар.

Алишер Навоий хикоя ва латифани, бадеҳа ва ҳазил-мутойибани жуда хуш кўрган, ҳамсўхбатларининг хушчақчақ юморидан завқланиб, ўзи ҳам ширингуфторлик қилган. Лекин у одобдоирасидан йироқ, беандиша ва ғаразомуз ҳазил-мутойибани ёқтирмаган. «Навоий замонасида, – дейди С. Айний, – ижтимоий аҳамиятта эга бўлмаган одобсиз шахсий ҳажв, латифалар кўп бўлган. Лекин шу билан бирга, ижтимоий фойдали ёқимли ҳажв ва кўнгилочар латифалар айтиш забардаст олим ва шоирларнинг оддий бир иши бўлиб қолган эди...»¹. Ўз замонасидаги ҳажв ва ҳазил-мутойибага Навоийнинг муносабати, жумладан, унинг «Мажолис ун-нафоис» асарида Мавлоно Абдулвосеъ ҳақида сўзлаган ўрнида равшан ифодаланган. «Мавлоно Абдулвосеъ, – дейди Навоий, – иншо фанида мохир бағоят сабукрух кишидир... Зурафо анинг бирла мутойиба кўп килурлар. Ул ширин изтироблар килурки, яна мужиби ҳазл бўлур. сафоҳат килса ҳам элдин кутулмас. Анга бу мансаб Хўжа Маждиддин Муҳаммад давлагидин етишти. Дерларки анинг беш юз байтдин ортук ҳажви бор ва сойир халк учун минг байтдин ортук...»².

Алишер Навоий Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкират уш-шуаро»), Заҳириддин Муҳаммад Бобур («Бобурнома»), Мирзо Ҳайдар («Тарихи Рашидий») ва бошқаларнинг маълумотича, нозик табиятли киши бўлган. Ўринсиз гап ва хатти-ҳаракатдан аччиғи келиб, тез хаф бўлган, нохуш кишиларни ўз мажлисига йўлатмаган. Алишер Навоий мизожидаги хусусиятларини айрим кишилар давлат ва мансаб кибри ғурурига йўйганлар. Аслида нозик табиятлилик Навоийнинг туғма хислати бўлган. «Алишербекнинг мизожи, – дейди Бобур, – нозук

¹ Айний. «Алишер Навоий». с. 168.

² «Мажолис ун-нафоис», 155-бет.

била машхурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридан тасаввур килур эрдилар. Андок эмас экандур, бу сифат анга жибиллий (туғма – Н.М) экандур. Самаркандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мизож экандур»¹.

Алишер Навоийнинг хазил-мutoйибага муносабати, унинг юмори, бадехагуйлик, хозиржавоблик, зарофат ва бошқалар борасидаги сифатлари ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг ўз асарларидан, «Мажолис ун-нафоис», «Хамсат ул-мутахаййирин» ва бошқалардан бир неча парча келтирамиз. Зотан, Навоий ҳақидаги замондошларининг ҳикоя ва латифалари ўз хусусиятлари билан шоирнинг ўз юморига, содир бўлган воқеани ҳикоя қилиш услубига ҳам ўхшаб кетадигим, бу ҳикоя ва латифаларнинг Навоий давридаги жанр ва услуб муштаракликларини ёритиш учун муҳим аҳамиятга эгадир.

«...Турфа буқим Хўжа Муҳаммад Тойбодиким, бир қарн ул хазратнинг (Жомийнинг – Н.М.) махсус мулозими эрди, назмларидан бир байт билмас, ва билса ҳам назм эмас ва насрларидан бир нукта фаҳм қилмас ва қилса ҳам мақсудга мувофиқ демас. Борақалло, қамолу қобилият мунча ўқ бўлғай...»².

«Хамсат ул-мутахаййирин»дан бир лавҳа. Бир вақт Навоий уйда зиёфат бўлиб, унда Султон Хусайн ҳам иштирок этади ва Жомийга нозу неъматлардан насибасини юборишга қарор қилинади. «...Қарор анга туттиким, Хожа Дехдор элтгай. Элтган нималар орасида ҳамоноким бир эътидоедин ташқари семиз қўй учаси дағи бор эрмиш. Хожа Дехдор андинким, фarti иштиходур, ул уча таърифидида муболага андок қилмиш бўлғайким, аларга андин Хожанинг рағбати, балки ортуғроқ тамаи

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур, «Бобуринама», Т.: «Фан», 1960, 233-бет.

² «Мажолис ун-нафоис». 84-бет, (Мавлоно Жомий фаслидан).

маълум бўлмиш бўлғай. Демиш бўлғайларким: «Ўлтур ва машғул бўл». Хожа андоқ пешакорлар ул таомни емоқда кўргузмиш бўлғайким, аларга бу рубойини айтурга боис бўлмиш бўлғай.

Рубойи:

Эй, Хожа, маро зи лутфи худ парварди,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ карди,
Биншастии-ю дунбаро ба рағбат хўрди,
Бурди ба шикам ончи ба пушт оварди...»¹.

Энди «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад»дан бир кечмиш воқеа баёнини келтирамиз.

«Анинг (Пахлавон Муҳаммаднинг – Н.М) зехн ва закоси латофатидин ва ҳофизаси тезлиги ва зарофатидин бир неча калима хотирга келур; адо қилмоғи холи аз муносабате эмас. Султон Абусаид Мирзо замонидаким, Хуросон аҳли Самарқанд аҳлиға асир эрдилар ва ҳар навъ зулм ва тааддики, алардин воқеъ бўлса бу асирлар мутеъ ва фармонпазир.

Бу фақирни айни ифлос ва фалокат ва сарнавиши ва ранжур иш Машҳад сори тортиб элтти ва анда ёнгандин сўнгра мафосил марази жори бўлиб, бир гўшада йиқилдим. Иттифоқо Пахлавон хизматлари ҳам ул айёмда Машҳадда эрди. Бу фақирнинг ҳолидин хабар топгондин сўнгра ҳар кун кадам ранжа қилиб, улча қондан шафқат ва ёрлиғ ва тариқи муҳаббат ва ғамхорлиқ бажо келтурур эрдилар – ангачаки мараз дафъ бўлди... Қазоро, бир кунким, сахари фақир шу шеърни айтиб эрдиким, матлаи будурким:

¹ Ашиер Навонӣ. Асирлар. 14-том, 20-21-бетлар. Рубойининг мазмуни: Эй хожа, мени ўз лутфинг билан парвариш қилдинг, қуй қуйруғини олиб келиш билан семиртирддинг, Утириб рағбат билан қуйруғини еб бигирдинг, ниманки орқалаб келган бўлсанг, ушани қорнингга солиб олиб кетдинг.

Ҳар қаён боксам юзумга ул куёшдин нур эрур,
Ҳар сори килсам назар ул ой манга манзур эрур.

Ва бу шеър етти байт эрди ва мусавада қилиб жайбимга солиб эрдим ва хануз кишига ўкумайдур эрдим ва хўрсатмайдур эрдим... (Кейин сўз Лутфий ва Насимий хусусида давом этади).

... Пахлавон эътироз юзидин киноятомуз дедики:

– Раво бўлғайки, Сайид Насимий борида Лутфий назмини писанд килғайсен ва ҳод улким, Сайид Насимийнинг назми зоҳир юзидин мажоз тариқиға шомилдур ва маъни юзидин ҳақиқат тариқиға ва юқори битган байтни ўқудиким, фақир бу саҳар айтиб эрдим. Чун матлаъни ўқиди, ўзга абъётин ҳам мутаоқиб баён килди ва тахаллусики:и бу навъ воқеъ бўлубтурким:

Ғар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йук, ажаб, невчунки хом этган киши ранжур эрур.

Навоийни Насимийга тағйир бериб ўқуди ва фил-воқеъ бу байтда Навоий лафзидин Насимий лафзи муносиброкдур ва фақир мутаажжиб бўлдум. Охистарок илгимни жайбимга элттим ва мулоҳаза килдим: ўзум битиб жайбимга солгон мусаввадада мавжуд эрди, хайрат ва таажжубим ортти. Ва Пахлавон ҳамул айтган сўзни иода киладур эрди ва ул шеърнинг абётин муқарра ўқур эрди... Зарурат юзидин сўрдумки:

– Бу шеърни қачон ёд қилиб тутиб эрдинг?

Дедики:

– Ўн икки йил бўлғайки, Бобур Мирзонинг мажлисида бу шеър ўтар эрди, менга бағоят хуш келди, битиб олиб ёд туттум.

Бори ҳар хол била букун ўтти, ўз такъясиға борди. Тонгла ҳамул дастур била яна келди, яна суҳбат бўлди, яна бу сўз ораға тушти. Яна фақир сўрдум ва илҳох

қилдимким, бу иш кайфиятин маълум қилгаймен. Бу қатла худ дедик:

– Ул вақтки, мен бу шеърни ёд туттум, гуштигирлардин ҳам нечаси бор эрдилар, (алар) ҳам ўргандилар, – деб уч-тўрт пиёда сорт гуштигирники, анинг, била келиб эрдилар, тилаб дедик: «Ўқунг, андоқки менинг била ўрганиб эрдингиз». Алар дағи пайдарпай равон ўқудилар. Фақирга таажжуб устига таажжуб воқеъ бўлди ва Паҳлавон сўзи сидкида муболаға қилур эрди. Агарчи муболаға ҳожат эмас эрди, невчунким, сидки даъвосида неча тонук ҳам ўткарди.

Окибат андоқ маълум бўлдимки, эғнимни улайдургонда жайбимда қоғоз кўрубтур, оҳисталик била ул қоғозни чиқориб кўрубтур ва маълум қилибдурки, ушбу яқинда айтилгон шеърдур. Ул қоғозни очук ёнида кўюбдур ва ёд тутубдур ва чирмаб жайбимга солибдур. Оқшомки, такъясига борибдур, гуштигирларига таклиф била ўргатибдур ва буюрубдурки, эҳтимоми тамом била такрор қилибдурларки, ўқур чоғда равон ўқугайлар.

Паҳлавоннинг ул навъ ғариб ишлари ва ажиб зарофатларинки, таъба мужибни таажжуб ва ақлга боиси тахайюр бўлгай – кўп эрди»¹.

Навоий баёноти бир неча жихатдан аҳамиятлидир.

1. Унда Абусайид ҳукмронлик қилган давр ҳақида маълумот берилган ва Абусайид адолатсизликларига қарши Навоийнинг норозилик кайфияти ифодаланган.

2. Баёнот автобиографик аҳамиятта эга бўлиб, Навоийнинг йигитлик палласи, Машҳадда кечирган оғир кунлари ҳақида маълумот беради.

3. Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳазил-мутойибаси Навоий даври зиёлилари, илм-урфон ва санъат-адабиёт аҳллари доираси учун характерли ҳазил-мутойибадир.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 97–100-бетлар.

4. Кечмиш воқеа Алишер Навоий томонидан худди бир бадний асардек завқ-шавқ билан ифодаланганки, уни воқеий хикоя деб атамоқ мумкин. Баён усули ва услуби жиҳатидан бу воқеий хикоя билан Навоийнинг ҳамма замондошларининг шу зайлдаги бошқа хикоялари маълум муштаракликка эга. Бу Алишер Навоий ҳақида унинг замондошлари ёзиб қолдирган хикояларга ҳам тааллуқли. Бинобарин, Навоий ҳақидаги унинг замондошлари асарларида берилган хикояларга ўпшдан олдин Навоий даври юмори – тўғриси юмористик воқеий хикоялардан бир неча мисол келтирамиз. Бу мисолларни ўзга муаллифлардан эмас, балки Навоий асарларидан, «Мажолис ун-нафоис» ва «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан келтирамиз.

«Мавлоно Масихий... дерларки Каъба сафарида Мавлоно бодияда ҳорғон махалидаким, Мўғилон яғочи кўланкасида ағғидин тикан суғурурга машғул экандур. Кофила шўх таъбаридин бири бу байтни дебтурким:

Аз ранқи раҳи дуру сархори Мўғилон,
Аз омадани Каъба пушаймон шуда боши»¹.

Мавлоно Соғарий ҳақида. «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан:

«Алар (Мавлоно Жомий – Н.М.) Соғарий била кўп мутойиба қилурлар эрди. Бир кун алар хизматида мавлоно Соғарий ҳозир эди. Алар анинг шеърин таъриф қилур рангда анинг билан мутойиба қилур эрдилар. Ва мавлоно Соғарий ўз шеърин бағоят эҳтимом юзидин карру фар² била ўкугувчи эрди. Андоқки, бир оз нима

¹ «Мажолис ун-нафоис», 28-бет. Байтнинг мазмуни: Узок нул ва Мўғилон тикани машаққатидин Каъбага келганиндан пушаймон бўлгандирсан.

² Карру фар – дабдаба, хашамат, кибр-хаво.

бевукуфрок киши қошида ўкуса эрди, кўп яхшиликга ўтқарур эрди. Факир ўкумогин ҳам таъриф қилдимким, бовужуди хўб айтмок хўб ҳам ўкур. Алар табассум била айттиларким: «Бизга мундок бозий берур». Алар бу китъани айтиб эрдиларким:

Китъа:

Соғари мегуфт: дуздони маони бурдаанд –
Ҳар куч дар шеъри ман як маънии хуш лидаанд.
Дидам аксар шеърхояшро яке маъни надошт,
Рост гуфтаст ин ки маънихошро дуздаанд»¹.

Нихоят, Восифийнинг «Бадое ул-вақое» асаридан шу давр юморининг бир қатор хусусиятларини ўзида жам этган бир ҳикоянинг қисқача баёнини келтирамиз.

Бир вақт шоирлардан Субҳий, Убаҳий, Ҳаётӣ ва Райҳоний саёҳатга чиқиб, Шервонга етиб келадилар. Бу ёш ва шўх шоирларнинг маблағи тугаб қолади. Улар Шервон шоҳига мурожаат қилиб, ҳажга кетаётган эдик, пулимиз тугаб қолди, мадад берсангиз, деб илтимос қиладилар. Подшоҳ уларнинг ҳар бирига 100 тангадан инъом беради. Шоирлар майхонага бориб, охириги тангага қадар ҳаммасини сарф қилиб, бир неча кун Шервонда қолиб кетадилар. Охируламр иш шу даражага бориб етадики, йўлни давом эттириш уёқда турсин, мусофир шаҳарда қолмок ҳам мушқуллашади, емок-ичмокка ҳеч нарса қолмайди. Нихоят, Субҳийнинг маслаҳати билан озгин ва рангпар шоир Райҳонийни «ўлди»га чиқариб, ҳамроҳларимиздан бири бетоб бўлгани учун йўлга

¹ Алишер Навоӣ. Асарлар. 14-том. 19-бет. Китъанинг мазмуни: Соғарий айттар эди: маъно ўғрилари менинг шеъримда бирон яхши маъно кўришса, ўтирлаб олишар эди. Мен аксар шеърларни кўрдим, бирон маънисини йўқдир, маъносини ўғирлаганлар деб тўғри айтган экан.

чиқолмадик, берган пулингиз тугади, ҳамроҳимиз ўлиб қолди, уни дафн этмоқ учун сиздан ёрдам сўраймиз, деб подшоҳга мурожаат қиладилар.

Подшо мнинг танга беради, ўликни дафн этишга кўмаклашмоқ учун садр ва бир неча мулозимларини юборади.

Шоирлар «ўлик»ни ювиш учун келган ювгучини қабул қилмай, бизнинг вилоятимиз одатига кўра, ўликни унинг ўз ёр-биродарлари ювади, деб ўзлари «ўлик»ни «ювиш»га киришиб кетадилар. Шу аснода Райҳонийга бир мушт туширадилар, у ўрнидан сапчиб туриб кетади, шериклари эса «ўлик тирилди» деб шовкин соладилар.

Воқеа подшоҳга бориб етади, у «тирилган мурда»ни кўрмоқ истаги билан шоирларга тахти равонини юборади ва Райҳонийдан сўрайди:

– Эй Райҳоний, сен у дунёдан келдинг, менинг отам ҳақида нима хабар олиб келдинг?

– Шоҳо, маъзур тутинг, фақир дўзахга бориб етмадим ва сизнинг отангизни кўрмадим.

Подшоҳ кулди, унга инъом ва иноят бағишлади¹. «Бадое ул-вақос»даги шоирлар саргузаштини мустасно қилганда, ҳикояларда воқеанинг ўзида бевосита ҳазил-мутойиба, юмор ёки сатира йўқ. Улар оддий ҳаёт лавҳалари. Аммо «бадий ишлов»дан кейин бу оддий ҳаёт лавҳалари ҳазил-мутойибага айланиб, юмористик (баъзан сатирик) моҳиятга эга бўладилар. Воқеа муносабати билан битилган ёки бадеха тарзида айтилган шеър (баъзан фавқулодда насрий ибора) туфайли ёхуд воқеани кўрган-эшитган шахснинг «бадий ишлов»

¹ «Бадое ул-вақос». 1143–1148-бетлар. Устод Садриддин Айний «Алишер Навоий» китобида шу ҳикояни баён этиб, ўлган шоирни Ҳаётий деб айтади (169-170-бетлар). С. Айний фойдаланган «Бадое ул-вақос» нусхасида шу зайлда бўлган.

билан баён этиши туфайли у хазил-мутойиба тусини олиб, хикояга айланади.

Биринчи хикоя: Мавлоно Масихий Каъба сафариди Мўғилондаги бир дарахт соясига ўтириб олиб, оёқларини тиканак ва зирапчалардан тўзалаётган бўлади. Оддий бир лавҳа, одатдаги кўриниш. Аммо шу оддий бир лавҳа, одатдаги кўриниш «шўхтабъ»лардан бирининг «Узук йўл ва Мўғилон тикани машаққатидан Каъбага келганингдан пушаймон бўлгандирсан» кинояли байти билан юмористик тус олади, «ҳаётдан адабиёт олами»га ўтиб, хикояга айланади. Лавҳа хикояга айланмаганда, Навоний уни «Мажолис ун-нафоис»да баён этмаган бўларди...

«Бадое ул-вакое»да шоирлардан Субҳий, Убахий, Ҳасий ва Райҳонийлар ҳақидаги хикояда воксанинг ўзи комик моҳиятга эга, уни яхшилаб баён этилса бўлгани. Восифий эса истеъдодли шоир бўлиши билан бирга, хазил-мутойибанинг устаси, моҳир хикоячи ҳам эди. Хикоянинг адоси кулги, хазил-мутойибанинг куч-қудрати ва унинг қаҳр-ғазабни ҳам енга олишини кўрсатади. Бундай хусусият халқ юморига, хусусан, аския санъатига хосдир. Халқда «қофияси келса, отангни ҳам аяма» деган нақл бекорга айтилмаган.

Биз хазил-мутойиба, зарофат, бадеха, ҳозиржавоблик, сўз ўйини ва шеърят туфайли воксий хикояларнинг пайдо бўлишини кўрдик. Прообраз асосида вужудга келган хикояларда бадний тўқима, муболага ва фантазия маълум даражада чегараланган бўлса, тўқима образлар асосида яратилган хикояларда хикоячи ҳар жиҳатдан кенгрок имкониятга эга эди. Лекин ҳар икки турда ҳам хазил-мутойиба, аския ва сўз ўйини бўлиши матлубдир. «Новелланинг бу жанри, — дейди проф. А.К.Боровков латифалар ҳақида сўзлаб, — суюкли ва кенг тарқалган бир жанрдир. Аскиячилик, Ҳирот адабий муҳитида

булгани каби, ҳозир ҳам Урта Осиёда маҳорат сифатида эътироф этилади. Адабий латифалардан анчасининг Навоий ва Жомий номлари билан боғланган бўлиши таажжубланарли эмас. Чунки уткир зеҳнлилик ва ҳозиржавоблик юқори адабий заковатнинг белгилари ҳисобланган»¹.

* * *

Навоийнинг ҳаёти-фаолияти, унинг фазилат-хислатлари ҳақида маълумот берувчи манбаларда Навоий билан бевосита ёки бавосита алоқадор ҳикоя, латифа ва нақллар бор. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда навоийшунослик бу ҳикоя, латифа ва нақллардан ҳам кенг фойдаланмоқда, булар санъат ва адабиётда алломанинг бадийий образини яратишга ўз улушини қўшмоқда. Шу жиҳатдан караганда, хусусан, Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» ва Восифийнинг «Бадое ул-вақое» асарлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ»да Алишер Навоий билан бевосита ёки бавосита алоқадор бўлган 17 ҳикоя, 10 латифа ва мутойиба келтиради. Ҳикоялар асарнинг 9 боб мақсадига ва хотимасига киритилган бўлса, латифа ва мутойибалар унинг «Ўнпиччи мақсад»ини ташкил этади. «Ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси ҳақида» деб номланган «Биринчи мақсад»да икки ҳикоя берилган. Биринчисида Алишер Навоийнинг «Мунажжим чакриб, пайтнинг яхши-ёмошлигини ҳозирда текширишнинг фойдаси йўқ. Чунки пайт мувофиқ бўлса с бўлмаса ишни ҳам кечиктириш мумкин эмас ва тезлик билан ҳаракат қилиш лозим...»² деган сўзларини қабул этган Ҳусайн Бойқаронинг Хуросонни босиб олмоқчи

¹ А. К. Бороқов. «Наваи и Джами в народном предании». Изд. Отд. лит. и яз., 1947, том 6, стр. 482.

² Хондамир. «Мақорим ул-ахлоқ». Тошкент, 1947, 34-бет.

бўлган Мирзо Ёдгор Муҳаммадга қарши қўшин тортиб, унга шикаст бериши баён этилса, иккинчисида Ҳиротни эгаллаб олган Ёдгор Муҳаммаднинг Алишер Навоийнинг доно тадбири туфайли қўлга олиниши ҳикоя қилинади. Демак, Ёдгор Муҳаммадга қарши курашдан берилган икки лавҳада ҳам Алишер Навоийнинг роли катта бўлиб, булар боб – мақсаднинг номи – «Ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси»га мувофиқдир. «Меҳрибонлик ва марҳамат баёнида» деб номланган «Еттинчи мақсад»да Алишер Навоийнинг шафқат ва марҳаматини таъриф ва тавсия этувчи беш ҳикоя (III–VII ҳикоялар) баён этилган. III ва IV ҳикояларда Алишер Навоийнинг шавкати ва доно тадбири туфайли ўлимга маҳкум этилган бир неча асир ҳаётининг саклаб қоллиниши баён этилса, V ҳикояда Навоийнинг қайта-қайта илтимоси туфайли Хусайн Бойқаронинг Хоразмни обод қилиш мақсадида у ерга уч минг хонадонни Хуросондан кўчириш ҳақидаги ўз буйруғини ўзгартиргани айтилади¹. Кейинги икки ҳикояда одил шоҳ ҳақида «Чумолига ҳам озор бермайди» дейилгани кабилида, Марвда чодирга ин қўйган бир гуррак болаларини учирма қилмагунча чодир йиғиштирилмасин, деб Хожа Ҳасан Бахтиёрга топширик берилгани, таҳорат пайтида илашган чумолини қайта ўзинига яқин қўйиб келиб, кейин намоз учун масжидга киргани баён этилади. «Тавозуънинг фазилати ҳақида» деб номланган «Саккизинчи мақсад»да Алишер Навоийнинг камтарлик билан давлат ҳужжатига «ундан куйирокқа ҳеч ким муҳр босолмайдиган» ерга муҳр босиши (ҳикоя) ва Хожа Хусайн Кирангий «Сен илгари мавлоно Муҳаммад Муаммой навкарлари каторида эдинг» деганидан ор қилиб шикаятга келган Қутбиддин Хавофийга:

¹ «Мақорим ул-ахлоқ». 90-бет.

«Мен илгари Амир Султон Ҳасан навқари эдим, хозирда эса амирлик мансабига эришувим ва ноиблик баланд даражасига етишувимга карамасдан, шу билан бирга, у кишининг мулозаматидан ор қилмайман, балки агар муяссар бўлганда эди, кўпдан-кўп хизмат шартини бажо келтириб, ўзимни у кишининг куллари жумласидан санардим», деб насихат қилиши (ҳикоя) берилган. Тўққизинчи мақсад «Карам ва саховатнинг шарафи ҳақида» деб номланади. Алишер Навоийнинг олий ҳимматини таъриф ва тавсиф этган Хондамир бу бобда шу мазмунга мувофиқ беш ҳикоя (ҳикоялар) келтиради. Ҳикояда Абу Саид Мирзо даврида моддий жиҳатдан қийналган Навоийнинг охирги тангасини бир тиланчига хайр қилгани ва кейин унинг ёлғончи ҳамда сурбет эканини билгани¹, ҳикояда Навоийнинг ўзига тегишли Хайрбод кишлогини уни ёқтириб қолган Баднуззамонга тортиқ қилиши, ҳикояда «мамлакатнинг баъзи эҳтиёжлари учун Сабзавор қалъасига бир миқдор эҳтиёж ғалла тўпламоқчи бўлган» шахзода Муҳаммад Муҳсин Мирзога ўз ихтиёри билан Сабзавордаги ғаллаларини инъом қилгани, ҳикояда бир савдогардан ўн беш минг динор кепакий қарз олиб мушкул ахволга тушган бир хожазоданинг хожатини чиқариб, унинг Ҳалабдан Маккага томон сафарини давом эттиришга кўмаклашгани, ҳикояда эса Амир Бурхониддин Атоуллога «Ихлосия» яқинидан бир ховли-жой тортиқ қилгани баён этилади. Хотимада яна уч ҳикоя келтирилган. XV ҳикояда Аҳмад Сухайлийнинг Султон Аҳмад Мирзога бағишлаб ёзган қасидасини тузатиб бериш учун Навоий хузурига олиб келгани, Навоийнинг «Макталувчининг

¹ Хондамир Навоийнинг олий ҳимматини бурттириб кўрсатиш мақсадида Жомийнинг «Баҳористо»идан Ҳотами Той ҳикоясини келтиради.

исми билан безалган байтдан кейин, сўзни бир-биринга боғлаш учун, яна бир байт керак» деб айтиши ва иккалалари ҳам байт ёзишга киришгани ва иттифоқо байтнинг таворуд (бир хил) чиқиши, XVI ҳикояда «бир неча бети йўқолган» Куръон нусхасининг муносиб равишда тикланиши ва ниҳоят, XVII ҳикояда Хожа Носириддин Убайдулло ўғли Хожа Яҳёнинг хатти-харакатидаги «нуксон» қораланади ва ота-боболари изидан бормагани айтилади.

Шундай қилиб, Хондамир Алишер Навоийнинг сифат ва фазилатларини таъриф-тавсиф қилар экан, бобларнинг моҳиятига мувофиқ бирор лавҳа ёки воқеани ҳикоя қилади. Гарчи Навоийнинг таъриф-тавсифи учун муаллиф муболага ва турли орттирмалардан кенг фойдаланса-да, аниқ воқеанинг ўзига шубҳа билан қарашнинг ҳожати йўқ. Бинобарин, ҳикоялардаги фактик маълумотлар Навоий биографияси ва унинг шахсини ўрганиш ҳамда ёритишда ниҳоятда қимматли ва ишончли манбадир. Бадиний жиҳатдан қараганда, «Мақорим ул-ахлоқ»даги ҳикояларнинг кўпчилиги хийла заиф бўлиб, улар «бадиний ишлов»дан чиқмаган. Муаллиф аниқ воқеани айнан саклаб қолиш мақсадида «бадиний ишлов»га ортқича эътибор бермаган, у «жиддий услуб»ни мувофиқ кўрган. Лекин шунга қарамай, айрим ҳикоялар (икки асирини ўлимдан саклаб қолинганини баён этувчи ҳикоя, ғуррак ҳақидаги ҳикоя ва бошқалар) воқеий ҳикоя жанри талабларига жавоб бера олади. Ҳар қалай «Мақорим ул-ахлоқ»даги ҳикоялар Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир далил ва воқеаларнинг «ҳаётдан адабиёт оламига ўтиши» ибтидоси эди. Улар орқали биз Навоий шахси ва сиймосини янада тўлароқ тасаввур этамиз.

Унингчи мақсад «Латифалар ва мутойибалар» деб номланган. Муаллиф бобни ҳазил-мутойиба ва унга муносабат ҳақидаги мулоҳазалари билан бошлайди.

«...Гоҳо дин бошликлари ва шайхлик сулукидаги кишилар ҳазил-мутойиба қилишар ва латифалар дуррини баён ипига тизар эдилар, балки пайғамбардан ҳам қўпгина мазахомуз сўзлар нақл қиладилар ва халойик оғзида мазкур бўлиб туради. Ҳақиқатан, узлуксиз жиддий сўз дил ойнасини хиралаштиради, ҳазил йўсинли сўзлардан бошқаси уни равшан қилолмайди. Чунончи, ҳақиқат эгаси ҳазрати Махдумий (Жомий – Н.М.) бу хусусда назм билан шундай деганлар:

Қитъа:

Ғар муқбиле мазох кунад айби ў макун,
Феълияти он ба қондаи ақлу дин мубох.
Дил онна асту кулфати жидд занги ў,
Он зангро чи имкони сайқал ба жуз мазох»¹.

Бу муқаддимани келтиришдан ғараз шуки, ҳазрати Султоннинг дўсти давлат эгаси Олий Ҳазрат (Навоий – Н.М.) баъзан ширин тилни мазах ва мутойибага очарди ва муносиб ўринларда латифасимон сўзларни баён ипига тортарди. Бундай сўзлар олий ҳазратнинг нозик зеҳни ва муборак фикрининг юкори даражали ўткир эканлигига далолат қилганлигидан, улардан бир хилларини ёзишга журъат қилинади»².

Демак, Хондамир ўринли ҳазил-мутойибага ижобий муносабатда бўлиб, Навоийнинг ҳам «муносиб ўринларда латифасимон сўзларни баён ипига» тортишини таъкидлайди. У Навоийнинг фаолнати билан боғлиқ

¹ Қитъанинг мазмуни: улук киши мазах қилса, уни айблама, бу қилдаги иш ақл ва дин қондасида мумкиндир. Дил ойнадир, тақаллуфли жиддият ойнанинг зангидир, у зангин мазахсиз сайқаллаш мумкин эмас.

² «Мақорим ул-ахлоқ», 107-108-бетлар. Биз текстдагидан фаркли ўлароқ аввал қитъанинг аслини бериб, хошнйада унинг насрий таржимасини келтиришни мувофиқ кўрдик.

жиддий вокеаларни «хикоя» номи билан бошқа бобларда берган бўлса, ҳазил-мутойибани бир бобга бирлаштиради. Лекин «улардан бир хилларини ёзишга журъат» қилиб, жами унта латифа ва мутойибани хикоя қилади. Уларда Навоийнинг фаолиятидан бирон лавха баён қилинса, унинг ақл-иродаси, шафқат ва марҳамати, ҳиммат ва саховати каби фазилатларни кўрсатувчи вокеалар нақл этилса, латифа ва мутойибаларда Навоийнинг лутф қўллаши, зарофати ва ҳозиржавоблиги ифода этилади. Лутф қўлланган ёки нозик нукта ишлатилган кичик лавха (ёки вокеа) латифа деб номланган. Шу жиҳатдан караганда, бу латифалар бизнинг одатдаги кичик ҳажмдаги хикоялардан (афандилардан) фарқ қилади. Мутойиба – ҳазил-мутойибали кичик хикоядир. Бобдаги I, II, III, V, VI, VII ва VIII хикоялар латифа номи, IV, IX ва X хикояларни эса мутойиба номи билан номлайди. Латифалар Навоийнинг фавқулудда лутфи, латифасимон сўзлари билан бадийлашиб, латифа тусини олса, мутойиба кулгили вазият ва Навоийнинг ҳазил-мутойибаси билан «кулгили хикоя» – «мутойиба» даражасига кўтарилади.

Бир-икки мисол келтирамиз.

Латифа. Султони Саид замонида бир куни шавкатли Амир Пахлавон Муҳаммад билан Боғи Сафидда сайр қилиб юрган эди. Шу пайтда Пахлавон Муҳаммаднинг танишларидан Юсуф номли бир киши учраб қолди, вазирларнинг баъзисидан шикоят қилиб, улар сувимни зўрлик билан олдилар, мен бу воқеани Мирзога арз қилгани келган эдим, ясовуллар унинг олдига киришга қўймадилар, ваҳоланки, менинг аҳволимнинг ночорлиги шу даражадаки, ҳар кун вақтида ҳар кимдан бир миқдор нонни тиланчилик билан олиб, шу билан кун кечираман, деди. Ул Ҳазрат (Навоий – Н.М.) унга қараб шу байтни ўқидилар.

Байт:

Гадой, ки нон аз дари шох жуст,
Бибояд зи оби худаш даст шуст¹.

Латифа. «Моҳиё» ҳовузи буюк мартабали Амир таваж-
жуҳи билан ишланиб тамоm бўлди. Уша вақтда Олий
Ҳазратнинг одамларидан бири, ҳовуз кузатувчисининг
маошни йилма-йил бериб турайликми, ёки ойма-ой, деб
сўради. Олжаноb Амир шундай жавоб берди:

Мисра: Муқаррар созам ўро моҳиёна².

Латифа. Бир кун кўнгилли Амир фасоҳат ва
зарофат бобида замон шоирларининг пешқадами Хожа
Осафийга насихат қилиш учун муборак тилини баёнга
келтириб айтди:

– Мен сенга хайрон бўламанки, ўтқир зехнинг ва ба-
ланд таъбинг бўла туриб, шеър айтиш билан кам шугул-
ланасан, ҳамма вақтингни фойдасиз ишларга сарф қи-
ласан.

– Ҳозирги фурсатда борган сари, кўпроқ шеър айтишга
машғул бўлаётирман. Масалан, ўтган кеча икки пуллик
шам ёниб битгунча икки юз байт айтдим, – деди у.

Олий Ҳазрат:

– Демак, у тизмаларнинг юз байти бир пул эканда, –
деди¹.

Ҳар уч ҳикояга ҳам латифа тусини берган нарса
Навойнинг сўзи, лутфидир. Шу асосий компонентни
мустансо қилсак, ҳикоя-латифа вужудга келмайди.

¹ «Мақорим ул-ахлоқ», 108-109-бетлар. Байтнинг мазмуни:
Подшо эшигидан нон излаган тиланчи ўз суви билан қўллни ювиб,
қўлтигига урмоғи, яъни ҳамма нарсадан воз кечмоғи керак.

² «Мақорим ул-ахлоқ», 111-бет. Мисранинг мазмуни: Унга
моёна (ойлик маош) белгилайман. «Моҳисна» сўзи ҳам ҳовузнинг
оти бўлиб, ҳам «Моёна» маъносида келиб, шоир сўз ўйини яули
билан лутф ишлатган.

³ «Мақорим ул-алок», 111-112-бетлар.

* * *

Навойга доир вокеий хикоя, латифа ва ханш-
мутойибаларни жам этган яна бир муҳим манба Воси-
фийнинг «Бадое ул-вакое» асаридир.

«Бадое ул-вакое»нинг беш боби XIII–XVII боблари бевосита Алишер Навоий номи, фаолияти, ижоднети, шахсий сифат ва хислатлари билан боғлиқдир. Муаллиф Улугбек Мирзога бағишлаган XII боб сарлавҳасида Алишер Навоий номини ҳам зикр этади, Улугбек ва Навоий номларини бир сарлавҳа остига бирлаштиради. Бу ғоятда муҳимдир. Восифий XV асрнинг икки буюк арбоби – олим Улугбек билан шоир Навоий ўртасида маълум узвий боғланишни кўради.

Қолган боблар бундай номланган:

XIII – Гуфтор дар савол фармудани хазрати сатта-
натшиор, маъдалатосор аз ғаройиби ҳикоёт ва ажойиби
тадбироти Амир Алишер ва диққати таъь ва назокати
мизож ва латофати хисол ва хусни имтизожаш бо ахли
фазл ва арбоби камол».

(«Салтанат шиор ва ҳаққоният осорини»¹ Амир
Алишерга доир кизик хикоялар ва унинг ажойиб
тадбирлари ва таъьи нозиклиги ва мизожи хислатлари
латофати ва фазл ахли ҳамда камолот арбоби билан
муносабати ҳақида савол қилмоғи суҳбатин»).

А.Н.Болдиревнинг тахминича, бу узундан-узок сар-
лавҳа фақат шу бобгагина тааллуқли бўлмасдан, балки
Навойга доир барча бобларга ҳам тааллуқлидир².

¹ Маълумки, Зайинддин Восифий 1512 йилда суннийларга қарши шоҳ Исмоил Сафавий олиб борган кирғиздан омон қолиш учун Хиротдан қочиб Тошкентга келган ва шайбонийлардан Тошкент ҳокими Келди Мухаммаднинг саройидан паноҳ топган эди, бу ўринда сўз шу шахс ҳақида бормокда.

² Зикр этилган мақола, 124-бет.

XIV. «Гуфтор дар зикри назокати ва латофати мизожи Амир Алишер» («Амир Алишер мизожининг назокати ва латофати зикрида»). XV. «Гуфтор дар зикри таърифи мажлиси Амир Алишер ва Хўжа Маждиддин Муҳаммад ва ҳазл ва мутойиба қардани афозил ба Мавлоно Абдулвосеъ Мунши дар боғи Парза». («Парза боғида Амир Алишер ва Хўжа Маждиддин Муҳаммад мажлиси таърифи ва фозилларнинг мавлоно Абдулвосеъ Мунши билан ҳазил ва мутойиба қилиши зикрида»). XVI. «Гуфтор дар баёни маҳорати зайл ва адами майли таъби Амир Алишер... ба шахвоти нафсон ва иқтизори ў ба ҳузузи руҳони». («Амир Алишернинг... покдомонлиги ва таъбининг шахвоний нафсга майли йўқлиги ва руҳий-маънавий ҳиссиётлар билан чегараланиши баёнида»).

XVII. «Гуфтор дар зикри фазоиلى Мавлоно Бинои ва зарофатҳои вай бо амири кабир Амир Алишер». («Мавлоно Биноий фазилатлари ва унинг улуғ Амир Алишер билан зарофатлари зикрида»).

«Бадое ул-вақое» XVI асрнинг 30-йилларида яратилган. Восифий уни шайбонийлар сулоласидан бўлган Суюнч Хўжахоннинг ўғли Тошкент ҳокими Музаффариддин Султон Муҳаммад – Келди Муҳаммад саройида хизмат қилган кезларида битади. Ҳиротдан узокда, янги сулола салтанати замонида Навоий шаънига айтилган таъриф-тавсиф холис ва беғараздир. Уни келтиришимиздан мақсад шуни таъкидлашдир. Шу муқаддимадан кейин Восифий Навоий ҳақида бир ҳикоя – хотира келтиради. Бу ҳикоя Восифийнинг бевосита ўз хотираси, таассуротлар баёнидан иборат. Ўзга ҳикоялар бошқа шахсларнинг сўз ва хотиралари асосида ифодаланади.

Биринчи ҳикоянинг қисқача мазмуни бундай: Восифийнинг йигитлик палласи. У илм ва адабиёт оламига

гарқ бўлган. Муаммо сирларини билгиси, бу соҳада ҳам яхши укувга эга бўлгиси келади. Ниҳоят, муаммога уста бўлади.

Навойи Соҳиб Доро ва бошка мусоҳибларидан доимо янгиликлар, истеъдодли кишилар ҳақида маълумот сўрар экан. Бир суҳбатда Соҳиб Доро Восифийнинг муаммо бобидаги ажойиб салоҳияти ҳақида сўз котади. Алишер Навойи бунга қизиқиб қолиб, Соҳиб Дородан у йигитни йиғинлардан бирига таклиф этишни сўрайди. Восифий ва унга ўхшаш яна турли соҳада алоҳида салоҳиятга эга бўлган бир неча ёш Навойи бош бўлган улуғлар мажлисида қатнашадилар. Навойи Восифийга мураккаброк бир муаммо айтади. Бу воқеани давом эттириб, Восифий шундай дейди: «Иттифоко мэн ин муамморо ёд доштам, дар тааммул шудам, ки оё тагофул кунам ва мажлисро баргузорам ё рост гўям. Оқибат рости рожеъ омад, гуфтам: «Махдум, мэн ин муамморо ёд дорам». Ҳазрати Мир муддате сар пеш афканданд, (баъд) фармуданд, ки азизон, медонед, ки сухани вай чи маъне дорад, изхори кудрат мекунад ва мегўяд, ки агар ин набошад дигаре. Дар он мажлис ҳазрати Мир дигар муаммо нахонданд ва лутф бисёр фармуданд ва ба мавлоно Соҳиб гуфтанд, ки мо даъвийи вайро мусаллам доштем»¹. (Мазмуни: иттифоко мэн бу муаммони ёд билардим, ўйга тушдим, билиб билмасликка солиниб мажлис аҳлини алдасаммикан ёки рост гапирсаммикан. Оқибат ростлик устун келди, айттим:

«Олий зот, мэн бу муаммони ёд биламан». Мир ҳазратлари бир муддат бошларини куйи эгдилар, кейин, азизлар, биласизларми, унинг сўзининг нима маъноси бор, у кудратини изхор қилиб, буниси бўлмаса бошқасига айтинг деяпти. У мажлисда Мир ҳазратлари

¹ «Бадос ул-вақос». 506-бет.

бошка муаммо айтмадилар ва кўп лутф килдилар ҳамда Мавлоно Соҳиб Дорога, «унинг даъвосини қабул килдик» дедилар). Бу ходиса Восифий 16 ёшда эканида, 1500 йилда содир бўлган эди.

XIV бобда учта ҳикоя берилган, ҳар учала ҳикоят ҳам Соҳиб Доро тилидан баён этилади ва улардан иккитаси (I ва III)да Соҳиб Доронинг бевосита иштироки бор. Биринчи ҳикоя Навоийнинг мулозими Шайх Баҳлул ҳақида бўлиб, ҳикоя тўғрисида эмас, аввал Навоий билан Шайх Баҳлулнинг муносабати ҳақида маълумотлар берилади. Шайх Баҳлул Навоийнинг молмулки, ҳўжалиги, хусусий ишлари, рўзгори билан шуғулланган. У жуда билимдон, иншо ва муаммода уста бўлган. Шайх Баҳлул камтарин, камсухан киши экан, шерьий қобилияти мукамал бўлса ҳам, кўп ёзишга интиلمас экан. Баъзилар буни Шайх Баҳлулнинг қусури деб ҳисоблар эканлар. Навоий уларга жавобан, Баҳлул оз ёзса ҳам, соз ёзади, деб қуйидаги китъани яратган экан:

Хоки Машрик шунидаам, ки қуланд,
Ба чихил сол косае чини.
Сад ба рўзе зананд дар Бағдод.
Ложарам киматаш ҳамебини¹.

Навоий Баҳлулни ғоят ҳурмат килган, Баҳлул ҳам Навоийга ниҳоятда садоқатли бўлган. Аммо уларнинг орасида баъзан айрим кичик англашилмовчиликлар ҳам содир бўлар экан. Шулардан бири Соҳиб Доро тили билан ҳикоя қилинади.

Навоий ётиш олдида ортикча нарсаларни йиғиштириб қўйишни Шайх Баҳлулга айтади. Баҳлул қараса

¹ «Бадое ул-вақое». 507-508-бетлар. Китъанинг мазмуни: эшитганманки, Машрикда қирк йилда бир чини коса яратар эканлар. Бағдодда қунига юзта ясаалар-да, қиммати пастлиги ҳам маълум.

шамъ, давот, калам ва сув. Булардан қайси ортикчали-
гини билмай тараддудда қолади. Аччигланган Навоий
Соҳиб Дорони чакириб кел дейди. Эргалаб Доро келади.
Навоий бўлиб ўтган воқеани унга баён этиб, Шайх Бах-
лул мен билан ўн йил бирга яшаётган бўлса ҳам, ҳамон
одатимни яхши билмайди, дейди. Ҳикоянинг давоми:

(Мазмунан): ... Менинг олдимда шамъ ва давоту
калам ҳамда бир косада сув бор эди. Мен Шайх Бах-
лулга йиғиштир дедим. Нимани йиғиштирай, деб сў-
ради. Айттим: Сенга нима бўлди, эшак бўлдингми.
Филҳол арз билан тиз чўкди ва айтди: Махдум, менда
«ғайб илми» (яъни ғойибдагини аниқловчи илм) йўқ.
сизнинг олдингизда бир неча нарса турипти. Мир
айтдилар, Мавлоно Соҳиб, Худо хаки, инсоф билан
айтинг, маълумки, шамъ менинг олдимда сахарга
кадар ёниб туради ва давоту калам ҳам доимо олдимда
бўлади, агар бир маъно хотирга келса, дарҳол уни қайд
этиб ёзаман ва мен тунда сув ичмайман. Демак, сувдан
бошқа йиғиштирилладиган нарса йўқ. Бунча мунозара
ва ўжарлик ва терсликка не ҳожат. Шунга карамай Мир
ҳазратлари ундан узр сўради ва яхши сарпо ва эгар-
жабдуги билан бир от иноят қилди¹.

Бу воқеа, шубҳасиз, катта ҳаётдан кичик бир лавҳа.
улуғ инсон мизожининг бир оний кўриниши. Туг-
ри, хикоя Бобур ва бошқаларнинг қайд қилганидек,
Навоийнинг нозиктабълигидан шаҳодат беради (улуғ
кишилар инсонга хос оддий хислатлардан бегона деб
тушунмоқ, албатта, нотўғри бўлура эди!). Бирок, бу
хикояда биз фақат «нозиклик» ва «инжиклик»нигина
кўриб қолмаймиз, «эшак» иборасини мустасно этсак,
Навоий таънасида асос ҳам бор, балки шу билан бирга,
олижаноблик, меҳрибонлик, самимийлик ва карам-

¹ «Бидоае ул-вақоа». 512-513-бетлар.

саховатни, бундан ташкари, буюк ижодкорнинг факат иш вақтидагина эмас, балки доимо, хатто баъзан уйку учун ажратилган соатларда ҳам ижод ва илҳом билан ҳамоғушлигини кўрамир. Хуллас, бу ҳикоя улуғлик билан оддийлик бир шахсда мужассамлашганини яна бир бор намоиш этади.

Кейинги ҳикоя Алишер Навоийнинг устози Мавлоно Фасеҳиддин Иброҳимнинг куёви амир Садриддин Юнус ҳақидадир. Навоий уни нодонлиги ва бефаҳмлиги учун хуш кўрмас экан. Ҳикояда бир йиғилишда Навоийнинг уни изза қилгани баён этилади. Юнус ўзи ҳақида айтилган аскияни тушунмай, бошда ўзгаларнинг кулгисига қўшилишиб кулади, сўнг мажлисни ташлаб чиқиб кетади¹.

Учинчи ҳикоя ўз характери билан биринчи ҳикояга бир мунча уйғунлашиб кетади. Кунларнинг бирида Навоий уйида бир неча шоир ва надимлар йиғилишган бўлади. Навоий Соҳиб Дорони бемор ётган Мавлоно Фасеҳиддин ҳузурига жўнатади. Йиғилганлар таомдан кейин қолиш-қолмасликни билмай, ниҳоят, тарқаб кетишади. Соҳиб Доро қайтиб келади. Уни Мавлоно Фасеҳиддин ҳузурига жўнатгани хотирасидан кўтарилган Навоий даргазаб бўлиб, нима, менинг уйим ошхонаю, мен ошпазми, еб-ичиб, индамай тарқаб кетасанлар, дейди. Соҳиб Доро воқеани тушунтиришга

¹ Навоий шу муносабат билан куйидаги мисраларни айтган экан:

Хандан бсвакт кушоёд гирсх,

Гиря аз он хандан бсвакт бех.

Ҳанафасе ханда задан барквор

Кўтахи умр диҳад чун шарор (516-бет).

(Шеърнинг мазмуни: бемаҳал кулги тугунни счади, яъни қишқини шарманда қилади, бемаҳал кулгидан йиғилган яхшироқ. Чакмоқдек ҳар нафасда кулмоқ алангадек умрни қисқартиради).

киришади. Навоий ғазабдан тушмай, мусохибларидан сўкинади. Эртаси ва индини ҳам Навоий Соҳиб Дорога бошини кўтариб карамайди. Соҳиб Доро кетмоқчи бўлиб турганда, араздан тушган Навоий уни қойиб, «вожиб ул-вужуд» (худо)дан ўзга ҳаммининг хато қилиши мумкин, сен менинг хотирамдан чиқиб қолганини кишилар олдида бетимга солмай, сабр қилсанг бўлмасмиди, дейди ва ярашиб кетади. Ҳикояни тугатар экан, Соҳиб Доро «дарвоқеъ ҳақ ба жониби Мир буд ва хато аз жониби мо воқеъ шуба буд» («дарвоқеъ, Мир жаноблари ҳақ бўлиб, хато биздан содир бўлган эди») дейди.

XV боб Навоий шарафига Мажидиддин томонидан ўтказилган зиёфат тасвири ва таърифи билан бошланади. Бу тасвир, А.Н.Болдирев таъкидлаганидек, юкори доирадаги зиёфатлар ҳақида батафсил маълумот олиш ва тасаввур ҳосил қилишга хизмат этади. Айни чоғда бобнинг шу қисми Алишер Навоий билан Мажидиддин ўртасидаги муносабатни ёритиш жиҳатидан ҳам аҳамиятли. Бу масалага биз кейинроқ батафсилроқ тўхтаймиз, лекин бу ўринда шунинг айтиш керакки, Алишер Навоий билан Мажидиддин ўртасидаги муносабат доимо бир тарзда бўлмаган, дўстлик ҳам, муҳолифат ҳам содир бўлган.

Бобда яна беш ҳикоя бор. Бу ҳикояларнинг зиёфатга, бобнинг сарлавҳасига бевосита алоқаси йўқ. Соҳиб Доро тилидан баён этилган биринчи ҳикоя Навоийнинг ҳаёти, унинг фазилатлари, шу билан бирга, Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг ўзаро муносабатларини ёритишда фавқулодда аҳамиятга эга.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг мулозимлари қаторига бир воқеанавис – айғокчини ҳам қўшиб қўйган экан. Буни ҳеч ким билмаса-да, Навоий пайқаб олган экан. Қўнлардан бирида бир шахс Навоий уйига бир қалла

канд, бир ёй ва Куръон олиб келади. Навоий ундан максадини сўраса, у отаси юқори лавозимдаги шахс бўлгани, ўзи ҳам мансаб орзусида эканини айтади. Навоий, менда хизмат қилсанг, йилига беш юз тангадан ошиқ маош ололмайсан. Бошқа маслаҳат берай. Куръонни сотсанг, юз тангага олишади, ёй билан кандни йигирма тангага сотасан. Пичок ва сипоҳилар либосига ўхшаш либос сотиб олиб, башанг кийинган чиройли йигитларнинг йўлини тўсиб олиб, «Сизни Хожа Муҳаммад Чинор чакиряпти» десанг, у бечора ёлиниб-ёлвориб, Хожа Муҳаммад Чинордан нажот топмок учун борини сенга ҳада қилади, шу йўл билан бойиб коласан, дейди. У шахс мулзам бўлиб, «туҳфа»ларини кўтариб, Навоий хузуридан чиқиб кетади.

Кечган воқеани айғокчи Хусайн Бойқарога етказди. Даргазаб бўлган шох Ҳирот ҳокими Муҳаммадвалибекни чакиртириб, сенинг номиндан Ҳиротни бошқараётган асрандинг Муҳаммад Чинор эл-юртга жабр-ситам қилиб, кишиларнинг мол-мулки, қизи ва ўғлига кўз олайтириб қараётган экан, агар тезда уни шаҳардан қувиб чиқармасанг, уни ҳам, сени ҳам оғир жазо кутади, дейди. Муҳаммадвалибек Муҳаммад Чинорни юз қалтак билан жазолаб, шаҳардан ҳайдаб юборди.

Бу ҳикояда биз Алишер Навоийнинг адолатсизлик ва инсофсизликка қарши мислсиз нафрат-ғазабини, унинг катъияти ва йродасини, хушёрлиги ва ҳалоллигини равшан кўраемиз. Айғокчи қўйилиши масаласи эса, Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларнинг хийла мураккаб эканлигини кўрсатади, бу масала ҳақида кейинги саҳифаларда махсус тўхтаб ўтамиз.

Соҳиб Доро тилидан баён этилган кейинги ҳикояда Навоийнинг Жаҳонгирбек Барлосдан қасос олиши, Му-

киришади. Навоий газабдан тушмай, мусохибларидан сўкинади. Эртаси ва индини ҳам Навоий Соҳиб Дорога бошини кўтариб карамайди. Соҳиб Доро кетмоқчи бўлиб турганда, араздан тушган Навоий уни қойиб, «вожиб ул-вужуд» (худо)дан ўзга ҳаммининг хато қилиши мумкин, сен менинг хотирамдан чиқиб қолганини кишилар олдида бетимга солмай, сабр қилсанг бўлмас-миди, дейди ва ярашиб кетади. Ҳикояни тугатар экан, Соҳиб Доро «дарвоқеъ ҳақ ба жониби Мир буд ва хато аз жониби мо воқеъ шуба буд» («дарвоқеъ, Мир жанобларни ҳақ бўлиб, хато биздан содир бўлган эди») дейди.

XV боб Навоий шарафига Маждиддин томонидан ўтказилган зиёфат тасвири ва таърифи билан бошланади. Бу тасвир, А.Н.Болдирев таъкидлаганидек, юкори доирадаги зиёфатлар ҳақида батафсил маълумот олиш ва тасаввур ҳосил қилишга хизмат этади. Айни чоғда бобнинг шу қисми Алишер Навоий билан Маждиддин ўртасидаги муносабатни ёритиш жиҳатидан ҳам аҳамиятли. Бу масалага биз кейинроқ батафсилроқ тўхтаймиз, лекин бу ўринда шунга айтиш керакки, Алишер Навоий билан Маждиддин ўртасидаги муносабат доимо бир тарзда бўлмаган, дўстлик ҳам, муҳолифат ҳам содир бўлган.

Бобда яна беш ҳикоя бор. Бу ҳикояларнинг зиёфатга, бобнинг сарланҳасига бевосита алоқаси йўқ. Соҳиб Доро тилидан баён этилган биринчи ҳикоя Навоийнинг ҳаёти, унинг фазилатлари, шу билан бирга, Навоий билан Хусайн Бойқаронинг ўзаро муносабатларини ёритишда фавқуллодда аҳамиятга эга.

Хусайн Бойқаро Навоийнинг мулозимлари қаторига бир воқеанавис – айғокчини ҳам қўшиб қўйган экан. Буни ҳеч ким билмас-да, Навоий пайқаб олган экан. Кунлардан бирида бир шахс Навоий уйига бир қалла

қанд. бир ёй ва Қуръон олиб келади. Навоий ундан мақсадини сўраса, у отаси юқори лавозимдаги шахс бўлгани, ўзи ҳам мансаб орзусида эканини айтади. Навоий, менда хизмат қилсанг, йилига беш юз тангадан ошиқ маош ололмайсан. Бошқа маслаҳат берай. Қуръонни сотсанг, юз тангага олишади, ёй билан қандни йигирма тангага сотасан. Пичок ва сипоҳилар либосига ўхшаш либос сотиб олиб, башанг кийинган чиройли йигитларнинг йўлини тўсиб олиб, «Сизни Хожа Муҳаммад Чинор чакиряпти» десанг, у бечора ёлиниб-ёлвориб, Хожа Муҳаммад Чинордан нажот топмок учун борини сенга ҳадя қилади, шу йўл билан бойиб коласан, дейди. У шахс мулзам бўлиб, «туҳфа»ларини кўтариб, Навоий хузурдан чиқиб кетади.

Кечган воқеани айғокчи Хусайн Бойқарога етказлади. Дарғазаб бўлган шох Ҳирот ҳокими Муҳаммадвалибекни чакиртириб, сенинг номингдан Ҳиротни бошқараётган асрандинг Муҳаммад Чинор эл-юртта жабр-ситам қилиб, кишиларнинг мол-мулки, қизи ва ўғлига кўз олайтириб қараётган экан, агар тезда уни шахардан қувиб чиқармасанг, уни ҳам, сени ҳам оғир жазо кутади, дейди. Муҳаммадвалибек Муҳаммад Чинорни юз калтак билан жазолаб, шахардан ҳайдаб юборди.

Бу ҳикояда биз Алишер Навоийнинг адолатсизлик ва нисофсизликка қарши мислсиз нафрат-газабини, унинг қатъияти ва йродасини, хушёрлиги ва ҳалоллигини равшан кўрамиз. Айғокчи қўйилиши масаласи эса, Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларнинг хийла мураккаб эканлигини кўрсатади, бу масала ҳақида кейинги саҳифаларда махсус тўхтаб ўтамиз.

Соҳиб Доро тилидан баён этилган кейинги ҳикояда Навоийнинг Жаҳонгирбек Барлосдан қасос олиши, Му-

хаммад Бадахший тилидан айтилган хикояда хаддан ташқари ҳовлиқиб кетган, тахтиравонда ҳам ножўя ишлар билан шуғулланган Бойқаронинг баковули Мирҳожии Пирнинг Навоий томонидан фош қилиниши ифодаланган. Бу хикоялар (агар уларга шаксиз қаралганда ҳам) Алишер Навоийни қандайдир қасоскор сифатида эмас, балки адолатсиз, инсофсиз ва ўз мансабини сунистеъмом қилаётган кишиларга бефарқ қараб туролмайдиган қатъиятли бир шахс сифатида гавдалантиради.

Хўжа Маҳмуд Тойбодий тилидан айтилган яна бир хикояда работ қурилайтган жойда бир телбарок киши пайдо бўлиб, у ёқдан-бу ёққа чолиб, хуштак чалиб кафтар учуриши ва Навоий унинг номи ё Шамс, ё Аҳмад, ё Тожиддин деганда, унинг номи «Шамс Аҳмад Тожиддин» бўлиб чиқиши ва ниҳоят, Биноий тилидан баён этилган бир хикояда Муҳаммад Шамс деган шоирнинг айёр ва безори ўғли Порсонинг беъманиликлари сўзланади. Бу икки хикоя ҳам Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти билан у қадар алоқаси йўқ. Порсо ҳақидаги хикоя XV аср муҳитининг қора саҳифаларига доир маълумот берса-да, баъдий жиҳатдан жуда бўш ва зерикарлидир.

XVI бобда учта хикоя келтирилади. Уччала хикояда ҳам Султон Хусайн Бойқаронинг иштироқи бор. I ва II хикоялар Навоий ва Бойқаро муносабатларини ўрганишда маълум қимматга эга.

Биринчи хикоя Хожа Маҳмуд Тойбодий тилидан сўзланади. Алишер Навоийнинг уйланмагани турли фикр-мулоҳазаларни тугдирган экан. Хусайн Бойқаро унинг поклиги ва иродалигини таъриф қилганда, хотини Хадичабегим бунга шубҳа билан қарабди. У Алишерни синаб кўрмокчи бўлибди. Хадичабегимнинг Давлатбахт деган чўриси булар экан, у шундай гўзал

эканки, «кук фалакнинг офтоби унинг жамоли нуридан девона бўлиб, кийим-кечаксиз осмоннинг томида югураркан»¹. Давлатбахт яхши ишонч қозонган. шох оиласи сир-асроридан хабардор махрам экан. Алишер Навоий уни севар экан («... хотири Мир дар фазойи хавои ишқи ў парвоз менамуд»² – «Мир хотираси унинг ишқи хавоси фазосида парвоз қиларди»). Хадичабегим бир кун и хийла кеч кирганда махсус топширик билан Давлатбахтни Алишернинг уйига юборди. Навоий унинг не мақсад билан келгани (тўғриси юборилгани) ни билади, Давлатбахт тунаб қолади. У Алишернинг мукамал эркаклигига, лекин шу билан бирга, иродали ва покдомон киши эканлигига каноат ҳосил қилади. «Чун ин хикоят ба самъи Мирзо ва Хадичабегим расид, – дейилади пировардида, – эътиқоди (эшон) яке дар сад, балки яке дар ҳазор гардид»³. («Бу хикоят Мирзо ва Хадичабегим кулоғига эшитилганидан кейин, уларнинг эътиқоди бирга юз, балки бирга минг бўлди»).

Бу хикоя Навоийнинг шахсий ҳаёти ва хусусий хислатларини ўрганишда фавқулудда катта аҳамиятга эга. Бу масалага биз «Навоий ва Гули» хикоялари туркуми муносабати билан кейинроқ яна қайтамыз.

Навоий билан Хусайн Бойқаронинг ўзаро муносабатини ўрганиш ва ёритиш жиҳатидан иккинчи хикоя ғоятда муҳим бўлгани учун уни таржима қилиб бутунисича кўчириб ёзишни мувофиқ қўрамыз.

«Мавлоно Муҳаммад Бадахший шундай дейдилар. Амири Кабир (Амир Алишер) туркий «Хамса» китобини Султоннинг (Хусайн Мирзо) кутлуг номи билан тўлдириб тақдим этдилар. Мирзо айтдилар: «узук муддат

¹ «Бадос ул-вақое». 583-бет.

² Шу ўринда.

³ Уша ўринда.

ва кўп вақтдан бери мен билан сизнинг орамингизда бир
можаро бор, бугун ўша амр қарор топадиган вақтдир». Ва
можаро шу эдики, Султон Ҳусайн Мирзо Мир Алишерга
муридлик изхори қилар ва Мирзо уни ўз пири дерди. Ва
Мир айтардиларки, олло-олло, бу қандай сўз, биз муридмиз
ва сиз ҳаммининг пирисиз. Бу гап-сўз чўзилиб кетгач,
Мирзо: пир киму, мурид ким, деб сўрадилар. Амир: пирининг
муродини ўзига мурод деб билган киши муриддир, дедилар.
Мирзо кул ранг отни олиб келишни буюрдилар ва у шундай
юрумол от эдики, тун қоронғилиги билан кундуз кунининг
оқлиги бирга қўшилган эди. Ҳеч ким жаҳон яйловида бундай
самандни кўрмаган эди. Мирзо: Сиз бундай шиддатли мурид
ва биз пир эканмиз, бизнинг муродимиз шуки, ушбу отта
минсангиз ва биз жилавни ушлаб юрсак. Минмоқдан Мирнинг
ўзга чораси қолмади. Мир узангига оёқ узатиши билан,
от хуркий бошлади, у шохдан бошка кишини устига
миндирмасди. Мирзо «хай-хай»лади, от Мир миниб олгунича
тек турди. Мирзо жиловни ушлаб етаклаши билан Мир
отнинг устида хушидан кетди ва уни кўтариб туширдилар»¹.

Бу воқеага шубҳа билан қарашга ҳеч қандай асос йўқ.
Ҳикоя Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатининг хийла
мураккаб бўлганини яна бир бор таъкидлайди. Бу икки буюк
шахс ўртасида маълум зиддият ҳам, садокат ва улуг эҳтиром
ҳам бўлган. Бу масалага халқ хикоя ва афсоналари муносабати
билан кейинроқ яна қайтамыз.

Мавлоно Шихоб хақидаги учинчи хикоя икки қисмдан
иборат. Биринчи қисмининг Навоийга у қадар алоқаси йўқ.
Унда Мавлоно Шихобнинг Куръондаги шеърларни «Яс»
сурасидан охиригача тўплаб тадвин

¹ «Бадое ул-вақое. 586-587-бетлар.

(девои) қилгани, Хусайн Бойқарога тақдим этгани айтилади. Бойқаро бу ишга минг танга инъом бериб, Қуръоннинг бошидан схирига қадар бўлган барча шеърларни тадвин қилсанг, йилига беш минг танга ва беш юз харвор ғалла нафақа белгилаймиз, дейди. Мавлоно Шихоб беш йил меҳнат қилиб бу ишни адо этади. Унинг хизмати Абдурахмон Жомийга ҳам манзур бўлади. Бирок, бундан ҳасад қилган Мавлоно Нуриддин Муҳаммаднинг ғийбати туфайли Хусайн Бойқаро ваъдасидан қайтади. Шу воқеани баён этганидан кейин Восифий «Мажолис ун-нафоис»дан Мавлоно Шихоб фаслини кучириб ёзади, бу фаслнинг охирида «онга Мавлоно Носириддин Муҳаммаддин ажаб зулм ўттиким, ҳеч ким гаврига ета олмади»¹ сўзлари бор. Эҳтимол, шу таъкид учун Восифий Мавлоно Шихобга доир бу воқеани ҳикоя қилгандир.

Ҳикоянинг иккинчи қисми Навоий билан Мавлоно Шихоб ўртасида содир бўлган қуполрок бир ҳазилга бағишланган. Мавлоно Шихоб Навоийнинг ёзишича, «одамийлик суратидин мунхалё бўлуб, ўзга жонвор суратиға масх бўлғай. Андоқки, инсоният сиратидин субоъ ва баҳойим сиратиға мубаддал бўлубдур»². Эҳтимол, шунинг заминиди бўлса керак, Мавлоно Шихобнинг хачирлари «моҳича» (уграга ўхшаш таом) ер экан, деган нақл пайдо бўлади. Қунларнинг бирида Навоийнинг уйида бир неча меҳмон бўлиб, Навоий қўл юваётиб тегажағлик билан Мавлоно Шихоб хачирига «моҳича» берилдими, деб сўрайди, мулозимлар «йўқ,

¹ «Бадое ул-вақое». 591-592-бетлар. Бу жумла «Мажолис ун-нафоис»нинг илмий-танқидий матнида «анга шаҳар шайхул исломидан ажаб зулм ўттиким, ҳеч киши гаврига ета олмади» тарзида ёзилган.

² «Мажолис ун-нафоис». 154-бет.

хизматкорлар унутибди» деб жавоб берадилар. Навоий Мавлоно Шихобга: бу хачир ҳам сизга жуда бош оғриги бўлди-да, деган эди, Мулло Шихоб: ха, бу шум хачир яна бир одат чиқарганки, овқатдан кейин кўз ювиш ва оғиз чайиш учун обдаста била жом талаб қиладиган бўлиб қолди (Навоийга ишора қилинган). Ҳикоянинг охирида Восифий бундай дейди: «Мавлоно Соҳиб мефармудандки, харгиз Мурро бо он тағйир ва тақдир надидаам. Аммо Мир таҳаммул карда ба ханда гузаронидан. Ин далиласт бар камоли улув машраби Амир Алишер»¹ («Мавлоно Соҳиб дер эдиларким, мен Мирни ҳеч қачон бу даражада ўзгариб кетгани ва ғазабланганини кўрмаган эдим. Аммо Мир сабр этиб, кулги билан ўтказиб юбордилар. Бу Амир Алишернинг хулқи олийлиги ва баркамоллигига далилдир»). Ҳикоянинг охирига илова этилган бу жумлалардан кейин, назаримизда, яна бирон сўз демок ортиқчадир.

Шихоят, Биноий фазилатлари ва унинг Навоий билан зарофатларига бағишланган XVII боб муқаддима ва саккиз ҳикоядан ташкил топган. Муқаддима Мавлоно Биноийнинг сифат ва фазилатларига бағишланган. Мавлоно Биноий тилидан айтилган биринчи ҳикояда Навоийнинг иштироки йўқ, бобнинг охиридаги уч ҳикояда Биноий қатнашмайди. Қолган тўрт ҳикоя Навоий билан Биноий ўртасида содир бўлган воқеалардан олинган. Шундай қилиб, бобнинг ҳаммаси эмас, балки маълум қисми бевосита Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабат, воқеа, ҳақиқ-мутобиқага бағишланган. Боб қуйидагича бошланади: «Мавлоно Муҳаммад Бадахший мефармуданд ки Амир Алишер Мавлоно Бинойро бисёр муътақид буд ва дар тазкиратул шуарон турки («Маҷолис ун-нишъон» — Н.М.) агарчи ўро таъризот ва ташнийот

¹ «Навоий ул-нақо», 592-бет.

кардаанд, аммо бар афозили заки ал-фаҳм махфий нест, ки он мутазамман таъриф бисёр аст...»¹ (Мавлоно Муҳаммад Бадахший айтар эдилар, Амир Алишер Мавлоно Биноийга жуда эътиқодлидир ва туркча шоирлар тазкирасида, яъни «Мажолис ун-нафоис»да, гарчи уни киноя ва айб қилганлар, аммо закий фаҳмли фозилларга махфий эмасдурким, у тазкира кўп таърифни ҳам қамраб олади...). Шу сўзлардан кейин «Мажолис ун-нафоис»да Мавлоно Биноий ҳақида берилган куйидаги фасл келтирилади («Бадое ул-вақое» матни асосида кўчираман): «Мавлоно Биноий авсотун носдиндур, муваллади Ҳиридур. Бағоят қобилияти бор. Аввал таҳсилга машғул бўлди, анда кўп рушди бор эрди, бот тарк қилди. Хатга доғи ишқ пайдо қилди, фурсатда ободон битиди... Аммо муажжаб ва максурлиғидин эл кўнглига мақбул бўлмади. Бу сифат сабаби учун фақр тариқин ихтиёр қилди ва риёзат ҳам тортди. Чун пири йўқ эрди, ўз бошича қолгон учун ҳеч фойда бермади. Эл таън ва ташнидин Ҳирида тура олмай Ирокга борди, анда доғи ушбу рангда овозалар юборди. Аммо чун йигитдур ва қобил ва кўп ғурбат ва шикасталик тортти. Умид борким, нафсига ҳам шикаст етмиш бўлғай. Ҳар тақдир била бу матлаъ анингдур, матлаъ:

Ба сурма он ки снях қарл чашми ёри маро,
Ба сони сурма снях қарл рўзгорни маро»².

Алишер Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабат бир тусда бўлмаган, у хийла мураккаб бўлган. Ҳикоя

¹ «Бадое ул-вақое». 593-бст.

² «Бадое ул-вақое». 593-599-бетлар. Матъаланинг менинг ёримнинг қўзини сурма билан қора қилгандан рўзгоримни ҳам сурмадас қора қилди.

ва латифалар шу мураккабликка асосланган, ёки тўғ-
 рироғи, муносабатнинг мураккаб, зиддиятли томон-
 ларини камраб олган. Бундан катъи назар, Биноий
 Навоийга мислсиз эҳтиром ва эътиқод билан ёндошгани
 каби Навоий ҳам уни таъриф-тахсин қилган. Шуларни
 кўзда тутиб, Зайниддин Восифий Мавлоно Муҳаммад
 Бадахший тилидан Навоийнинг Биноийга, бир томон-
 дан, ихлос ва эътиқоди, иккинчи томондан, унга тан-
 қидий муносабатини таъкидлайди. Убу билан кифояланиб
 қолмайди, шу фикр-мулоҳазаларни Навоийнинг ўз ти-
 лидан келтириб, «Мажолис ун-нафоис»дан Биноий
 фаслини кўчириб ёзади. Шу фаслга эътибор берайлик.
 Ундаги фикр-мулоҳазаларни уч туркумга ажратиш мум-
 кин: ижобий («бағоят қобилияти бор», «Аввал тахсилга
 машғул бўлди, анда кўп рушди¹ бор эрди», «Хатка
 ишқ пайдо қилди, оз фурсатда ободон битиди», «Му-
 сики фанига майл кўргузди, бот ўрганиб, хийли ишлар
 тасниф қилиб, рисола доғи адворда битиди»), танқидий
 («Аммо муажжаб ва максурлиғидин эл кўнглига макбул
 бўлмади», «Эл таъна ва ташнидин Ҳирида тура олмай
 Ироқга борди, анда доғи ушбу рангда овозалар юборди»)
 ва ниҳоят тазкира муаллифининг тилаги («Аммо чун
 йигитдур ва қобил ва кўп ғурбат ва шикасталик тортти.
 Умид борким, нафсига ҳам шикаст етмиш бўлғай»).
 Навоий Биноийнинг «ғурбат» ва «шикасталик» тортгани-
 дан афсусланади, унинг рўзгори коралигидан (келтирилган
 матлаъ бежиз эмас) қайғуради.

Восифий холис мулоҳаза юритиш учун «Ва мавлоно
 Биноий низ ба жаноби Мир ақидаи ғариба доштра»², (Ва
 Мавлоно Биноий ҳам Мир жанобларига нисбатан қизик
 ақидада бўлган), деб Биноийнинг «Мажма ул-ғаройиб»

¹ Рушд – тўғри йўл топниш, етилиш.

² «Бадое ул-вақос». 594-бет.

қасидасидан 116 байт келтиради. Беш юз бир байтдан иборат бўлган бу қасидани Биноий Самарқандда битган ва уни Алишер Навоийга бағишлаган. Восифий келтирган байтларда Биноий Алишер Навоийни мадх этади, уни шоир, олим, фозил ва шоҳнинг муқарраби сифатида таъриф-тавсиф қилади, ўз ҳасбиҳолини баён этиб, Самарқандда мусофирлик азиятларини чеккани, Ҳирот ва Ҳирот аҳлини соғинганини айтади ҳамда узрхоҳлик қилади. Биноий Алишер Навоий ҳақида, жумладан, бундай дейди:

... На ба давлат туро касе ҳамбар,
На ба дониш туро касе ҳамсон.
Дар суҳан беҳтари зи Ҳокони,
Дар ҳукумат наи кам аз ҳокон.
Фазли ту азҳару миша шамс аст,
Ҳамчу хуршед ба жаҳони тобон.
Ман чи гўям, ки аз фазоили ту
Ҳарчи гўянд ҳаст сад чандон.
Гар ба талвин расад фазоили ту,
Натвон забти он ба сад девон.
На ҳамин дар замона мислат нест,
Ки набуда аст ҳам ба ҳеч замон...
Ончи рондам зи давлати ту суҳан,
В-ончи додам зи дониши ту нишон,
Нест иғроқи шоирона дар ин,
Нест таҳийли муншиёна дар он.
Бегумон воқеъ асту ҳаст яқин,
Ба яқин собит асту нест гумон¹.

(Мазмуни: ...на давлатда сен билан баравар, на илмда сен билан ҳамсон бор. Сўзда Ҳоконийдан яхшироқсан, ҳукуматда ҳокондан кам эмассан. Сенинг фазлинг куёшдек зоҳир ва хуршиддек жаҳонга товланиб туради.

¹ «Бадое ул-вақое». 601-602-бетлар.

Ман сенинг фазилатларинг хакида не дейин, чунки хар канча айтилса, ундан юз чандон зиёддир. Агар сенинг фазилатларинг девон қилинса, юз девонга ҳам сиғмаган бўлар эди. Замонада сенинг мислинг йўқ, бундан аввал ҳам бўлмаган... Сенинг давлатинг хакида нимаики нишона деган бўлсам, билиминг тўғрисида нимаики нишона берган бўлсам, булар шоирона муболага ёки адибона хаёл эмас. Хаммаси воқеадир, хаммаси мукаррардир, барчаси ҳақ бўлиб, гумони йўқдир).

Энди ҳасбиҳол, гинахонлик ва узрхоҳлик ифодаланган бир неча мисра келтирамиз:

Дин панохо, ба хидматат накле
Мекунам арзадошт аз фармон...
Дар Самарқанд, агарчи бекадрам,
Чун Умар дар вилояти Кошон,
На ба ирфони ман касеро илм,
На касеро ба илми ман ирфон.
Бо хама шокирам зи мунъими худ,
Неъматашро чаро кунам куфрон...
Сарваро, гар чи дидам аз дари ту,
Чаври беҳад чафои бепоён,
Дошти дар азоби гуногун,
Бандаро бе шавоибн хазлон,
Гох мечастам аз ту шаҳр ба шаҳр,
Ҳам чу маҳи тира рӯзу саргардон,
Гох мутвори аз ту ҳамчу хилол,
Зада насхам зи дидаҳо пинҳон.
Бе ту чун оби Даргамам дар ғам,
Бе ту чун рӯди Кӯҳакам гирён.
Шаб зи шавки ту мекунам то рӯз,
Чун шағолони Ғотфар афгон.
Ҳам чу оби ҳаёт мажлиси ту,
Рӯҳи қон аст руҳбахши чиннон.
Дорам умед аз наводи карим,

Роҷсам аз муҳаймини маннон,
Ки барорадам аро аз мушкили ҳаҷр,
Ба висолат расонадам осон.

(Мазмуни: дин таянчи, сенинг эътиборингта арзи-
ҳолимни йўллаيمان... Гарчи Самарқандда, худди Умар
Кошон вилоятида бўлганидек, бекадрман, на менинг
маърифатимдан бирор киши илм олади-ю, на илмим
бирор кишига маърифат беради, шунга карамай, ўз
неъматимдан шукр қиламан, нега берган неъматига
куфр қилайин... Эй сарвар, гарчи сенинг даргоҳингда
беҳад жабр ва бепоён жафо чекдим, бандани беайб
йироқка солдинг, турли азобларга тутгинг, кундузи
хира ва саргардон ой каби шаҳарма-шаҳар кезиб
юрдим, гоҳ янги ойдек сендан тутқун бўлиб, пасхам
олиб, кўрар кўзлардан пинҳон юрдим. (Аmmo) сенсиз
Даргам сувидек ғамдаман, сенсиз Кўҳак (Зарафшон)
дарёсидек гирёнман, сенинг шавқинг билан кечаси
тонг отгунча Ғотфар чиябўриларидек фиғон чекаман.
Сенинг мажлисларинг оби ҳаётдир, жаннатдек руҳ бахш
этувчи жон руҳидир. Каримнинг (оллонинг) эҳсонидан
умидворман, саховатли кузатувчи (худо) тегишлигимни
беради, у ҳажр мушкулотидан мени кутқаради ва
осонлик билан мени сенинг висолингга етказади).

Мураккаб, хийла зиддиятли сатрлар. Мусофирлик,
ғариблик азоб-машаққатлари, қандайдир можаролар, алам,
гина-қудурат, гинахонлик... Лекин шулар билан бирга,
Навойига ихлос, эътиқод, уни ва у бошлик мажлисларни
қўмсаш, бетокатлик, Хиротга қайтиш иштиёқи...

Бинойи 1494/95 йилларда Самарқандга келган эди.
Бу қасида Самарқандга келганидан бир-икки йил кейин
ёзилган бўлиши мумкин. Қасиданинг Алишер Навоий
қўлига бориб етган-етмагани, унинг бунга муносабати
ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Алишер Навоий

«Мажолис ун-нафоис»дан ташқари Мавлоно Биноий ҳақида «Фавойид ул-кибар»даги «Сокийнома»да сўз юритиб, унинг номини илм-фанда, санъат ва адабиётда машҳур бўлган кишилар каторида зикр этади:

Яна бири келди Биноийки, фунун
Касбида айламади манъи жунун¹.

Бошқа маълумот, мулоҳаза йўқ.

Биноий билан Алишер Навоийнинг муносабати, афтидан, икки марта кескин тус олади. Биринчи марта бу муносабат Биноийнинг Ирокка кетиши билан тугалланади. Навоий «Мажолис ун-нафоис»да «Эл таън ва ташниидин Ҳирида туролмай, Ирокка борди» деса, Биноийнинг ўзи, Хондамир, Бобур ва Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабатлар билан изоҳланадилар. «Чун аз назокити табъ ва инхирофи мизочи Амир Алишер имкони сукунд дар билоди Хуросон мутлааззир шуд, ҳавои сайри Ирок дар тахтагоҳи димоғам мусаммам гардид ва ин каломи саодатфарчом ба ин камина фил-бадеҳа бар забон ҷорий шуд:

Агар муҳибби Ҳусайнию Рост мегӯи,
Машав муҳолифу оҳанг кун ба мулки Ирок.

(Мазмуни: «Амир Алишернинг нозик табъи ва менага нисбатан мизожининг қайтиши туфайли Хуросон вилоятида сокин қолмоқ имкони қийинлашди ва димоғим тахтгоҳида Ирокка сайр қилиш ҳаваси қатъий қарор топти ва саодат билан хотималанувчи бу сўз каминанинг тилида бадеҳа тарзида воқеъ бўлди:

Агар Ҳусайний муҳибю рост десанг.

¹ «Фавойид ул-кибар», 719-бст.

Бу охангга карши бўлма-ю Ирок мулки томон оханг тути¹.

«Алишербекка хили мутаарриз экандур. Бу жихаттин хили жафолар тортти. Охир тура олмай Ирок ва Озарбайжонга Яъкуббек қошига борди. Яъкуббек қошида ёмон эмас эди....»² – дейди Бобур. «Мажолис ун-нафоис»дан келтирилган жумла билан Биноий ва Бобурдан келтирилган сўзлар ўртасида маълум тафовут бор. Бизнингча, Алишер Навоий Биноийни кечирган, унинг узрини қабул этган, бинобарин, Ирокка жўнашини «Эл таъни» билан изоҳлайди, аммо Навоийнинг афв этгани Биноийга маълум бўлмай туриб, у Ирокка йўл олган бўлиши мумкин. Биноий Ирокдан кайтади, Навоийлар доирасидан яна муносиб ўрин олади. Кейинрок (чамаси 4 йиллардан кейин) Навоий билан Биноий Мовароуннахрга – Самарқандга йўл олади. Биноийнинг фаолияти ва меросини синчковлик билан ҳар томонлама чуқур ва кенг тадқиқ этган йирик шарқшунос Абдулғани Мирзаев таъкидлаганидек, бу муносабатлар миллий заминда эмас, балки хусусий заминда кескинлашган.

Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабатнинг ёмон бўлиши ва кескинлашуви бу икки шахснинг мизожи – характери билан боғлиқ хусусий масаладир. Маълумки, Навоий табиатан нозикфеъл киши бўлган. Биноий эса хийла мағрур, баъзан бетакаллуф; вазият билан жавобсиз қолдирмайдиган бетгачопаррок киши бўлиб, баъзан чегарадан чиққан, хаддан ошган. Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабат мана шундай гап-сўзлар заминида ёмонлашган.

¹ Бу байтда Хусайний. «Рост» га «Ирок» айти чокда куйларнинг ҳам номи бўлиб, шоир сўз ўйини ишлатган.

² «Бобурнома». 242-бет.

Алишер Навоий ва Мавлоно Биноий ҳақидаги хикоя-латифалар шундай хусусий муносабатлар заминида туғилган, бадиийлаштирилган, баъзан ортиқ даражада бўрттириб тасвирланган хикоя-латифалардир. Булар Восифийнинг «Бадое ул-вақое», Бобурнинг «Бобурнома» ва Қазвинийнинг «Мажолис ун-нафоис» таржимасида баён этилган.

Энди «Бадое ул-вақое»даги хикоялар билан танишиб мулоҳаза юритайлик. Биринчи хикоя (таржима):

Мавлоно Муҳаммад Бадахшийдан нақдирким, айтар эдилар: Мирнинг одатлари бор эдиким, ҳар хайитда ёр-дўстлар ва суҳбатдошлар ҳамда мулозаматларида бўлган маҳрам ва фозилларга муносиб сарпо инъом қилар эдилар. Одат бўйича хайит куни мажлисда ҳозир бўлган кишилар олдига чопон қўйдилар. Мавлоно Биноий ўрнидан турди ва қиблага юз ўгириб сажда қилди, мажлис аҳли айтишди: бу қанақа сажда? Айтди: бу шукр саждасидир. Зероки, Мир ҳазратининг мизожи Биноийга нисбатан ғоят ёмон деган гап-сўз бор, ҳозир маълум бўлдики, бу ёлгон экан ва Мир бу каминага ғоятда лутфли ва марҳаматли эканлар. Кўрмайсизми, ҳаммага шарафли чопонлар юборган бўлсалар, бу каминага ўз хусусий чопонларини юбориптилар¹.

Агар бу хикоя дарҳақиқат воқеа бўлган бўлса, Алишер Навоий қалтис ҳазил қилган, Биноий эса жавобдан ундан ҳам ошиб тушган. Шубҳасиз, бундай қалтислик маълум из қолдириши мумкин².

Яна бир хикоя:

Шундай дейдиларки, бир маҳал Мулла Биноий Ирокдан келиб, фозиллар ва турли олий кишилар иштирок этган

¹ «Бадое ул-вақое». 613-614-бетлар.

² Бу хикоя кейин Мушфиқийга нисбат берилиб, у «Абдуллаҳон менга ўз чопонини тақдим қилди» дейди. Қурағ: А.К.Буровков, Навоий ва Джами в народном предании, зикр этилган журнал, 484-бет.

Мир мажлисида бўлдилар. Мир Яъқуббекнинг латифа ва шонли сўзлари ҳақида гапиришни сўради. Мавлоно Биноий айтдиларки, Яъқуббекнинг ҳеч бир латофати ва аҳлининг унинг туркча шеър айтмаслигига тенглаша олмайди. Мир айтдиларки, эй Биноий, кўполлик ва ҳақиқатни ҳаддан оширдиг, энди шунга муносиб бўлиб қолдингки, оғзингга ахлат тўлдиргайдирлар. Биноий, бу кийин эмас, туркча шеър айтсам, шунга тенг бўлади», – дейди¹.

Бу ниҳоятда қалтис ҳазил-мутойиба. Ушбу ҳазил-мутойибада биз Навоийнинг одатдаги юмори, ҳазилини эмас, балки ҳақли равишда ғазаб ва нафратини кўрамиз. Биноий атайин Навоийнинг ғашига тегиш мақсадида шундай қалтис ҳазил қилган.

Шу ўринда Алишёр Навоий ва Мавлоно Биноий муносабатларига тааллуқли бошқа муаллифлардан ҳам бир неча ҳикоя келтиришни мувофиқ кўрамиз. Бобур Биноий ҳақида сўз юритар экан, унинг Навоийга «Мутаарриз» – «терс»лигини таъкидлаб, буларнинг ўртасида рўй берган ҳазил-мутойибалардан бир нечтасини ҳикоя қилади. «Ул жумладан бири будурким, – деб сўз бошлайди Бобур, – бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар, Алишербек мутойиба билан дерки «ажаб балоест дар Ҳири агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад». Биноий дерким, «агар жам мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад». Охир бу зарофатлардин яна Ҳиридин Самарқанд азимати қилди»².

¹ «Бадое ул-вақое», 614–615-бетлар.

² «Бобурнома», 242-бет. Форс-тожикча жумлашларнинг мазмуни: «Ажаб бир балодирки. Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегди», «Йиғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегди». Бу эпизод Восифийнинг «Рўзе жиноби Мир Мавлоно Биноиро талабадиланд...» деб бошланган ҳикояси (615-бет) охирида айнан мавжуд.

Бобур яна шундай маълумот беради:

«Алишербекни қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар ишта бир нима пайдо килди, ул ниманинг ривож ва равнаки учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким Алишербек кулок огригида ёғлик боғлагон учун хотунлар кўк ёғликни кийиқ боғлагонни «Нози Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладан Биноий Ҳиридан азимат қилур вақт эшиги учун полондўзга ғайри муқаррар полоне буюрар, отини «Алишерий» дер, «Полони Алишерий» машхур бўлди»¹. Бу, албатта, олдинги ҳикояларнинг кўпидан хийла фарқ этувчи енгилрок юмордир, зарофатдир. Бу ҳикоя «Мажолис ун-нафоис»нинг форсча таржимасида Муҳаммад Қазвиний томонидан ҳам ҳикоя қилинган².

«Бинойнинг зарофат қилғони хотирга келди: бир кун Алишербек қошида Биноий зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меводам, вале тугмахо намемонад ва мониаст». Биноий дерким: «Тугмахо чи мониаст, бодигиҳо мониаст (Вал-ухдату алар рови)»³. Бу кейинги ҳикоя ҳам Навоий билан Биноийнинг мизожи кўп ҳолларда бир-бирига тўғри келмагани, шунинг оқибатида уларнинг муносабати кескинлашганини кўрсатади.

«Бадое ул-вакое»да Навоий билан алоқадор яна бир

¹ «Бобурнома», 242-бет.

² Қарағ: Н.А.Болдырев, Персидские переводы «Маджалисан-нафоис» Навои, ученые записки ЛГУ, № 128, Серия Восточноведческих наук, вып. 3, История и филология стран Востока.

³ «Бобурнома». 431-бет. «Форс-тожикча жумлаларнинг мазмуни: «Яхши зарофат қилдинг, чакманни берардим, лекин тугмаларни қўймайди ва монилик қилади». «Тугмалар монӣ эмас, балки ҳавойилик монӣдир». Қавс ичидаги ибора «Масъулияти – гуноҳи ҳикоячининг бўйнида» мазмунидадир».

неча хикоя берилган. Улардан бирида Хиротда пайдо бўлган безорилар, уларни жазолаш тадбирлари ва Носир деган безорининг зарофати ва ҳозиржавоблиги туфайли жазодан омон қолгани, Навоий, уни панд-насихат билан озод этгани баён қилинади. Хикоя хикоялигидан кўра XV аср ижтимоий ҳаёти ва ихтилофлари ҳақида маълумот берувчи манба сифатида аҳамиятлироқдир. Яна бир хикоя Баҳлул томонидан баён этилиб, Навоийнинг сейистонлик Қозизода деган йигит билан танишгани, ўз таассуротларини Жомийга айтгани, Жомий истеъдодли бу йигит билан танишув орзусида бўлгани ва Қозизоданинг Жомий ҳузурига келгани, уни танимай мулзам бўлгани, Жомий уни хушлик билан маъзур тутгани хикоя қилинади. Яна бир хикояда (бу хикоя Шайхзода Ансорий тилидан сўзланади) Озарбайжондан келган Ҳофиз Ғиёсиддин Дехдор деган кишининг жуда кўп соҳалар бўйича қобилиятли экани, унинг Навоий ҳузурига ташриф буюриши, Навоийнинг уни имтиҳон қилиб, мамнун бўлиши айтилади.

«Бадое ул-вакое»нинг XXV бобида Бехзод ишлаган машҳур сурат (бог, богнинг тўрида Навоий, бир қўлида ҳасса, иккинчи қўлида олтин товоқ, атрофида шоирлар, олимлар... Навоий суҳбатдошлари бошидан олтин чочмоқчи) ва шу сурат муносабати билан Соҳиб Доро, Мавлоно Фасеҳиддин ва бошқаларнинг зарофати баён этилади. XXXVI бобда эса Навоийнинг ҳиммат ва марҳаматини баён этувчи юмористик бир хикоя келтирилган. Бу хикоянинг қисқача мазмуни бундай: Ҳасаншоҳ деган шоир бўлар экан, у ниҳоятда ҳазилкаш экан. Бир киш фасли моддий томондан жуда қийналиб қолади. Ўғлига пешонангни кўк рўмол билан танғиб олиб, қора либос кийиб, Навоий ҳузурларига бор ва отам казо қилди дегин. У киши харажат учун маблағ беради,

сен бозорга бориб рўзгорга зарур нарсаларни сотиб олиб келасан. Йигит Навоий даргоҳига боради, афсусланган Навоий 300 хонлик бериб жўнатади. Эртаси Ҳасаншоҳ Навоий хузурига боради. Навоий таажжубдан лол қолади, сен ўлган эдинг-ку, бу қандай бўлди, дейди. Ҳасаншоҳ, агар кеча ёрдам бермаганингизда, дарҳақиқат ўлар эдим, дейди. Бу зарофатдан қулиб, Навоий Ҳасаншоҳга сарпо ва минг динор инъом қилади¹.

«Бадое ул-вақое»даги Навоийга тааллуқли ҳикоялар шулардан иборат. Бу ҳикоялар Алишер Навоийнинг шахсий ҳаёти ва хислатларини, унинг шоир, олим ва давлат арбоби сифатида тутган мавқеини, илм-фан, санъат-адабиёт ахлларига ҳомийлигини, мусохиблари доирасини, дўстлари ва муҳолифларини, Хусайн Бойқаро, вазир Мажиддин, шоир Биноий ва бошқалар билан муносабати мураккаблигини ёритишда муҳим бир манба бўлиб хизмат қилади. Лекин бу манбага илмий-танкидий муносабатда бўлиш, бошқа манбалар билан, Навоийнинг ўз мероси билан қиёсий ўрганиш лозим. Ҳар қалай ҳикоялар Навоий сиймосини улуғ ва оддий бир инсон, пок, ҳалол, иродали, қатъиятли шахс, ниҳоятда истеъдодли шоир, олим, фозил, халқпарвар, мушфик, саховатли, марҳаматли бир киши, шу билан бирга, нозиктабиат бир одам сифатида гавдалантиради.

Шу бобда навоийшунослик эътиборидан четда қолиб келаётган яна бир манба – Мавлоно Фахриддин

¹ Навоий «Мажолис ул-нафис»да шоир Ҳасаншоҳ ҳақида бундай дейди: «Хуросоннинг қадимий шуаросидиндур, Шохрух Мирзо замонидин фархунда дивронгача кўпрак салотин ва ақобир ва мутаин злға мадҳи ва ҳам мирсияси бор» дейди ва шеърларидан бир матлаъ келтиради («Мажолис ул-нафис». 90-бет).

Али Сафийнинг «Латоиф ут-тавоиф» асари хакида тўхтаб ўтишни мувофиқ кўрамиз.

Фахриддин Али XV асрнинг машхур олими Хусайн Воиз Кошифийнинг ўгли бўлиб, Сафий унинг адабий тахаллусидир. Фахриддин Али ҳар томонлама кенг ва чуқур билим олади, отасининг анъаналари изидан боради. Сафий нақшбандийликка доир «Рашахоти айн ул-лаёт», («Ҳаёт чашмаси томчилари»), «Анис ул орифин фил-мавоиз» («Орифларнинг дўсти ва панд-насихатлар»), «Маҳмуд ва Аёз» достони, «Латоиф ут-тавоиф» («Турли тоифаларнинг латифалари») китобини яратади ҳамда отаси Хусайн Воизнинг «Асрори Қосимий» асарини «Кашф ул-асрор» («Сирларнинг кашфи») номи билан қисқача баён этиб чиқади.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Мавлоно Сафий хакида сўзлаб, «Мавлоно Хусайн Воизнинг ўғлидур, бағоят дарвешваш ва фоний сифат ва дард-мандпеша йигитдур, Ҳиридин Самарқандга ҳазрат Хўжа Убайдулло Аҳрор суҳбатиға мушарраф бўлур учун борди. Ва андоқ дерларким, анда қабул шарафин топиб, иршод ва талкин саодатиға сарафроз бўлуб, яна Хуросонга келди, таъби хуб воқеъ бўлубтур»¹, деб унинг шеърларидан бир матлаъ келтиради. Сафий кўпчилик асарларини XVI аср аввалларида яратган. Шу асарларидан бири «Латоиф ут-тавоиф»ни 1530–1533 йилларда тугаллаб, Ғуржистон² шоҳи Муҳаммад Сайфулмулукка тақдим қилади³.

«Латоиф ут-тавоиф» 14 бобдан ташкил топган бўлиб, асосан, латифа, хикоят ва ривоятлардан иборат.

¹ «Мажолис ун-нафоис». 153-бет.

² Ғуржистон Ҳирот ва Ғизна оралиғидаги бир кичик вилоят бўлган.

³ Сафавий ҳукмдорларидан Шоҳ Тоҳмасп таъкибига йўлиққан

Али Сафий хижрий 989 (мелодий 1533) Ҳиротга қайтади ва уша йили вафот этади.

Буларни муаллиф халк оғзидан, Мухаммад Авфийнинг «Жомеъ ул-хикоёт», Замахшарийнинг «Рабеъ ул-аброр» («Яхши кишиларнинг баҳори») асаридан, Убайди Зоко-ний таснифотидан, араб муаллифлари китоботи ва бошқа манбалардан олиб тартиб берган. Сайфий хикоя ва латифаларни уларда иштирок этувчиларнинг қайси табақага мансублигига қараб, бобларга, бобларни ич-ки бўлим – фаслларга ажратган. Булар шоҳлар ва султонлар (III боб), амирлар ва вазирлар (IV боб), адиб мунши, надим ва сипоҳийлар (V боб), сўз усталари – булағо ва фусаҳо (VI боб), машойих, уламо, қози ва фақиҳлар (VII боб), муаббир¹ ва мунажжимлар (VIII боб), шоирлар (IX боб), зариф кишилар (X боб), бахил ва хомтамаъ кишилар (XI боб), ўғрилар, тиланчилар ва бошқалар (XII боб), болалар, қуллар ва канизаклар (XIII боб), аблах, қаззоб ва шу тоифадаги бошқа кишилардир (XIV боб).

«Латоиф ут-тавоиф»да тарихий шахслар, ярим тарихий, ярим афсонавий қаҳрамонлар, фантастик персонажлар ва бошқалар иштирок этади. Ҳикоя ва латифаларда далилий маълумот ҳам мавжуд, кўп ҳолларда буларни чегаралаш ҳам амримаҳол. Буни муаллифнинг ўзи ҳам эътироф этади. «Латоиф ут-тавоиф» Шарк ҳикоячилигининг намунаси, форс-тожик бадиий нас-рининг муҳим бир ёдгорлиги.

«Латоиф ут-тавоиф»да XV асрдаги бир неча шоирнинг фаолияти, хислати билан боғлиқ қизик хангомалар, латифалар бор. «Латоиф ут-тавоиф»²да Абдурахмон Жомийга бағишланган махсус бўлим ва Алишер Навоийга доир бир неча ҳикоя-латифа бор.

¹ Муаббир – туш таъбир этувчи.

² Китоб Техронда Аҳмад Гулчин Маоний томонидан нашр этилган «Латоиф ут-тавоиф» асосида мухтасар қилиб тузилган. Насрда тайерловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳалим Саидов.

I. Қўнларнинг бирида шоир Биноий Амир Алишер даргоҳига келиб ўтирди. Амир чодирдан туриб, ташкарида ким бор? – деб сўради.

Айтди:

– Биноий!

Айтди:

– Яхши келибсан, биз бир оз масхарабозлик килиш учун бирор кимсанинг келишини истаб ўтирган эдик.

Биноий айтди:

– Биз ҳам шунга келганмиз¹.

II. Шоирлардан бири у ҳазратга айтди:

– Мен Камол девони ва Хожа Ҳофиз деъонига ва Амир Алишернинг юз сўзига (шеърига) жавоб айтганман. У Ҳазрат айтдилар:

– Худога нима жавоб берасан?².

Биринчи латифада Навоий ва Биноийнинг ўзаро ҳазилкашлиги баён этилган бўлса, кейинги латифанинг бош қаҳрамони Жомийдир. Бу ҳикоялар кувнок юмор ва ҳозиржавоблик билан характерланади. Жомий ва бошқалар ҳақидаги ҳикоя-латифалар XV–XVI асрлар ҳикоя-латифа санъатини ҳамда Алишер Навоийнинг ижтимоий-маданий муҳитини ўрганиш жиҳатидан аҳамиятлидир.

Шундай қилиб, ёзма манбалардаги Навоийга тағлуқли ҳикоя ва латифалар, бир томондан, тарихий воқеликнинг, иккинчи томондан, бадиий фантазия ва ижодий тўқиманинг маҳсулидир. Бу ҳикоя ва латифалар мазмун жиҳатдан ҳам, бадиий услуб жиҳатдан ҳам фольклор асарларига яқин ва монанддир. Уларда, ҳалқ асарларида бўлганидек, фантазия ва муболаға, ҳазил-мутойиба, аския-чандиш, тугун ва ечимда фавку-

¹ Зикр этилган нашр, 141-142-бетлар.

² Бу ўринда ҳам Жомий кўзда тутилади.

лоддалик каби хусусиятлар муҳим ўрин эгаллайди. Фольклорда Алишер Навоий образининг яратилишида мана шу ҳикоялар маълум бир замин бўлиб хизмат қилган.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДА ХАЛҚ АФСОНАЛАРИ

Шубҳасиз, китобий асарлардан ўрин олган ҳикоя ва латифалар билан бир вақтда Алишер Навоий ҳақида бевосита халқ асарлари – фольклор асарлари ҳам пайдо бўла бошлаган. Халқ улуғ шоир ва мутафаккир, олим ва давлат арбоби ҳақида янги-янги асарлар яратиб, уларни авлодларга армуғон этган. Афсуски, Навоий ҳақида халқ яратган асарларни ёзиб олиш ва тўплаш ўтмишда одат бўлмаган. Мукаддима бобда таъкидлаб ўтганимиздек, бу иш XX асрнинг 20-йилларида бошланди. Ўтган давр ичида ўнлаб халқ афсоналари ёзиб олиб оммалаштирилди. А.А.Семенов, П.Оғолиев, Берди Кербобоев, М.Афзалов оммалаштирган афсоналар, ниҳоят, Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейига чиройли тўхфа бўлган «Доно Алишер» тўплами бобокалон шоир ҳақида халқ яратган дурдоналарни тўплаш ва кенг жамоатчиликка тортиқ қилиш борасида ғоятда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шу билан бирга, А.А.Семенов, А.К.Боровков, Б.Кербобоев, Е.Э.Бертельс, М.Афзалов, М.Муродов ва бошқаларнинг шу афсоналар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам қимматлидир.

Бироқ, халқнинг Навоий ҳақида тукиган афсона ва эртақларини тўплаш ҳам, оммалаштириш ҳам ҳамон қандайдир мавсумий характерга эга, юбилей саналари билан боғлиқ бўлиб келмоқда. Ваҳоланки, Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла, фольклоршунос Малик Муродов ва Насрулло Сабуровлар сўнгги йилларда ишлаган манбалар фольклор бисотида Алишер Навоий

ҳақида халқ яратган афсона ва ривоятлар кўп эканлигини кўрсатади. Бу афсона ва ривоятларни мунтазам тўплаб бориш лозим.

Афсона ва ривоятларни нашр этишда ҳам баъзи нуқсонлар содир бўлмоқда. Улар етарли даражада саралаб олинмаётир (1967–1968 йилларда айрим газеталардан гўр ва сунъий тўкилган нарсалар ҳам ўрин олди), афсоналар номи ва матни истаганча таҳрир қилинмоқда ва ҳоказо. Бизнингча, халқ бисоти намуналарини тўплаб, Алишер Навоий ҳақида халқ ижоди асарларининг мукамал тўпламини тузиш, сунъий нусха ва таҳрирларга йўл бермаслик керак. Худди шунингдек, китобий намуналарни ҳам жам этиб, шарҳ ва изоҳ билан кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш лозим.

Алишер Навоий ҳақида шу кунга қадар тўпланган ва оммалаштирилган фольклор намунасини тил ва ҳудудига қараб шартли равишда учга бўлиш мумкин. Бу форс-тожик тилидаги Бухоро афсонаси¹, «Мирали ва Султон Суюн» туркман туркум² ҳамда ўзбек тилидаги афсона ва эртаклардир³. Бу Алишер Навоийнинг туркий халқлар орасида шухрат қозонганини кўрсатади. Навоий ҳақидаги форс-тожик, туркман ва ўзбек тилидаги аф-

¹ Қаранг: А.А.Сесснов. «Персидская новелла о Мир-Алишере Навои». Бюллетень Среднеазиатского гос. Университета. Вып. 13, Ташкент, 1926.

² Л. Огальев. «Мырвали ве Солтансойун». Ашгабат, 1941, 1948, Берди Кербобоев, Эсерлар топлуми, дордунжи том, Ашгабат, 1959. (289–344-бетлар).

³ М.Афзалов. «Навоий ҳақида халқ афсоналари». «Шарҳ юлдузи», №5, 1948. Ўзбек халқ эртаклари, икки томлик, II-том. Тошкент – 1964. (481–500-бетлар.) Хоразм эртаклари, нашрга тайёрловчи Фаттох Абдуллаев. Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент – 1961, («Мир Алишер билан Ҳусайн Мирзо», 159-бет), Доно Алишер. (Алишер Навоий ҳақида халқ афсоналари), Тошкент – 1968.

соналар ўзига хос хусусиятларга ҳам, муштарак жиҳатларга ҳам эгадир. Бош муштарак хусусият шундаки, уларда биз айнан тарихий далилларни ва Алишер Навоийнинг айнан тарихий қиёфасини эмас, балки халқ тасаввуридаги шоир сиймосини, унинг халқ орзу-умидлари билан уйғунлашиб кетган бадий образини кўрамиз. Шу образни яратишда халқ тарихий заминдан, XV аср ҳаёти ва муайян ҳодисаларидан йироқлашади, айрим воқеаларга янгича моҳият беради, баъзи тарихий шахсларни тасвирлаш ва баҳолашда эркин йўл тутади. Аммо буларнинг ҳаммаси Алишер Навоий образини яратишга, унинг сиймосида олижаноб инсоний сифат ва фазилатларни мужассамлаштиришга қаратилган. Яна бир муҳим муштарак хусусият Алишер Навоийнинг эркинлаштирилишидир. У айрим афсоналарда шу даражада эркинлаштириладики, худди халқ қаҳрамони Афандига (ёки Талҳак ҳамда Мушфикийга) ўхшаб кетади. Шунинг учун ҳам Навоий номи билан боғлиқ айрим афсоналар халқ қаҳрамонлари – Афанди ва Мушфикийлар номи билан ҳам айтилади.

Халқ афсоналарида Алишер Навоий истеъдодли шоир, тадбирли давлат арбоби, доно, нажоткор, олим, ҳиммат бир шахс, зулм-зўрликка, адолатсизлик ва инсофсизликка, разолат ва қабоҳатга қарши шафқатсиз курашган халқ фарзанди сифатида гавдаланади. Афсоналарда биз Навоийни турли халқ тоифалари – деҳқон, боғбон, мардикор, чўпон, уста, қосиб, ҳунармандлар билан бирга, олим ва фозиллар даврасида, саройда, подшоҳ ва амиру амалдорлар гурунгида кўрамиз. Қасрда ва қайси доирада бўлмасин, у доимо халқ учун, адолат ва яхшилик учун курашувчи инсон сифатида гавдаланади, муҳолифларига қарши ҳамла қилади, уларни енгади, бева-бечораларга кўмаклашади, улар-

нинг хожатини чиқаради. Шу билан бирга, дехкон, боғбон сифатида тасвир этилади. Бундай ҳолларда биз XV асрнинг охири ва шоирини эмас, балки меҳнаткаш, қувноқ ва ҳозиржавоб оддий бир инсонни кўрамиз. Ушбу хислатлар ўзбек афсоналарига ҳам, туркман шиклига ҳам хосдир.

Биз шартли равишда учга ажратган афсоналар гоаявий йўналиши ва Навоий образини талкин этиши жиҳатидангина эмас, балки сюжет ва композиция ҳамда услуб жиҳатидан ҳам хийла муштаракликларга эгадир. Баъзан бир сюжет деярли айнан такрорланади ёки бир-бирига ўхшаб кетади. Тарихи ва тақдири, тили ва удуми бир-бирига яқин бўлган халқларда бу ҳолнинг содир бўлиши тааҷжуб эмас. Туркман заминида пайдо бўлган айрим афсоналар ўзбек халқи орасида ҳам кенг тарқалиб, «ўзбекчалашгани» каби, айрим ўзбек афсоналарининг туркманлар орасида тарқалиб, «туркманлашган» бўлиши мумкин. Хоразм водийси ва Тошовуз мавзуи мана шундай алоқа ва «алмашув»лар замини бўлган. Ўзбек афсонаси «Навоий билан Чўпон»¹ ва туркман афсонаси «Тарихдаги тўрт донишманд киши»² ва «Нэме учин»³, «Мир Алишер билан султон Хусайн»⁴ ва «Бу-да гечер»⁵, «Пашшадан дод»⁶ ва «Биз адам далми?»⁷ ва бошқалар шунини кўрсатади. Ниҳоят, форс-тожик тилидаги Навоий ва Гули ҳақидаги афсона билан шу мавзу ва сюжетдаги

¹ «Доно Алишер». 49-50-бетлар.

² «Доно Алишер». 30-32-бетлар.

³ Берди Кербобоев, 291-293, 298-300-бетлар.

⁴ «Доно Алишер». 24-27-бетлар.

⁵ Берди Кербобоев, 339-340-бетлар.

⁶ «Доно Алишер». 34-35-бетлар.

⁷ Берди Кербобоев, 321-бет. Худди шундай ҳикоя Талҳақ номи билан боғлиқ ҳолда «Латиф ут-тавоиф» да ҳам бор (139-140-бетлар).

туркман афсонаси «Этмак герек»¹ ҳамда ўзбек афсонаси «Навоний ва унинг севган кизи»² ўхшашлиги ҳам бунга тасдиқлайди. Яна характерлиси шундаки, форс-тожик тилидаги Бухоро афсонасида Навоний билан Ҳусайн Бойқаронинг Гулининг ўлими ҳақидаги мушоираси форс-тожик тилида эмас, балки ўзбек тилидадир.

Шубҳасиз, бу муштараклик Алишер Навоний ҳақида яратилган афсоналарнинг миллий колорити ва ўзига хос хусусиятларини инкор этмайди. Афсоналарда воқеа-ходисани ўз тарихи билан, турмуши билан боғлаб баён этиш, ўз адабий анъаналарини татбиқ қилиш кўзга равшан ташланади. Афсонани яратган ёки хикоя қилиб юрган халқ географик атамаларни ҳам ўз ўлкасидан олади (Масалан, туркман афсоналарида Мари шаҳри, Мурғоб, Тежан дарёлари, Дашкопр, «Пулхат» кўприклари каби.). «Миралини – Навонийни, – дейди Берди Кербобоев, – туркман халқи ўзининг даҳоси каби севарди. Савод чикармоқ учун мактабда ўқиладиган асосий китоблардан бири Навонийнинг лирикаси – ғазаллари бўларди. Саводли, тушунчали одамлар ўз атрофларига тингловчиларни тўплаб, унинг ғазалларини, «Ҳамса»сини ҳафталаб ўқир эдилар. Навонийнинг ғазаллари куйларда, кўшиқларда янграб эди. Шу кўшиқлар ҳозир ҳам бахшилар оғзидан тушган эмас, бахшилар одатда узок кечанинг куй-кўшигини Навонийдан бошлайдилар...»

Халқ афсоналарини, уларнинг мавзуи ва гоёвий мазмуни ҳамда образлар тизимига қараб, шартли равишда уч туркумга: «Олижаноб инсон», «Навоний ва Султон Ҳусайн Бойқаро», «Гули»га бўлиб, уларнинг гоёвий-бадиий хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритишни мувофиқ кўрамиз.

¹ Берди Кербобоев, 344–346-бетлар.

² «Доно Алишер». 27–30-бетлар.

Бир неча афсона Алишер Навоийнинг олиҳимматлиги, саховати, мушфиклиги ва нажоткорлигига бағишланган. Афсоналардаги далиллар тарихий ҳақиқатга, Алишер Навоийнинг сифат-фазилатларига мувофиқ келади. «Пуллар қаёққа кетяпти!»¹ афсонасида Султонсуюннинг Мирали уйига меҳмон бўлиб боргани, кашшок рўзгорини кўриб таажжублангани ҳикоя қилинади. Маълум бўлишича, Мирали маошини деярлик бутунлай бева-бечораларга, камбағал ва муҳтожларга бўлиб берар экан. Миралининг таклифи билан Султонсуюн билан иккиси кийим-бош ва отларини алмаштириб, маҳаллаларга боришади, «подшоҳнинг отини миниб, кийимларини кийиб олган Миралига ҳеч ким эътибор бермас, аксинча, Миралининг кийим-бошларидаги Султонсуюнни оломон ўраб оларди... Ҳар томондан: «Ассалом, Мирали!», «нури дийдамиз», «халоскоримиз, худо умрингни узоқ қилсин» деган хитоблар эшитиларди...»².

Охири Султонсуюн бу бева-бечораларга уй-жой куриб беришга, мадад кўрсатишга ваъда беради. Мирали билан Султонсуюннинг муносабатларини ҳозирча бир четга қўя турайлик. Афсонанинг руҳи, шубҳасиз жуда кўп кишиларга моддий ва маънавий мадад берган, очлик-юпунликдан қутқариб қолган олиҳиммат Алишер Навоийнинг тарихий сиймосига мос келади. «Пулхотин»³ афсонасида эса Миралининг Мурғоб дарёси устига тошқўприк кургани ҳикоя қилинади. Бу ҳам тарихий ҳақиқат руҳига мувофиқ тушади. «Навоий билан Чўпон» афсонасида отасидан қолган қўйларнинг кўпайиб 700 га етгани, икки юзини чўпонга меҳнат

¹ «Туркман юмори. Тошкент – 1963, 29-30-бетлар.

² «Туркман юмори». 30-бет.

³ Берди Кербобоев, 310-311-бетлар.

хақи учун қолдириб, 500 қўйни бозорга хайдаши, пулини подшоҳ ўлганда берасизлар, деб харидорларга текин тарқатиб юборгани баён этилади. Ғазабланган подшоҳга Навоий: «... қўйни олиб кетган одамлар: «Ишқилиб подшоҳимиз ўлмасин. Подшоҳ ўлса Навоий пулини кистайди» деб сизни дуо қилиб юришади»¹, деб донолик ва ҳозиржавоблик билан омон қолади. Бу ҳикояда Навоийнинг ҳикмат ва саховати, ёмонларга ўлим тилаши (халқ қарғиши), донолиги ва ҳозиржавоблиги ўз ифодасини топган. «Зиёд Ботир» халқ эртагида² Алишер Навоий Зиёд Ботир ва унинг ёри Қамархонни турли укубат ва таҳликалардан қутқариб, мурод-мақсадига етказгани ҳикоя қилинади.

«Навоий билан ямоқчининг ўғли»³ афсонаси ҳам «Зиёд Ботир» эртагига мос бўлиб, унда Навоий ямоқчининг ўғлини жазодан қутқариб, севганини – бойнинг қизини никоҳлаб олиб беради. «Юрт қоровули», «Тандир қуролмаган уй қуролармиди» афсоналари мазкур афсоналарни тўлдириб такомиллаштиради.

Маълумки, Алишер Навоий текинхўр ва хомтама кишиларни, дин ва шарият никоби остида разиллик ва қабихлик билан шуғулланувчи такводорларни, инсофсиз ва шафқатсиз давлатмандларни муросасиз қош қилар эди. Бу айрим афсоналарда ҳам ўз инъикосини топти. «Навоий билан мардикор»да ҳикоя қилинишича, кишиларга қўмаклашиб, ҳожатини чиқариб юрадиган бир йигит бўлар экан. Навоий бу йигитни ҳурмат қилиб, қуюқ салом-алиқлашиб юрар экан. Йигит тоат-ибодат қилиб, гўшанишин бўлиб, Навоийнинг янада кўпроқ эътиборини қозонмоқчи бўлибди. Навоий гўшанишин

¹ «Доно Алишер». 51-бет.

² Ўзбек халқ эртақлари, II том, 491–500-бетлар.

³ Ўзбек халқ эртақлари, II том, 481–482-бетлар.

бўлиб колган бу йигитни кўрса ҳам кўрмасликка олиб,
этибор бермай кўйибди...

Шундан кейин йигит: «Ол тахоратингни, бер каву-
шимни», – деб аввалги йўлини тутиб кетибди»¹.

«Мендан ҳам шунча» афсонасида² Алишер На-
вой «авлиё» хотиннинг макр-хийласи ва маънавий
чиркинлигини фош этиб ташлайди. Ўзини покдоман
килиб кўрсатган «авлиё» хотин Навоийдан лутф ки-
лишни ўтиниб илтимос этади, аммо мустахкам иродали
Алишер Навоий унга қиё ҳам бокмайди. Бу афсона
яна бир бор Алишер Навоийнинг покдоманлигини
таъкидлайди. («Бадое ул-вақое»да хикоя қилинган
Давлатбахт воқеасини эсланг).

«Кечир дўстим» афсонасида³ биз Алишер Навоий –
Миралини тамомила бошка қиёфада кўрамыз. У оддий
заҳматкаш., «курғокчилик экинларни ер билан яксон
килиб, тирикчилигини зўрга ўтказаётган деҳқонларнинг
аҳволини янада оғирлаштирди. Заҳматкашларга ёрдам
бериш учун Мирали овулма-овул кезарди. Кунларнинг
бирида кечаси у хизматкор ёллашни мўлжаллаб юрган
савдогарга дуч келиб қолди. «Бир савоб иш бор, –
деди савдогар, – кунига батракнинг ярим йиллик да-
ромадидан ҳам кўпроқ пул ишлаб олиш мумкин». Мирали
нима бўлса бўлсин деди-да, савдогарнинг
таклифига кўнди...»⁴. Савдогар уни аркон билан бир
кудукка тушириб, хуржунларни кум билан тўлдиришни

¹ Шу асар, 45-бет.

² «Туркман юмори». 25-29-бетлар. Бу афсона Берди Кербобоев
китобида «Мендан ҳам бир юз тилла» сарлавҳаси билан берилган
(312–315-бетлар).

³ «Туркман юмори». 20–23-бетлар. Бу афсона Берди Кербобоев
китобида «Мыралы билан савдогар» деб берилган, 304–307-бетлар.

⁴ «Туркман юмори». 20-бет.

буюради. Бу кум олтин аралаш экан, савдогар мардикор ёллаб, хуржунларни чиқариб олгандан кейин, мардикорни юкорига тортиб, «ҳақингни ол!» деб бир тишлам нон тишлатиб, кудукка ташлаб юборар экан. Кудукнинг ичи мурдаларнинг суяғи билан тўла экан. Савдогар Миралига ҳам аввалги мардикорларга қилган муомаласини қилибди. Кудук дарёга туташ экан. Навоий даҳшатли муаммо ва таҳлика олдида лол қолганда, бир балиқ дарё соҳилига яқин келиб, Миралини дарёдан чиқариб қўйибди ва «болалигингда ўйнагани соҳилга келиб, доимо менга нон ташлардинг... мана иккаламиз ҳам анча ёшга кириб қолдик, лекин яхшилигингни унутганим йўқ. Энди яхши қол!...» дебди. Навоий қасос олмокчи бўлиб, бозорга борибди, савдогар уни аввалги қуни тунда ёллагани учун танитай, ўша шарт билан ишга олибди. Кудук бошига боришибди. Мирали кудукка тушишга унамабди. Охири савдогарнинг ўзи тушишга мажбур бўлибди. Мирали хуржунларни тортиб олгандан кейин савдогарнинг ўзини юкорига тортиб олибди-да, оғзига бир тишлам нон тишлатиб, «Мана бу хизматлари учун, энди хайр!» деб арқонни қўйиб юборибди, савдогар кудукнинг қаърига тушиб кетибди.

Бу эртақнамо афсонанинг давоми Мирали билан Султонсуюн муносабати ва мулоқотига боғлиқ. Мирали олтинли қумларни саройга, дўсти Султонсуюн хузурига олиб келади. Ҳовликма Султонсуюн қумни кўриб, Миралини зиндон қилади, олтини борлигини билиб қолгандан кейин уни озод этади.

Кейинги йилларда ёзиб олинган афсоналардан бир нечтаси Алишер Навоийнинг шоирлиги, унинг ижодий ишлари билан боғлиқ. Шулардан бири Собир Абдулла ёзиб олган «Бир матлаъ тарихи» афсонасидир. Алишер Навоий Самарқандда таҳсил кўраётган йиллари бир

гадодан «Кўкрагимдир субҳнинг пироханидин чокрок,
Кипригим шабнам тўкилган сабзадан намнокрок»
байтни тинглаб, унга мафтун бўлиб қолади, гадодан
байтни сотиб олмоқчи бўлади (унда гадо байтни
айтмаслиги шарт), у кўнмайди. Султон Хусайн тахтга
чикиб, Навоийни Хиротга чакиртиради, уни вазир
лавозимига тайинлайди. Орадан ўн йил ўтиб, Навоий
Самарқандга келади, қариб қолган гадо байтни сотишга
рози бўлади, Навоий унга ховли-жой, тегирмон ва
бир эшак сотиб олиб беради. Шундан кейин На-
воий байтни муқаммал газал ҳолига келтиради¹. Бу
афсонада Навоийнинг сўз санъатига муҳаббати, халқ
дурдоналарини эъозлаши ифодаланган. Ёлғиз бир байт
газал эмас, у икки ғариб мисра, уни тугал шеър ҳолига
келтириш керак. Навоий шундай килади. Шу билан
бирга Алишер Навоий олиҳиммат киши сифатида ҳам
тасвирланган. «Дилором билан китобий муомала»да
шоирнинг ижодий жараёни, гўё унинг илҳом париси
билан учрашуви баён этилади. «Доно Навоий» аф-
сонасида шеърят меҳнат, кунт ва истеъдодни талаб
этади, деган ғоя илгари сурилади. Афсоналар орасида
Навоийнинг асарларидаги айрим лавҳалар заминиди

¹ Бу газал «Наводир уш-шабоб»да бор, 326-газал, 330-бет.
«Доно Алишер»да газал тексти бир қадар қусурли берилган:
5-мисрада «рахти гамини» «роҳат гамини» бўлиб кетган. Тўртинчи
байт аслида бундай:

Уйла мижгон ханжарига ёпишибдур дурри ашк
Ким, магар андин ятим йўқдир вале бебокрок.

«Доно Алишер»да бу байт:

Уйла мижгон ханжарига ёпишибдур дард анинг (?)!

Ким, магар андин тиним (?)! Йўқдир вале бебокрок. (13-бет).

Яна бошқа нуқсонлар ҳам бор.

пайдо бўлганлари ҳам бор. Масалан, «Кийикнинг туёғи қаёқда-ю, кулоғи қаёқда» афсонаси «Сабъан сайёр»да Баҳромнинг Дилором хоҳишига мувофиқ кийикка ўхшиши манзараси асосида вужудга келган. Навоийнинг «Хомтама даҳр аро ранжур эрур» ҳикмати асосида ҳам афсона яратилган.

Юкорида таъкидлаб ўтганимиздек, кўпчилик халқ афсоналарида Ҳусайн Бойқаро (Султонсуюн) образи ҳам яратилган. У туркман халқ афсоналарининг деярли барчасида иштирок этади, шунинг учун ҳам туркман туркуми «Мирали ва Султонсуюн» деб номланган. Ҳусайн Бойқаро афсоналарда кўпинча нодон, лакма, укувсиз, бефаҳм ва жоҳил киши сифатида гавдаланади. Туркман афсоналари хақида сўзлаб, Е.Э.Бертельс бундай деган эди: «Бу эртақларнинг барчаси Навоий тақдирини Султон Ҳусайн билан боғлайди. Аммо уларда Султон Ҳусайн афсонавий шоҳ киёфасини олади, у ёвуз шоҳ сифатида эмас, балки ўзининг бемаъни ҳаракатлари билан халқни ғазаблантирган нодон, телба ва инжиқ киши сифатида гавдаланади»¹.

Мирали бир неча бор Султонсуюнни ноқулай аҳвол ва шарманда-ю шармисор бўлишдан қутқариб қолади. Лекин, шу билан бирга, афсоналарда кўп ҳолларда Навоий билан Ҳусайн Бойқаро бир-бирига муҳолиф кишилар сифатида ҳам тасвирланади. Ҳусайн Бойқаро тасвири ва талқини ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Ҳусайн Бойқаро XV асрнинг мураккаб шахсларидан бири. У Хуросон тахтида 40 йилга яқин ҳукмронлик қилди. Мамлакатнинг сиёсий мустаҳкамлиги, иқтисодий-маданий тараққиётида катта хизмати сингди. Лекин, шу билан бирга, у ҳукмдор сифатида каттиққўллик сиёсатини олиб борди, айш-ишрат гирдобига тушди...

¹ Е.Бертельс. «Навои». Стр. 262.

Хусайн Бойқаро ўз замонасининг маданиятли кишиси, заковатли билимдони, нозик дидли, забардаст шоир, соҳибдевон. Бирок, шох Хусайн Бойқаро билан олим, фозил ва шоир Хусайн Бойқаро ўртасида маълум зиддият ҳам бор. Баъзан шохлик тожи уни сикса, баъзан бу тож худбинлик ва такаббурлик қаноти бўлиб қолади... Хусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг мактабдоши, дўсти, хомийси ва ҳамкори. У Навоийга илм-маърифат, санъат ва адабиёт тараққиёти таянчигина эмас, балки салтанатининг ҳам хомийси деб қарайди. Навоийнинг ақл-заковати, тадбиркорлиги ва обрў-эътиборига, қобиляти ва салоҳиятига тан беради, ҳатто сажда қилади. У Навоийга шу даражада ихлос ва эътикод қўйган эдики, ҳатто унга мурид бўлиш орзусига тушган эди... Лекин, шу билан бирга, Хусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасида маълум зиддият ва келишмовчилик ҳам бор. Тадбирли, заковатли давлат бошлиғи, ўзбек адабий тилининг, илм-ирфон, санъат ва адабиётнинг хомийси, салоҳиятли шоир Султон Хусайн билан Алишер Навоий ўртасидаги муносабатларни кескинлаштиришга интилар эдилар. Бу муносабатлар баъзан жиддийроқ тус олар эди. Дўстлик ва шубҳа, эътикод ва ранжиш, эҳтиром ва танбех... Навоий уйига воқеанавис – айғоқчи қўйилиши, унинг Астрободга жунатилиши ва бошқалар шунинг оқибатидир. Афсуски, баъзан Султон Хусайн билан Алишер Навоий ўртасидаги муносабат тамомила ва ҳаддан ташқари ижобийлаштирилиб, баъзан эса мутлақо салбийлаштирилиб баён этилади¹. Бадний асарда шарт-

¹ Масалан, айрим илмий асарларда Алишер Навоийнинг Астрободга ҳоким қилиб тайинланиши факат ижобийлаштирилиб, бир ёклам баҳоланган. Бу адабиётшунос Иззат Султоннинг «Навоийнинг қалб дафтари» асарида ўринли ва тўғри қораланган (361-362-бетлар.).

лилик, муболага ва бўрттиришдан фойдаланиб, баъзан бирмунча эркинрок йўл тутиш мумкин. Шунда ҳам, албатта, тарихий ҳақиқат сохталаштирилмаслиги, бадий фантазия тарихийлик мантикига хилоф бўлмаслиги керак. Ойбекнинг «Навоий» романида, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабатлари тарихий ва бадий жиҳатдан тўғри ифодаланган. Илмий асарлар масаласи эса, маълумки, бўлакча, уларда фикр-мулоҳаза тамомила далилларга, уларнинг илмий таҳлилига асосланиши лозим.

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабати мавзуи махсус тадқиқотнинг объекти. Биз ортикча тафсилотга берилмай, Алишер Навоий ва Султон Ҳусайннинг ўз сўзларидан бир неча парча келтириб, уларнинг муносабатининг мураккаб бўлганини таъкидлаш билан чегараланамиз.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳақида махсус асар яратмок орзусида бўлган. Бу ҳақда у «Тарихи мулуки Ажам»да бундай деган эди:

Вале эмди азми будурким: худой –
Агар бўлса умрумга муҳлатфизой,
Чекиб турфа тарихингга хомани,
Қилиб нуктага тез хангомани,
Сифатингни аввалдин охиргача,
Хаёлоти махфи-ю зохиргача,
Валодат куниндин тутуб бу дам,
Борин шарҳ ила айлагайман рақам¹.

Навоийнинг бу ижодий режаси амалга ошмади. Лекин у Ҳусайн Бойқаро ҳақида махсус асар ёзмаган бўлса-да, барча асарларида унга махсус ўрин ажратади, уни мадҳ этади, таъриф-таъсиф қилади, фахрланади.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, XIV том, 237-бет.

Навойининг мадҳи ва таъриф-тавсифида ҳақиқат ва ҳаққоният ҳам, анъанавий муболаға ва бургтириш ҳам бор. Лекин Навоий мадҳ ва таъриф-тавсиф билан чекланиб қолмайди, вақт-вақти билан унга маслаҳатлар беради, олдига талаблар қўяди, панд-насихат килади, фаолияти ва хислагигаги айрим камчиликларни таъкидлайди, шикоят этади ва ҳоказо.

Турли мазмун ва моҳиятда, турли вақт ва муносабат билан айтилган Навоий сатрларидан бир неча парча келтирамиз:

Навоий ўзга шаҳу ўзга кишвар этма ҳавас,
Ки топмоғунг шаҳи Ғози била Ҳири янглиг¹.
Топсанг шаҳ хизматиға интисоб,
Турт иш этгил ўзунгга иртиқоб.
Ният анинг бирла бурун рост қил,
Ғайрин сенинг кўнглунгга беҳост қил.
Яна будурким, тони хизмат чоғин,
Айла, вале айламагендек соғин.
Яна бу ким, яхши-ямон дсма сўз,
Эл ямону яхшисиға солма кўз.
Яна буқим ранж стар, гар тааб,
Асра ямон-яхшисиға шарти адаб².
Мадҳ ила чун мумкин эмас мидхатинг,
Ўзга жиҳатдин қилайин хизматинг...
Шаҳга сўзимдин бор эса эътибор,
Гар сенга ҳам панд десам ери бор...³.
Шаҳ ҳарамиди, Навоий, неча топсанг эхтиром,
Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб⁴.
Шаҳ хизматиға бировки, бўлгай мойил,
Кўру қару лангу шал керактур ҳосил...⁵.

¹ «Ҷавойид ул-кибар», 306-бет.

² «Ҷамса». 74-бет.

³ «Ҷамса». 136-бет.

⁴ «Наводир уш-шабоб». 51-бет.

⁵ Алишер Навоий. Асарлар, XIII том, 166-бет («Вақфия»дан).

Бундай парчаларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Лекин келтирилган мисраларнинг ўзиёқ Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабат хийла мураккаб бўлганини кўрсатади. Шоҳлик баъзан дўстлик, ҳамкорлик аъъаналарига раҳна солар эди... Лекин шубҳасиз, Алишер Навоий билан шоҳ Султон Ҳусайн ўртасидаги муносабат афсоналардагидек, қолаверса, баъзи бадий ва илмий асарларда тасвирланганидек бўлмаган.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони донишманд, олим, фозил, тил саррофи ва моҳир шоир, санъаткор сифатида ғоятда ҳурмат қилар ва улуғлар эди. Бир неча парча келтирамиз. Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да Ҳусайн Бойқарони тил донишманди сифатида таърифлаб, тил ва ижод бобида баҳраманд бўлганини (албатта, бирмунча муболагали) таъкидлаб айтади: «...Ва йиллар турк тили ва назми қоида ва услубида билмаганларимни сўруп ва мушкилларимни ҳалолли мушкилотим тобуғида арзға еткуруп, азим фойдалар топиб, куллий натижалар кўрдум»¹. «Мажолис ун-нафоис»да Алишер Навоий Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро) газалиётини таҳлил қилар экан, бу газалиётнинг бир қатор афзалликларини таъкидлайди, унинг бошқа туркий шоирлар битмаган ҳарфларда ҳам туркий шеър битганини айтиб мисоллар келтиради, бир табассуми ўз газалидан мукзммалрок ва нафисрок битилганини эътироф этади ҳамда нозик диди ва чуқур бадий мушоҳадасини ифодалаб, характерли бир далил келтиради: «... эмди хилватда доғи бир-икки нақл ул Ҳазратнинг гайри назми латоифидин ҳам битилса ва бир-икки сўз шарҳ этилса, йироқ бўлмағай. Ул жумладин Мавлоно Лутфий алайхир-рахмаки ўз замонида Хуросон мулкида туркий эрди, бир кун

¹ Алишер Навоий. Асарлар, XIV том, 131-бет.

бахор айёмидирким, булут ошик кўзидек ашкбор ва ул ашк катаротидин ҳар бири маъшук ваъдасидек пурмавҳум тор ошкор килур эрди, бу фақирға йўлуқти ва дедиким, бу ёгин торлари махсус бўладур. Мир Хисрав алайхир-рахма хиндуча ашъорида бир ажиб-гариб маъни айтибдурким, маҳбуб баҳор айёмида бир ён бородурмиш бўлғой ва ёгин жихатидин ер болчиғ бўлмиш бўлғай ва анинг оёғи балчиғдин тойиб йикилур чоғда ғоят нозукликидин ёгин¹» риштаси мадади била тутиб кўпмиш бўлғай. Бу фақир бу маънини эшитгоч хушҳол бўлуб, Мир Хисравнинг бу дақиқ хаёлиға офаринлар ўқудум ва таъб аҳлидин ёгин тақриби била ҳар ким қошида бу сўзни нақл килди. Менга юзланган хушвақтлиғ анга ҳам юзланиб, Мир Хисравнинг таърифида беихтиёр бўлди. Бир кун мазкур бўлгон тақриб била Султони Соҳибқирон олий мажлисларида банда бу сўзни арз қилдимким, бир кун Мавлоно Лутфий Мир Хусравдин бу навъ гариб маъни нақл килди деб. Хаёлимда буким ул ҳазратнинг ҳам латиф таъблариға хуш келиб, таърифда муболага қилгусилардур. Банда кўп шааф била айткон учун филҳол табассум килиб, инбисот изҳори қилдилар. Аммо кўп илтифот воқия бўлмади. Сўнги кун андоқ маълум бўлдиким, у ҳазратнинг муборак таъблариға Мир Хусравнинг бу хаёлида эътирози юзланган эрмиш бўлғай. Яна хайрат даст бердиким, Мир Хусравнинг бу хаёлиға жамъи таъб аҳли таъриф ва таҳсиндин ўзга ҳеч нима зоҳир қилмадилар. Оё ул ҳазрат не эътироз қилиб эркинлар. Олий мажлисда ер ўпуб арз қилдимким, ул эътирози гавҳар бор алфоздин эшитмак муроддир. Дерларким, бу эътироз будурким, ул ёгин қатраси юкоридин куйиниб келадур. Муқаррардурким риштасиға доғи ҳамул

¹ Матнда «ёгин» «аегин» бўлиб кетган.

ҳолдур, риштаиким майли куйи бўлғай, анинг мадади
била йикиладурғон ўзин асрамоқи маҳолдур. Ул ҳазрат
бу эътирозни нақл қилғоч фақир билдикким, мен ҳар
киши ҳам ким бу маънини эшитиб таҳсин қилибдур,
• биз борча галат қилғон эрмишбиз. Қулоқ тутуб ўз нукси
табъимга маътироф бўлдум, андин сўнг ул ҳазрат
дедиларки, бу байт андоқ вокиъ бўлубтурки, эътироз
махали йўқтур, ким:

Заъфидин кулбамда кўпмоқ истасам айлар мадал,
Анкабути ришта оскон бўлса ҳар деворга.

Умид улким, мундоқ табъ кўзгусига ҳаргиз даврон
ҳаводисидин губоре ўлтурмағай ва мундоқ равшан зехн,
шамъин ҳаргиз замон навойиби сарсарн учурмағай»¹. Бу
нақл Султон Ҳусайннинг ғоятда чуқур мушоҳадали ва
нозик дидли шеършунос эканлигини равшан кўрсатади.

Ҳусайн Бойқаронинг Навоий ҳақидаги фикр-мулоха-
залари ўзга шахсларнинг қалами билангина эмас, балки
унинг ўз мусаннифоти орқали ҳам бизга қадар етиб келган.
Ҳусайн Бойқаро «Рисола»²сида Абдурахмон Жомийни
форс-тожик шеърятининг сарвари ва сардори сифатида
таъриф-тавсиф этгандан кейин, Алишер Навоий ҳақида
сўзлаб, уни туркий адабий тилга жон киритган забардаст
шoir сифатида тубандагича таъриф-тавсиф этади:

«Ва лекин маоний абкориға бу кунга дегинча ҳеч
киши туркона либос кийдурмаган ва ул нозанинларни
бу зебо хилъат била жилван зухурға келтурмаган ту-
рур ва мушқбў раънолар табъ ниҳонхонасида урён-
ликдин мажҳуб қилгон дурур ва бу ҳурваш эболар

¹ «Мажолис ун-нафонс». 252-253-бетлар.

² Девони Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ва энземоми рисолаи
ӯ ба муқобала ва тасхеҳи Муҳаммад Яъқуб Воҳиди Жузжоний,
1346, Қобул.

хулласизликдин жилван ноз қила олмагон дурур... Мир Алишер аслаҳаллоху шонахуқим, таҳаллуси Навоийга машхурдур ва ашъорида бу таҳаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадиға Масех анфоси била рух кюрди ва ул рух топконларға туркий ойин алфоз тору пудидин туқулгон хулла ва ҳарир кийдурди... Анинг назми васфида тил косир ва баён ожиз турур. Хотирға ўзининг маснавийларидин бир неча байт келурким, бу айтиладургон маънида назм қилиб турур, ва ул будур маснавий:

Мен ул менки, то турки бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидир.
Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире...

Назм иклимида қайси берк кўргонга куч келтурдиким, эшиги анинг юзига очилмади. Ва қайси азим кишварга таъ чернки била турктоз солдиким, фатҳ қилмади.

Бу кун назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ул турур ва бу мамолик фатҳиға соҳибкирон ани десалар бўлур, шеър:

Эрур сўз мулкининг кишваристони,
Қаю кишваристон, хисравнишони.
Дема хисравнишон, ким қаҳрамони,
Эрур гар чин десанг, соҳибкирони»¹.

Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ҳақида яратилган афсоналарга ўтишдан олдин шу ўринда яна бир масала – Алишер Навоийнинг шахсий ҳаёти, оила масаласи ҳақида ҳам тўхтаб ўтишни лозим кўрамиз. Чунки бу масала ҳам кўпинча халқ афсоналарида Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабатлариға боғлаб ҳикоя қилинади.

¹ Яъқуб Воҳиди Жузжоний нашри, 221–226-бетлар.

Алишер Навоийнинг шахсий ҳаёти нисбатан камрок ўрганилган бир баҳсдир. Навоийнинг шахсий ҳаёти ҳақида фикр юритар эканмиз, Алишер Навоий севганми, ошиқ бўлганми, кимни севган, уйланганми деган саволлар тугилади. Бу саволлардан кейингиси ҳақида манбалар ҳеч қандай шак-шубҳага ўрин қолдирмайдиган тарзда аниқ ва равшан маълумот беради. Жумладан, Заҳириддин Бобур «Бобурнома»да бу ҳақда шундай дейди: «Ўтул ва киз, аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди»¹. Демак, Навоий бутун ҳаётини ёлғизлик ва бўйдоқлик билан ўткарди, оила қурмади. Лекин нега деган саволга ҳам, Навоийнинг севгиси ҳақида ҳам манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ (айрим шубҳа ва фаразларнинг асоссизлигини биз «Бадое ул-вақое»да баён этилган воқеий ҳикоялардан бирида кўриб ўтган эдик). Аммо Навоийдек севгининг буюқ, оташин ва ҳароратли куйчисининг севгининг завқ-шавқ ва алам-изтиробини бошидан кечирмаган деб тасаввур этиш амримаҳолдир. (Тўғри, шоир севги ҳақида сўзлаганда ҳар қачон ҳам ўз шахсий севгисини кўзда тутмайди, у севгининг куйчиси, севишганлар куйчиси сифатида иш қўради. Эслайлик: 99 ёшга кирган мавлоно Лутфий оғир хасталик бастарида ётганда ҳам форс-тожик тилида ишқий бир ғазални – «Гар кори дили ошиқ ба кофири Чин афтад» («Ошиқ қалбининг иши Чин кофирига тушса») ғазалини бошлаб, матлаънигина ёзишга улгуради, уни охирига етказиб ўз девонига киритишни Жомийга васият қилиб қолдиради)². Алишер Навоий – севги куйчиси. У «Бадойи ул-васат» девонига киритган ғазаллардан бирида:

¹ «Бобурнома». 233-бет.

² Қаранг: «Мажолис ун-нафос». 73-бет.

Эй Навоий, ишк атрофини хифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, килсун бизнинг дсвонни хифз¹, –

деган эди. Севги Навоий эпик асарларининг ҳам бош мавзуларидан бири. Таъкидлаб ўтилганидек, бу севгини Навоийнинг ўз шахсий севгиси инъикоси деб айтиш, албатта, асоссиз ва кулгили бир нарса бўлур эди. Аммо Навоийдаги севги мавзуи, севги воқеоти ва севги тасвирини унинг ўз шахсий ҳаёти, шахсий ишқидан тамомила хориж деб тушунмоқ ҳам бир ёкламалик бўлур эди.

Навоий кимнидир севган, жон-дили билан, Навоий-часига, Фарҳоду Мажнунлардек севган. Бу севги платоник севги эмас, балки одатдаги, оддий инсоний севги. У севгининг завқи-шавқи билан, ёрининг висоли билан хушнуд бўлган, фирокнинг алам-изтиробини чеккан, қандайдир нохуш воқеа – эҳтимол фожиа юз берган. Навоийнинг ўз асарларида бунга имо-ишора бор. Аммо Навоий бирор ерда бу ҳақда ошқор ва тугал сўзламайди. У «Лисон ут-тайр»да (демакки, умрининг охириги йилларида) «Шайх Санъон» киссасини тугатар экан, у шахсий севгиси ҳақида махсус асар ёзиш орзусида эканини таъкидлаб айтади:

Кел, Навоий, сўзни ҳоло хатм қил,
Ишк аро изҳори даъво қилмагил.
Бир неча кун умрдин топсам амон,
Шарҳи ишқим назм этай бир дoston.
Анда билгай кимгаким инсофдур,
Ким сўзум чинмудур ё лофдур².

Аммо Навоий бу ижодий режасини рўёбга чиқаролмади, ўз севгиси ҳақида махсус асар ёзолмади. Бунинг сабаби бизга номаълум. Лекин Навоийнинг асарларида

¹ «Бадойин ул-васат». 288-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар. II том, 102-бет.

шундай ишора ва ўринлар ҳам борки, уларни Навоийнинг интим севгиси билан боғлиқ деб ҳисоблаш мумкин (албатта, бу борада ортиқча фаразга бориш, тахминларни кўпайтириш номаъқулдир). Е.Э.Бертельс «Навоий» монографиясида халқ афсоналари муносабати билан Навоийнинг шахсий ҳаёти ҳақида фикр юритиб, унинг уйлашмаганини моддий ахволи ёки тасаввуф таъсири билан изоҳлаб бўлмайди, унинг севгиси бирон фожиа билан боғлиқ бўлиши мумкин, бунга «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасидаги шоирнинг ўзи ҳақида сўзлаган мисраларида ишора бор, деб кайд қилади¹:

...Яна бонс буким, ишқи балашур,
Бир ўтдин айлаб эрди жонима зўр...
Бирон ишқи солиб жонимга андух,
Машаққат тоши юклаб кўх то кўх.
Бўлуб зулми ўтидин хаста жоним,
Қарориб дуди бирла хонумоним...
Не маҳзун хотиримга васли мумкин,
Не ҳажрида ўтум бир лаҳза сокин...²

Мана шу мисраларга ҳамоҳанг, уларни тўлдирувчи яна бир неча сатр келтирайлик:

Моҳиён хавзида ёру ҳажрида мен қайғудин.
Музтарибдурмен йироқ тушқан киби болиқ судин³.
Кўз пулида телмуруб кўнглум соғинур, ким мени
Истамокка келгуси ҳар кимки чикса ўтудин⁴.

Ваҳ, не кун бўлгайки, ул гоийиб сафардин келди деб,
Истабон мендин севинчи, етса ҳар ёндин хабар⁵.

¹ Е.Э.Бертельс. «Навоий». стр. 258–259.

² «Ҳамса». 161-бет.

³ Остига чизилган сўзлардаги сўз ўйинига эътибор беринг.

⁴ «Наводир уш-шабоб». 466-бет.

⁵ «Бадос ул-васит». 166-бет.

Кузум учадур, магарки ёрим ксладур,
Эс хар дам озар, магар нигорим ксладур¹.

ва хоказо. Бундай сатрларда, назаримизда, аник бир шахс ва аник ходиса кўзда тутилади.

Ортикча фаразга Урин бермай, шуни дадил таъкидлаш мумкинки, Алишер Навоий кандайдир кизни севган, севганда ҳам бутун калби билан севган, аммо нимадир (эхтимол фожиа) рўй берган, Навоий севганига уйланолмаган, бошкага кунгил кўёлмай шу буйи уйланмай қолган.

Халқ ўз афсоналарида Навоийнинг севгиси, унинг уйланмагани масалаларини ўзича баён этиб, муамоларни хал қилишга интилган. Хусайн Бойкарони замон хукмдорининг типик намояндаси қилиб олиб, уни салбий образ сифатида талкин этган халқ Навоийнинг севги фожиасини ҳам Хусайн Бойкаро билан, унинг худбинлиги ва зўравонлиги билан боғлаб тасвирлашни мувофик кўрган. Халқ Навоий севган кизга ном ҳам кўйган, уни Гули деб атаган. Бунинг тарихий-воқеий асоси бўлмаса-да, мантикий ҳамда бадий-эстетик асоси бор. Навоий севги куйчиси, севги гулистонининг нағмасарои – булбулидир. Булбулнинг севгани гулдир, Навоийнинг севгани – Гули².

Энди халқ афсоналарига ўтайлик. Афсоналарда Алишер Навоий билан Хусайн Бойкаро (ёки Мирали билан Султонсуюн)нинг муносабати бир тарзда эмас. Бу муносабат баъзан хийла юмшок, ҳатто дўстонадир. Масалан, «Пуллар қажка кетяпти» афсонасида Султонсуюн бева-бечораларга раҳм-шавкат қилиб, уларга уй-жой қуриб беришга вайда беради, Султон ўз вазиридан

¹ «Ғароиб ус-сиғар», 749-бет.

² Туркман афсоналари циклида Гул (Гули) Султонсуюннинг севгилиси сифатида тасвирланади.

ибрат олади. «Мендан ҳам шунча» афсонасида Султон вазирининг донолиги ва тадбиркорлигига тан бериб, «авлиё» хотиндан нафратланади. «Ким он горды»¹. («Ким аввал кўрди») афсонасида, бошда чўлда олтин кўриб, ўзаро талашишган Султон билан вазир, охири олтиннинг бари давлатники бўлсин, деган оқилона қарорга келишади. «Оқилона жавоб» афсонасида² Хусайн Бойқаро кўрсатғич бармоғи билан бошини кўрсатиб, бошга бало қаердан келади, деган экан, Навоий тилини чиқариб, тилдан дебди. Бу афсоналарда Султонсуюн салбий кийфада берилмайди. У, асосан, ижобий образ. Аммо «Оқилона жавоб» афсонасини мустасно этсак, кўпида у Навоий (Мирали)га нисбатан бирмунча гўлрок ва камфахмрок киши сифатида гавдаланади. Бу, айникса, юмористик афсоналарида равшанрок кўринади. Бунга, жумладан, «Туркман юмори» тўпламига кирган «От нимадан кулди» (Берди Кербобоевда – «Нэме учин тыл гыряр») «Ким тентак» (Берди Кербобоевда – «Ким хаклы»), «Биз одам эмасми» (Берди Кербобоевда – «Биз адам дэлми?»)³ ҳамда «Хоразм халқ эртақлари»даги «Мир Алишер билан Хусайн Мирзо»⁴ афсоналари мисол бўла олади.

Айрим афсоналарда Навоий билан Хусайн Бойқаронинг муносабати сарой аъёнлари, Навоийга муҳолиф вазирларнинг иғвоси, гийбати туфайли кескинлашади, яна Навоийнинг донолиги, тадбиркорлиги қўл келиб, низо-адоват ўрнини дўстлик ва амният эгаллайди. «Дунёда нима лаззатли»⁵, «Навоий кимни ёмон кўр-

¹ Берди Кербобоев, 324–329-бетлар.

² «Доно Алишер». 33-34-бетлар.

³ Бундай афсона «Доно Алишер»да ҳам бор, 33–35-бетлар. («Пашшадан дод»). Шу мазмундаги юмор «Латоиф ут-тавоиф»да вишнавий Талхак номи билан хикоя қилинади (139-140-бетлар).

⁴ 159-бет.

⁵ «Ўзбек халқ эртақлари». II том, 485-бет.

ган»¹. «Олиб келинг»² каби афсоналар шу хилдадир. Туркман туркумидаги «Асманин ак товуты» афсонасида Мирали дехкон бўлиб, Султонсуюнга совга килиб қовун олиб келади, сарой аъёнлари кизганишади. Султон ким сўзда Миралини енгса инъом олади деган экан, ҳеч ким бас келолмабди, Мирали ҳаммасини енгиб шарманда килибди.

Аммо кўпгина афсоналарда Алишер Навоий (Мирали) билан Султон Хусайн (Султонсуюн) бир-бирига карама-карши, мурасасиз кишилар сифатида тасвирланади, бири одил, иккинчиси золим, бири мушфик, иккинчиси шавқатсиз, бири доно, иккинчиси жоҳил сифатида берилади. «Миралы билен Солтансойун»³ афсонасида Мирали билан Султонсуюн муносабатларининг бузилишига бир мунча ижтимоий тус берилган. Унда ҳикоя қилинишича, шахзода Султонсуюн сўзга бурро, ақлли Мирали билан танишиб, уни саройга олиб бориб, сарпо қийғизиб дўст-биродар бўлибди. Мирали кўй билан бўри дўстлашолмайди, деб бунга шубҳа билан қарабди. Дарҳақиқат, бир куни Султонсуюн унга: Сен чопоннинг йиртигини, кўйлагинг битини унутдингми? Менга ақл ўргатиб ким бўлибсан? – дебди. Мирали саройдан кетибди. Султонсуюн айтганидан пушаймон бўлиб, уни ахтарибди. Охири элни Султонсуюннинг бемаъни бир фармонидан қутқариш учун Мирали саройга қайтиб келишга мажбур бўлибди.

«Лобар жувон» афсонасида Султонсуюн ҳаддидан ошган худбин, муштумзўр ва айёр сифатида тасвирланади. Султонсуюн билан Мирали овдан қайтаётиб йўлда

¹ Шу китоб, 488-бет. Бу афсона «Доно Алишер»да «Худо сакласин» номи билан берилган (40–43-бетлар).

² «Шарк юлдузи», № 5, 1948.

³ Берди Кербобоев, 294–297-бетлар.

бир лобар жувонни кўриб колишади. Султонсуюн уни «севиб», эридан ажратиб олмоқчи бўлади. У жувоннинг эрини чакиртириб олиб: – Мен сенга бир бош айғир, бир жуфт буқа ва ўн бош кўчкор бераман. Роса олти ой деганда улардан бола олиб, туёғини кўпайтирасан; дебди. Бунгача Мирали жувоннинг эри – Қорақудукка: пошшо нима деса, ҳаммасига хўп деб кўнавергин, бу ёғини ўзим тўғрилайман, деган экан. Қорақудук Султонсуюннинг айтганини қабул қилибди. «Орадан олти ой ўтгандан кейин Султонсуюн билан Мирали яна ўша кишлокка келишибди. Подшоҳ ўша таниш бойникига тушиб қолибди. Мирали эса биродарларидан бирининг ҳол-аҳволдан хабар олиш учун рухсат сўраб, Қорақудукникига борибди ва унга Султонни мот қилиб, лол қолдириш режаси ҳақида батафсил гапириб берибди. Мирали бу ердан силжиши биланок уйга навқар қириб қелибди ва Қорақудукни подшоҳ чакиртираётганини айтибди. Навқар Қорақудук бетоблиги сабабли келолмаслигини айтганида, Султонсуюн унинг хотинини олдириб қелишга буюрибди.

«Келинчак кўп қуттирмай келди.

– Эринга нима бало бўлди?

– Ой-қунлари яқин эди, кўз ёриш олдида ётибдилар.

Мен бу ёққа келаятганимда тўлғоқ тутиб турган эди.

Султонсуюн қаҳқаҳа уриб қулиб юборди.

– Гапини қаранг. Эр киши ҳам туғадими?

– Ахир айғир, буқа, кўчкор туғиши мумкин бўлгандан кейин нега энди менинг эрим ҳам туғмасин?

Султонсуюн гап топа олмай қолди»¹. Воқеа гарчи Султон Ҳусайн билан бевосита алоқаси бўлмаса ҳам, у ўтмишнинг даҳшатли манзараларини ростгўйлик билан тасвирлайди. «Шуниси афзалроқ»¹ афсонаси ҳам

¹ «Туркман юмори». 38-39-бетлар.

гойвий жихатдан шунга якин бўлиб, харамдан хайдалган жувон «эрксиз подшоҳ бўлгандан, эркли гадой бўлган яхширок» деб Султонсуюнга жавоб килади. Туркман туркумидаги «Йылдыз горен», «Миралы билен Солтансойун», «Нэме учин», «Гул билен Солтансойун» ва «Нэтмек герек» алоҳида-алоҳида афсоналар бўлса-да, улар сюжет ва композиция жихатидан бир-бири билан ўзаро боғланиб, гўё ягона бир қиссани ташкил этади.

Ўзбек афсонасида икки туркман афсонасининг (аслида бир) қисқа мазмуни мужассамланган. Бу афсоналарда ҳикоя қилинишича, Алишер Навоий (Мир-али) билан Хусайн Бойқаро (Султонсуюн)нинг ҳамда каллигларининг туғилиши ҳамда тақдири бир-бири билан боғлиқ экан. «Юлдуз кўрган» афсонасида ҳикоя қилинишича, Хуросонда Султонсуюннинг отаси ҳукмронлик қилар экан, Миралининг отаси унинг хизматкори экан. Кунларнинг бирида саройда арқони давлат ва мунажжимлар иштирокида куйрукли юлдуз ҳақида суз кетиб, мунажжимлар бу юлдузлар ўттиз йилда намоён бўлади, ким бу юлдузни кўрса ва ўша куни унинг хотини хомиладор бўлса, диловар фарзанд кўради, дейишибди. Шоҳ шахар сиртида бир биланд минора қурдирибди, айтилган муддат яқинлашганда Миралининг отасини махфий кузатувчи қилиб тайинлабди.

Бир вақт у куйрукли юлдузни кўриб, тунда саройга томон йўл олган экан, чўпон «ўғри» деб тутиб олибди, шоҳнинг хизматкори бўлган воқеани айтишга, сирни ошкор қилишга мажбур бўлибди. У саройга етиб келганда, дарвозабон дарвозани очмабди, унга ҳам сирни айтиб беришга мажбур бўлибди. Ниҳоят подшоҳ хузурига қириб, куйрукли юлдуз намоён бўлганини

¹ Шу китоб, 39-40-бетлар. Берди Кербобоевда «Эрксиз ша боландан, эркли гадай болан ягшы» (316-317-бетлар).

айтибди, подшоҳ юлдузни кўриб олгач, ётоқхонасига шошилибди. Шундай қилиб, ўша туни тўрт киши куйрукли юлдузни кўришибди, «орадан тўккиз ой, тўккиз кун, тўккиз соат кечгандан сўнг подшоҳдан – Султонсуюн, юлдуз кузатгандан Мирали, чўпон билан дарвозабондан ҳам икки киз дунёга келибди»¹. Бу афсона «Тарихдаги тўрт донишманд киши»да кечмиш бир воқеа сифатида эслатиб ўтилади². Ўзбек афсонасининг давоми билан иккинчи туркман афсонаси, тўғриси биринчи афсонанинг давоми – «Нима учун» деярли бир хилдир. «Хусайн Бойқаро, – дейилади ўзбек афсонасида, – дархол хизматкорнинг ўғли Алишерни подшоҳликка келтириб, уни ўзига вазир қилиб олибди. Кейин Алишерга қараб: – энди икковимиз шаҳарни бир томоша қилиб, битта кишини топамиз»³ деб шаҳардан Гулини, бир чекка кишлоқдан яна бир кизни топиб олиб, Гули Навоийга, бу киз Султон Хусайнга қаллиғ бўлибди. Ҳар икки афсонада ҳам «Қил деган ишни қилгани» учун қалтақланган кишини оқлаш ўрнига, «тўғри-да, қачонгача ишни айтиб қилдириш керак, ақлли киши ҳар ишни ўзи билиб қилавермайдими?» деб қоралаган киз танлаб олинади. Ўзбек афсонасида Алишер билан Хусайн Бойқаро бир-бирини уради, туркман вариантыда эса бу ишни ясовуллар бажаради. Бу ҳам туркман вариантынинг мукамалпроклигини кўрсатади. Бундан қатъи назар, ҳар икки афсонада ҳам Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаронинг таваллуди (аслида Бойқаро Навоийдан тўрт ёш каттадир), тақдири ва ҳатто қаллиғлари таваллуди ҳамда тақдири бир-бири билан боғланади, уларда Навоий билан Бойқаро

¹ Берди Кербобоев, 293-бет.

² «Дано Алишер», 30-бет.

³ «Дано Алишер», 30-31-бет.

ўртасида ихтилоф, низо-адоват кўринмайди. Гуё бу афсоналар Навоий билан Бойқаро афсоналари шаклига бир мукаддима бўлиб, низо, ихтилоф, кураш ва тўқнашувлар бошқа афсоналарда хикоя қилинади. Гули ва унинг фожiasi билан боғлиқ афсоналар шу туркумга мансубдир.

Гули ҳақидаги афсоналар халқ орасида кенг тарқалган. Уларнинг бир неча хил вариантлари мавжуд. Вариантларнинг муштарак жиҳатлари ҳам, фарқ-тафовут ва ўзига хос хусусиятлари ҳам бор. Уларни шартли равишда Бухоро афсонаси, туркман ва ўзбек афсоналарига бўлиш мумкин. Аслида бу афсоналар муштарак, уларнинг махражи бир. Туркман туркумининг катта фарқи шундаки, унда Гули Султонсуюннинг хотини ёки се-викли ёри сифатида тасвир этилади.

Бухоро варианты, профессор А.К.Боровков таъкидлаб ва бўлиб кўрсатганидек¹ бир неча лавҳалардан ташкил топган: 1. Алишер Қарши бозорида 1000 кўйни насиёга тарқатиб юбориб, пулини Султон ўлганидан кейин оламан, дейди. Буни эшитган Султон Ҳусайн ясовулларни юбориб, Алишерни чақиртириб сўроқ қилади, у «кўйни насиёга олганлар Султонимиз ўлмасин» деб сизни дуо қилишади, деб омон қолади. Султоннинг эътиқодини қозониб, вазир тайинланади. 2. Алишер кунларнинг бирида бокка бораётганида иттифоқо бир уйнинг томида бир гўзал қизни – Гулини кўриб севиб қолади, унинг отасидан никоҳга розилик олади. 3. Эртаси куни Султон Ҳусайн, Алишер Навоий ва бошқалар овга жўнаб кетишади. Буни эшитган Гули бўлажак эри – Алишер Навоийни кўрмоқчи бўлади. Бироқ, Ҳусайн Бойқаронинг назари Гулига тушиб, уни хуш

¹ А.К.Боровков. «Навои и Джами в народном предании». Ўша манба 485-бет.

кўриб, уйланмоқчи бўлади. Гулининг отаси Султон Хусайннинг совчиларига рад жавобини беради. 4. Алишер ўз севгисидан воз кечишга мажбур бўлади, ўзи совчи бўлиб келади. Гули бир шарт билан рози бўлади, икки дори олиб келтириб, бирини ўзи ичади, иккинчисини Алишерга ичиради. Бу доридан киркинчи куни Гули ўлиши, Алишер зурёдсиз қолиши лозим эди. 5. Улимдан беш кун аввал Гули Навоийни саройга яширинчасига таклиф қилади, унга васият қилмоқчи бўлади, овдан қайтган Султон Хусайн бехосдан буни билиб қолади, аммо сездирмайди. Шоҳнинг ғазабидан кўрккан Навоий Маккага қочиб кетмоқчи бўлади, аммо шоҳнинг кечирганини айтиб, мулозимлар уни йўлдан қайтаришади. 6. Белгиланган вақтда Гули ўлади, аъёнлар бу мусибатни Султон Хусайнга етказишни Алишер Навоийдан илтимос қиладилар. Навоий Султон Хусайнга: «Сарвнинг соясида сўлди гул, нетмоқ керак» дейди, бунга Султон Хусайн:

«Сарвдин тобут ясаб, гулдан кафан этмоқ керак», — деб жавоб қайтаради. Алишер ва Султон Хусайн кўз ёши тўкиб Гулини дафн этадилар. Бу афсонадаги туркий-ўзбекча шеър афсонанинг бошлаб туркий аҳоли ўртасида пайдо бўлгани, кейин форс-тожик тилида галирувчи аҳоли ўртасида ҳам тарқалганини кўрсатади. Бухоро афсонаси композицион такомиллашиб, китобий кисса тусини олган.

Нихоят, «Нэтмак герек» афсонаси. «Нэтмак герек» Бухоро афсонасига, «Навоий ва унинг севган кизи»га ўхшаб кетади. Аммо «Нэтмак герек» сюжет жиҳатидан Гулининг ўлими (бунга параллел ходиса сифатида кора отнинг ўлими) лавҳаси билан чегараланиб қолади. Унда Гули Султонсуюннинг севикли хотини сифатида тасвирланади. Султонсуюн фақат султонгина бўлиб

колмай, у Мирали изидан борган моҳир шоир ҳам экан,
бу мусибатга бағишлаб бир марсия битибди¹ (шеърнинг
таржимаси):

Чархи бадмеҳрнинг дастидин айларман мен дод, хей,
Чунки килди бизни ғамгин, узгаларни шод, хей,
Неча йиллик ошномиз булди биздан ёт, хей,
Сарнигун булмиш ётиб ул комати шамшод, хей,
Жаннат боғиндаги тубимни² йикди бод, хей.

Фуркат айёминда Мажнун бунча кўп лоф урмасин,
Ҳажри дарди доғин ҳеч кимса мендин сўрмасин.
Мард агар экса уруғ, бемахал совук урмасин,
Тез кўтаринг жасадин, чиқсин кўзим, кўрмасин,
Тобутин тезроқ йўнуб, элттиргин харрот, хей³.

Ёреким килди сафар, хижрона тузсанг вақтидир,
Фуркатингдин ёш тўкиб, бағрингдин эзсанг, вақтидир,
Яхшиларинг ҳусни бордир, бир гул узсанг, вақтидир,
Лайлию Мажнун сифат девона кезсанг, вақтидир,
Жони Ширининг чиқиб, чиқсин кўзинг, Фарход, хей.

Ҳофизидек кўксингга тош урмадинг, Султонсуюн,
Оқтириб ашки равонинг юрмадинг, Султонсуюн,
Улки таслим килди жон, сен қилмадинг, Султонсуюн,
Ёр ила бир гўрга нечун кирмадинг, Султонсуюн,
Токи дунё бор экан, коларди сендан от, хей.

Мазкур мухаммас Махтумқулининг отаси машҳур
туркман шоири Давлат Мамед Озодийнинг:

Ғам тумани босди кўнглумни, билмас дод, хей,
Барк уруб, борони раҳматлар сочилмас, дод хей!..

¹ Шу асар, 345-346-бетлар.

² Туби – жаннатдаги тик ўсадиган дарахт.

³ Харрот – дурадгор.

шеъри ҳамда шунга жўр бўлган XVIII аср ўзбек шоири
Пахлавонкули Равнакнинг:

Бемурувват чарх ҳар соат алингдин, дод, хей!
Жабри зулмингдин ишимдур нолаву фарёд хей!..

мисраларига монанддир¹.

Қора от ва Гулининг ўлими билан боғлиқ мотив адабиётда маълум изга эга бўлган анъанавий мотивдир. Бу мотив қадимий ёдномаларда, форс-тожик ва туркий халқларнинг, шунингдек, бошқа халқларнинг бадиий обидаларида бор, жумладан, машҳур араб сайёҳи ва тарихчиси Ёкут (1179–1229) «Муъжам ул-булдон» асарида шундай ривоятни ҳикоя қилади: Абарвиз деган ҳукмдорнинг Шабдиз деган суюкли оти бўлар экан. Шабдиз касал бўлибди, буни эшитган Абарвиз кимки Шабдизнинг ўлимини менга хабар қилса, мен уни қатл қиламан деган экан. Шабдиз ўлибди, отбоқар ваҳимага тушибди. Ниҳоят у нажот истаб Абарвизнинг ашулачиси Баҳлабандга мурожаат қилибди (Абарвизнинг уч ажойиботи: оти Шабдиз, канизаги Ширин ва ашулачиси Баҳлабанд бўлар экан). Баҳлабанд Шабдизнинг ўлимини «ўлди» сўзни ишлатмай қўшиқ қилиб қуйлабди. Абарвиз: Шабдиз ўлди! – деб дарғазаб бўлибди. Баҳлабанд, бу сўзни мен эмас, сен ўзинг ишлатяпсан, ўзингни ҳам, ўзгаларни ҳам ўлимдан қутқардинг, дебди. Қайғули Абарвиз Синимморнинг ўгли Кинтусга Шабдизнинг тасвирини ишлашни буюрибди, у бу топширикни қатта муваффақият билан бажарибди². «Хисрав ва Ши-

¹ Озодий ва Равнак шеърларидан парча проф. В.Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (Иккинчи китоб) асаридан олинди («Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент – 1964, 176-бет).

² Шахобиддин Абу Абдулло Ёкут. «Муъжам ул-булдон», Ал-Қохирва, 1902, 228–229-бетлар. Биз мазкур ривоятни Г.Ю.Алиевнинг «Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока» асаридан фойдаланиб баён этдик (Изд.-вост. Лит., М., 1960, 54–55-бетлар).

рин» дostonлари туркумида ҳам Шабдиз бор. Низомий дostonида у Мехинбонунинг оти бўлиб, охири Шириннинг таклифи билан Шируя томонидан ўлдирилади. Ширин Хусравнинг касри ва афсонавий от Шабдизнинг (кейин бу от Хисравга ўтган эди, падаркуш Шируяга колишини истамас эди).

XV аср охири ва XVI аср бошларидаги бир ёдгорликда Жўжихоннинг ўлими хақида ҳам худди шундай ривоят бор. Чингизхон суюкли ўғли Жўжининг ўлимини кимки айтса, жазоланади, деган экан. Жўжи ўлибди, унинг ўлганини Улуғ жарчи кўшиқ айтиб усталик билан баён қилибди. Чингизнинг ўзи бехосдан мажбур бўлиб, «Жўжи ўлди» деган экан¹. Шундай мотив козоқ шоири Бекхожининг «Оксок кулон» асарида ҳам бор². Халқ ўз афсоналарида тарихий шахс – Алишер Навоий образини яратиш вазифасини ўз олдига қўймайди. Унинг мақсади улуғ шоир ва давлат арбоби номи билан умуман адолатсизликка, жабр-ситамга қарши муросасиз кураш олиб борган халқ фарзанди, донишманд, ҳозиржавоб шахс образини яратишдир. Халқ афсоналарида тарихий ҳужжат эмас, орзу, мақсад ва унинг қаноти бўлмиш фантазия етакчидир. Шу билан бирга, халқ ижодиётида Алишер (Мирали) образи шу даражада халқчиллаштирадиги, у «деҳкон», «мардикор» ва бошқа тоифадаги меҳнатқаш сифатида тасвирланади, ўз юмори ва ҳозиржавоблиги билан Афанди, Мушфикий ёки Каминага яқин қиёфада тасвирланади. Шу хусусиятларни кўзда тутиб биз халқ асарларини («Зиёд Ботир» эртаги бундан мустасно)

¹ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М. – Л., 1941, 203–204-бетлар.

² Қалижан Бекхожин, «Жети дастан». «Жазушы» баспасы, Алматы – 1966, 229–269-бетлар.

«афсона» деб юритишни¹, китобий асарларни «ҳикоя» ва агар ҳазил-мутойиба унда етакчи бўлса «латифа» деб юритмокни лозим кўрдик. Бу, шояд, мазкур асарлар жанрига нисбатан қўлланиладиган термин турлилигига хотима беришга хизмат қилса. Аввалги саҳифаларда қайд қилинганидек, Алишер Навоий ҳақида халқ ижоди асарларининг мукамал тўпламини тузиш, асарларни саралаш, сунъий вариант ва таҳрирга йўл қўймаслик керак. Шунингдек, китобий ҳикоя ва латифаларни ҳам жамъ этиб, шарҳ ва изоҳот билан кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш лозим.

* * *

Алишер Навоий образи адабиётимизда янги ва юқори такомил босқичига кўтарилди. Улуғ шоир ва мутафаккир ҳақида 40-йиллардан буён турли жанрларда кўп асарлар яратилди. Бошқа асарларнинг ўзига яраша қиммати ва аҳамиятини камситмаган ҳолда, шуни таъкидлаш керакки, Ойбекнинг «Навоий» романи ҳамда Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмаси энг мумтоз асарлардир.

Алишер Навоий образини яратиш тарихий манбаларни ва Алишер Навоийнинг меросини пухта ўрганиш ва ижодий фойдаланишни тақозо этади. Шу жиҳатдан қараганда, китобий ҳикоя ва латифа ҳамда халқ афсоналарининг аҳамияти, шубҳасиз, каттадир. Сўз санъаткорларимиз Алишер Навоий образини яратишда мана шу китобий ҳикоя, латифа ва халқ афсоналаридан унумли ва ижодий фойдаланиб келмоқдалар.

¹ Навоий ҳақида халқ ижоди материалларини биринчи бўлиб оммалаштирган фольклорист М.Афзюлов уларни «афсона» деб тўғри номлаган эди.

Ойбек тарихий мавзудаги ўзбек адабиётининг шох асарларидан бири — «Навоий» романида Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ, Бобур ва Восифий каби Навоий замондошлари яратиб қолдирган манбалардан, ушбу манбалардаги ҳикоя ва латифалардан ижодий фойдаланиб, Максуд Шайхзода таъбири билан айтганда, «Тирик Алишер»¹ образини яратишга муваффақ бўлган. Мазкур манбаларга, улардаги ҳикоя ва латифаларга Уйғун ва Иззат Султон, Л.Г.Батъ², Миркарим Осим³, Иноятилла Махсум⁴, Восит Саъдулла⁵ ва бошқа ёзувчилар ҳам мурожаат этиб, ижодий фойдаландилар.

Бу жиҳатдан қараганда, Миркарим Осимнинг ижодий усули бошқа муаллифлардан катта фарқ қилади. Миркарим Осим ҳикоя ва латифаларни йирикрок бадний асарнинг таркибига киритиб, уни сингдириб юбормайди, балки ҳар бир ҳикоя ва латифа асосида кичик бир асар яратади. У Хондамир ва Восифий ҳикоя ва латифаларни асосида «Яхшининг шарофати», «Пахлавон Муҳаммаднинг ҳазили», «Боғи Шимол бўсағасида», «Хожа Дехдор хангомаси», «Хирот доруғаси», «Сехрли сўз» каби воқеий ҳикоялар яратади. Буларнинг ҳар бири Алишер Навоийнинг ҳаёти, у билан боғлиқ воқеалардан маълум бир лавҳани ташкил этади. Миркарим Осим китобий манбаларга ортиқча эркин муносабатда бўлмайди. У

¹ Максуд Шайхзода. «Тирик Алишер». «Кизил Ўзбекистон» газетаси, 1944 йил, 10 декабрь.

² Л.Г.Батъ. «Сад жинни». 1948; «Ҳаёт бўстонини». Ўз адабиётини нашр. Тошкент, 1960.

³ Миркарим Осим. «Зулмат ичида нур». Тошкент, 1963; «Свет но тьме». Тошкент — 1968; «Сехрли сўз». Ғафур Гулом номидаги бадний адабиёт нашриети, Тошкент — 1968.

⁴ Иноятилла Махсум. «Навоий Астрабодда» (муסיқили драма).

⁵ Восит Саъдулла. «Салтанат ларзада». «Шарк юлдузи» журн. № 10, 1971.

аввалдан манбалардан муҳимроқ ҳикоя ва латифаларни танлаб олишга, улуғ шоир ва мутафаккирнинг ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумот беришга интилади. Уларнинг асосини тўла сақлаб қолади. Бинобарин, Миркарим Осим ҳикоялари гўё Хондамир ва Восифий ҳикояларининг содалаштирилган, хозирги ўзбек адабий тили билан баён этилган вариантларидек ўқилади (бу ҳикоялар ёш китобхонларга мўлжалланган бўлиши ҳам шуни тақозо этади). Аммо Миркарим Осим ҳикояларини Хондамир ва Восифий ҳикоя ва латифаларининг айнан ўзи ва таржимаси дейиш ҳам хато бўлур эди. Муаллиф Хондамир ва Восифийдан «материал» олади, уни ўзига хос ижодий услуби ва усули билан ишлаб, воқеага, унинг мантикига мувофиқ бўлган қўшимчалар киритиб, фантазия ва бадий тўқимадан фойдаланиб янги всарлар яратади. У тарихийлик билан замонавийликни муваффақият билан уйғунлаштиради. Миркарим Осим Навоий даври адабий тили элементларидан фойдаланиш билан, ёш китобхонга тил ва услуб жиҳатидан ортиқча машаққат туғдирмай, асарга тарихий тус беришга эришади. Масалан, «Сехрли сўз» ҳикоясида Алишер Навоийнинг Соҳиб Доронинг ёш Зайниддин Восифий қобилиятдан мамнун бўлиб айтган куйидаги сўзларига эътибор қилайлик:

«— Ўн олти ёшда дедингизми... Ажаб! Номсиз муаммони ечмоқ учун форсий, туркий тилларини билмоқ, араб тили билан таниш бўлмоқ керак. Нечун ани ўзингиз билла ола келмадингиз? Мен вужуди ақл-фаросат фонуси билан мунаввар бўлгон ўн олти ёшли инсонни кўрмоқ истайдурмен. Эрта оқшом бошлаб келинг...»¹. Баъзан ўзбек мумтоз адабиёти услубига хос элементларни ҳам муаллиф усталик билан ўз

¹ «Сехрли сўз». 78-бет.

ҳикояларига сингдириб юборган. Масалан, «Хожа Дехдор хангомаси» ҳикоясида Навоийнинг уйига султон Хусайннинг меҳмон бўлиши баён этилади, олий даражали меҳмон келиши олдидан Хожа Дехдор: – улуғ иш бўлибдур. Таксир, меҳмонлар келгунча тахта суриб турсак... деганида, Алишер Навоий: – Шатранжни эртага кўйиб турайлик. Меҳмонлар келиш олдидан хаёлимизни асбга миндириб паришон қилмайлик¹, – дейди. «Хаёлимизни асбга миндириб паришон қилмайлик» ибораси жуда ўринли ва услуб жиҳатидан ҳам мароқлидир. Олий даражали меҳмон келмокчи. У қанчалик Навоийга яқин бўлмасин, бир томондан шохлигини, иккинчи томондан, меҳмон келатганини ҳисобга олиш, иззат-икромини ўрнига қўйиш, шу билан бирга эҳтиёт ва сергак бўлмок керак. Шу фикрни шоир «шатранж» ўйнашни таклиф қилган Хожа Дехдорга «асб»дан фойдаланиб, пардалироқ қилиб ифодалайди. Мирқарим Осимнинг «Қиритма»лари ҳам ўринли. Масалан, зикр этилган «Сехрли сўз» ҳикоясида бахс мавзуи муаммодир. Муаммосиз ҳикояни ҳикоя ҳолига келтириб бўлмайди. Аммо китобхонга – хусусан, ёш китобхонларга Восифий келтирган муаммоларнинг ўзини бериб бўлмайди. Муаллиф бу ўринда тўғри йўл тутиб, ўзбекча муаммо қиритган ва хийла содда усул билан ундан ном чиқаришни тушунтириб берган:

«– Хўш, бўлмаса қулоқ беринг, – деди ялпоқ юзли меҳмон, – ушбу муаммодан қандай ном чиқаду?»

Бобом белида дудук,
Биз ҳам муаммо дедук.

Зайниддин ковогини уйиб, ичида бир нарсани ҳисоблаётгандай лабларини кимирлатиб турди-да, бирдан юзи ёришиб:

¹ «Сехрли сўз». 47 бет.

«Жунайд!» деб юборди.

– Боракалло! – деди меҳмон. – Хуш, қандай топ-дингиз?

– Бобо сўзининг арабчаси – жад, дудукнинг маънодоши – най. «Ж» билан «Д» ҳарфлари ўртасида «най» сўзи бўлгондин сўнг «Жнайд» (Жунайд) номи чиқаду-да»¹.

Миркарим Осим Алишер Навоийнинг улуғвор киёфасини кичик, кўпинча, бир лавҳадан иборат ҳикояларда мужассамлантириб берар экан, бу улуғ шахснинг драмасига, у билан муҳити ўртасидаги зиддиятларга, шоир ва мутафаккир дунёкарашининг мураккабликларига ҳам эътиборни жалб қилади. «Боғи Шамол бўсағасида» ҳикояси исёнчи Ёдгор Муҳаммаднинг қўлга туширилиши ва жазоланишини баён этади. Шу муносабат билан биз Навоийнинг ички драмаси ҳақида ҳикоядаги қуйидаги сўзларни ўқиб, Навоий муҳитининг мураккаблиги ҳақида равшанроқ тасаввурга эга бўламиз:

«Ёдгор Мирзони Хусайн Бойқаро олдига зўрлаб тиз чўқтирдилар. Навоий орқасини ўгириб турган жойида ўткир қиличнинг бўйин суягига кирс этиб текканини эшитиб сесканиб кетди: «Шул замонда юрт подшоҳига хизмат қилмоқ нақадар мудҳиш!» деди ичида. Лекин бир оздан кейин мамлакатнинг бирлиги ва бутунлиги, халқнинг тинчлиги учун исёнкорларнинг қаллаларини кесиб турмоқ зарурлигини ўйлаб, юраги бир оз таскин топгандай бўлди»². Эл-юрт манфаатларини ҳимоя қилиш шуни такозо қилар, баъзан қаттиққўлликка қарши қаттиққўллик сиёсатини жорий этиш зарур бўлар эди. Шунинг учун ҳам «Ҳирот доруғаси» деб номланган бошқа бир ҳикояда Алишер Навоий: «Агар зулм

¹ «Сехрли сўз». 77-бет.

² «Сехрли сўз». 44-бет.

елининг олдин олмасак, фуқаронинг ёндирган чироғин сўндирур...»¹ – дейди.

Мирқарим Осим ҳикоялари Навоийнинг фаолияти ва унинг маънавий оламининг баъзи жиҳатларини бадий мужассамлантиради. Ёзувчи тарих ҳужжатлари ва маълумотларини бадий ижод лабораториясида қайта ишлаб, пишитиб марокли ҳикоялар туркумини яратди.

Алишер Навоий образини яратишда ёзувчиларимиз китобий ҳикоя ва латифалардан ташқари халқ афсоналаридан ҳам ижодий фойдаланмоқдалар. Ёзувчиларимизнинг диққат-эътиборини, айниқса, Навоий ва Гули – афсонаси ўзига жалб этиб келмоқда. Бу бежиз эмас. «Навоий ва Гули» афсоналарнинг энг мумтози. Бу афсона Навоийнинг шахсий ҳаёти, унинг сифат ва хислатларини тўлароқ тасвирлаши билан бирга, Навоий яшаган муҳитнинг зиддиятларини, адолатга интилиш билан адолатсизликнинг, инсоф билан инсофсизликнинг, олижаноблик билан разолатнинг, шафқат билан зулм-зўрликнинг курашини, дахшатли ҳаёт манзараларини акс эттиришга, Навоийнинг қалб драмасини ёритишда жуда қўл келади.

«Навоий ва Гули» афсонасидан биринчи бор Уйғун ва Иззат Султон «Алишер Навоий» драмасида катта муваффақият билан фойдаландилар. Афсона тарихий воқеликни ва тарихий шахслар образини тасвирлашга мувофиқлаштирилди. У драманинг бутун моҳияти ва композициясига сингдириб юборилди. Афсона тарихий воқелик тусини олди. Гули афсонавий образликдан чиқиб, ҳаётини шахс ва ҳаётини образ моҳиятига эга бўлди. Гули драманинг асосий қаҳрамонларидан бири. У воқеликнинг ривожини, қарама-қаршиликнинг узилиши

¹ «Сехрли сўз». 69-бет.

такомилида муҳим ўрин тутади. Навоий билан Султон Хусайн ўртасидаги зиддиятнинг юкори нуқтасига – ҳадди аълосига кўтарилишига катта тўртки бўлиб хизмат қилади. Гули – севги ва садоқатнинг, гўзаллик ва покликнинг, ҳаё ва ифбатнинг, шеърят ва нафосатнинг рамзи. Гули Алишер Навоий образини ҳам тўлдиради, такомиллаштиради. У Алишер Навоийнинг одамийлиги ва инсонпарварлигини таъкидлаб:

Одамий эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами»

кабилида:

Кимки бўлса инсон, бўлса одам,
Халойиқнинг ғамин ейдур дамодам»¹

деса, Алишер Навоийнинг драмасини таърифлаб: «Дуруст, шерсиз... факат...занжирбанд шер...»² дейди.

Навоий ишлаган «занжирбанд шер» сурати асосидаги бу ибора Навоий драмасини чуқурроқ очишга жуда мувофиқ бўлиб, бу иборанинг Гули тилидан айтилиши, Гулини ақл-заковатли, комила бир аёл сифатида гавдалантиради. Шубҳасиз, Навоий севган кизнинг факат гўзал бўлиши кифоя эмас. У маънавияти, ақл-идроки ва фаҳм-фаросати билан ҳам Алишерга муносиб бўлиши керак эди. Гули худди шундай киз. Афсуски, мурод-мақсадига эришолмади. Мухит уни таҳкирлади, хўрлади, умид гунчасини барбод этди. Гули яшаган мухитини таърифлаб:

¹ Уйғун, Танланган асарлар, икки томлик, II том, Тошкент – 1958, 6-бет.

² Шу асар, 8-бет.

«Жахон ғийбат ила бұхтонга кондур,
Қиличдин, найзадин бұхтон ёмондур»¹, —

дейди. У мана шу муҳит билан муроса килолмайди, кулларча тобелик билан яшашдан кура ўлимни афзал куриб, заҳар ичиб ўлади. Гулининг ўлими мухитга, адолатсизлик, разолат ва кабоҳатга қарши исёнди. Унинг ўлими севги ва садоқатни, номус ва ҳаёни, поклик ва инсонийликни химоя қилишга қаратилган фидойилиқдир. Гули ўлади. Лекин у Навоийнинг калбида, унинг ижодида, эл-юртнинг хотирасида яшаб қолади. Драма китобхон ва томошабинни худди шундай хулосага олиб келади.

Драмада халқ афсонасида фойдаланилиши фольклордан ижодий фойдаланишнинг бир намунаси дейишга арзигуликдир.

Шоир ва драматург Восит Саъдулла ҳам «Салтанат ларзада» драмасида «Навоий ва Гули» афсонасидан ижодий фойдаланиб, уни драманинг мазмуни ва моҳиятига сингдира билган.

1968 йилда — Алишер Навоийнинг тугилганига 525 йил бўлди. Юбилей йилида халқ афсоналари асосида буюк ёзувчи ва олим Ойбекнинг «Гули ва Навоий» достони нашр бўлди. Достонни тугатар экан, муаллиф «20 март, 1968» санасини ёзган эди. Бу дoston юбилейга армугон эди. Достонни муаллифнинг вафотидан кейин нашрга тайёрлаган, адибнинг ҳаёт ва ижод йўлдоши профессор Зарифа Саидносирова куйидагиларни ёзади:

«Кичиклигидан Навоий шеърлятига мафтун, яхши ошно, муҳаббати зўр бўлган Ойбек 1934—1935 йиллардан бошлаб Навоийнинг ҳаёти, ижодиёти, фалсафий дунёқарашлари устида теран илмий-тадқиқот бошлаган эди. Бунинг

¹ Уйғун. Танланган асарлар. Икки томлик. II том, Тошкент — 1958, 61-бет.

натижасида Ойбек 1936 йилда «Навоийнинг таржимаи холи ва ижодий фаолияти» номли монографиясини ёзиб тугатди, кейин Навоий ҳақида дoston, роман яратишга ва бир катор мақолалар ёзишга киришган эди.

1968 йилнинг март ойида Ойбек ҳаёли яна беш асрлик вақт чангини тозалаб, тарих йулларини кезди, бир халк афсонаси асосида «Гули ва Навоий» дostonини яратди.

Ойбек бу дostonни Ҳазрат Навоийнинг 525 йиллик юбилейига бағишлаган эди»¹.

Ойбек «Гули ва Навоий» дostonи муқаддимасида:

Асрларнинг сўкиб чокини,
Кўзларимга суриб хокини,
Тарихларни бир-бир титурман,
Афсоналар топиб битурман.

Афсонанинг кўпдир уруғи,
Ҳақиқатнинг баъзан уруғи,
Уюм-уюм тош ичра гўё,
Бир гавҳардай беради зиё.

Мана, шундок битта афсона,
Афсоналар ичра дурдона², —

дер экан, Навоий ҳақидаги халк афсоналаридан биз шартли равишда Бухоро варианты деб номлаган афсонани танлаб олдик. Муаллиф афсонанинг асосини, унинг сюжет ва композициясини, образлар тизими ва гоёвий мазмунини сақлаб қолади. Ойбек калами билан афсона гоёвий-бадий жихатдан янада такомиллашиб сайқал топади, — лиризм билан йўғрилади, замонавий моҳият касб этади. Ойбек афсонага, халк тасаввуридаги

¹ Ойбек. «Гули ва Навоий». «Фан» нашриёти, Тошкент — 1968.

² «Гули ва Навоий». 5-бет.

Алишер Навоий образига янги, бокий умр бахш этди,
уни ўзбек ёзма адабиёт бисотига олиб кирди.

Алишер Навоий ҳақида яратилган асарлар адабий танқид ва адабиётшуносликдан муҳим ўрин ва муносиб баҳо олган. Биз бу ўринда фақат бир масалага – ёзма адабиётга халқ ижоди нималар бергани ҳамда бу икки адабиёт ўртасидаги муносабат масаласига эътиборни жалб килдик. Бу эса халқ ижодининг замонамизга, замонамиз адабиётига ўз ҳиссасини қўшаётгани, халқ обидаларининг ўлмаслигига яна бир далилдир.

ХОТИМА

Алишер Навоий даҳо санъаткордир. Мислсиз истеъдод билан инсонга, элга хизмат қилиш, унинг бахт-саодати учун курашиш уни тафаккур ва санъат чўққисига кўтарди.

Навоий халққа, халқнинг ижодий куч-қудратига, унинг санъаткорлик даҳосига чексиз меҳр кўйди, ундан маънавий ва бадний илҳом ва файз олди, халқ тилининг бойлиги ва сеҳрловчи кучи Алишер Навоий асарларини янада кўрклирок ва жозибалирок қилди.

Алишер Навоий ўзбек мумтоз адабиётининг муассиси – асосчиси. Бу Навоийга қадар бўлган ўзбек мумтоз адабиётини инкор этмайди, албатта. Лекин ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва такомилда ҳеч ким Навоийчалик хизмат қилган эмас. Шу билан бирга Навоий ижодиёти Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ёзма адабиёти билан халқ поэтик ижоди алоқалари ва умуман, адабиёт билан фольклорнинг ўзаро муносабати типологик ҳодисаларини ёритиш, қонуниятларини ўрганишда муҳим бир манбадир.

Бизнинг тадқиқотимиз Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсини каттарок кўламга олиб чиқиш ва баҳоли қудрат уни ёритиш мақсадини ўз олдига кўйди. Биз тўплаган барча материал ва кузатишларимизни, фикр-мулоҳазаларимизни шу китобда жам этдик, деб айта олмаيمиз. Китобнинг ҳажми фойдаланилган адабиётлар рўйхатини илова қилиш имконини бермади,

муаллиф хошиялардаги ҳаволалар билан чекланди. Бунинг учун ҳамкасблар ва мухтарам китобхонлар маъзур тутгайлар.

Алишер Навоий ва халк ижодиёти баҳси ҳали узок давом этади, янги-янги тадқиқотлар вужудга келади, улар бобокалон шоир ҳақида халқнинг калб кўри билан яратилаётган янги асарларни ҳам қамраб олади, муаллифлар ўз салафларининг кам-кўстини тўлдириб борадилар, кейинги даврлар адабиёти билан фольклор алоқалари масалалари ўрганилади.

Навоий ўзбек мумтоз адабиётининг чўққиси. Навоий билан бизнинг давримизни беш асрлик масофа ажратиб турибди. Аммо узоклашганинг сари тоғ чўққиси янада баландроқ ва салобатлироқ кўрингани каби, Навоий ҳам янада баркамолроқ гавдаланмоқда. Навоий билан бизнинг замонамиз тамомила бошқа-бошқа ижтимоий-иктисодий замин, маслак ва мафкурага асосланган. Шубҳасиз, Навоий ижодиётидаги кўпгина фикр-мулоҳаза, гоё ва маслак, ўй ва андиша кечмиш тарих бисотига қолиб кетди. Аммо инсонпарварлиги, халқчиллиги ва дохиёна санъаткорлик маҳорати билан Навоий ўлмас, мангу, замонлар ва янги-янги авлодларга ҳамроҳдир. Даҳо санъаткор асарларини, уларнинг ҳар бир мисраси ва сўзини фарзанди аржуманд деб ҳисоблар эди:

... Ки сўз зодан табъу фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонга пайиванд эрур.

Мана шу «фарзанд»ларни Навоийнинг авлодлари, бутун башарият ардоқлаб, эъозлаб келмоқда.

МУНДАРИЖА

Нуктадонлик самари.....	3
Адабиёт ва халқ ижодиёти (Муқаддима).....	9
Алишер Навоий ва халқ ижодиёти бахсининг ўрганилиши.....	19
I. Халқ ижодиётига муносабат.....	38
Халқ санъати оламида	38
Халқ шەъриятини эъзозлаб	69
II. Алишер Навоий ижодиётида фольклор	
анъаналари.....	92
Алишер Навоий ва мифология	96
Эзгулик мифлари.....	103
Ёвузлик мифлари	119
Космогоник мифлар.....	133
«Хамса» каҳрамонларининг фольклордаги замини ..	149
«Фарҳод ва Ширин»	152
«Лайли ва Мажнун».....	169
«Сабъаи сайёр»	176
«Садди Искандарий»	182
Навоий хикоялари ва уларнинг фольклор билан боғланиши	199
Бадиний тасвир ва тилда фольклор анъаналари	228
III Навоий дostonларининг халқ вариантлари.....	252
Халқ китоблари	254
«Қиссаи Фарҳоду Ширин».....	257
«Китоби Мажнуну Лайли».....	280
Фарҳод ва Ширин халқ афсонаси ва эртақларида	285

«Фарход ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»нинг халк достони вариантлари.....	300
«Фарход ва Ширин» достони.....	303
«Лайли ва Мажнун» достони.....	322

IV. Китобиёт ва халк оғзаки ижодида Алишер Навоий образи.....	334
Китобий ҳикоя ва латифаларда Алишер Навоий	340
Алишер Навоий ҳақида халк афсоналари	386
Хотима.....	428

Адабий-бадний нашр

**АЛИШЕР НАВОИЙ ВА
ХАЛҚ ИЖОДИЁТИ**

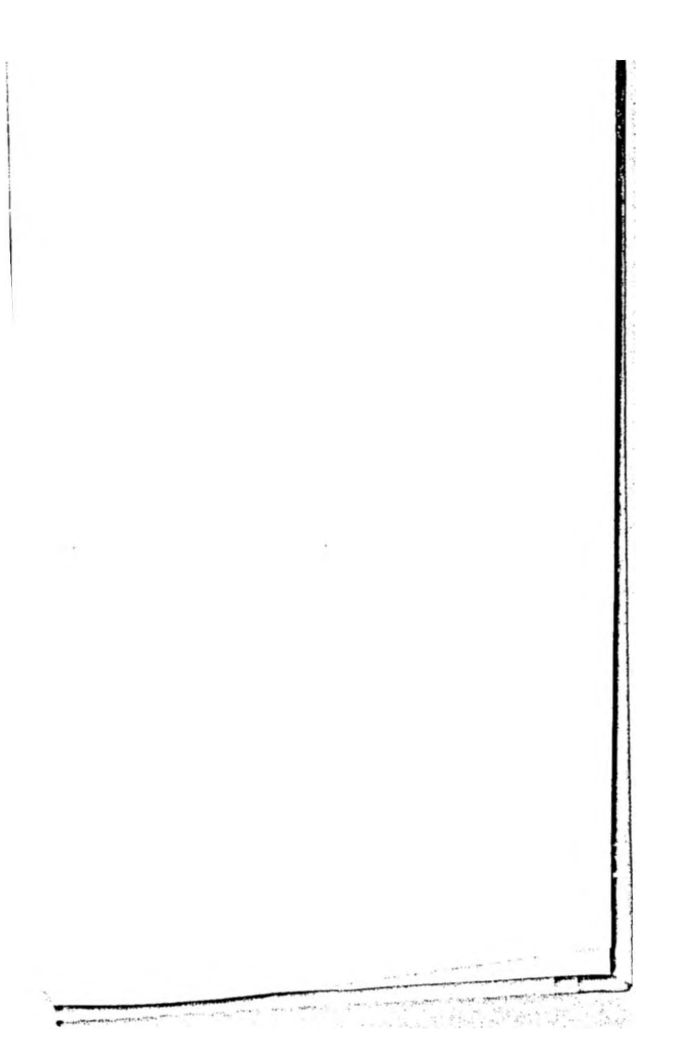
Мухаррирлар *Илҳом Зойиров, Даврон Улуғмуродов*
Бадний муҳаррир *Шухрат Мирфаёзов*
Техник муҳаррир *Екатерина Корягина*
Мусаххих *Фотима Ортиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *Зилата Атиева*

Нашриёт лицензия рақами АІ № 154. 14.08.09.
2015 йил 17 апрелда боснишга рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32. Times New Roman гарнитураси.
Офсет босма. 22,68 шартли босма тобок. 18,44 нашр тобоги.
Адади 1000 нусха. 256 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома восиди.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп
этилди. 100128. Тошкент. Лабзак кўчаси, 86.

Телефонлар: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz e-mail: info@gglit.uz

Ҳақ йўлинда ким сенга бир ҳарф ўқутти ранж ила,
Айламак осон эмас ҳаққин адо минг ганж ила.

* * *

Бир кўнгли бузукнинг хотирин шод айламоқ,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айламоқ.

Алишер Навоий

ISBN 978-9943-03-578-2

9 789943 035782